Institutional Repository - Research Portal
Dépôt Institutionnel - Portail de la Recherche
researchportal.unamur.be
University of Namur

RESEARCH OUTPUTS / RÉSULTATS DE RECHERCHE

Natie en democratie 1890-1921

Witte, Els; Wynants, Paul

Publication date:
2007

Link to publication

Citation for pulished version (HARVARD):
Witte, E & Wynants, P 2007, *Natie en democratie 1890-1921: Acta van het interuniversitair colloquium, Brussel 8 - 9 juni 2006*.

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Download date: 02. May. 2026

1890-1921

Natie en democratie
Nation et démocratie

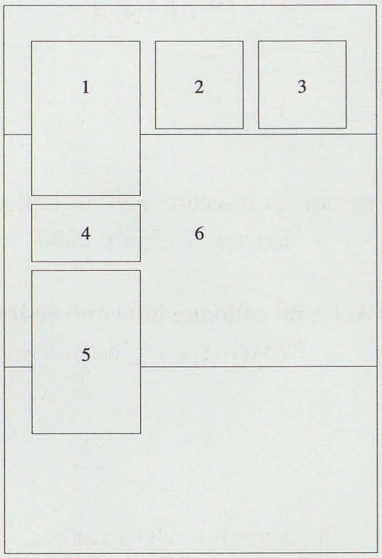
FACULTES
UNIVERSITAIRES
N.-D. DE LA PAIX
NAMUR

Bibliothèque

JN 6165/018

NATIE EN DEMOCRATIE - NATION ET DEMOCRATIE

OMSLAGVERANTWOORDING

1) Foto nr. X van de Processie van het Heilig Sacrament van Mirakel, 17 juli 1898 (Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen, Archief Goossens, 'Congrès Eucharistique Bruxelles 1898. Procession')
Photographie de la Procession du Saint Sacrament du Miracle, 17 juillet 1898

2) Une délégation de l'Assemblée wallonne à l'Hôtel de Ville de Liège, le 27 avril 1919 (Liège, Musée de la Vie Wallonne).
Een delegatie van de Assemblée wallonne bezoekt Luik, 1919.

3) Massamanifestatie voor het Algemeen Stemrecht (Amsab, Gent)
Manifestation de masse pour le suffrage universel

4) Kledinguitdeling in de ateliers van het Nationale Hulp- en Voedingscomité (D. Deweerdt, *De vrouwen van de eerste Wereldoorlog*, Gent, z.d.)
Distribution de vêtements dans les ateliers du Comité National de Secours et d'Alimentation

5) Collectie soldatenfoto's Wereldoorlog I (ADVN, Antwerpen)
Collection de photographies de soldats de la Première Guerre Mondiale

6) De Kunstdag van de Vlaamse Letteren te Gent, 1911 (AMVC, Antwerpen)
La Journée de l'Art des Lettres Flamandes à Gand, 1911

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm
of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form
by print, photoprint, microfilm or any other means
without written permission from the publisher.

© Copyright 2007 KVAB
D/2007/0455/12
ISBN 978 90 6569 031 9

Printed by Gevaert Printing - Zwevezele - Belgium

NATIE EN DEMOCRATIE - NATION ET DEMOCRATIE 1890-1921

Acta van het interuniversitair colloquium,
Brussel 8 - 9 juni 2006

Actes du colloque interuniversitaire,
Bruxelles, 8 - 9 juin 2006

Rédaction et comité organisateur :
Redactie en organiserend comité :

Els Witte, Ginette Kurgan-van Hentenryk, Emiel Lamberts,
Herman Balthazar, Gita Deneckere, Philippe Raxhon, Paul Wynants,
Marnix Beyen, Frans-Jos Verdoodt

20097621

INHOUDSOPGAVE / TABLE DES MATIERES

INLEIDING/INTRODUCTION

Natie en democratie,1890-1921 : de probleemstelling - *Els Witte* 7

I. MOUVEMENTS POLITIQUES, PARTIS ET ELECTIONS / POLITIEKE BEWEGINGEN, PARTIJEN EN VERKIEZINGEN

Introduction/Inleiding - *José Gotovich* 19

Een wankele basis voor de natie. Verkiezingen en Nationalisme in belgië - 1890-1920 - *Marnix Beyen* 21

La démocratie contre la nation - *Philippe Raxhon* 32

De Belgische kerk versus een gespleten natie en de opkomende massademocratie. De rol van kardinaal Mercier als promotor van de transitie tussen katholiek integralisme en constitutioneel patriottisme - *Roel De Groof* 39

De wedren om het katholieke volksdeel. De moeizame recuperatie en integratie van de christendemocratie in de Belgische natiestaat - *Jan De Maeyer* 69

Democratisering en nationale integratie in de Belgische Werkliedenpartij (1885-1920) - *Maarten Van Ginderachter* 85

Le Parti Ouvrier Belge. Entre contestation et intégration,1890-1920 - *Jean Puissant*

The Remaking of a Mind. Hendrik De Man tussen natie en democratie (1890-1921) - *Berber Bevernage & Gita Deneckere* 97

Les gauches radicales - *José Gotovitch* 106

Les femmes dans le processus de démocratisation de la société belge, 1890-1921 *Eliane Gubin* 116

II. MONARCHIE EN LEGER / MONARCHIE ET ARMEE

Inleiding / Introduction - *Herman Van Goethem* 123

De militaire dienstplicht en haar rol binnen natievorming en democratie,1890-1921 - *Luc De Vos & Ruben Verbist* 135

Leopold II en de versterking van de democratie en de monarchie - *Jan Velaers* 146

L'image de la monarchie sous le règne du roi Albert : entre exaltation de la nation et démocratisation de la société - *Laurence van Ypersele* 156

III. MILIEUX ECONOMIQUES, COLONIAUX, MIGRATIONS, EXPOSITIONS, LOISIRS / ECONOMISCHE KRINGEN, KOLONIALISME, MIGRATIES, TENTOONSTELLINGEN, VRIJE TIJD

Introduction/Inleiding - *Ginette Kurgan-van Hentenryk* 169

"Le sol, c'est la patrie". Boeren in de Belgische natiestaat,1890-1921 - *Leen Van Molle* 171

Ruggengraat van de natie? Middenstand en democratie in België (1890-1921) - *Peter Heyrman* 185

Nation et démocratie : un défi pour le grand patronat? - *Ginette Kurgan-van Hentenryk* 195

"Voor ons is 't vaderland de ontelbare menigte van 't werkende volk". Arbeiders, nationalisme en de Belgische onafhankelijkheidsvieringen van 1880,1905 en 1930 - *Jeroen Janssens*..... 203

Imperialisme, natie en democratie in de koloniale doctrine van Leopold II - *Vincent Viaene* ... 215

Inwoners van buitenlandse nationaliteit en de zich wijzigende grenzen van België, 1892-1922 - *Frank Caestecker* 228

Eenheid en verdeelheid in de sport, 1890-1921 - *Marijke den Hollander*..... 238

IV. CULTURELE IDENTITEITEN / IDENTITES CULTURELLES

Inleiding met inbegrip van notities over en bronnen betreffende het vrijzinnig activisme / Introduction avec des notices et de sources se rapportant à l'activisme libre-penseur - *Herman Balthazar*..... 247

"The making of Flemings (and Walloons)" - *Harry Van Velthoven*..... 269

La Belgique de 1830, une nation à conserver? Le difficile combat du mouvement wallon dans une Belgique en mutation - *Chantal Kesteloot*..... 279

Wij, ontwikkelde Vlamingen van de voorlinie.... De Frontbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog : een culturele identiteit geprangd tussen een reële Belgische natie en een ideële Vlaamse natie, tussen het soldatenoffer en de politieke droom - *Frans-Jos Verdoodt*..... 293

V. ENSEIGNEMENT, PRESSE, ARTS ET SCIENCES / ONDERWIJS, WETENSCHAPPEN, KUNSTEN EN PERS

Introduction / Inleiding - *Jeffrey Tyssens* 305

"Deux jeunesses, deux races". Question scolaire, démocratie et nationalité - *Jeffrey Tyssens & Paul Wynants*..... 308

Vaderlandsloze kennis in dienst van de natie. Wetenschapsvulgarisatie in België *Kaat Wils*..... 318

De slinger van de autonomie. Schrijvers in het bredere intellectuele veld en hun relatie tot de Belgische natiestaat - *Christophe Verbruggen*..... 336

La politique et l'art en Belgique à l'aube du 20e siècle - *Valérie Montens*..... 349

"Pour que le peuple lise?" Publicités et démocratisation en Belgique - *Véronique Pouillard & Pierre Van den Dungen*..... 362

VI. NATIE EN DEMOCRATIE IN DE BUURLANDEN / NATION ET DEMOCRATIE DANS LES PAYS VOISINS

Inleiding/ Introduction - *Marnix Beyen* 373

Natie en democratie in Nederland rond 1900 in vergelijkend perspectief - *Henk te Velde* 376

Nations, nationalism and democratisation :
the United Kingdom, 1890-1921 - *James Thompson* 385

Nation and democracy in German History - *Siegfried Weichlein*..... 394

CONCLUSIONS / CONCLUSIE - *Emiel Lamberts*..... 403

Auteurs : fonctions et adresses / functies en adressen 414

NATIE EN DEMOCRATIE, 1890-1921 : DE PROBLEEMSTELLING

Els Witte

INLEIDING

Wie een synthese wil opstellen van de Belgische geschiedenis sinds 1830, komt snel tot de bevinding dat de overgangsperiode van de 19de naar de 20ste eeuw relatief weinig geëxploreerd wordt door Belgische historici[1]. Dit in tegenstelling tot de ontstaansgeschiedenis van de Belgische staat en de "korte" 19de eeuw in het algemeen. De Eerste Wereldoorlog en de naoorlogse periode kregen reeds meer aandacht, maar zonder dat de band naar de eeuwwende duidelijk gelegd wordt. Vanaf de jaren 1970 ontstaat dan weer de tendens om aan het interbellum voorrang te geven, opnieuw ten nadele van de eeuwwendeperiode.

In vergelijking met onze buurlanden, die doorgaans veel systematischer op deze periode focussen, komt de Belgische historiografie er dus veeleer bekaaid van af. Dat is des te merkwaardiger omdat tijdens die periode het maatschappelijk-politieke en culturele model tot stand komt dat heel de twintigste eeuw zal domineren.De basisconcepten worden dan geconcipieerd, vastgelegd en met de uitwerking ervan wordt een begin gemaakt. Of zoals ik het in de *Politieke geschiedenis van België* verwoordde[2] :

"In de geschiedenis wisselen periodes die gekenmerkt worden door relatief stabiele sociaaleconomsiche en politieke toestanden of door geleidelijk veranderende situaties af met periodes gekenmerkt door een versnelling.In de jaren rond de eeuwwisseling heeft zich een dergelijke economische en sociale stroomversnelling voorgedaan, waarvan de weerslag in alle lagen van de bevolking en in alle sectoren van het maatschappelijk leven voelbaar was. Het is dan ook niet moeilijk om uit de politieke evolutie rond de eeuwwisseling de hoofdlijnen te halen. De verruiming die de burgerlijke democratie in deze periode doormaakte, is een van de meest essentiële politieke transformaties sinds 1830.De basis van de moderne maatschappij werd toen definitief gelegd, meer zelfs, de politieke vorm die er toen aan werd gegeven, bepaalt nog steeds ons huidige politieke bestel. De toetreding van de arbeidersklasse tot het bestaande systeem bracht drastische veranderingen teweeg in het functioneren van het voorheen uitsluitend burgerlijke regime, zonder dat de fundamenten van de liberale staat, met name het economisch libera-

1 Zie onder meer de biliografie opgegeven in E. Witte, m.m.v. A.Meynen & J.Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden,* Antwerpen, 2005, pp.541-565 en in *Nieuwe politieke geschiedenis van België,* Tielt, 2005-2007, passim.
2 E. Witte, *Politieke geschiedenis*, p.107.

lisme en zijn politieke dubbelganger, de burgerlijke democratie, wezenlijk geraakt werden.De totstandkoming van deze verruimde burgerlijke democratie was het resultaat van de wisselwerking tussen enerzijds de arbeidersklasse, die nu massaal en zonder aarzeling politieke macht opeiste om haar lot te verbeteren, en anderzijds de strategie van de machthebbers, die via de geleidelijke uitbreiding van de politieke democratie het gevestigde ordeningsprincipe veiligstelden. Het zijn dit conflict en dit aanpassingsproces, samen met hun oorzaken en hun gevolgen, die rond de eeuwwisseling centraal staan".

Of om het met de terminologie van M.Gauchet te zeggen : deze periode is een knooppunt, waar de grote lijnen van de gebeurtenissen in wording elkaar ontmoeten, op elkaar stoten en met elkaar verweven geraken. De gebeurtenissen kantelen, volgen elkaar snel op, de historische dynamiek komt in een versnelling en de verknoping geeft aan de gebeurtenissen een nieuwe richting[3].

Een aantal historici meenden dan ook dat het nuttig zou zijn om een bijdrage te leveren aan het onderzoek over deze scharnierperiode. De kans die de Koninklijke Vlaamse Academie van België via de door haar ingerichte Contactfora biedt om een interuniversitair colloquium met buitenlandse inbreng en met een aansluitende publicatie van de *Acta* tot stand te brengen, werd aangegrepen. De positieve reactie van zo goed als alle aangeschreven historici uit de verschillende Vlaamse en Franstalige universiteiten en onderzoekscentra sterkte hen in de overtuiging dat dit initiatief inderdaad aan een historiografische vraag beantwoordde.

Een succesvol tweedaags colloquium, met niet minder dan veertig sprekers uit Vlaanderen, Franstalig België en het buitenland, had op 8 en 9 juni 2006 in het Paleis der Academiën te Brussel plaats. De zeer verscheiden bijdragen, bekeken vanuit verschillende invalshoeken, zorgden ervoor dat de KVAB en de Académie Royale de Belgique wilden samenwerken om de *Acta* uit te geven in een substantieel en verzorgd boekwerk. De interuniversitaire stuurgroep die in het kader van het Contactforum werd samengesteld, nam het redactiewerk op zich.

De doorbraak van de democratie

Laat ons nu vervolgens proberen om de probleemstelling wat nader aan te geven[4]. Het democratiseringsproces dat tussen 1890 en 1921 plaatsgrijpt, kan enkel maar

3 M.Weyembergh, Geschiedenis, religie en ideologie volgens Marcel Gauchet, in *Tijdschrift voor Filosofie,* 67,2005,pp.726-727.

4 Dit stuk is in hoofdzaak gebaseerd op E. Witte, 'De burgerlijke democratie verruimd, 1885-1918', in: *Politieke geschiedenis van België,* pp.107-160; IDEM, *Politiek en democratie. Omtrent de werking van de westerse democratieën in de 19de en 20ste eeuw,* Brussel, 1997, passim ; en op G.Deneckere, '1878-1905', in: *Nieuwe geschiedenis van België,* deel 1, pp. 442-657.

goed begrepen worden als men rekening houdt met de wijzigingen in het toenmalige economische en sociale klimaat.Vanaf l895 ontwikkelt de economie zich opnieuw in stijgende lijn, ondanks enkele korte crisissen.Het is ook de periode van de tweede industriele revolutie die in België goed zichtbaar is. Nieuwe markten kunnen worden aangeboord, ook buiten West-Europa.Belgische industriëlen ontplooien in die strijd een optimale bedrijvigheid.Ook via het ontluikend kolonialisme wordt de basis gelegd voor een economisch imperium.De bewapeningswedloop die rond de eeuwwisseling begint, bezorgt de Belgische metaalsector en het wapenkapitaal eveneens goede exploitatieresultaten.

In sectoren waar superwinsten worden gemaakt is het nu gemakkelijker om de lonen op te trekken, terwijl ook de nood aan technisch meer geschoold en dus beter betaald personeel stijgt. De vraag of die lagen van beter betaalden van fundamenteel belang zijn geweest voor de ontwikkeling van een arbeidersaristocratie die de strijd aanbindt, is nog steeds het onderwerp van discussie, maar algemeen wordt toch aangenomen dat die relatieve lotsverbetering een invloed heeft gehad op de toenemende strijdbaarheid van de arbeidersklasse. De betrekkelijke stijging openbaart immers des te scherper hoe ondraaglijk de sociale wantoestanden zijn, waardoor de onvrede met de bestaande situatie groeit, losbarst in massaal verzet en uitmondt in de eis tot politieke machtsuitoefening en tot bescherming van de economisch zwakkeren door de overheid.

Machthebbers met veel realiteitszin zien ook in België in dat deze wensen te verzoenen zijn met de belangen van de kapitalistische staat. Ligt in de opdrijving van de gemiddelde levensstandaard en de uitbreiding van een koopkrachtige binnenlandse markt niet tegelijkertijd de mogelijkheid tot economische expansie als men de arbeidersklasse en de lagere middengroepen tevens als consumenten gaat beschouwen? Dat houdt dan wel in dat deze groepen zich de materiële waarden en het consumptiepatroon van de burgerlijke samenleving op termijn eigen dienen te maken of er alleszins goed vertrouwd mee moeten geraken.

De arbeidersbeweging slaagt erin om een duidelijke stempel op het democratiseringsproces te drukken. Ze groeit in deze periode uit tot een bezielde massabeweging, met een zodanige militante kracht dat de burgerij haar met de traditionele wapens nog moeilijk onder controle kan houden. Binnen de beweging domineert het sociaal-democratische model dat het algemeen mannenstemrecht centraal stelt, als middel om naar de macht te grijpen, de sociale kwaal te genezen en de socialistische staat te vestigen.

De progressieve vleugel van het liberalisme is weer om andere redenen voorstander van een bepaalde democratisering. Vanuit hun visie op het liberale individualisme moeten ook de lagere sociale groepen in staat worden gesteld eigendom te verwerven. Vooral via de uitbreiding van het onderwijs moet hun toegang verschaft worden tot politiekmaatschappelijke participatie.De staat moet die evolutie stimuleren. Staatsinterventie is een oplossing voor de sociale problemen. Hoewel het liberale bestel geen gevaar mag lopen, is er bij hen toch een voldoende draagvlak voor de toenadering tot de socialisten.

Het algemeen mannenstemrecht, de verruiming van de liberale democratie en staatsinterventie vormen gemeenschappelijke eisen.

Ook aan katholieke zijde ziet men in bepaalde kringen in dat de oude strategieën afgedaan hebben en de verruiming niet langer tegen te houden is. Ze moet echter zoveel mogelijk via een sterke één gemaakte katholieke beweging in de eigen sfeer gehouden worden. Kerk en partij werken er adequaat naartoe. Standensolidariteit en kerkelijke autoriteit op ideologisch-politiek vlak gaan voortaan hand in hand.Christelijke arbeiders-, middenstands- en landbouwverenigingen moeten voor de massale aanhang zorgen. De sociale interventie moet via het subsidiariteitsprincipe gebeuren en dus via de financiering van de katholieke initiatieven. Een christelijk geïnspireerde corporatieve staat dient bijgevolg uitgebouwd te worden.

Voor de burgerij is het evident dat de ontwikkeling van de arbeidersmacht enkel binnen de contouren van de liberale staat kan gebeuren. Op economisch vlak kan er geen sprake zijn van participatie. Het initiatief blijft bij de kapitaalbezitters. Maar ook over de toetreding van de massa tot de politieke instellingen mag de controle niet verloren gaan. Door de massa slechts geleidelijk op te nemen kunnen de conflictreducerende technieken van het parlementaire systeem de integratie gedisciplineerd laten verlopen. Een globaal sociaal integraal integratieproces dient deze opname best te begeleiden en te vergemakkelijken. Het gevaar dat een strijdbare vakbeweging voor het kapitalisme inhoudt, wordt afgewend door de opname van de vakbondsleiding in de organen van een overlegcircuit. Maar ook de talloze sociaalpolitieke en sociaalculturele organen die door het democratiseringsproces tot stand komen, dragen ertoe bij dat bij de hele bevolking een gematigde opstelling tegenover het regime ontstaat. Sociale en politieke integratie liggen met andere woorden in elkaars verlengde.

Toch krijgen de liberale formules door de interactie met de integratiemechanismen een andere inhoud. Dit fenomeen komt in deze *Acta* op verschillende domeinen aan het oppervlak. Ook al blijft het stemrecht beperkt tot de mannelijke bevolking, het is voortaan een middel om de sociale positie van de kiezer te verbeteren. De parlementaire vertegenwoording wordt dus veel meer klassegebonden. De traditionale organen van de liberale democratie worden nu geconfronteerd met de macht van brede sociale lagen. De weg naar het algemeen stemrecht wordt ook in België slechts langzaam geëffend en de socialistische meerderheid, waarvoor de rechterzijde bevreesd is, wordt terdege afgeremd. Maar aan het burgerlijke, elitaire kiesregime komt hoe dan ook een einde. De hele mannelijke bevolking wordt nu politiek mondig. De ommekeer voltrekt zich geleidelijk maar is er niet minder fundamenteel om en veroorzaakt heel wat tegenstand in conservatieve en reactionaire kringen.

Ook het parlement verandert van samenstelling en fysionomie. De fundamenten van het systeem worden wel veilig gesteld, maar het voorheen exclusief functioneren in het burgerlijke belang heeft afgedaan. Sociaaleconomische materies worden er voor een

belangrijk deel aan onttrokken. Overleg op paritaire basis en niet volgens de voor de werkgevers gevaarlijker electorale verhoudingen, gebeurt voortaan via het corporatief circuit.

Partijen worden in het verruimde model veel efficiëntere controlemiddelen die de scheiding der machten een andere inhoud geven. Partijregimes zien immers het licht. Vooral de arbeiderspartijen willen dat de partijbelangen door de mandatarissen gedisciplineerd verdedigd worden. Om te kunnen optornen tegen de conservatieve krachten die hen afremmen, ontwikkelen ze zich in de richting van discipline, hiërarchie en machtsconcentratie. Regeringsprogramma's krijgen nu een veel centraler betekenis. Maar ook op het functioneren van de burgerlijke partijen of vleugels oefent het proces een invloed uit. Ze moeten zich aanpassen aan de verruiming van het electoraat en anticiperen op de strategieën en tactieken van de arbeiderspartijen. Op die manier ontstaat er ook een veel grotere identificatie tussen de parlementaire meerderheid en die van regering. Ook de ondergeschiktheid van de ministers aan de partijen wordt groter.

Deze gewijzigde verhoudingen doen ook de monarchie reageren. Meeer macht bij de partijen vreet immers aan de macht van het staatshoofd en aan de band tussen minister en staatshoofd. Welke strategie schakelen de vorsten in om de rol van de monarchie in deze verruimde democratie te beschermen? Hoe gaan Leopold II en Albert I met deze problematiek om? Het is één van de vragen die in deze *Acta* expliciet gesteld worden.

Dat de bredere bevolkingslagen vertrouwd moeten gemaakt worden met het burgerlijke denken, stelden we al voorop. Maar hoe verloopt juist dat proces? Hoe gaan de kerk, de katholieke zuilorganisaties en de partij daarbij te werk? Hoe vatten de liberalen dit socialiseringsproces aan? Hoe sijpelt de ideologie in socialistische milieus door? Welke organisaties worden in het proces ingeschakeld? Welke invloed gaat er van het onderwijs uit? Vooral het lager onderwijs is immers een smeltkroes voor de integratie van deze nieuwe bevolkingslagen. En hoe doorkruist de levensbeschouwelijke apartheid het proces? De rol van de pers in deze overgangsperiode van burgerlijke naar gemanipuleerde openbaarheid – om het met de woorden van J.Habermas te zeggen – roept eveneens vragen op. Dat is ook het geval voor de wetenschapsvulgarisatie en voor heel de culturele sector : literatuur, podiumkunsten, plastische kunsten, patrimonium. Ook de vrijetijdssector, met inbegrip van de sportwereld, vervult een welbepaalde rol in het integratieproces. Het zijn stuk voor stuk problemeemstellingen die in België nog niet systematisch onderzocht werden. Deze *Acta* zullen ook op deze vragen antwoorden formuleren en tevens aangeven welke invullingen er aan de begrippen democratie en democratisering zoal gegeven worden.

De burgerlijke natiestaat in interactie met de democratisering

Dit democratiserings- en integratieproces speelt zich binnen de natiestaat af.In het onderzoek naar het verruimingsproces is de relatie tot de natiestaat dan ook een belangrijke factor. Staat en natie gaan in de onderzochte periode immers samen. De ideologische legitimatie van de staat gebeurt via de natie. Bij het streven om de staat in de samenleving te verankeren is het allesomvattende natiebesef het belangrijkste referentiekader. Dit besef wordt permanent ontwikkeld en verspreid. Het is de relatie tot diezelfde staat die bij de inwoners het noodzakelijke nationale gevoel doet ontstaan. In het dominant geworden liberale politieke denken is de band tussen staat en natie des te sterker omdat de natie samenvalt met het soevereine volk en een gemeenschap van gelijkwaardige burgers vormt. Zonder natie kan de liberale staat niet functioneren.

De nationale identiteit is echter geen statisch gegeven. Elites treden bij de invulling ervan sturend op, de inhoud verandert en men komt tot nieuwe positioneringen. Doorheen wisselende generaties en periodes heeft er een strijd om de invullingen plaats. Bepaalde sociale groepen eigenen zich bepaalde invullingen toe, dominante interpretaties ontstaan. Welke groepen slagen erin om doorheen het democratiseringsproces hun belangen via de nationale ideologie door te drukken? Welke nieuwe interpretaties zien het licht? Hoe en door wie wordt de strijd tegen de oude invullingen aangebonden? Een analyse van het democratiserings- en integratieproces op het breukvlak van de twee eeuwen kan deze vraagstelling niet uit de weg gaan. Ze vormt dan ook een cruciaal onderdeel van dit boek.

België is immers een goed voorbeeld van actieve natievorming. Sinds de Belgische staat in 1830 op revolutionaire wijze tot stand kwam, werd er onverpoosd aan de natiestaat gewerkt. Op alle terreinen werkten de natiebouwers bijzonder krachtig aan de verspreiding van het hegemonisch nationalisme. In het laatste kwart van de 19de eeuw is er dan ook sprake van een stevig gevestigde, burgerlijke natiestaat[5].

De liberale instellingen dragen deze nationalistische gedachte overtuigend uit. Vooral de constitutionele monarchie bewerkstelligt de eenheid en de cohesie van de natie; de vorst kan vanuit die positie vooral defensie en buitenlandse zaken sturen. Het pact dat hij met de bevolking afsluit, loopt via de natie. Hij symboliseert de natie en stimuleert in die hoedanigheid het natiegevoel en het nationale prestige. De vorsten vervullen op die manier een centrale rol in het bestel. Hoe Leopold II en Albert I deze functies in de meer gedemocratiseerde samenleving invullen, komt dan ook systematisch aan bod.

De Belgische natiestaat is tevens economisch goed onderbouwd. Vooral de zware industrie ligt aan de basis van een sterke nationale nijverheid met nationale en interna-

---

5 Zie o.m. E. Witte, *De constructie van België, 1828-1847,* Leuven, 200 (hoofdstukken IV-VIII) en J. Stengers & E.Gubin, *Le grand siècle de la nationalité belge, de 1830 à 1918,* Brussel, 2002.

tionale markten. De aanwezigheid van de "haute finance" in Brussel, draagt in sterke mate tot de natievorming bij. Tussen de politieke elite en het financieel-industrieel kapitalisme heerst een sterke symbiotische relatie, die voor de natiestaat uiteraard van groot belang is. In welke mate de economische elite in de veranderende samenleving trouw blijft aan dit natieconcept is dan ook een interessante vraagstelling.

Kenmerkend voor de Belgische natiestaat is dat ze op ideologisch vlak op twee natieprojecten is gebaseerd en dus een dichotomie vertoont.Voor de katholieken moet de eigen identiteit samenvallen met het nationale project. Zoals overigens elders in Europa geven ze aan het natieproject een roomse invulling. De natiestaat moet ingezet worden om het katholicisme structurele steun te geven. Het katholieke geloof vormt het aloude bestanddeel van het nationale erfgoed en vanuit die traditie moet er solidariteit en verbondenheid zijn. De kerk legitimeert mee de natie en verovert op die manier een centrale plaats in het nationale establishement. Nationalisme en patriottisme zijn de hoekstenen van het katholieke gedachtegoed. De kerk vormt een krachtige motor in de natievorming. Dit katholieke project moet doordringen in alle sectoren van het maatschappelijk leven. Het uit zich zowel op politiek en bestuurlijk vlak, in de culturele produktie, in het omgaan met symbolen en vanzelfsprekend in het onderwijs. Het ligt voor de hand dat de uitbreiding van de samenleving tot brede bevolkingslagen een aantal aanpassingen van het katholieke nationale project vergt. Welke die precies zijn en hoe die aanpassing gebeurt, zullen we in deze *Acta* kunnen vernemen.

In het liberale project is de ondernemende burger de productieve en morele kracht van de natie. Op zijn deugden moet de natie geprojecteerd worden. Het liberale wereldbeeld is gebaseerd op de steeds voortschrijdende vrijheid. De mens is in staat om zonder goddelijk ingrijpen een werkbare samenleving tot stand te brengen. Een sterk doorgedreven verstrengeling van kerk en natiestaat wordt vooral vanaf de tweede helft van de 19de eeuw resoluut verworpen. Een sterk antiklerikalisme en rationalisme kenmerken het liberale natieproject. Toch is het niet helemaal eenduidig. Op sociaal vlak zijn er twee invullingen, een conservatieve en een progressieve. Naarmate de middenklasse meer en meer in opmars is, wordt de strijd tussen beide invullingen scherper en scherper. Tegen het einde van de eeuw is dat meer dan ooit het geval[6].

Deze levensbeschouwelijke dichotomie uit zich vooral in de ideologische apparaten : onderwijs, pers, cultureel verenigingsleven, literatuur, de historische produktie, kunst in het algemeen. Liberalen en katholieken grijpen ook naar hun eigen nationale symbolen. Maar deze dichotomie belet niet dat taal, kunsten, symbolen en herdenkingen intensief ingezet worden om het Belgicistische waarden- en normenpatroon krachtig te ondersteunen.

6 Het progressief liberalisme werd tijdens het colloquium door R.Röttger behandeld. De uitgeschreven versie van deze bijdrage geraakte jammer genoeg niet in het bezit van de redactie.

Zo wordt veel belang gehecht aan de rol van de Franse cultuurtaal. Zij is het symbool en vervult een homogeniserende functie in de natiestaat. Frans kennen is het instrument voor sociale integratie in de natiestaat en de voorwaarde om tot het volledige burgerschap toegelaten te worden. De liefde voor het Frans is een onderdeel van de liefde voor het vaderland.

Samen met segmenten van de culturele elite investeert de politieke elite veel in de natieondersteunende rol van cultuur en ze houdt ook het kader ervan stevig in stand (via musea, wedstrijden, standbeelden, etc.). Nationale symbolen, herdenkingen en nationale feesten zijn cruciale sacraliseringselementen. De rol van het verleden en van de geschiedenis is bij die identiteitsvorming onontbeerlijk. Die elites streven er nu tevens naar om dit alles door te geven aan bredere groepen in de samenleving.

Kortom, de burgers worden er via vele kanalen op gewezen dat ze deel uitmaken van de Belgische natiestaat, dat het nationale belang primeert op het individuele belang met de bereidheid om te sterven voor het vaderland als ultieme consequentie. Tot in de jaren 1890 is die natiestaat echter exclusief burgerlijk. De vraag die in dit colloquium centraal staat, betreft dan ook het effect van het verruimingspoject op de "oude" natiestaat. Welke wisselwerking treedt in al deze natievormende terreinen op? Welke aanpassingsstrategieën passen de actoren toe en met welke concrete gevolgen? Welke wijzigingen ondergaan de natieondersteunende concepten, structuren en activiteiten? Met andere woorden : welke interactie heeft er tussen natie en democratie plaats?

De invloed van internationalisme, regionalisme en de wereldoorlog

Niet alle groepen in de samenleving willen echter binnen de oude natiestaat opereren en proberen andere constructies tot uitgangspunt van de interactie te nemen. Zo is er in deze transitieperiode ontegensprekelijk een streven naar meer internationalisme. Relevante vragen kunnen bijvoorbeeld gesteld worden met betrekking tot deze trend op economisch vlak. Het is immers de periode van de grote kapitaalsconcentraties die volop met de internationale concurrentiestrijd geconfronteerd worden en zelf meer internationaal worden. De explosieve industriële groei is internationaal, ook in België. Kan de "haute finance" gemakkelijker omgaan met de verruiming van de burgerlijke democratie omdat de relatie tussen de natiestaat en het kapitalisme eveneens verandert? Hebben die internationaler geworden Belgische kapitaalsgroepen de nationale staat nog even sterk nodig voor hun belangenbehartiging als in hun ontwikkelingsfasen? De staatsmacht inschakelen bij het ondersteunen van de afzetmarkten blijft natuurlijk belangrijk, maar de machtiger en onafhankelijker geworden financieel-industriële groepen kijken nu wellicht anders aan tegen de natiestaat. Is het een hypothese die aan het Belgische geval getoetst

kan worden? Of drijven de economische belangen die Leopold II via Kongo doet onstaan hen juist meer in de richting van de natiestaat? Welk is overigens de globale impact van dit imperiale streven van Leopold II op de natievorming?

Boeiende vragen kunnen ook gesteld worden met betrekking tot het internationalisme binnen de linkerzijde. Het brengt ons bij de interessante samenhang tussen socialisme, anarchisme en communisme enerzijds en nationalisme en kosmopolitisme anderzijds. Is het socialisme zonder vaderland in België wijd verspreid of raakt de arbeidersklasse zo snel geïntegreerd in de burgerlijke samenleving dat ze de daarbijhorende natie als de hare aanvaardt? En om welke interpretatie van het nationalisme en patriottisme gaat het dan? Hoe verhoudt het republikanisme van de socialistische arbeidersbeweging zich tot dit nationalisme? Dat ondermijnt immers toch één van de belangrijkste pijlers van de natiestaat : de monarchie.

Maar ook in andere politiek-ideologische stromingen komt deze spanning tot uiting. Hoe verhoudt de supranationale kerk zich tot de Belgische kerk in deze transitieperiode? Welke visies en strategieën ondergaan al dan niet de invloed van Rome en in welke mate hebben ze een impact op de hechte relatie die er tussen de Belgische kerk en de natiestaat is gegroeid? In welke mate speelt het internationale karakter van het liberalisme en vooral van het progressieve liberalisme een rol in de interactie met de natiestaat? Talrijke vragen dus, waarop de bestaande literatuur geen en deze *Acta* een eerste antwoord geven.

Regionalistische stromingen vallen de natiestaat dan weer op een andere wijze aan en sturen het interactieproces eveneens in een andere richting. De economische achterstand van Vlaanderen ten opzichte van het geïndustrialiseerde Wallonië had tot gevolg gehad dat het Vlaamse emancipatieproces tegen de nationale overmacht van de francofone bourgeoisie voordien ternauwernood had kunnen doorbreken. Parallel met een zekere economische heropbloei en vooral met het democratiseringsproces krijgt de Vlaamse beweging nu meer armslag, kan ze zich beter afzetten tegen de dominante francofone natiestaat en tegen de ondergeschikte positie van het Nederlands in deze natiestaat.Vanuit nationalistische motieven verdedigt de Waalse beweging zich dan weer tegen een tweetalig België. Met welk vaderland identificeert men zich in beide bewegingen? Om welk Vlaams (of Grootnederlands) vaderland gaat het precies? Is er binnen de Waalse beweging ook ruimte voor de identificatie met "la patrie wallonne"? En hoe reageren de katholieke, liberale en socialistische bewegingen op deze regionalistische identitaire invullingen? Blijven ze trouw aan het belgicisme, of worden ze ook door deze regionalistische interpretaties beroerd? En zo ja, hoe luidt dan precies hun discours en hoe wordt het gemotiveerd?

Crisismomenten in het algemeen en oorlogsperiodes in het bijzonder hebben zoals bekend een grote invloed op de nationale identiteit. De nationale solidariteit komt dan op de voorgrond. Oorlogen tasten immers niet enkel de territoriale integriteit van de

nationale staat aan, maar versterken ook de breuklijn tussen de natiestaten. Omdat de Eerste Wereldoorlog in het rechtstreekse verlengde van het democratiserings- en integratieproces plaatsvindt, er dus nauw mee verbonden is en er een wezenlijke invloed op uitoefent, meenden de organisatoren dat de periode 1914-1921 geïntegreerd diende te worden in de vraagstelling.

Het staat buiten kijf dat het nu om meer gaat dan om nationalisme, maar vooral om patriottisme. Deze vaderlandsliefde raakt nu verspreid over veel bredere groepen dan voorheen. Onder de oorlogsdreiging scharen de meest verscheiden stromingen en groepen zich aan de zijde van het vaderland. Hoe de patroons zich als sterke verdedigers van de Belgische staat opstellen, de socialisten zich als goede patriotten gedragen en een socialistische invulling van de vaderlandsliefde geven, de Belgische aartsbisschop een vurig propagandist van de nationale eenheid en van het patriottisme wordt : het zijn thema's die overtuigend aan bod komen.

Maar ook de voor de natie middelpuntvliedende stromingen krijgen tijdens de oorlog stimulansen. Dit is het geval voor het socialistische kosmopolitisme dat zich niet heeft aangesloten bij de visie van de gewapende natie die zich mag verdedigen en het internationalisme van de arbeidersbeweging dus niet heeft verzoend met patriottisme. De strekking zal na de oorlog niet dominant worden maar wel gedeeltelijk opgaan in het communistisch internationalisme. Via welk discours de antithese nationalisme/ internationalsime gevoerd wordt, staat in deze *Acta* dus eveneens op de agenda.

Om de Vlaamse zaak te activeren gaat een deel van de Vlaamse beweging samenwerken met de bezetter en ook aan het front steken antibelgicistische strekkingen de kop op. Op de inhoud van het vaderlanddiscours van deze milieus wordt dan ook gefocust, evenals op het patriottisch vertoog waarmee talrijke francofonen en Walen de Vlaamse beweging in haar geheel onmiddellijk na de oorlog diskrediteren.

Deze strijd om de natie en het vaderland speelt zich bovendien af tegen de achtergrond van een nieuwe fase in het democratiserings- en integratieproces. Daar waar de rechterzijde het proces voor de oorlog had kunnen afremmen, gebeurt dat nu niet meer. De massademocratie wordt via de invoering van het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht ook de strategie van de verlichte behoudsgezinden. De vrees voor een sociaal-politieke revolutie en voor het behoud van de eenheid van de natiestaat wenden ze op die manier af. Dat de oorlog een culminatiepunt in het integratieproces van de arbeidersbeweging is geweest en in deze groepen talloze slachtoffers heeft gemaakt, maakt de verdere democratisering, met inbegrip van de regeringsdeelname van de arbeidersklasse, veel meer aanvaardbaar. Alle politieke stromingen en instellingen worden nu met een veel radicalere democratiseringsgolf geconfronteerd, terwijl ook het aansluitende integratieproces geïntensifieerd wordt. Geen enkele van de drie partijen haalt voortaan echter de meerderheid. Het Belgische compromisregime, gebaseerd, op pacificatietechnieken, ziet in die context het licht.

Het blijft echter nog steeds een samenleving die de helft van de bevolking op het publieke domein uitsluit. Vrouwen mogen nog steeds niet politiek-maatschappelijk participeren. Enkel op lokaal vlak worden ze er bij wijze van experiment bij betrokken. Deze strategie van exclusie heeft er de organisatoren uiteraard niet van weerhouden om de rol van de vrouwen in het democratiserings- en integratieproces te onderzoeken, noch om hun relatie tot nationalisme, patriottisme en internationalisme te analyseren.In welke mate het patriottisme tijdens de oorlog voor de vrouwen de deuren opent, is een van de boeiende vraagstellingen. Een aparte bijdrage wordt dan ook aan de resultaten van de desbetreffende genderstudies gewijd.

Het complexe proces dat in deze *Acta* bestudeerd wordt, betreft uiteraard niet alleen België. Het doet zich tijdens de eeuwwende in alle westerse democratieën voor. Op de vraag in welke mate de processen parallel verlopen en/of de Belgische casus door een aantal specificieke ontwikkelingen gekenmerkt wordt, zal een begin van antwoord kunnen gegeven worden. Dank zij de bijdrage van drie buitenlandse collega's, die het over de hoofdlijnen van de gelijkaardige Britse, Nederlandse en Duitse processen hebben, wordt de Belgische casus in een comparatief perspectief geplaatst. Tijdens het colloquium hield G.Noiriel een interessante lezing over de Franse casus, maar wegens tijdsgebrek kon hij deze bijdrage niet laten opnemen in de *Acta*.

De *Acta*

De indelingen die tijdens het colloquium werden aangebracht, bleven in deze *Acta* bewaard. Na de inleiding volgen zes onderdelen elkaar op. In het eerste deel komen de politieke bewegingen, de vrouwenbeweging, de kerk, de partijen en de verkiezingen aan bod. De monarchie en het leger vormden de tweede sessie van het colloquium en dus ook van deze *Acta*.Landbouwers, middenstanders, patroons, arbeiders, koloniale milieus en het immigratiebeleid werden samengebracht in het derde sociaaleconomisch georiënteerd deel, waarin ook de bijdragen over de tentoonstellingen en de vrijetijdssector werden ondergebracht. De Vlaamse en Waalse bewegingen en hun relatie tot de Belgische natie vormen, onder de titel Culturele identiteiten, het vierde deel. De bijdragen over onderwijs, wetenschapsvulgarisatie, kunsten en pers worden samengebracht in het vijfde deel. Aan de hand van de studies over Nederland, Groot-Brittannië en Duitsland wordt de probleemstelling in het zesde deel in een West- Europees perspectief geplaatst.Tijdens het colloquium verzorgden de rapporteurs een introductie op de zes sessies. Die inleiding gaat aan elk onderdeel van deze *Acta* vooraf. De artikels en inleidingen werden gepubliceerd in de taal die de auteur tijdens het colloquium gebruikte. Nederlands en Frans vormen de meerderheidstalen maar ook enkele Engelse bijdragen treft men in deze bundel aan.

Deze *Acta* worden afgesloten met een conclusie, waarin de resultaten in het licht van de probleemstelling worden geduid. Ze toont uitstekend aan dat de oogst rijk is en ons inzicht in het onderwerp en in de scharnierperiode veel scherper is geworden. Scherper maar uiteraard nog niet volledig. De meeste bijdragen bekijken de problematiek vooral vanuit de instellingen, de politieke bewegingen, de sociale groepen en hun organisaties, het discours, de strategieën, de conflicten en de conflictbeheersing. Sleutelfiguren die aan de periode vormgaven, komen via de acties van de vorsten, van aartsbisschop Mercier en van de socialist De Man weliswaar aan bod, maar het spreekt vanzelf dat deze invalshoek nog sterk kan uitgebreid worden. Dat geldt overigens ook voor sommige politieke bewegingen. Vanuit de democratiseringsproblematiek is het logisch dat vooral op de progressieve stromingen werd gefocust. Conservatieve en reactionaire katholieken en liberalen blijven daardoor onderbelicht. En hoewel een aantal auteurs zeker oog hebben voor de effecten die de interactie tussen natie, nationalisme en democratie hebben op de bevolkingsgroepen waarop men zich richt, komt de *from below*-benadering nog relatief weinig aan het oppervlak. De denk- en gevoelspatronen van grote bevolkingsgroepen zijn inderdaad veel moeilijker te vatten dan die van de leidende, sturende kringen. Hoe het precies zit met de sentimenten en de identificatiegevoelens van brede groepen in de samenleving verdient dus zeker nog aanvullende aandacht. Het neemt echter niet weg dat deze *Acta* nu reeds via een brede waaier van boeiende invalshoeken een belangrijke bijdrage leveren aan onze kennis van deze interessante knooppuntperiode en aan de wijze waarop democratie en natie toen in elkaar grepen.

De historici die aan dit boek meewerkten en de leden van de redactie in het bijzonder, zijn de KVAB, haar vaste secretaris, baron N. Schamp, de Publicatiecommissie en haar medewerkster S. Dejaegher erg dankbaar omdat ze het mogelijk maakten dat deze *Acta* in een verzorgde vorm konden verschijnen. Zonder de hulp van de Académie Royale de Belgique en haar vaste secretaris, de heer L. Houziaux, zou dit evenmin mogelijk zijn geweest. Ook naar die instelling gaat dan ook onze welgemeende dank uit.

MOUVEMENTS POLITIQUES, PARTIS ET ELECTIONS
POLITIEKE BEWEGINGEN, PARTIJEN EN VERKIEZINGEN

INTRODUCTION

José Gotovitch

Expression même de la démocratie née au sein de l'Etat nation, les partis politiques ont-ils contribué à la consolidation de cette nation? Par leur développement, qui traduisait la participation de plus en plus massive au processus démocratique, ont-ils affermi le lien national? Telles sont les questions posées parallèlement dans cette partie de l'ouvrage.

La radiographie opérée ci-après a scruté toutes les cases de l'échiquier politique déployé entre 1890 et 1921. Tout en nuances et selon des angles fort différents, ces contributions offrent le tableau d'une très grande diversité de réponses qui, ce n'est pas pour étonner, correspondent assez bien à l'évolution de l'historiographie belge récente. Très banalement, il est fait place ici à la différenciation de plus en plus marquée non seulement entre historiens du Nord et du Sud du pays, mais à bien lire les textes, à un évident passage du flambeau entre deux générations d'historiens. Rien d'étonnant donc que les réponses données à la problématique proposée soulignent les discontinuités, selon les familles politiques, selon les périodes, et bien entendu selon ce qui deviendra la communauté linguistique.L'exception évidente est celle du libéralisme belge qui incarne effectivement la symbiose patrie belge-démocratie, par identification absolue entre libéralisme et démocratie.

Ecartons cependant tout malentendu dans ce propos : ces approches en divergences constituent un enrichissement de notre perception de la réalité passée . Elles nous forcent à éclairer des coins inexplorés, ignorés, non pensés, des visions antérieures. Par les débats inévitables qu'elles suscitent, elles vitalisent notre esprit critique, elles poussent nos raisonnements loin des certitudes tranquilles.

Ces remises en cause démarrent à la base même, quand nous est rappelé comment l'extension du droit de suffrage et le phénomène électoral en lui-même furent perçus par certains comme un danger pour l'identité nationale (Raxhon, Beyen).

Le tour des familles politiques débute par le libéralisme déjà évoqué, à la nuance capitale près qu'il affirme hautement son attachement à la patrie belge en intégrant des vertus « républicaines » à ce concept (Röttger). Le monde catholique est déjà beaucoup plus contrasté. D'abord par le ralliement tardif à la Constitution, ensuite sa volonté hégémonique illustrée par le « totem » que constitue la Basilique, plus catholique que nationale, mais aussi par le jeu très différencié entre segments sociaux opposés. Les valeurs inscrites sur ses drapeaux :« Religion, Famille, Propriété, Patrie », suivent la déclinaison hiérarchique ainsi énoncée. Une réserve de taille cependant est à formuler: en intégrant à la nation les secteurs populaires – que le SU

l'obligeait désormais à mobiliser- par le biais du suffrage, le catholicisme participait à la construction d'une identité nationale marquée au coin de l'émancipation sociale. Accélératrice de mutation, la guerre 1914-1918 allait jouer, là comme ailleurs, un rôle capital en ayant raison des résistances conservatrices tout autant que de l'entreprise de recléricalisation tentée par Mercier (De Maeyer, De Groof). Le lecteur percevra dans ces remarquables synthèses, l'écho d'une vision que j'appellerais conciliatrice et unifiante d'une histoire délibérément nationale, produite par des historiens chevronnés et institutionnels.

Tout autre est l'option choisie délibérément par Van Ginderachter qui entreprend une relecture radicale de l'histoire du socialisme et principalement de ses racines flamandes. Il attribue à un habitus flamand occulté de la mémoire socialiste par la guerre, une spécificité « a-nationale » belge. Le retard mis par les socialistes flamands à la participation aux structures étatiques serait dû à cette moindre adhésion à la nation belge ainsi qu'à la persistance de courants internationalistes et radicaux en Flandre. Franchissant hardiment la frontière linguistique, il caractérise par ailleurs le wallingantisme comme une forme de nationalisme belge. On peut sans doute regretter que cette vision pour le moins novatrice n'ait pas suscité le débat qu'elle lançait. L'adhésion progressive du socialisme à la nation belge a fait l'objet d'une analyse plus classique qui soulignait la formation en son sein d'une citoyenneté sociale active et solidaire avant même que se soit produite l'intégration politique (Puissant). Le débat générationnel et communautaire, évident ici, devra trouver prolongement dans de nouvelles rencontres. Une analyse bien ancrée dans le temps présent qui se fonde sur les émotions et la culture retrace la conversion du jeune De Man à la démocratie, tout en soulignant les traits qui subsisteront de ses anciennes amours : hostilité au parlementarisme et autres institutions démocratiques bourgeoises (Bevernage, Deneckere). Le radicalisme de gauche est par essence hostile à la nation en ce qu'elle s'incarne dans un Etat qu'il récuse. Mais les élans internationalistes se heurtent au cadre national dans lequel anarchistes et communistes se structurent. Et il est patent de constater que la guerre, encore elle, dessine des parcours à l'opposé absolu des théories assumées jusqu'alors par bien de ces militants (Gotovitch).

Il était salutaire de rappeler dans ce débat « unisexe » que l'insertion politique des femmes n'avait pas été à l'ordre du jour dans la société belge jusqu'en 1921 et qu'en quelque sorte nation et démocratie étaient deux concepts hors-champ féminin. La guerre réorienta l'argumentaire du combat pour l'égalité, le « nationalisant » quelque peu à travers une option utilitariste qui n'évitait pas l'écueil d'une communautarisation de la politique en la matière (Gubin).

On ne peut éviter de se poser la question de la centralité du premier conflit mondial dans l'achèvement non seulement du système politique qui régit le pays pendant l'essentiel du XXeme siècle, mais aussi dans la fixation de l'identité nationale autour du consensus démocratique. On ne saurait cependant négliger pour autant cette dialectique imparable du même événement qui engendra les ferments tant de la mise en question de ces mêmes principes démocratique que d'une identité nationale belge avec laquelle ils se confondaient.

Een wankele basis voor de natie
Verkiezingen en nationalisme in België, 1890-1920

Marnix Beyen

De kiesworstelingen waren te Kraaigoor onbekend. Weinige landbouwers wisten dat zij op dezen of genen dag hunne staatkundige rechten uit te oefenen hadden. Bracht de veldwachter den bijeenroepingsbrief te huis, dan had hij wel zorg de boeren gerust te stellen, en hen te verzekeren, dat er van geene nieuwe lasten spraak was. [...] Om dit alles ging het nu te Kraaigoor niet slechter. De menschen kenden den politieken wrok niet, die thans bijna overal zoveel bitterheid teweeg brengt.

Het dorp Kraaigoor is een literaire fictie, maar de politieke gewoonten die de Kempense schrijver en filoloog Gustaaf Segers er situeerde, waren voor veel van zijn lezers bij het begin van de twintigste eeuw ongetwijfeld herkenbaar. De geringe politisering van de negentiende-eeuwse plattelandsbevolking is inderdaad een thema dat ook door veel hedendaagse historici aan de orde is gesteld.[7] Wat Segers in zijn novelle echter vooral beschrijft, is hoe in deze toestand helemaal aan het einde van de negentiende eeuw een bruuske verandering kwam. Na de dood van de burgemeester barstte er immers een opvolgingsstrijd los die het dorp verdeelde in twee vijandige kampen 'waartegen die der steden toevluchtsoorden van verzoening mochten genoemd worden.'[8]

Segers was niet de enige die de wijzigende electorale verhoudingen tijdens de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw op een literaire wijze in beeld bracht. Ook Karel van de Woestijne en Cyriel Buysse beschreven bij het begin van de twintigste eeuw hoe landelijke dorpen tijdens verkiezingsperioden geheel in de greep kwamen van de politieke spanningen.[9] Dat het electorale gebeuren in deze periode zo tot de literaire verbeelding sprak, had waarschijnlijk veel te maken met de evolutie die het stemrecht doormaakte. Door de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht en van de stemplicht – in 1893 voor de wetgevende verkiezingen, in 1895 voor de gemeenteraadsverkiezingen – was het stemmen een praktijk geworden waaraan alle mannelijke burgers boven de 21 jaar (boven de 30 jaar voor de gemeenteraadsverkiezingen) recht-

7 Voor een overzicht van deze literatuur zie: H. de Smaele, *'Omdat we uwe vrienden zijn'. Religie en partijidentificatie, 1884-1914*, Leuven, onuitgegeven proefschrift, 2000, 128-134.
8 De novelle verscheen in 1910 onder de titel *Hoe men burgemeester wordt* bij de Antwerpse uitgeverij Boucherij, maar een eerste versie schreef Segers al in 1895, aanvankelijk onder de titel *Eene kiezing te Hulmenhout*. Zie de proef met correcties in de Antwerpse Stadsbibliotheek.
9 De novellen van Van de Woestijne en de Buysse werden gebundeld in *Verkiezingen op het Vlaamse platteland*, Utrecht, 1986.

streeks deelnamen. Bovendien gingen de wetgevende verkiezingen niet langer door in de arrondissementele hoofdplaatsen, maar in elke gemeente. Verkiezingen werden, met andere woorden, een gebeuren waaraan men niet kon ontsnappen, waar de hele bevolking willens nillens in werd meegezogen.

Een constante in de verhalen van Segers, Van de Woestijne en Buysse is dat het electorale gebeuren gemeenten destabiliseert, en spanningen creëert die tevoren niet bestonden. Dit lijkt in tegenspraak met de manier waarop tijdgenoten de impact van de kieshervorming van 1893 inschatten. De Franse conservatief-republikeinse afgevaardigde Antonin Lefevre-Pontalis prees België omdat het land erin was geslaagd door intelligente wijzigingen aan het kiessysteem een einde te stellen aan de verscheurende partijtwisten van de jaren 1870. Het politieke enthousiasme dat de Belgische kiezers en militanten kenmerkte, was er niet door geluwd, maar de politieke strijd was er wel door gekanaliseerd.[10] Ook in de recente literatuur over het electorale gebeuren in België tijdens de negentiende eeuw wordt het *fin de siècle* getypeerd als een periode van relatieve electorale rust, in vergelijking althans met de schoolstrijd die eraan was voorafgegaan.[11]

Vermoedelijk laat deze schijnbare paradox zich verklaren indien we de betroffen periode beschouwen als een periode van politisering in de breedte. De nietsontziende politieke strijd die de elites in de steden voor de gunst van de cijnskiezers in de omliggende gemeenten hadden uitgevochten, raakte ongetwijfeld enigszins bekoeld; maar het aantal deelnemers aan deze strijd werd alleen maar groter. De ideologische kloof tussen links en rechts doorsneed, met andere woorden, steeds grotere delen van de Belgische samenleving. In de grote steden werd deze strijd gekanaliseerd in nationale massademonstraties naar aanleiding van concrete politieke thema's, waardoor de plaatselijke politieke charivari's er meer en meer op de achtergrond raakten.[12] Op het platteland echter lijkt de traditie van spontane politieke actie pas dan goed en wel een aanvang te hebben genomen.

De veralgemening van de electorale praktijk naar ruimere lagen van de bevolking werkte de politieke polarisering dus in de hand. De oude romantische droom van een eendrachtige, van politieke strijd gespeende natie raakte er verder door verwijderd dan ooit. Toch sluit polarisering niet per definitie natievorming en nationalisme uit. De Gentse hoogleraar Oskar Pyfferoen beschouwde politieke strijd al in 1894 als een bewijs

---

10 G. Lefevre-Pontalis, 'Les Elections de Belgique', in : *Le Figaro,* 14 oktober 1894, 3, en opnieuw in : *Les élections en Europe à la fin du XIXe siècle,* Parijs, 1902, 221.
11 Onder meer: R. Van Eenoo, 'De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 92, 1979, 333-352, meer bepaald p. 342-348.
12 G. Deneckere, *Geuzengeweld. Antiklerikaal straatrumoer in de politieke geschiedenis van België,* 1831-1914, Brussel, 1998.

van een gezond 'nationaal karakter'.[13] Maar zelfs als we een dergelijk sociaal-darwinistisch denkschema níet overnemen bestaan er redenen om aan te nemen dat het verkiezingsgebeuren ondanks zijn polariserende potentie een stimulerende rol kon spelen in het proces van natievorming.

Ten eerste is het moderne nationalisme een uitvloeisel van het concept 'volkssoevereiniteit', dat sedert de Franse Revolutie een cruciale rol heeft gespeeld bij de uitbouw van de Europese natiestaten. Aangezien verkiezingen het instrument bij uitstek zijn om het volk soeverein over zichzelf te laten beslissen, zou men kunnen veronderstellen dat zij op zichzelf katalysatoren van nationalistische sentimenten zijn. Niet alleen deze politiek-theoretische verwantschap lijkt een dergelijke hypothese plausibel te maken. Ook het loutere feit dat tijdens het electorale gebeuren alle leden van de (politieke) natie op dezelfde dag (of hooguit gespreid over twee dagen) dezelfde activiteit ontplooien, zou in die richting kunnen wijzen. Dergelijke gedeelde ervaringen, die een haast ritueel karakter krijgen, zijn immers cruciaal bij de vorming van wat Benedict Anderson een *imagined community* heeft genoemd. Het belang van deze praktijken lijkt natuurlijk des te groter naarmate het gaat om praktijken die, zoals hiervoor aangegeven, richtinggevend zijn voor de politieke koers van een land.

Verkiezingen als rituele praktijk hebben dus bijna onvermijdelijk bijgedragen tot de *nationalisering* van de burgers. Zij hebben immers hun betrokkenheid bij de instellingen van het land vergroot, waardoor zij meer dan ooit 'nationale staatsburgers' werden. Overigens werd met de veralgemening van het kiesrecht de vraag naar de toegang tot het electoraat voor het eerst echt in *nationale* termen gesteld. Bezit en capaciteit konden aanvankelijk nog wel mee bepalen hoeveel stemmen men kreeg toegewezen, maar alleen wie niet tot de Belgische natie behoorde, kon het stemrecht helemaal worden ontzegd. Om te mogen stemmen diende men Belg te zijn door geboorte of ten gevolge van een grote naturalisatie. De nieuwe wet van 1909, die duidelijke, maar ruimhartige criteria oplegde aan de verwerving van de Belgische nationaliteit, vergemakkelijkte een dergelijke afbakening van het electoraat.[14] Het toebehoren tot de natie werd echter niet alleen in juridische, maar ook in morele termen gedefinieerd. Wie in opspraak was gekomen als medeplichtige in overspel of door het uitbaten van een bordeel, of wie er geen vast domi-

13 O. Pyfferoen, *De partijen in de staatkunde,* Gent, 1894, geciteerd in De Smaele, *'Omdat we uwe vrienden zijn'*, 52, n. 16.

14 Zie in dat verband: brief van minister van Binnenlandse Zaken de Burlet aan de gouverneur van Luxemburg, 6 juli 1909, Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), T356, 35; zie ook F. Caestecker, 'In het kielzog van de Natie-Staat. De politiek van nationaliteitsverwerving, -toekenning en –verlies in België, 1830-1909', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 27, 1997, 323-349.

cilie op nahield, kon immers ook van de kieslijsten worden geschrapt.[15] In die zin droeg de veralgemening van het kiesrecht ertoe bij dat de grens tussen de deugdzame nationale staatsburgers en de anderen werd verscherpt. Verkiezingen waren één van de middelen waarmee la 'tyrannie du national' haar greep op de samenleving kon versterken.[16]

Daarmee is echter nog niet meteen gezegd dat de kiesrechthervormingen ook het nationalisme van die burgers hebben verhoogd. Gezien de relatieve gelijktijdigheid van de politieke democratisering en de hoogconjunctuur van het Belgische nationalisme rond de eeuwwisseling, lijkt ook dit nochtans een plausibele hypothese. De vraag die ik in deze verkennende bijdrage wil stellen is hoe deze twee processen zich in België tot elkaar verhielden. Was de verheviging van het Belgische patriottisme een direct gevolg van de democratisering van het kiesrecht?

Om deze vraag te beantwoorden, richt ik de aandacht achtereenvolgens op de verschillende spelers die bij het verkiezingsgebeuren betrokken waren. In eerste instantie ga ik na of de Belgische overheid en de intellectuele elites de wetgevende verkiezingen aangrepen om de nationale sentimenten bij de bevolking te stimuleren. Vervolgens onderzoek ik welke plaats nationalistische argumenten bekleedden in de verkiezingspropaganda van de politieke partijen (waarbij ik vooral de campagnes van Antwerpse en Brusselse afdelingen heb bestudeerd). Op de vraag of nationale gevoelens bij de bevolking effectief verhevigd werden ten gevolge van het electorale gebeuren geef ik aan het einde van deze bijdrage een voorzichtige aanzet tot antwoord.[17]

Een natieloze overheid

Voor August Beernaert, die als regeringsleider de belangrijke grondwetswijziging van 1893 door het Parlement loodste, was het duidelijk dat deze electorale vernieuwing navolging zou krijgen in de rest van Europa. Ze vormde voor hem dan ook zonder meer een reden tot nationale trots. Het is significant dat hij daarbij instemmend werd geciteerd door een Franse publicist, Eugène Duthoit, die aanstuurde op een soortgelijke

15 Zie bijvoorbeeld de "herziening en verhalen" bij de kiezerslijsten van 1903-1905 in Rijksarchief Beveren, I5 : archief arrondissementscommissaris Gent-Eeklo, 17.
16 G. Noiriel, *La tyrannie du national. Le droit d'asile en Europe (1793-1993),* Parijs, 1991.
17 Met deze multi-actoriële benadering sluit ik aan bij een nieuwe tendens in het verkiezingsonderzoek, die niet langer de resultaten van verkiezingen, maar wel de verkiezingen als maatschappelijke praktijken centraal stelt. Zie daarover H. de Smaele, 'Nieuwe tendensen in het verkiezingsonderzoek', in: *Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis,* 81, 2003, 437-445.

innovatie in zijn eigen land.[18] Duthoit deelde overigens zijn ophemeling van het Belgische electorale systeem met heel wat van zijn land- en tijdgenoten.[19]

Ondanks deze lovende commentaren van buitenaf lijkt het verkiezingssysteem in België zelf, opmerkelijk genoeg, nauwelijks een voorwerp van nationale trots te hebben uitgemaakt. Het algemeen meervoudig stemrecht werd overwegend bestempeld als een compromisoplossing die als enige verdienste had dat ze voor niemand totaal onaanvaardbaar was. Indien aan de Evenredige Vertegenwoordiging door sommigen een grotere inherente, ja zelfs morele waarde werd toegekend, dan waren de visies over deze politieke innovatie dermate verdeeld dat ook deze moeilijk als een nationale adelbrief kon gelden. Tegenstanders van de hervorming aan alle zijden van het politieke spectrum betichtten de voorstanders er – niet zelden terecht – van deze hervorming louter vanuit een politieke berekening te willen doorvoeren.[20] Aan socialistische zijde bleef bovendien het uitblijven van het algemeen enkelvoudig stemrecht – in een periode waarin heel wat andere landen daar wel toe overgingen – een smet op het nationale blazoen.

Werden de electorale vernieuwingen nauwelijks aangehaald om Belgiës vooraanstaande plaats in de hiërarchie der naties te bewijzen, dan bleken zij bovendien zelden gelegitimeerd te worden vanuit de noodzaak tot een verdergaande nationale integratie. De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht was zelfs in hoge mate geïnspireerd door de hoop dit proces van nationale integratie te temporiseren.[21] Voor een van de vroege pleitbezorgers van dit cumulatieve systeem, de progressieve advocaat Louis Frank, zou een te snelle uitbreiding van de natie uiteindelijk onvermijdelijk de eenheid ervan in het gedrang brengen. Daarbij dook onvermijdelijk het spookbeeld van de Franse ervaring met het algemeen stemrecht op.[22] Als hij niettemin voor een verandering van het bestaande cijnskiesrecht ijverde, dan had dit uitsluitend te maken met de erkenning dat ook de permanente uitsluiting van bepaalde groepen het voortbestaan van de natie kon bedreigen.

Ook in de discussies rond de evenredige vertegenwoordiging bleef de natie opvallend afwezig. Weliswaar schreef Jean Mommaert dat 'alleen de Evenredige Vertegenwoordiging op een volledige manier het bestuur van het volk door het volk verwezenlijkt' en staafde ook de gewezen liberale volksvertegenwoordiger Jules De Smedt zijn pleidooi

---

18 E. Duthoit, *Le suffrage de demain. Régime électoral d'une démocratie organisée,* Parijs, 1901.

19 Zie daarover P. Rosanvallon, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France,* Parijs, 1998, 113-114; H. de Smaele, 'Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)', in: *BMGN,* 114, 1999, 328-357, daar 328; zie ook de bijdrage van Henk te Velde in deze bundel.

20 Over de debatten rond de invoering van de Evenredige Vertegenwoordiging, zie: De Smaele, 'Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem', 340-348; over het tumultueuze straatrumoer naar aanleiding van deze debatten, zie ook Deneckere, *Geuzengeweld,* 153-164.

21 A. De Dijn, *Conservatieven versus liberalen in Groot-Brittannië en België. Een ideologische analyse van de parlementaire debatten rond de uitbreiding van het stemrecht (1866-1893),* Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1999.

22 L. Frank, *Le vote cumulatif ou le suffrage universel proportionnel,* Brussel, 1891, 18.

voor de evenredige vertegenwoordiging met een verwijzing naar de grondwettelijke bepaling dat alle macht voortsproot uit het volk.[23] Tegelijk echter berustten dergelijke pleidooien op het fundamentele besef dat een natie een dermate complex en heterogeen gegeven is dat haar wil onmogelijk op een eenduidige manier tot uitdrukking kan worden gebracht. Slechts indien alle tendensen binnen die natie reëel werden vertegenwoordigd en met open vizier de strijd met elkaar aangingen, kon men hopen dat de 'wil van de natie' tot uitdrukking zou worden gebracht.[24] Binnen een dergelijke visie verscheen de 'wil van de natie' als een vat vol antagonismen, die men wel kon trachten tot een leefbare consensus te brengen, maar die men nooit kon omsmeden tot een eendrachtig geheel. Vermoedelijk is het vanwege dat besef van complexiteit dat in de discussies rond de evenredige vertegenwoordiging eerder werd gesproken van de 'maatschappij' of 'het publieke lichaam' dan van 'de natie'.

Ook in de praktische organisatie van de verkiezingen door de overheid stond de zorg om de politieke moraliteit centraal veeleer dan die om de natie. Onder 'moraliteit' van het stemmen werd in de eerste plaats verstaan dat elke individuele stem ernstig zou worden genomen.[25] De evenredige vertegenwoordiging bouwde die garanties in op het niveau van de vertaling van het stemgedrag naar de politieke machtsverhoudingen, maar eerder al waren maatregelen ingevoerd die ervoor moesten zorgen dat individuele stemmen ook effectief berustten op individuele keuzes. Met de kieswethervorming van 1877 had België als eerste land in Europa concrete waarborgen voor het geheime karakter van de stemming ingevoerd. Meer bepaald werd hier gestipuleerd dat stemmen op voorgedrukte formulieren en in een afgeschermd kieshoekje diende te gebeuren. Maar niet alleen dienden verkiezingen op een correcte manier te verlopen, zij moesten ook een waardig karakter hebben. Daarom mochten zij, opnieuw volgens de wet van 1877, niet worden ingericht in herbergen of andere drankgelagen. Samen met het stelsel van de Evenredige Vertegenwoordiging deden deze bepalingen de eerder genoemde Pyfferoen er in 1903 toe besluiten dat geen enkel land zozeer als België erin was geslaagd "la sincérité du vote" te garanderen.[26]

Bij dit alles heeft de overheid op geen enkele manier gebruik gemaakt van de mogelijkheid om verkiezingen als 'nationale' gebeurtenissen voor te stellen. Noch in haar directe communicatie met de burger (via oproepingsbrieven, affiches en dergelijke) noch in haar richtlijnen aan de voorzitters en de leden van de kiesbureaus wees zij hen op hun vaderlandse plichten of op het nationale belang dat werd gediend. Nergens in haar uitvoe-

---

23 J. Mommaert, *Le régime électoral en Belgique et à l'étranger,* Brussel, 1899; Jules de Smedt, *Kieshervorming over de vertegenwoordiging der minderheden of over het stelsel van Evenredigheid in de kiezing,* Gent, s.d., 10.

24 Voor een voorbeeld van een dergelijke redenering, zie De Smaele, 'Politiek als hanengevecht', 345.

25 Vgl. in dat verband A. Garrigou's *Le vote et la Vertu. Comment les Français sont devenus électeurs,* Parijs, 1993.

26 O. Pyfferoen, *L'électorat politique et administratif en Europe. Etude de législation comparée, Parijs,* 1903, 238.

rige richtlijnen over de inrichting van de stembureaus stipuleerde zij dat deze dienden voorzien te zijn van nationale symboliek.[27]

Deze vaststellingen lijken de conclusie van Henk de Smaele te staven dat het Belgische politieke systeem zoals het in 1830-1831 werd uitgewerkt 'natieloos' was. Aangezien dat systeem op 'liberale' veeleer dan op 'republikeinse' grondvesten was gebouwd, aldus De Smaeles redenering, streefde het niet naar een getrouwe weergave van een ondeelbare 'volkswil', maar naar een billijke representatie van zoveel mogelijk individuele en collectieve belangen.[28] Deze basispremisse bleef bewaard tijdens de constitutionele en electorale hervormingen van de jaren 1890. De tijd dat de staat de natievorming actief moest ondersteunen, leek samen met de romantiek te zijn verdwenen. Slechts bij uitzonderlijke gelegenheden, zoals nationale feestdagen of jubilea, investeerde zij nog in een expliciet natievormende politiek.[29]

Het patriottische opbod tussen de partijen

In het antiparlementaire discours dat vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw opdook, werden de partijen steevast met de vinger gewezen als verstoorders van de nationale harmonie. In recente wetenschappelijke literatuur verschijnen diezelfde partijen niettemin ook als factoren van een groeiende nationalisering van het politieke leven. Door zich op het nationale niveau te groeperen rond gedeelde programma's en centrale leiders, overstegen zij de lokale kaders waarbinnen de notabelenpolitiek zich had afgespeeld en bevorderden zij de nationale integratie.[30]

Waar veel minder op wordt gewezen, is dat partijen ook belangrijke dragers en popularisatoren waren van een nationalistisch discours. Meer dan de politieke overheid trachtten zij het electoraat er in verkiezingstijd met nationalistische of patriottische leuzen van te overtuigen dat zij moesten gaan stemmen – voor hén uiteraard. Zowel in de katholieke als in de liberale verkiezingspropaganda verscheen de eigen partij als de nationale partij bij uitstek, terwijl de tegenstander als onvaderlands werd afgeschilderd. Dit lijkt een constante te zijn geweest door zowat alle onderzochte verkiezingen heen, maar tijdens verkiezingen van 1912 manifesteerde deze tendens zich bijzonder scherp. Het waren de verkiezingen waarin liberalen en socialisten tevergeefs een kartel aangingen om

27 Zie onder meer: B. Van Lokeren, *Elections pour les chambres législatives. Instructions simples et pratiques concernant les opérations électorales à l'usage des présidents, secrétaires, assesseurs et témoins des bureaux de vote et de dépouillement,* Lokeren, 1904.
28 De Smaele, *'Omdat we uwe vrienden zijn'*, 405.
29 Zie onder meer mijn 'Féconder l'avenir par le passé. La politique commémorative de l'Etat belge pendant les années jubilaires 1880, 1905 et 1930', in: G. Kurgan-Van Hentenryk en V. Montens, red., *L'argent des arts. La politique artistique des pouvoirs publics en Belgique (1830-1940),* Brussel, 2001, 73-88.
30 Zie onder meer P. Pombeni, *Introduction à l'histoire des partis politiques*, Bologna, 1985.

na achtentwintig jaar eindelijk de regeringsmacht van de katholieke partij te breken.

Vanuit liberale hoek werd in de aanloop naar die verkiezingen een *Kleine catechismus voor alle goede Belgen* gepubliceerd, waarvan het titelblad met zwart-geel-rood was omrand. Deze catechismus eindigde met de vraag 'Welke is de eerste plicht van elken Belg?', waarop het voorspelbare antwoord luidde: 'Stemmen voor de liberalen'. Tijdens hetzelfde jaar 1912 schreef Gustave Rahlenbeck voor het Nationaal Verbond voor Liberale Propaganda een pamflet waarin hij de defensiepolitiek van de katholieke regering hekelde en in zijn oproep voor verandering traditionele Belgisch-nationalistische topoi hanteerde: 'Belgen, overdenkt! Gedurende eeuwen hebt gij voor uwe *vrijheid* gestreden, welke gij eindelijk in 1830, ten koste van vele menschenlevens verkregen hebt! Deze onafhankelijkheid is uw kostbaarste eigendom, *de eer van uw land en de eerste vereischte van zijnen voorspoed en vooruitgang.*' [31]

Terwijl het motief van de eeuwenlange strijd tegen vreemde overheersers vooral in de liberale propaganda opdook (en de katholieke regeringen dus al dan niet expliciet als een zoveelste onderdrukker in de rij verschenen), benadrukten katholieke propagandisten het fundamenteel katholieke karakter van België. 'La grande liberté de la catholique Belgique' kon dan ook geen andere zijn dan de vrijheid van de katholieke bevolking om haar geloof in alle aspecten van het leven te laten doordringen. Iedereen die dat wilde beletten werd tot 'vijand van het vaderland' uitgeroepen. De liberalen verschenen als diegenen die de religie uit het openbare leven wilden bannen en daarmee de natie van haar wortels wilden beroven.[32] Maar ook het feit dat de katholieke regering het internationale prestige van België had verhoogd, werd als bewijs aangehaald om de katholieke partij als nationale partij bij uitstek voor te stellen. Potentiële kiezers werden dan ook persoonlijk aangesproken op hun 'gevoelens van erkentelijkheid en vaderlandsliefde' om de katholieke regering aan de macht te houden.[33]

Er deed zich, met andere woorden, een patriottisch opbod voor tussen de twee grote partijen van het land. Tijdens verkiezingscampagnes trachtten partijen te tonen dat hun programma patriottischer was dan dat van de tegenpartij. 'Patriottisch', 'vaderlands' en 'nationaal' waren labels waarmee men zijn politieke programma aan de burger verkocht kon krijgen. Na de Eerste Wereldoorlog – die het Belgische patriottisme sterk in de hand had gewerkt – leek deze evolutie nog aan belang te winnen. In het verkiezingsmanifest dat het Brusselse Verbond voor Onafhankelijken en Werklieden liet verschijnen voor de eerste naoorlogse verkiezingen (1919) gingen de kandidaten van dit Verbond heftig

31 G. Rahlenbeck, *Aan den inkeer van den weg,* Brussel, [1912], 27.
32 Zie onder meer: S. Gravez, *Pas d'incapables, pas de sectaires combistes, donc pas de libéraux,* Brussel, 1906; K. Beyaert, *Aan de Christene Vrouwen van België, ter gelegenheid van de aanstaande Kamerkiezing ten strijd voor God en Vaderland,* Brugge, z.d., 27 ; [Arthur Verhaegen], *Les élections du 2 juin 1912 et la Politique Libérale,* Brussel, 1912.
33 Verkiezingsbrief gericht aan Jan Claessens, 26 mei 1912, Antwerpen, Stadsarchief (SAA), POL 9.

tekeer tegen het misbruik van het woord vaderlands door zowel de liberalen als de nieuwe Belgisch- én Vlaams-nationalistische partijen. Ze besloten dat de kiezers alleen door katholiek te stemmen 'de belangen zelven [zouden] dienen van het Vaderland voor hetwelk wij allen gestreden en geleden hebben en dat zijne beproevingen ons duurbaarder dan ooit hebben gemaakt'.[34] In een katholiek verkiezingspamflet dat tot de Antwerpse kiezers was gericht, werd evenzeer beklemtoond dat de liberalen de tijdens de oorlog gewekte sfeer van vaderlandsliefde hadden tenietgedaan door van zodra de kruitdamp was weggetrokken hun antiklerikale strijdkreten opnieuw te laten weerklinken.[35] Het 'Liberaal Vaderlandsch Verbond' daarentegen liet niet na te benadrukken dat de liberalen aan het hoofd van de 'weerstandsbeweging tegen den vijand hadden gestaan' en verweten de katholieken dat zij door hun 'laattijdige bekeering tot een vaderlandsche staatkunde' het land bijna in het verderf hadden gestort. Alleen de liberale partij was daarom 'de ware nationale partij' en er drong zich dan ook maar één conclusie op: 'Alle oprechte vaderlanders verleenen haar hun stem'.[36] Met een beroep op het vaderland profileerden partijen – zelfs de Vlaams-nationalistische Frontpartij[37] - zich als bovenpartijdig, maar uitgerekend daardoor werd het begrip een krachtig instrument in de partijpolitieke strijd.

De burgers, goede vaderlanders?

Dat de politieke partijen zich zo ijverig als 'patriottisch' of 'nationaal' presenteerden, kan erop wijzen dat deze woorden een hoge electorale waarde hadden. Het zou met andere woorden een indicatie kunnen zijn van een sterk nationaal besef bij de Belgische bevolking – een nationaal besef dat op zijn beurt door dit electorale gebeuren verder werd aangewakkerd. Of dit effectief het geval is geweest, valt moeilijk te achterhalen. Om toch een begin van antwoord op deze vraag te kunnen formuleren, kom ik opnieuw uit bij waar ik ben begonnen: bij de literaire verbeelding van de verkiezingen. In de bij het begin genoemde literaire teksten werd immers de reactie van lokale bevolkingen op de electorale strijd geschetst. Nationale sentimenten zijn daarin grotendeels afwezig. Slechts in Cyriel Buysses *Verkiezing in het dorp* (1905) kwam er een element voor dat op een nationale identificatie kon wijzen: tijdens de braspartij die volgde op de bekendmaking van een katholieke overwinning hieven de feestvierders geregeld de 'Vlaamse

34 'Tot de kiezers van 't arrondissement Brussel', in: *De beslissende kiezing,* [1919].
35 *Aan de Kiezers van het Arrondissement Antwerpen* (verkiezingspamflet voor 16 november 1919), SAA, POL 9: Politiek drukwerk.
36 Liberaal Vaderlandsch Verbond, 'Wetgevende verkiezingen van Zondag 16 November 1919. Manifest aan de kiezers van het arrondissement Antwerpen'. SAA, POL 9; Vgl. ook 'Réponse à un tract', Ibidem; *Manifest der Vereenigde Liberalen,* Antwerpen, 1921
37 'Verkiezingsmanifest van de Vlaamsche Frontpartij' [1919], SAA, POL 9.

Leeuw' aan. Dit feit hoeft niet te verwonderen, aangezien De Vlaamse Leeuw zeker sinds de dagen van de Meetingpartij een katholiek strijdlied was, dat om die reden ook verketterd werd in liberale kringen. Buysses schets van de katholieke dronkaards die de Vlaamse Leeuw lalden, lag daarmee in de lijn van Julius De Geyters Geuzenlied uit 1872, dat in de liberale verkiezingscampagne van 1912 opnieuw een rol speelde.[38]

Het zingen van de Vlaamse Leeuw moet in deze context dus niet in de eerste plaats worden beschouwd als een uiting van Vlaams-nationalisme, maar veeleer als een partijpolitieke identificatie. Overigens kon binnen de Vlaams-katholieke symboliek van het *fin de siècle* de Vlaamse Leeuw perfect samengaan met de Brabançonne of de Tricolore.[39] Toch is het niet zonder betekenis dat, ondanks de patriottische inkleding van de katholieke verkiezingscampagnes, hun verkiezingsoverwinningen oprispingen van Vlaamsgezindheid teweegbrachten. Overigens deed deze ambivalentie zich ook binnen de Vlaams-katholieke verkiezingscampagnes zelf voor. De propagandist Karel Beyaert richtte bijvoorbeeld een wervende toespraak tot 'de Christene vrouwen van België', waarin hij hen aanspoorde hun mannen en zonen katholiek te doen stemmen. In de loop van zijn toespraak bleek echter steeds duidelijker dat hij zich in feite tot 'de Moeders van Vlaanderen' richtte, en dat hij met 'het Belgenland' overwegend negatieve connotaties verbond.[40]

Opnieuw lijkt hiermee een stelling van Henk de Smaele te worden bevestigd. Hij betoogt immers in zijn proefschrift dat de langdurige dominantie van de katholieken in België grotendeels te maken had met een groeiende identificatie van 'Vlaams' en 'katholiek'. Nog recenter beweerde Maarten Van Ginderachter dat ook voor socialisten in Vlaanderen – of althans in Gent – het primaire vaderland veeleer Vlaanderen dan België was. Overigens speelde de Vlaamse Leeuw ook in hun symbolisch repertoire al vanaf het begin een belangrijke rol.[41] Van Ginderachter gaat daarbij niet specifiek in op de vraag of deze identificatie met Vlaanderen al dan niet werd verscherpt tijdens verkiezingsperiodes, maar onwaarschijnlijk is dat uiteraard niet. Net zoals de Vlaamse katholieken droegen hun socialistische tegenhangers in hun politieke propaganda bij tot de verspreiding van de Vlaamse *imagined community.*

---

38 Zie onder meer *De Tribuun. Weekblad der Maatschappij der Solidairen,* 1 juni 1912; *Strijdliederen ten voordeele van den Propagandapenning der Jonge Liberale Wacht van Antwerpen*, SAA, POL 9.
39 M. Van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WOI,* Tielt, 2005, 96.
40 Beyaert, *Aan de Christene Vrouwen,* s.d.
41 Zie daarover: G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918*, Antwerpen/Gent, 1997, 203.

Conclusie

Het electorale gebeuren heeft in België effectief bijgedragen tot de verruiming van de Belgische natie en tot de verheviging van het nationalisme, maar paradoxaal genoeg heeft het tegelijkertijd de Belgische natie verzwakt. De Belgische staat greep deze gelegenheden niet aan om unificerende nationale sentimenten bij de bevolking te versterken en bood daarmee de mogelijkheid aan de electorale spelers zelf om het nationale discours te monopoliseren. De natie die tijdens verkiezingen werd gepromoot was dan ook niet in de eerste plaats de 'neutrale' of bovenpartijdige natie die de stichters van het onafhankelijke België zouden hebben gewenst. Veeleer circuleerden in verkiezingen hoogst partijdige en elkaar ten dele bestrijdende natiebeelden. Katholieken en liberalen riepen zichzelf uit tot behoeders van en de tegenpartij eo ipso tot vijanden van de natie. Bovendien werd met name voor de Vlaamse katholieken deze natie steeds meer Vlaams dan Belgisch, en aan socialistische zijde deed zich een soortgelijke evolutie voor. Aangezien dit soort identificaties in verkiezingsperioden sterker op de voorgrond trad dan in 'gewone' tijden kan men ervan uitgaan dat de Belgische natie na elke verkiezing weer wat van haar vanzelfsprekendheid had verloren. Het volk, dat tijdens deze verkiezingen de kans kreeg zich te manifesteren, bleek een wankel fundament voor de Belgische natie.

La démocratie contre la nation

Philippe Raxhon

L'évolution du droit de vote en Belgique est une question politique fondamentale de l'histoire de ce pays. C'est l'un des deux domaines, avec l'évolution du statut unitaire de l'Etat vers le fédéralisme, qui ont généré des modifications constitutionnelles. Les 46.099 électeurs censitaires et capacitaires autorisés à désigner les 200 députés du Congrès national en 1830, chargés de réaliser la Constitution belge, sont donc à l'origine d'un Etat nouveau en Europe, dont le renforcement de l'identité fut un enjeu de survie, sur l'échiquier international comme pour les Belges eux-mêmes. Identité nationale, régime censitaire et Loi fondamentale sont intimement liés et constituent un socle dans le débat et l'action politique au XIXe siècle. Une intervention, un questionnement sur l'un des trois membres de cette triade le rend forcément en interaction avec les deux autres. La zone de turbulence du début des années 1890, qui préside au contexte de la première révision constitutionnelle de l'histoire de Belgique, en témoigne. Les adversaires de l'extension du droit de vote, et évidemment du suffrage universel, développèrent un argumentaire qui insistait sur les risques que le processus de démocratisation faisait courir à la Belgique, à son identité même, à sa survie, car le démantèlement de l'œuvre des pères fondateurs fragiliserait cette monarchie constitutionnelle et libérale appréciée comme un modèle en Europe. C'est un regard, non approfondi, qui est porté sur cette perspective dans le cadre de notre contribution.

Contexte : du printemps 1892 au printemps 1893, ou les fragrances d'une révolution antinationale.

Après trois tentatives vaines, une proposition de révision de l'article 47 de la Constitution fut présentée par Paul Janson et adoptée par le Parlement à l'unanimité en février 1892, grâce au soutien, pour différentes raisons, du chef du gouvernement Beernaert et de Léopold II.

Aux élections législatives du 14 juin 1892, les catholiques conservèrent la majorité des sièges, 92 sur 152 à la Chambre et 46 sur 76 au Sénat. Il n'y avait donc pas de majorité des deux tiers pour opérer une réforme constitutionnelle. Et les partisans du suffrage universel se comptaient entre les libéraux progressistes et une poignée de catholiques. Finalement la proposition Janson en faveur du suffrage universel fut rejetée à la Chambre le 11 avril 1893 par 115 voix contre 26.

La grève générale fut déclenchée par le Parti Ouvrier Belge, et il y eut des tués. Le spectre sanglant de 1886, dont on connaît l'impact sur le pays, réapparaissait.

La crise s'apaisa lorsque le projet du catholique Nyssens de suffrage universel tempéré par le vote plural fut adopté le 18 avril 1893 par 119 voix contre 14.

Examen : les forces en présence et la grande menace sur la Belgique

Les perspectives de la première révision constitutionnelle concernant son article 47 ont naturellement agi comme un stimulant sur le débat portant sur l'extension du droit de vote en Belgique et ses conséquences.

Nous ne pouvons pas ici nous attarder sur le contexte, par ailleurs bien connu, dans lequel s'inscrit cette révision. Mais dans quelle mesure le débat a-t-il porté, dévié, sur le destin même de la Nation belge, de la Belgique, aux yeux des adversaires de cette extension du suffrage, frémissante étape vers le suffrage universel masculin, « un homme, une voix » ?

Et c'est bien le cas : de manière explicite ou implicite, la menace pour l'existence même de la Belgique de 1830-31 est clairement brandie dans l'éventualité d'un accroissement du corps électoral. C'est même l'un des arguments forts développés par les adversaires de l'extension du droit de vote.

Nous allons examiner dans cette contribution l'argumentation qui consiste à associer cette extension à la catastrophe nationale qu'elle pourrait engendrer. Cet argumentaire, d'une manière générale, repose sur quelques clés : la prospérité affichée, la liberté, la paix, la longévité propres à cette Belgique de 1830-31, dont le régime censitaire est présenté comme une garantie de continuité. Pourquoi changer une Belgique qui gagne pour une Belgique qui perdrait sa force et son identité en changeant de définition même ? Et c'est sur l'image de cette Belgique gagnante que va s'articuler le discours des anti-réformistes.

Au demeurant, les racines de cette perspective seraient à découvrir dès les travaux du Congrès national, où la contradiction entre la Nation et la démocratie avait été mise en perspective à la lumière des événements révolutionnaires français de 1793-1794, où la simultanéité de la dérive radicale et terroriste de la Révolution, et de la tentative de démocratisation de la société française par la Convention, préludes à l'occupation de nos territoires par le régime français jugé démagogique, était clairement soulignée par la majorité des congressistes.

Soucieux de ne pas connaître de dérives radicales similaires, de révolution sociale, et d'affirmer une identité nationale forte dans un Etat naissant en quête de reconnaissance internationale, les Constituants ont maintes fois utilisé cet exemple historique pour asseoir leurs propres conceptions politiques coulées dans le régime censitaire et la Constitution libérale en février 1831. Mieux, le contre-exemple révolutionnaire français de l'An II permet d'anticiper et d'éviter le caractère friable d'une Constitution qui n'intégrerait pas la stabilité et la continuité politiques qu'offre le prin-

cipe d'un régime censitaire. Les révolutionnaires belges ont l'occasion historique de ne pas commettre les mêmes erreurs que leurs homologues français d'autrefois[42].

Eugène Defacqz, grande figure du libéralisme belge, qui deviendra l'un des fondateurs du parti libéral en 1846, avait suggéré, lors des débats du Congrès national, d'ajouter à l'article 47 le principe de l'exigence d'un cens déterminé par la loi électorale, et lors de la séance du 6 janvier 1831[43], des députés se succédèrent pour défendre le cens. Le député Le Hon avertissait : *« Si le cens n'est pas fixé par la Constitution, on pourrait dans les Législatures suivantes, non modifier nos institutions, mais en changer l'esprit dans leur application. Ainsi vous laisseriez à la loi future le droit de changer les institutions que tous vos efforts tendent aujourd'hui à asseoir sur des bases durables ».* Le député Destouvelles avait renchéri *: « Tout repose sur le cens électoral ; c'est pour cela précisément qu'il importe que cette base soit posée dans la Constitution, pour que les législateurs à venir courbent la tête devant cette disposition et ne se permettent pas d'y porter la main ».* Et le député Forgeur parachevait : *« Ce point est grave, messieurs, car si vous n'avez pas dans la Constitution une disposition qui fixe le cens électoral (comme c'est là-dessus que repose tout l'édifice constitutionnel) il se pourrait que les législateurs à venir, en le modifiant, renversassent tout votre ouvrage ».*

Ce conservatisme politique au sein des élites censitaires n'a au fond guère évolué pendant le XIXe siècle, sinon que l'échec de l'unionisme, la pilarisation de la société belge, et la structuration du mouvement socialiste, dans un contexte de tensions sociales accrues, ont enrichi l'argumentaire.

Il est un élément dont la prise en compte est importante pour une bonne compréhension du sujet. Dans une perspective historiographique consensuelle communément admise aujourd'hui, dans la transmission de l'histoire à travers la pédagogie, l'évolution du droit de vote en Belgique, la démocratisation de la vie politique belge, apparaissent comme une succession de combats à mener, de conquêtes et de victoires, dans le bon sens de l'histoire, selon une dynamique bienfaisante, le contraire d'une dégradation. Or on peut prendre le problème à rebours, avec forcément d'autres yeux, et repérer en quoi cette évolution a constitué une perte de substance de la Nation belge authentique, une corruption fâcheuse d'une certaine Belgique.

Et c'était un thème bien incrusté depuis longtemps dans le discours politique belge. Les exemples sont nombreux, certains sont éloquents. Devant le Conseil provincial de Liège en 1864, le catholique Cornesse, futur ministre de la Justice en 1870, s'exprimait à propos de la réforme électorale : *« La Constitution est pour nous une arche sainte à*

---

42 Voir notre article 'Mémoire de la Révolution française de 1789 et Congrès national belge (1830-31)', dans *Revue belge d'histoire contemporaine,* XXVI, 1-2, 1996, p.33-83.

43 On consultera avec profit les débats du Congrès national sur cette question et d'autres dans E. Huyttens, *Discussions du Congrès National de Belgique 1830-31,* Bruxelles, 1844.

laquelle nous devons nous garder de toucher. La Constitution est pour nous une citadelle dans laquelle nous devons nous garder de faire une brèche : elle est plus précieuse au point de vue de notre nationalité, au point de vue de notre liberté, et de notre indépendance, elle est plus précieuse que toutes les citadelles de pierre. Dès qu'une brèche y sera pratiquée, c'en est fait de la libre et glorieuse Belgique de 1830 ». Et la Gazette de Liége du 2-3 juillet 1870 qui faisait référence à ce discours d'ajouter : *« Arrière donc le suffrage universel ! arrière par cela seul qu'il ne saurait triompher qu'en entamant le pacte fondamental ».* Le journal catholique ne reste pas avare en références au passé, même mythologique, et en raisons d'être inquiet: *« De même, à nos yeux, rien ne ressemble mieux au pacte de 1830, que ces bois sacrés, dévoués aux Furies et qui dans la Grèce antique abritèrent bien des coupables sans doute, mais préservèrent aussi bien des suppliants innocents des vengeances de l'injustice ou des oppressions du despotisme. C'était en définitive pour le salut commun qu'un mystérieux respect les défendait de toute violation. Mais quand une fois le chemin aura été tracé pour pénétrer jusqu'au fond du sanctuaire, quand une main aura pu, sans réprobation, en arracher la moindre victime, fut-ce l'article 47, ne croyez-vous pas que l'audace grandira pour y frapper les principes mêmes de transaction dont on a fait des divinités de ces lieux, la Liberté de l'association, la Liberté de l'enseignement, la Liberté de culte. Car, il ne faut pas l'oublier : une fois la Constitution révisée dans cet article, ce ne seront point seulement nos lois organiques, nos lois politiques, toute notre législation qu'on livrera de la sorte au suffrage universel : le pacte fondamental tout entier se trouvera dès ce jour à sa merci ».*

A l'époque qui nous préoccupe plus précisément, et aux yeux des libéraux doctrinaires cette fois, l'enjeu est simple : avec l'extension du suffrage, soit les socialistes belges s'empareront de l'Etat belge et le dénatureront, soit les catholiques deviendront suffisamment puissants pour abolir la Belgique de 1830 et restaurer l'ancien régime. Dans les deux cas, c'est l'œuvre de 1830-31 qui est en péril. Et les libéraux progressistes ne se rendent pas compte combien ils font le jeu de ces forces hostiles à la Belgique.

Un article de Lucien Anspach dans la *Revue de Belgique* en avril 1892[44] est révélateur de cette perspective. En vue des élections législatives de juin 1892, selon l'auteur, la liste cléricale comprendra *« presque partout quelques partisans de ce suffrage universel que les ouvriers demandent à la bourgeoisie, en annonçant, avec une franchise dont il faut leur savoir gré, qu'ils s'en serviront pour écraser la bourgeoisie »*[45]. Or la bourgeoisie, c'est le corps national, les citoyens actifs, les porteurs de la Belgique censitaire, la Belgique originelle. Cette crainte exprimée par Anspach est un argument classique de l'opinion censitaire, une crainte qu'attise le projet socialiste explicitement axé sur la con-

44 L. Anspach, *Le rôle des conservateurs aux élections de juin 1892,* dans Revue de Belgique, 2e série, t. V, 1892, p. 5-21.
45 *Id.*, p. 5.

quête de l'Etat. Mais à cet argument socio-économique s'ajoute dans la foulée une autre perspective, qui agit sur une autre fibre, la fibre patriotique, et anticléricale : *« Aux hommes qui ont quelque souci de ne pas voir s'effondrer des institutions auxquelles nous devons soixante années de paix et de prospérité (...), un devoir impérieux s'impose : voter contre les cléricaux »*[46]. La référence à l'événement fondateur de 1830-31 est ici très claire. Or une extension du suffrage donnera une force considérable aux électeurs des campagnes majoritairement catholiques. Dès lors, *« la reconstitution de nouveaux Etats pontificaux, voilà quelle sera chez nous la conséquence de la révision »*[47], avec à la clé la suppression des libertés constitutionnelles. Sur ce terrain, le spectre clérical est analogue au spectre socialiste. La Belgique institutionnelle est une réussite, l'extension du suffrage en menace les fondements originels, et donc l'identité même, l'identité nationale, mise en résonance avec le souvenir des occupations étrangères de la Belgique passée qui l'ont dissoute, annihilée : *« Le doute n'est pas permis : lorsque l'Eglise, maîtresse de la Constituante, aura fait une révision qui lui assurera la toute-puissance en Belgique, elle usera de sa toute-puissance comme elle en use partout, pour établir le plus arbitraire et le plus intolérable des despotismes. Nous avons été élevés, nous avons élevé nos enfants dans l'admiration des fondateurs de notre indépendance, dans l'horreur du despotisme, dans cette idée qu'il est du devoir de tout homme valide de prendre les armes contre la domination étrangère. Or, il n'est pas de domination étrangère qui soit plus odieuse et plus intolérable que la domination romaine »*[48]. L'extension du suffrage n'est donc pas un progrès, mais un retour en arrière. Les catholiques abuseront de leur pouvoir nouveau en restaurant l'ancien régime. Le cléricalisme a fait semblant de s'opposer à l'extension du suffrage, en fait il en tirera profit. Donc les libéraux radicaux sont les alliés objectifs des cléricaux, dont on sait ce qu'ils veulent faire de la Belgique. Ils sont aussi les alliés objectifs des socialistes : *« Pendant dix ans, les radicaux ont compromis et ruiné le parti libéral en cherchant à le rapprocher du socialisme et du collectivisme »*. Or les fondements de l'Etat belge ne sont ni catholiques, ni évidemment socialistes, ils sont libéraux. Il est donc étrange que les radicaux soutiennent implicitement les socialistes qui préféreront des alliances avec les catholiques là où c'est possible plutôt que des alliances avec les libéraux. Mais c'est logique : *« Il est rationnel que deux partis qui poursuivent l'un et l'autre l'asservissement de l'individu, l'annihilation de toute initiative privée, la destruction de toute liberté, soient alliés et étroitement unis »*[49].

Certes, le comportement des socialistes, et la symbolique qu'ils déployaient ou qu'ils combattaient, pouvaient aux yeux des conservateurs, libéraux comme catholiques

46 *Ibid.*
47 *Id.*, p. 11.
48 *Id.*, p. 13.
49 *Id.*, p. 8.

d'ailleurs, donner prise à cette inquiétude concernant l'avenir de la Belgique, en cas de victoire socialiste. A titre d'exemple, lors du meeting révisionniste organisé par la Fédération progressiste en la salle Saint-Michel à Bruxelles le 7 février 1892, anniversaire de la Constitution belge, Célestin Demblon annonça : *« Nous allons livrer un assaut définitif à la Bastille censitaire sur laquelle nous ferons flotter le drapeau du suffrage universel au soleil de l'égalité. On pourra, si l'on veut y ajouter la* Brabançonne, *mais nous ne l'imposerons pas ».* Le dernier trait fut salué par les applaudissements de l'assemblée. Ainsi le républicanisme répandu dans les milieux socialistes belges, et exprimé par certains élus socialistes à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle dans certaines circonstances, avec des marques d'hostilité à la Couronne ouvertement manifestées, laissait à penser que l'édifice national de 1830 était effectivement menacé.

Il est une autre piste que nous ne pouvons qu'ouvrir ici dans le cadre de cette brève réflexion sur l'argumentaire national contre l'extension du suffrage, et elle apparaît avec une certaine netteté à l'occasion de la prise de parole de Jules Bara à l'Association libérale de Tournai le 30 janvier 1892, dont les extraits du discours furent publiés par La Meuse du 1er février suivant : *« Je ne suis pas partisan du suffrage universel ou plutôt de son introduction d'un seul coup en Belgique : nous n'y sommes pas préparés ! Pensons que nous avons les Flandres et que, dans ces provinces, le suffrage universel serait fatal à liberté du progrès et aux provinces wallonnes. C'est assez de raison pour le combattre. On pourrait arriver au suffrage universel par réformes successives. D'emblée, il constitue un péril pour la Belgique ».* Ce qui est mis en perspective ici, c'est le danger catholique en provenance de Flandre pour les libéraux du pays, mais implicitement aussi, au fond, le risque de l'apparition d'une césure entre Flamands et Wallons à l'occasion du suffrage universel parce que des majorités au nord et au sud du pays pourraient être différentes, nuisant *de facto* à la cohérence d'une Belgique unitaire, donc de la Belgique de 1830. Cette question du lien entre le débat sur le suffrage universel, ou du moins l'extension du suffrage, et le développement des mouvements identitaires flamand et wallon mériterait d'être développée.

Les adversaires catholiques de l'extension du suffrage raisonnèrent aussi jusqu'au bout en termes d'arithmétique électorale, les libéraux unis aux socialistes étant susceptibles de ruiner cette Belgique de 1830, œuvre des catholiques. Woeste, exactement comme Frère-Orban d'ailleurs, joueront sur des effets de dramatisation en matière de commentaires sur la révision de la Constitution, en développant une thématique de la menace pesant sur la Nation. Lors de la séance parlementaire du 3 juin 1893, Woeste déclarait : *« il n'en est pas moins vrai que ces votes* [en faveur du vote plural] *ont placé le pays dans une situation pleine de dangers, dont il est impossible dès à présent, de percer les obscurités redoutables ».* Beernaert, chef de gouvernement, avant de changer de cap, avait déclaré que *« le suffrage universel serait, dans les circonstances actuelles, un péril*

national »[50]. Frère-Orban ne prétendait pas dire autre chose, concernant cette révision, *« une question où les principes mêmes du gouvernement étaient en jeu et où les intérêts vitaux du pays se trouvaient engagés »*[51].

L'extension du suffrage correspondra-t-elle à une extension du sentiment national ? Celui-ci en sortira-t-il renforcé? Pour les adversaires de cette extension au début des années 1890, qu'ils soient libéraux ou catholiques, c'est exactement le contraire. La démocratisation de la Belgique annoncera sa fin.

50 Cité par Ch. Woeste, *Mémoires pour servir à l'histoire contemporaine de la Belgique 1859-1894*, Bruxelles, 1927, p. 479.

51 W. Frère-Orban, *La révision constitutionnelle en Belgique et ses conséquences. La situation des Partis, leurs Programmes et leurs Espérances*, Bruxelles, [1893], p. 6.

De Belgische kerk versus een gespleten natie en de opkomende massademocratie. De rol van kardinaal Mercier als promotor van de transitie tussen katholiek integralisme en constitutioneel patriottisme

Roel De Groof

De periode 1890-1921 was uiteraard ook voor de katholieke kerk in België een cruciale transitiefase, waarin de spanning tussen het democratiseringsproces en haar integraal-katholiek samenlevings- en natieproject centraal stond. De invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht[52] (voor mannen) (AMS) luidde de definitieve vestiging van de massademocratie in en ging gepaard met de doorbraak van het levensbeschouwelijk pluralisme, dat werd geconsacreerd via de wijziging van het regeringssysteem en gestalte kreeg in de levensbeschouwelijk-heterogene coalities, die België voortaan in de regel zouden regeren. Hoewel de kerk via de homogeen-katholieke regeringen van 1884 tot 1914 een decisieve invloed had op de Belgische samenleving mag deze periode allesbehalve worden voorgesteld als een tijdvak dat alleen door de kerk werd gedomineerd, integendeel. De hoogconjunctuur in de politiek-religieuze strijd in heel Europa deed zich voor WOI ook in België bijzonder sterk gevoelen. De machtspositie van de katholieke partij kalfde verkiezing na verkiezing af en de dreiging van een antiklerikale coalitie werd steeds reëler. De levensbeschouwelijke gespletenheid van de Belgische natie barstte via de schoolboncrisis (1911), de verkiezingen van juni 1912 en het doordrukken van de schoolwet-Poullet (1914) pijnlijk open.[53] De val van de regering-Schollaert vormde de dramatische ontknoping van een crisis van het Belgische constitutionele regime. De principiële onverzoenlijkheid tussen katholiek integralisme[54] en een steeds meer militant-atheïstische vrijzinnigheid nam nog toe. In dit artikel onderzoeken we ook hoe kardinaal Mercier tijdens de Eerste Wereldoorlog als leider van het morele verzet tegen de Duitse bezetter, als garant van de Godsvrede en promotor van het Belgisch neo-unionisme, een

52 Voortaan afgekort als AES. Algemeen meervoudig stemrecht = AMS.

53 Dit artikel bouwt voort op: R. De Groof, *'Omnia instaurare in Christo'. Kerk, staat en onderwijs in België van 1830 tot 1919. Een analyse van de impact van het episcopaat en de katholieke partij op de schoolpolitieke besluitvorming in het licht van de spanning tussen katholiek integralisme en moderniteit.* Onuitgegeven doctoraal proefschrift, VUB, 2002, 6 boekdelen (publicatie in voorbereiding).

54 Katholiek integralisme (= reactie tegen de privatisering van de godsdienst door de affirmatie van het katholicisme in alle uitingen van het private en openbare leven; contralaïcisering en -secularisering) moet van katholiek integrisme (dat aanspraak maakt op absolute orthodoxie en 'integrale' geloofstrouw) worden onderscheiden, zie bvb.: G. Cholvy, *Christianisme et société en France au XIXe siècle, 1790-1914.* Parijs : Editions du Seuil, 2001 (2), p. 191.

politiek-theologisch discours ontwikkelde, dat als constitutioneel of juridisch patriottisme[55] kan worden geduid.

De representatie van een katholieke modelnatie : "La Belgique, Terre classique de l'Eucharistie"

De katholieke kerk groeide in België na 1831 via haar uitgebreid arsenaal van communicatiemedia en haar talrijke educatieve en sociaal-caritatieve instellingen uit tot een cruciale factor in de natievorming.[56] Haar essentieel doel was uiteraard de religieuze vorming van de natie, die primeerde op civiele, nationale of patriottische opvoeding. De katholieke kerk representeert zich immers traditioneel als een goddelijk instituut, een bovennatuurlijke entiteit, die per definitie uitstijgt boven alle volkeren, naties en mogelijke staatsvormen, en dus in wezen een supranationaal karakter heeft. De kerk bleef België ook in de bestudeerde periode representeren als een land met een eeuwenoude en diepgewortelde katholieke traditie. Het onder invloed van de doorbraak van het socialisme opkomende atheïsme, dat ook in liberale rangen het deïsme terugdrong, werd uiteraard door paus en kardinaal geduid als een deviatie van de Belgisch-katholieke norm. De Belgische kerk, zowel clerici als leken, speelde een zeer actieve rol in de internationale eucharistische congressen, die sedert 1881 werden georganiseerd als internationale manifestaties van katholiek elan en identiteit. Bedoeld om de openbare verering van de eucharistie te bevorderen en de participatie eraan te intensiveren, kaderden die congressen uiteraard in de contralaïciseringsstrategie van de kerk. België was bij uitstek aangewezen om één van de epicentra te worden van de eucharistische regeneratie van de moderne samenleving. De eucharistische volksdevotie had in onze gewesten wortels, die tot diep in de 13de eeuw reikten, en had zich in onze gewesten sedert de late middeleeuwen sterk ontwikkeld, mede onder invloed van de verering van het Sacrament van Mirakel.[57] Vóór 1914 werden maar liefst 25 internationale eucharistische congressen georganiseerd, waarvan 5 in België: Luik, 1883; Antwerpen, 1890; Brussel, 1898; Namen, 1902; Doornik,

---

55 In dit artikel hanteren we het begrip 'constitutioneel patriottisme' in de eerste plaats om de wending in het discours van de overheid van de Belgische kerk te duiden in functie van de mate waarin het episcopaat de constitutionele en de moderne politiek-juridische verworvenheden, rechten en vrijheden mobiliseerde, teneinde de belangen van het vaderland te verdedigen. Het is evident dat de patriottische loyaliteit van de Belgische kerk geconditioneerd was door de voordelen en vrijheden die ze in het Belgisch constitutioneel model genoot. De term *Verfassungspatriotismus* stamt van de Duitse politoloog Dolf Sternberger en duidt, kort samengevat, op de identificatie van de burger met de politieke cultuur en de grondwaarden van een democratische rechtsstaat.

56 J. Stengers & E. Gubin, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 2. Le grand siècle de la nationalité belge.* Brussel: Racine, 2002, p. 25-26.

57 L. Dequeker, 2000. *Het Sacrament van Mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen.* Leuven, Davidsfonds, 136p.

1906. Het Belgisch episcopaat - kardinaal Dechamps, de Luikse bisschop Doutreloux en later de Naamse bisschop Heylen - voormalig abt van de norbertijnenabdij van Tongerlo - speelden een actieve rol in het *Comité Eucharistique International,* dat tijdens het Luikse congres was opgericht. De organisatie van die congressen in ons land moest de eucharistische glorie van België in het licht stellen.

Typerend voor het zelfvertrouwen van de kerk en haar affirmatie van de katholiciteit van België was de organisatie van het internationaal eucharistisch congres te Brussel (13-17 juli 1898). Enkele jaren voordien had kardinaal Goossens de organisatie ervan te Brussel nog tegengehouden, teneinde de openbare rust niet te verstoren en geen commotie te verwekken door het samenvallen met de 525ste verjaardag van het Sacrament van Mirakel in 1895.[58] In 1870 had de geplande herdenking van het 500-jarig jubileum immers tot fel protest van de joodse en vrijdenkende gemeenschap geleid, zodat de kerkelijke overheid het huldefeest had moeten afgelasten. De herinnering aan die antiklerikale protesten was nog zeer levendig. Zo kort na de invoering van het AMS wilde Goossens wegens de troebele politieke toestand geen risico's nemen door de vijanden van de kerk een voorwendsel te geven om "les tristes scènes de 1870" te herbeginnen. In juni 1898 kon kardinaal Goossens het 5-daags congres trots aankondigen.[59] Het congres affirmeerde in de hoofdstad 14 jaar na het heroveren van de staatsmacht en enkele jaren na de invoering van het AMS de eeuwenoude katholiciteit van België en beoogde de nationale vroomheid aan te wakkeren. De massale participatie aan het congres zou via de openbare verering van de God van de Eucharistie - "mémorial des merveilles divines" - ook goddelijke gunsten doen uitstorten over het vaderland en zijn hoofdstad.[60] Ondanks de seculaire consecratie van Brussel als middelpunt van de eucharistische devotie, gaf Goossens toe dat de mobiliteit van ideeën er de vrije loop van dwalingen bevorderde. De hedendaagse samenleving werd sedert een eeuw gedomineerd door de openlijke rebellie van de menselijke rede, die het bovennatuurlijke ontkende in geloof, moraal, cultus en instellingen. De gelovigen mochten zich echter niet laten ontmoedigen. Wie was immers beter aangewezen om de morele ziekten te helen dan de 'Hemelse Genezer'? Eucharistische werken waren juist tot een ongeziene bloei gekomen als plechtig protest tegen de negatie

58 AAM (=Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen), Doos Eucharistische congressen, Briefwisseling tussen Doutreloux en Goossens, 24 en 28 april 1894.

59 J. Goemaere (ed.), *XIe Congrès eucharistique international, Bruxelles, 13-17 juillet 1898. Documents, rapports et procès-verbaux.* Bruxelles : J. Goemaere, 1899, XXIV-808-CXXXIV p.

60 "Ces bénédictions, ces bienfaits, nous les attendons dans une abondante effusion pour la grande ville qui se prépare à ouvrir ses portes aux réunions du Congrès. Si Bruxelles est toujours, à nos yeux, la ville siège du Gouvernement, centre de l'activité nationale, capitale du Royaume, où chaque citoyen belge retrouve comme une image de la Patrie, elle nous apparaît, en cette circonstance, comme le domicile préféré des œuvres religieuses et charitables, comme un lieu consacré, depuis des siècles, par une constante et vive dévotion envers le Très-Saint Sacrement." Herderlijke brief van kardinaal Goossens, 12 juni 1898. In: Goemaere, J. (Ed.). 1899, p. 16-23.

van God in de regering van de wereld en de mensheid. Via de eucharistische congressen demonstreerde de kerk daarenboven de universele eenheid van alle christenen, van alle rassen en klassen. Tegen de laïcisering van de samenleving in werd de idee gepromoot van de sociale heerschappij van Christus, die door de instelling van het 'hemels banket' en het 'eucharistisch festijn' de échte gelijkheid en vrijheid der mensen had afgekondigd. Vóór de Heilige Tafel verdwenen alle verschillen en bestond er slechts één christelijke, bovennatuurlijke 'natie'.

Het congres was een uiting van het apostolische voluntarisme van de Belgische kerk. Leo XIII beklemtoonde dat het Belgische volk steeds het voortouw had genomen in de openbare verering van de eucharistie sedert de campagne van de Luikse heilige Juliana van Cornillon om het feest van Corpus Christi[61] in te stellen.[62] Openbare eucharistische manifestaties en processies werden als een 'Belgische' vinding voorgesteld. De Luikse bisschop Doutreloux, tevens voorzitter van het permanent comité van de eucharistische congressen, duidde de fin-de-siècle als het decisieve moment om de katholieke naties van het oude Europa te revitaliseren en te genezen van kille onverschilligheid en materialisme. "Le XXe siècle doit être le siècle du Très-Saint Sacrement, s'il veut être le siècle de la résurrection et de la vie."[63] Eén van de toppreken in de Sint-Goedele was gewijd aan de keuze tussen sociale revolutie en eucharistie.[64] Door de eucharistie als antidotum tegen het socialisme te promoten, werd het Allerheiligste Sacrament in zekere zin gepolitiseerd.[65] Op het congres werd niet alleen de wens geuit om de 20ste eeuw te consacreren aan het Heilig Hart van Jezus, maar was ook al sprake om in België een nationaal heiligdom ter ere van het Heilig Hart op te richten.[66] De triomfantelijke processie van het Sacrament van Mirakel van de Sint-Goedele naar de Grote Markt bracht op 17 juli 1898 een ongeziene massa op de been. Kardinaal Goossens had de gelovigen opgeroepen tot massale deelname om Jezus Christus een onvergelijkbare triomf te bezorgen en zijn Hart te troosten. Volgens de apostolische nuntius Vanutelli, die België loofde als "terre classique de l'eucharistie"[67], was België het enige land ter wereld waar zulk spektakel mogelijk was. G. Kurth plaatste deze eucharistische processie in de rij van grote historische evenementen, die uiting gaven aan de katholieke geloofstrouw en de vitaliteit van de katholieke ziel van het Belgische volk.[68]

---

61 Het feest van het Heilig Sacrament werd immers ingesteld te Luik in 1246 en werd in 1264 afgekondigd als feest van de universele kerk.
62 Pauselijke breve van 5 juli 1898, in: J. Goemaere (Ed.). 1899, p. 91-92.
63 Lettre d'invitation au Congrès de la part du Comité permanent (van Mgr. Doutreloux, 26 april 1898). In: J. Goemaere (Ed.). 1899, p. 3-6.
64 Discours du Révérend Père Coubé, S.J. La Révolution sociale et l'Eucharistie: J. Goemaere (Ed.). 1899, p. 405-434.
65 Rapport van pater L. Lefebvre over La Sainte Eucharistie et la classe ouvrière: J. Goemaere (Ed.). 1899, p. 377-389.
66 Tussenkomst van Mgr. Doutreloux: J. Goemaere (Ed.). 1899, p. 183.
67 J. Goemaere (Ed.). 1899, p. 94.

Het congres werkte zeker door in de strategische reactie van Leo XIII en Pius X op de weerslag van de politieke democratiserings- en laïciseringsprocessen, die de verhouding tussen kerk en staat, tussen godsdienst, samenleving en nationale identiteit drastisch wijzigden.[69] Globaal beschouwd kan men die strategie niet alleen duiden in termen van rechristianisering, contralaïcisering/-secularisering, maar zelfs van 'eucharistische revolutie'. Die tendens tot re- of zelfs hypersacralisering ging zowel in tegen de 'révolution laïque' als tegen de interne dreiging van het modernisme[70]. Enkele maanden na het congres vaardigde Leo XIII *Annum Sacrum* (25 mei 1899) uit.[71] Daarmee gaf hij gehoor aan de wens van vele katholieke bisschoppen om na de consecratie van individuen, gezinnen, kloosters, bisdommen een universeel statement af te leggen. De Heilig Hart-devotie was uiteraard niet nieuw en in de 19de eeuw al tot grote bloei gekomen, maar groeide uit van een mentale contrarevolutie tot een grootscheepse poging om de moderne samenleving en de openbare ruimte te resacraliseren.[72] Door de spectaculaire en monumentale uitingen ervan wilde de kerk krachtig reageren op de verbanning van God en Christus uit het moderne openbare leven. Na de eerdere plechtige consecratie van steden, staten en naties luidde Leo XIII met *Annum Sacrum* de nieuwe eeuw in door de gehéle mensheid te consacreren aan het Heilig Hart.[73] Daar bleef het niet bij.

Drie jaar later vaardigde Leo XIII - een jaar voor zijn dood - de encycliek Mirae caritatis (28 mei 1902) om de eucharistie en de frequente communie te promoten. Hij schreef de eucharistie voor als hét spirituele antidotum en hét politiek-ideologische medicijn voor de door de moderne dwalingen verziekte naties. Alle individuen en naties moesten in hun bovennatuurlijk leven worden gesterkt door het goddelijke voedsel, het dágelijkse, eucharistische brood.[74] Via het sacramentele medium van de veelvuldige communie wilde hij de maatschappijen in Christus herstellen. Alle klassen en naties werden opgeroepen om dagelijks aan dit 'hemels convivium' deel te nemen in het teken van

---

68 A propos de l'âme belge. In: G. Kurth, *La nationalité belge*. Namen, Picard-Balon, 1913, p. 185-186. (Dit artikel werd oorspronkelijk gepubliceerd in de *Revue Mauve,* 25 augustus 1898, in het kader van een enquête van dit tijdschrift over 'l'âme belge' en in 1905 gepubliceerd onder de titel La patrie belge). Over Kurth en de idee van de 'Belgische ziel', zie ook: J. Stengers & E. Gubin, 2002, p. 121-125; Hasquin, H. Historiographie et politique. Essai sur l'histoire de Belgique et la Wallonie. Charleroi: Institut Jules Destrée, 1982 (2), p. 47-50.

69 Over beide pausen: M. Launay, *La papauté à l'aube du XXe siècle. Léon XIII et Pie X (1878-1914)*. Parijs: Le Cerf, 1997.

70 Ik verwijs blobaal naar de bekende werken van E. Poulat.

71 *CEP Goossens,* IV, Nr. 235. (We gebruiken de afkorting *CEP Goossens* of *CEP Mercier voor de Collectio Epistolarum Pastoralium decretorum, aliorumque documentorum ab eminentissimo ac reverendissimo domino Petro Lamberto Cardinali Goossens, archiepiscopo Mechliniensi, primate Belgii, editorum,* respectievelijk *Mercier,* die te Mechelen door Dessain werden uitgegeven).

72 D. Menozzi, *Sacro Cuore : un culto tra devozione interiore e restaurazione cristiana della società*. Roma, Viella, 2001.

73 *CEP Goossens,* IV, Nr. 187, p. 219-230.

74 *Lettre encyclique de Sa Sainteté Léon XIII sur la très sainte Eucharistie*. Brussel, Desclée & De Brouwer, 1902, 16p.

christelijk broederschap en échte sociale gelijkheid, en met het oog op de religieuze en christelijke regeneratie van de samenleving, het herstel van de maatschappelijke harmonie en de klassenverzoening. Pius X, die als 'paus van de eucharistie' de geschiedenis inging en mede daarom werd heiligverklaard, heeft eigenlijk het spiritueel en religieus testament van zijn voorganger uitgevoerd. Hij ontleende de leuze van zijn pontificaat – *Omnia Instaurare in Christo* – én zijn strategie om de naties te rechristianiseren via de promotie van de eucharistie immers aan *Mirae Caritatis*. De pauselijke decreten[75] over de dagelijkse communie en de vervroeging van de kindercommunie brachten een opzienbarende omwenteling teweeg, die diep ingreep op de religieuze en sociale ervaring van miljoenen katholieken en die een enorme impact had op de religieuze kindercultuur en –religiositeit. Via de kindercommunie en de daarbij aansluitende katholieke actie- en onderwijsstrategieën, verstevigde de kerk haar greep op de jeugd: de kerk wendde zich in deze periode tot het volkskind en via de kinderapostelen wilde ze het hele volk opnieuw bereiken.[76] Hoewel katholiciteit in de pauselijke leer primeert op nationaliteit, kon de Belgische kerk in 1905 echter moeilijk anders dan zich achter de nationale jubileumfeesten te scharen. De uiterlijke alliantie tussen Troon en Altaar kon de levensbeschouwelijke gespletenheid van de Belgische natie evenwel niet verheulen.

1905: het nationaal jubileum van een gespleten natie

In 1902 benadrukte de katholieke literator, opkomende christen-democraat en toekomstige minister Henri Carton de Wiart, hoe recent het Belgisch nationaal gevoel wel was.[77] Zijns inziens was dat pas de laatste 20 jaar opgekomen, vooral onder invloed van de arbeid van archeologen en historici. Volgens Carton de Wiart onderscheidde het Belgisch patriottisme zich door zijn vreedzaam karakter van andere, combatieve en agressieve nationalismen. De katholieke geloofstrouw en de vrijheidsliefde waren ook voor hem twee van de meest vitale kenmerken van de Belgische nationale persoonlijkheid. De 75ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid bood de kerk de gelegenheid om het Belgisch patriottisch sentiment aan te wakkeren. Daartoe publiceerde het

---

75 Het decreet *Sacra Tridentina Synodus* (20 december 1905) beklemtoonde dat een frequente, zelfs dagelijkse communie een remedie was tegen tekortkomingen, niet een beloning voor perfectie. In 1910 verlaagde Pius X uiteindelijk via het decreet *Quam singulari Christus amore* (8 augustus) de minimumleeftijd voor de eerste communie van circa 14 tot 7 jaar.

76 R. De Groof, Schoolstrijd, eucharistisch 'egalitarisme' en de rechten van het kind. De uitbouw van de sociale schoolwerken en de invoering van het non-discriminatiebeginsel in de lagere schoolwet-Poullet (1914). In: J. Ockeley, J. Janssens, e.a. (Eds.). *Recht in geschiedenis. Een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd. Aangeboden aan prof. dr. Fernand Vanhemelryck*. Leuven, Davidsfonds, 2005, pp. 169-200.

77 H. Carton de Wiart, Le Réveil du sentiment national en Belgique. In : *Revue Générale*, 1902, p. 593-610.

Belgisch episcopaat op 30 juni 1905 een eerste herderlijke brief.[78] In het kader van het nationaal jubileum verduidelijkten kardinaal Goossens en de andere bisschoppen dat familie en vaderland de twee eerste gemeenschappen zijn waartoe elke mens na zijn geboorte toetreedt. Het vaderland – Patria - is niet alleen een extensie van de familie, maar een heilige en grootse instelling, die aan een natuurlijke en universele behoefte van de mens beantwoordt. Het vaderland veredelt de burger en zet hem aan tot grootsheid in daden, gevoelens en ideeën. De vaderlandsliefde werd door de christelijke religie steeds gestimuleerd en gesublimeerd. In christelijke naties perfectioneerde het patriottisme zich daarenboven doorheen de geschiedenis dankzij de kerkelijke doctrine. Die leert echter dat naties, staten en volkeren zeker geen eeuwig leven hebben.[79] Na God, als eerste bron van het nationale welzijn, dankte België zijn voorspoed aan de grondwet en de politieke instellingen, die de gewetensvrijheid beschermen, en aan het politiek-maatschappelijk "moderantisme" van het Belgische volk, dat ondanks een levendige partijstrijd en harde politieke competitie qua temperament wars is van excessen en revolutionaire tendensen. Zijn voorspoed dankte België echter ook aan zijn traditionele trouw aan het katholiek geloof.[80] De bisschoppen hoopten dat het nationale jubileum de eenheid van de grote Belgische familie via de hernieuwde toewijding en dienstbaarheid aan het vaderland zou smeden. Via de plechtige consecratie aan het Heilig Hart van Jezus had België zich met God verenigd in de hoop op die goddelijke bescherming te kunnen blijven rekenen.

Op 12 oktober 1905 legde Leopold II de eerste steen van de Basiliek van het Heilig Hart te Koekelberg[81], waarvan de bouw eerder publiek was aangekondigd.[82] Het oorspronkelijke project mag als een nieuw hoogtepunt van de Heilig Hart-'statuomanie' worden beschouwd. Kardinaal Goossens duidde deze bekroning van de nationale festiviteiten als een nieuw verdrag tussen de godsdienst en de Belgische katholieken, als een uiting van hun dubbele loyaliteit, aan God en Vaderland. De oprichting van zulk een ge-

78 Lettre Pastorale de S. EM. le Cardinal Archevêque de Malines et de NN. SS. Les Evêques de Belgique, adressée au clergé et aux fidèles à l'occasion de la célébration du soixante-quinzième anniversaire de l'Indépendance Nationale. In: A.-Th. Rouvez, *Le jubilé national de 1905. 75e anniversaire de l'indépendance de la Belgique. Compte rendu des fêtes et cérémonies qui ont eu lieu dans les villes et communes de Belgique à l'occasion du jubilé national.* Brussel: Vromant & Cie, 1906, p. 809-816.

79 Lettre Pastorale, p. 811-812. Voor de Nederlandse versie, zie: *CEP Goossens* V, Nr. 276, p. 455-467.

80 "Ce n'est pas seulement dans l'intimité des consciences ou le secret du foyer de la plupart des familles que la religion est honorée, aimée, obéie: elle s'affirme chez nous au grand jour, sans faiblesse comme sans ostentation, et de fréquentes et imposantes manifestations de foi et de piété. Nation catholique, notre Patrie est attachée par le fond de ces entrailles, par ses traditions, par tout le passé de son histoire, à l'Eglise romaine, Mère et Maîtresse de toutes les églises. Ni les assauts de l'impiété n'ont pu arracher cette foi du coeur de ses enfants, ni l'hérésie n'est parvenue à s'implanter sur son sol et à diviser les croyances de ses populations."

81 Toespraak van kardinaal Goossens en Apostolische brief van Pius X aan kardinaal Goossens: *CEP V. Goossens,* Nr. 279, p. 483-498.

82 In hun gezamenlijke herderlijke vastenbrief voor 1904 kondigden de bisschoppen de bouw van de basiliek af in het kader van het aanstaande nationale jubileum: *CEP Goossens,* V, 1906, Nr. 253.

loftekerk op de hoogvlakte die Brussel beheerst, was een project dat eerst en vooral door de koning zelf was gepromoot en door Pius X werd gesteund. Na de dood van Leopold II in 1909 geraakte dit monumentale neogothische bouwproject in het slop om pas na de oorlog te worden heropgestart.[83] Het overlijden van Leopold II zette kardinaal Mercier, die Goossens begin 1906 was opgevolgd, ertoe aan in 1910 een hele herderlijke vastenbrief te wijden aan de deugd van de vaderlandsliefde, die de kerk beoogde aan te zwengelen.[84] Het overlijden van Leopold II vormde weliswaar de directe aanleiding, maar de afkondiging van de nieuwe legerwet, die met de steun van de antiklerikale oppositie en tegen een deel van de katholieke partij in was doorgedrukt, noopte de kerkelijke overheid tot een stellingname ter bevordering van de eenheid van de katholieken en alle vaderlanders. Vaderlandsliefde, zo stelt het mandement, is niet alleen een christelijke deugd maar zelfs een plicht. Zich beroepend op de *Summa Theologica* van Thomas van Aquino, omschreef Mercier de vaderlandsliefde als volgt: " Wij hebben allen drie schuldeisers, (...): God, onze ouders en het vaderland; *God* onze Schepper en onze Voorzienigheid; onze ouders, oorsprong van ons leven en onze eerste opvoeders; het vaderland, beginsel en leidende kracht van ons maatschappelijk leven. Ook zijn wij een verering verschuldigd uit achting, uit eerbied en uit liefde bestaande, vooreerst aan God, en daarna aan onze ouders en aan het vaderland." Vervolgens definieerde Mercier: "Het vaderland, in zijn samenvattende betekenis genomen, is de onafhankelijke grond waarop ons burgerlijk en staatkundig leven zich ontwikkelt, d.w.z. waarop personen en families, door dezelfde behoeften aangedreven en op zoek naar dezelfde economische, verstandelijke, zedelijke en godsdienstige hulpmiddelen, samen streven en wederzijds instemmen om zich onderling te helpen en te verdedigen, allen te gelijk, tegen de overweldiger. De Macht beheerst de vaderlandse eenheid, waakt voor haar duurzaamheid en geleidt haar werking, verzekert haar bestendigheid, haar ontwikkeling, en vestigt de nationale overleveringen." Zolang zij die zending trouw blijft, is die Macht "een bron van leven en een beginsel van leiding" en uit dien hoofde oefent de Macht ten opzichte van de burgers een "waarachtig vaderschap" uit, "hetgeen de naam vaderland rechtvaardigt, en wederkerig ook een kinderlijke verering oplegt." Die plicht van kinderlijke verering of vaderlandsliefde is een natuurlijke plicht, die door het evangelie en de kerk werd bevestigd en bekrachtigd. In het patriottisch discours van de Belgische bisschoppen van vóór 1914 primeert de idee van het vaderland' al zeer duidelijk op die van 'natie'.

---

83 P. Rion, *La basilique de Koekelberg. Architecture et mentalités religieuses.* Louvain-la-Neuve: Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art/UCL, 1986, p. 11-22.

84 *CEP Mercier I,* p. 629-671. Simon, A. Le Cardinal Mercier et l'idée de patrie. In: *Sentiment national en Allemagne et en Belgique, XIXe-XXe siècles. Colloque des 25 et 26 avril 1963.* Brussel: Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, 1964, p. 13-21.

De voortdurendheid van de homogeen-katholieke regering, die in 1909 haar 25-jarig jubileum vierde en een Europees record vestigde[85], werkte de representatie van België als katholieke modelnatie uiteraard in de hand, maar de identificatie van de kerk met de Belgische staatsmacht versterkte tegelijkertijd de profilering van de antiklerikale oppositie, die zich als representatie van de vrijzinnige sub- of tegennatie onderdrukt voelde door het vigerende kiesstelsel. In de ogen van de vrijzinnige subnatie waren het eucharistisch congres en de processie van 1898 ostentatieve en pompeuze manifestaties van religieus fanatisme, mediëvalisme en obscurantisme.[86] De eucharistie zelf werd ook het thema van een levensbeschouwelijke polemiek tussen de Brusselse liberale hoogleraar en vrijdenker Lucien Anspach en priester C. Van Crombrugghe.[87] Van antiklerikale zijde zette men zich fors af tegen de klerikalisering van de samenleving, de staat en het onderwijs.[88] Langs katholieke en kerkelijke zijde was men zich maar al te goed bewust van de diepe en fundamentele verdeeldheid van de Belgische natie. Op het internationaal eucharistisch congres van 1898 wees de oude ultramontaan graaf G. Verspeyen, hoofdredacteur van Le Bien Public, op de correlatie tussen de dalende communiepraktijk en de opgang van het socialisme. Tussen socialisme en katholicisme tekende zich als een scherpe demarcatielijn af, een "cordon sanitaire": "la frontière eucharistique".[89] Hoewel G. Kurth zich systematisch toelegde op het affirmeren van de katholieke essentie van de ziel van de Belgische natie, benadrukte hij dat de kerk in België met een heuse 'anti-Eglise' te kampen had, dat de religieuze eenheid verleden tijd was, dat de natie als geloofsgemeenschap definitief verscheurd was en had plaats gemaakt voor een fundamenteel "dualisme": "... il y a aujourd'hui deux Belgiques ; celle qui est restée fidèle à la foi de nos pères et celle qui subit l'influence des doctrines antichrétiennes. L'opposition entre ces deux Belgiques est profonde."[90]

---

85 M. Conway, Belgium. In *Political Catholicism in Europe, 1918-1965.* Ed. T. Buchanan and M. Conway, 187-218. Oxford: Clarendon Press, 1996.

86 Zie bvb.: Le jubilé d'un faux miracle. In: *Bibliothèque de Propagande,* 1904, Nr. XXIX, 46p. Het betreft een heruitgave van een artikel van Dom Liber (= Charles Potvin) in de *Revue de Belgique* van 1870.

87 L. Anspach, *L'eucharistie. Conférence faite à la libre-pensée de Binche.* Brussel, Société anonyme de librairie, 1906, 26p. (Bibliothèque de propagande, nr. 97); C. Van Crombrugghe, *La présence réelle et la transsubstantiation. Lettre ouverte à M. Lucien Anspach.* Gent, Huyshauwer en Scheerder, 1906, 66p.; L. Anspach, *L'eucharistie. Deuxième réponse à M. C. Van Crombrugghe, docteur en théologie.* Brussel, Bibliothèque de propagande, 1907, 64p.

88 L. Vertongen, *Rapport sur la cléricalisation des pouvoirs publics et des administrations belges sous le Gouvernement catholique (1884-1907), présenté au Congrès national anticlérical du 25 Décembre 1907. Comprenant le Rapport sur la situation de l'Enseignement primaire, présenté à la Ligue de l'Enseignement par M. H. Speyer,* 1907, S.l., 170p.

89 Discours de M. le Comte Verspeyen : J. Goemaere (Ed.). 1899, p. 390-400.

90 G. Kurth, *La nationalité belge.* Namen, Picard-Balon, 1913, p. 146-148, p. 153.

Rechristianisatie van de natie en katholieke socialisatie van het massa-electoraat : het Katholiek Congres van Mechelen (1909)

De Belgische kerk werd steeds pijnlijker geconfronteerd met de fundamentele levensbeschouwelijke gespletenheid van de Belgische natie, die ook uit het acute levensbeschouwelijke dualisme in het Belgisch lager onderwijs bleek. De concurrentie tussen katholieke en neutrale scholen werd steeds scherper en de schoolstrijd werd zeer expliciet gevoerd in termen van de controle over de opvoeding van het (mannelijk) massa-electoraat en de politiek-ideologische fysionomie van de samenleving van de toekomst. Dat blijkt uit de campagne die Arthur Verhaegen in 1902 inzette voor de hervorming van de schoolwet-Schollaert (1895).[91] Verkiezing na verkiezing waarschuwde Verhaegen dat, indien de katholieke regering niet zelf het initiatief zou nemen om een definitief schoolpact af te kondigen, een antiklerikale coalitie de schoolwet van 1895 en van de subsidiëring van de vrije scholen zou afschaffen en vervangen door verplicht, neutraal onderwijs.

De katholieke elite was zich ten zeerste bewust van de levensbeschouwelijke verdeeldheid van de Belgische natie. Verhaegen stelde tegenover Mercier onomwonden: "L'unité morale de la nation n'existe plus."[92] Talrijke Belgen, vooral in de grote steden en industriële centra, beoefenden geen godsdienst meer en zij hadden krachtens de grondwet het recht openbaar onderwijs te genieten dat hun geweten niet kwetste. Verhaegen achtte een nieuwe schoolwet na de partiële verkiezingen van 25 mei 1902 juist dringend, omdat de levensbeschouwelijk-linkse partijen niet ver meer van de macht waren verwijderd: slechts 59.370 stemmen.[93] De electorale groei van de oppositiepartijen werd precies geweten aan de opvoeding van hun kiezers in de lagere gemeentescholen. Er moest dus een einde worden gesteld aan het "simili-confessionele" of slechts schijnbaar katholieke onderwijs in de antiklerikale gemeentescholen. Het systeem-Verhaegen, dat neerkwam op een eenduidige tweedeling van het lager onderwijssysteem in confessionele en niet-con-

---

91 Hij lanceerde een opmerkelijk voorontwerp van wetsvoorstel teneinde een duurzame schoolvrede te realiseren én de uitbouw van integraal-katholieke scholen in een levensbeschouwelijk-duaal lager onderwijssysteem mogelijk te maken. Verhaegen beoogde via een echte nationale transactie, die eindelijk aan alle Belgen gelijke rechten en vrijheden op onderwijsvlak zou garanderen, de schoolkwestie te depolitiseren en pacificeren. Dit voorontwerp kan getypeerd worden als een prototype van schoolpact inzake lager onderwijs. Verhaegen hanteerde zelf de termen 'loi de transaction', 'traité de paix', 'charte définitive', 'pacte scolaire'. A. Verhaegen, Un nouveau projet de loi organique sur l'instruction primaire. In: *Revue Sociale Catholique,* VI, 1901-1902, mei 1902, p. 197-210; Verhaegen, A. La Question Scolaire. In: *Revue Sociale Catholique,* VI, 1901-1902, september 1902, p. 365-386; VII, 1902-1903, 1, p. 1-17.

92 Handgeschreven memorandum "Comment réaliser la pacification scolaire?", van Arthur Verhaegen, s.d., p. 6 : AAM, FM (=Fonds Mercier), V, 12;

93 Verhaegen correleerde de uitslagen van de algemene verkiezingen van 1900 aan de partiële resultaten van 1902: het verschil tussen de 1.078.729 katholieke stemmen en de 1.019.359 stemmen van de oppositiepartijen (488.061 voor de liberalen; 486.757 voor de socialisten; 34.823 voor de daensisten; 9.718 "diversen") was onrustwekkend klein. Verhaegen, A. La Question Scolaire, p. 385. Zie ook: Le Bien Public, 28 mei 1902.

fessionele scholen, belichaamde de totale gespletenheid van de Belgische natie. Zijn strategie om ondubbelzinnige 'integraal-katholieke' scholen uit te bouwen was zeker door religieus-educatieve, maar dus ook vooral door politiek-electorale bekommernissen ingegeven.

Het Belgische episcopaat werd dus geconfronteerd met de noodzaak om niet alleen een rechristianisatiestrategie van de samenleving te ontwikkelen, maar ook om via de versterking van de klerikaal-educatieve controle op de socialisatie van het massa-electoraat de katholieke staatsmacht in stand te houden. Het Nationaal Congres van Katholieke Werken van Mechelen van 1909 toont hoe de kerkelijke overheid het katholieke leken-apostolaat en het middenveld wenste in te schakelen in dat groots opgezet en alomvattend sociaal-educatief rechristianiseringsoffensief. Dat ontging de antiklerikale oppositie geenszins en kon haar alleen maar meer aanzetten tot de vorming van het linkse kartel. De mobilisatie van de Belgische katholieken dient uiteraard te worden beschouwd in de context van de internationalisering van de politiek-religieuze strijd in Europa, die uitgroeide tot een echte titanenstrijd tussen kerk en staat.[94] De 'revolution laïque' in Frankrijk had een internationale weerslag en het Belgisch episcopaat vreesde de navolging van de combistische kerk- en schoolpolitiek in België. Vanaf 1907 reageerde Pius X bovendien fors tegen het modernisme binnen de kerk.

De organisatie van het Congres werd door kardinaal Mercier doorgedrukt en was het eerste grote publieke succes van de nieuwe kerkvorst[95], die van de uitbouw van het katholiek volksonderwijs in België zijn levensopdracht had gemaakt.[96] De 30.000 katholieken, die op de Grote Markt van Mechelen defileerden, maakten er een katholieke massamanifestatie van - de eerste van alle katholieke congressen -, die voor vriend en vijand de vitaliteit van de katholieke subnatie demonstreerde. Het Congres reveleerde het dynamisme van de Belgische kerk, die zich niet beperkte tot het opvolgen van pauselijke richtlijnen, maar innovatieve voorstellen deed en anticipeerde op toekomstige directieven uit Rome, zoals de vervroeging van de kindercommunie (1910). Als historisch epicentrum van de eucharistische devotie leverde de Belgische kerk een wezenlijke bijdrage tot

---

94 Let op de gelijktijdigheid van de politiek-religieuze strijd in België (campagne van Verhaegen in 1902; aantreden van Mercier in februari 1906; Congres van 1909, schoolboncrisis van 1911) en andere landen: 1) Frankrijk: combistische politiek vanaf 1902 en radicale separatie van kerk en staat (eind 1905); de daaropvolgende schoolhandboekenoorlog; de inwijking van 13.000 à 14.000 Franse kloosterlingen in België; 2) Spanje: de arbeidersopstand (juli 1909) en Tragische Week richtten zich in Barcelona tegen de kerk; executie van Francisco Ferrer (oktober 1909); 3) de revolutie in Portugal (1908-1910) en de instelling van een extreem-antiklerikale republiek, die in 1911 een separatiewet afkondigde, die radicaler was dan de Franse.

95 Desiré-Joseph Mercier was door Pius X op 7 februari 1906 benoemd tot aartsbisschop van Mechelen en reeds op 15 april 1907 gepreconiseerd als kardinaal.

96 Zie zijn belijdenis tegenover Pius X: *L'Elévation au Cardinalat de S.G. Mgr D.-J. Mercier, archevêque de Malines. Rome-Malines, 15 avril 1907 - 13 mai 1907.* Mechelen, Impr. Paul Ryckmans, 1907, p. 20-21, p. 25-28, p. 38-42, p. 48-49, p. 52-54, p. 61-65.

wat men de 'reinvention of the eucharistic tradition'[97] zou kunnen noemen. De *Eucharistische Kruistocht* zou weliswaar vooral na de Eerste Wereldoorlog massaal doorbreken[98], maar de aanzet daartoe werd jaren voordien gegeven. De acta van het Congres spreken letterlijk boekdelen over het voornemen van de Belgische kerk en katholieken om 'alles in Christus te herstellen' en de 'ziel van de natie' te redden. Het Congres fungeerde ook als platform voor het actualiseren van het schoolpolitieke eisenprogramma van de katholieke partij. Kardinaal Mercier, die in februari 1909 het Katholiek Schoolverbond had opgericht, orchestreerde de unanieme goedkeuring van de eis van volledige schoolsubsidiegelijkheid en instrueerde vervolgens de katholieke regering. Het Congres maakte er niet bepaald een geheim van dat de katholieke schoolwetshervorming het versterken van het educatief-electorale marktaandeel van de katholieke partij en dus het behoud en de versterking van de katholieke regeringsmacht beoogde.

Op het Congres werd de lagere schoolwetshervorming zeer expliciet gemotiveerd door de noodzaak om via het verhogen van de schoolsubsidies de uitbouw van het vrij lager onderwijs (voor jongens) te financieren en zo de katholieke greep op de vorming van het toekomstige enkelvoudige massaelectoraat te versterken. Terzelfdertijd wilden kerk en regering zich verzekeren van de ideologische loyaliteit van de katholieke onderwijzers (zowel 'subclerus' als 'grands électeurs') via een loonsubsidieverhoging. De conservatieve graaf Charles de Hemricourt analyseerde de politieke fysionomie van het massa-electoraat.[99] De morele en levensbeschouwelijke breuk binnen het nationale onderwijssysteem had geleid tot de tweedeling van de jeugd en de nieuwe generatiekiezers, die de nationale politiek steeds meer zouden gaan bepalen. Het ideologische antagonisme tussen katholieke en steeds meer niet-katholieke officiële scholen zou vanuit electoraalstrategisch oogpunt voor de kerk en de katholieke partij op een catastrofe uitdraaien, indien er niet snel vrije lagere jongensscholen zouden worden opgericht: de Grunne berekende dat in 1905 nog maar één vierde van de mannelijke nieuwe generatiekiezers uit het vrij lager jongensonderwijs (126.000 leerlingen) kwamen, terwijl drie vierden van het toekomstig algemeen stemrecht werden opgevoed in gemeentescholen, die ofwel onder antiklerikale besturen ressorteerden (136.000 leerlingen), ofwel onder katholieke besturen (180.000 leerlingen). De Grunne waarschuwde dat de 'katholieke' gemeentescholen

97 Tradities worden immers niet alleen uitgevonden, maar kunnen ook gerevitaliseerd worden. E. Hobsbawn, T. Ranger, 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge.

98 P. Quaghebeur, De Eucharistische Kruistocht (1920-1963). In: R. Ghesquière, P. Quaghebeur (eds.), *Averbode, een uitgever apart 1877-2002,* Averbode/Leuven, Uitgeverij Averbode/Universitaire Pers, 2002, p. 92-173.

99 Situation de l'enseignement libre en Belgique. Rapport présenté par le Comte Charles de Hemricourt de Grunne, Membre suppléant de la Chambre des Représentants. In: *Congrès Catholique, Malines, 23-26 septembre 1909, Rapports, IIIe Section,* p. 142-153. Deze diplomaat, katholieke conservatief, telg van een vooraanstaande Belgisch-Franse adellijke familie en kleinzoon van Montalembert Grunne had in 1907 op zijn beurt een campagne ingezet voor een nieuwe schoolsubsidiewet: Ch. De Hemricourt de Grunne, *Les Instituteurs et le Suffrage Universel.* Brussel: Librairie Albert Dewit, 1907, 54p.

op termijn door de lokale kiesstrijd aan de katholieke controle zouden ontsnappen. Voor het behoud van de katholieke machtspositie op nationaal en gemeentelijk vlak was het imperatief om het katholieke marktaandeel in het lager jongensonderwijs te versterken, vooral dan in agglomeraties zoals Antwerpen, Brussel, Charleroi, Luik en Mons. De Grunne drukte de regering na 25 jaar homogeen katholiek bewind met de neus op het feit dat het dominante marktaandeel van het katholieke meisjesonderwijs geen stemmen opleverde: "Les catholiques ont dépensé des centaines de millions, se sont imposés des sacrifices énormes pour instruire surtout des filles, pendant que leurs adversaires, plus malins, plus riches surtout de tous les subsides communaux, instruisent des garçons, c'est-à-dire de futurs électeurs." [100]

Naar een constitutionele crisis en levensbeschouwelijk separatisme

De electoraal-strategische motieven van de katholieke schoolwethervorming konden de antiklerikale oppositie onmogelijk ontgaan en haar voornemen om een nieuwe klerikale schoolwet af te blokken alleen maar sterken. Na het Congres spoorde kardinaal Mercier de katholieke regeringsleider Frans Schollaert aan om de kersverse congresresolutie uit te voeren en de strijd aan te gaan voor een nieuwe schoolwet. De zielen van de kinderen en van de natie stonden op het spel.[101] In de zomer van 1910 nam Schollaert de portefeuille van kunsten en wetenschappen in eigen handen om de schoolwethervorming persoonlijk te leiden. De schoolstrijd was echter in het voorjaar 1910 opnieuw hoog opgelaaid door de weigering van zijn voorganger, Descamps, om de twee normaalscholen van de provincie Henegouwen te erkennen. De antiklerikale oppositie beet zich vast in Schollaerts wetsontwerp op de schoolbon en ze slaagde erin het in de afdelingen van de Kamer te blokkeren. Die zelden geziene parlementaire blokkage (mei 1911) leidde niet alleen tot de val van de regering (8 juni), maar opende een heuse crisis van het Belgische constitutionele regime, die in feite zou aanslepen tot het uitbreken van WOI. De dubbele inzet van de schoolstrijd - het behoud van het katholieke regeringsmonopolie via een versterkte greep op de vorming van het massaelectoraat; de realisatie van een integraal-katholiek natie-educatieproject – verklaart de bijzonder hevige en verenigde oppositie van het kartel, dat zich ook tegen de kloosters richtte. Het Belgische constitutionele regime kwam door de kerkelijke contralaïciseringsstrategie zodanig onder druk te staan dat de grond onder de troon van de pas aangetreden Albert I begon te daveren. Dat de vorst

100 Ch. De Hemricourt de Grunne, *Les Instituteurs,* 1907, p. 7.
101 Brief van Mercier aan Schollaert, 21 november 1909: ARAB (= Algemeen Rijksarchief Brussel), Papieren Schollaert/ Helleputte/33.

genoopt werd zich als garant van de constitutionele rechten van de andersdenkenden te profileren en zo ook de positie van de monarchie wilde veilig stellen, moet ook in de internationale politiek-religieuze context worden beschouwd.[102] De parlementaire crisis rond het schoolbonontwerp evolueerde in mei 1911 naar een hoogtepunt en dreigde op een regimecrisis uit te draaien, precies op het moment dat Pius X de revolutionaire separatie van kerk en staat in Portugal veroordeelde.[103]

De politiek-religieuze hoogspanning blijkt ook uit de mobilisatie van het Allerheiligste Sacrament in de aanloop van de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1911 en de wetgevende verkiezingen van juni 1912. De inzet ervan werd gesacraliseerd. Uit de herderlijke brieven en het intern overleg van de bisschoppen blijkt niet alleen dat die inzet werd geduid als decisief voor de toekomst van de kerk en de katholieke identiteit van de natie, maar ook dat de intensiteit van de politieke strijd nog sterker en scherper werd ervaren dan de schoolstrijd van 1878-1884.[104] Hoewel Mercier begin 1908 had verklaard dat de Belgische kerk van het modernisme gespaard was gebleven, ontwaarde hij een algemene modernistische tijdsgeest, die de gelovigen dreigde te besmetten.[105] Het modernisme en de repressie ervan waren immers thema's die gretig door de antiklerikale pers werden geëxploiteerd.[106]

De bisschoppen vaardigden eind augustus 1911 een eerste gezamenlijke brief uit om te beklemtonen dat de natie op een historisch keerpunt en voor de keuze stond voor of tegen God en Christus.[107] De eucharistische devotie werd in de periode oktober 1911-juni 1912 aangewakkerd als redmiddel tegen godsdiensthaat en kerkvervolging en voor de 'nationale eerherstelling'. De komende kiesstrijd had een bovennatuurlijke dimensie. Het heil van de natie hing ervan af. De bisschoppen stelden kerk en vaderland tegenover vrijmetselarij en officiële apostasie. Priesters en gelovigen moesten hun participatie aan de mis en de 'openbare intentie' van hun communie intensiveren in de periode van oktober 1911 tot juni 1912. In het licht van die electorale krachtmetingen dienden ze vooral voor 'de algemene belangen van Vaderland en Kerk' te bidden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van

---

102 In de Belgische politieke historiografie wordt in dit verband zelden of nooit verwezen naar het feit dat, een jaar voor het aantreden van Albert I, de Portugese koning Carlos I en kroonprins Luis Filipe uit het Huis Bragança-Coburg in 1908 waren vermoord; dat in 1910 een militaire en politieke revolutie plaatsgreep in Portugal en de monarchie het land werd uitgezet. Zowel Albert I als Elisabeth waren verwant met het Portugese koningshuis.

103 Encycliek *Iamdudum in Lusitania* (24 mei 1911).

104 Kardinaal Mercier betreurde meer dan eens dat het deïsme van de Belgische liberalen definitief verloren was gegaan en dat het atheïsme nu overheerste in de antiklerikale partijen en de loge, zie: Mercier, Cardinal. S.d. *Congrès de Malines. Les Conclusions doctrinales du Congrès.* Brussel, Parijs : L'Action catholique, V. Lecoffre, p. 16-18.

105 Herderlijke brief over het modernisme: *CEP Mercier, I,* p. 253-274.

106 In de liberale *Bibliothèque de Propagande* verschenen een aantal nummers, die hieraan gewijd waren, zie: http://www.liberaalarchief.be/Bibpropagande.pdf

107 Die moest worden voorgelezen op de eerste zondag van oktober, dus kort vòòr de gemeenteraadsverkiezingen van 15 oktober 1911: *CEP Mercier,* II, Nr. 74, p. 343-349.

15 oktober 1911 zegevierde echter het liberaal-socialistisch kartel in verschillende grote steden, hetgeen de antiklerikale oppositie aanspoorde om des te stoutmoediger ten strijde te trekken om de katholieke regering ten val te brengen. De verkiezingen van 2 juni 1912 behoren tot de meest hevige ooit. In het licht van de politiek-religieuze strijd is zijn ze de meest virulente uit de politieke geschiedenis van België. Met slechts 50,95% van de stemmen boekte de katholieke partij een megawinst van 15 Kamerzetels. Dat electoraal 'mirakel' werd absoluut niet gesmaakt door de oppositie, die de legitimiteit van het AMS in vraag bleef stellen. De immense antiklerikale ontgoocheling en het grote 'Verdriet van Wallonië' entten de levensbeschouwelijke verdeeldheid van de natie op een communautaire tegenstelling tussen Vlaanderen en Wallonië. Er vielen doden door de repressie van de onrust door de rijkswacht op 3 juni 1912: drie doden in Luik en in Verviers en Brugge viel telkens één dode. In het Park van Brussel werd de Franse priester Fleuret neergestoken: de moordenaar verklaarde hiertoe zijn aangezet door de hevige parlementaire debatten en dat hij niet zou hebben geaarzeld kardinaal Mercier te doden, indien hij deze in de plaats van de Franse priester zou zijn tegengekomen.[108]

Kerk en regering werden dus frontaal geconfronteerd met de dreiging van een dissociatie van de linkerzijde en vooral van de BWP van het systeem, hetgeen tot uiting kwam in de spontane stakingen na 2 juni 1912 en de aankondiging van een monsterstaking voor het algemeen enkelvoudig stemrecht (AES). De overwinning van het politieke klerikalisme was bovendien een spoorslag voor het Waalse streven naar bestuurlijke autonomie. In zijn *Lettre au Roi* bepleitte Destrée op 15 augustus 1912 de administratieve scheiding, teneinde een eind te maken aan de Vlaams-klerikale onderdrukking en de minorisatie van de links-radicale, progressieve en antiklerikale meerderheid in Wallonië.[109] Volgens Destrée hadden de massamanifestaties van 15 (Brussel) en 27 (Leuven) augustus 1911 respectievelijk de antiklerikale en de katholieke gemeenschap tegenover elkaar gesteld en zo gestalte gegeven aan het ideologisch-communautaire dualisme van België: "Non, Sire, il n'y a pas d'âme belge."[110] De verkiezingen van 2 juni 1912 hadden die diepe, fundamentele verdeeldheid in een nooit eerder geziene scherpte blootgelegd. Destrée waarschuwde voor een burgeroorlog. België was immers slechts een tamelijk artificieel samengestelde politieke staat, 'une communauté d'existence politique', maar geen nationaliteit. Volgens Destrée was er geen sprekender voorbeeld van de klerikale oppressie van Wallonië en van de schending van de constitutionele rechten en vrijheden van de Walen dan het fnuiken van de onderwijsinstellingen van de provincie Henegouwen door de klerikale regering.

---

108 G. Van Damme, P. Maury (Eds.). *Le Soir, 100 ans.* Brussel, Le Soir, 1987, p. 116.
109 J. Destreé, 'Lettre au Roi sur la séparation de la Walonnie et de la Flandre', In: *Revue de Belgique,* 15 augustus-1 september 1912, Nr. 16-17; ook gepubliceerd in: P. Dupuis, J.-E. Humblet, *Un siècle de mouvement wallon, 1890-1997.* Gerpinnes, Quorum, 1998, p. 33-56.
110 P. Dupuis, p. 42.

De parlementaire debatten over de schoolwet van 19 mei 1914, die duurden van oktober 1913 tot mei 1914 en daarmee een historisch record in de parlementaire geschiedenis van België braken, illustreren eens te meer hoezeer de Belgische natie levensbeschouwelijk verdeeld was. De wet-Poullet voerde weliswaar een aantal sociale maatregelen door (leerplicht, verhoging van de loonsubsidies ten gunste van de vrije scholen, discriminatieverbod inzake sociale schoolwerken van de gemeenten), maar werd unisono afgewezen door liberalen en socialisten als een klerikaal dictaat, een partijwet die de burger-, godsdienst- en schooloorlog zou aanwakkeren. Onder druk van het episcopaat en de dreiging van een pauselijke veroordeling werd een amendement van de oppositie inzake het erkennen van een vak neutrale moraal afgewezen. Tegenover Poullet verklaarde Verhaegen dat zijn wet daarom niet de definitieve, grondwettige en nationale oplossing van schoolkwestie zou zijn, die België nodig had.[111] Hij voorspelde dat een antiklerikale regering de wet meteen zou afschaffen.

De liberale leider Hymans analyseerde de genese van de klerikale schoolstrijdstrategie en wees de wet categoriek af als een poging tot monopolisering en zelfs incorporatie van het openbaar onderwijs in het leerambt van de kerk in het kader van haar antimodernistische, integraal-katholieke en electoraal-educatieve strategie.[112] Hij hekelde de algehele klerikalisering van België en noemde Poullets ontwerp 'une oeuvre de haine et d'oppression'[113], bestemd om katholieke kiezers en dogmatische gelovigen te vormen. Hij kritiseerde G. Kurth omdat die als vooraanstaande katholieke intellectueel, het katholieke 'oorlogsplan' evenals de vermenging van de Belgische natie met het katholicisme in één cultus cultuurhistorisch had gelegitimeerd.[114] De BWP waarschuwde ook voor het ontketenen van een onverbiddellijke godsdienst- en schoolstrijd.[115] Vandervelde verklaarde dat de socialisten het officieel onderwijs tegen de nieuwe klerikale aanval zouden verdedigen: "la loi scolaire va nous être imposée: A bas la loi scolaire! Le vote plural nous l'a donnée: Vive le suffrage universel!"[116] Na maandenlang principieel verzet weigerde de oppositie over de schoolwet te stemmen en verliet ze op 18 februari 1914 de Kamer.[117] Dat was meer dan een theatraal statement: een ultiem protest tegen een

111 ARAB, Papieren Poullet, 124/Correspondentie november 1914: Persoonlijke brief van A. Verhaegen aan Poullet, 16 november 1913.

112 PHK *(= Parlementaire Handelingen Kamer),* 1912-1913, 6 november 1913, p. 2707-2715. Hij verwees naar de campagne van Verhaegen in de *Revue sociale catholique,* naar de impact en centrale rol van kardinaal Mercier, naar het Congres van Mechelen van 1909, naar het boek van de Grunne over *Les Instituteurs et le Sufrrage universel,* naar de impact van de actuele kerkpolitiek van Pius X en de sterke tendens om de moderne maatschappij te rechristianiseren, naar de strijd tegen het modernisme en de moderne vrijheden.

113 *PHK,* 1912-1913, 29 oktober 1913, p. 2635.

114 Hymans citeerde uitvoerig uit Kurths boek *La Nationalité belge* om diens 'patriotisme catholique' te kritiseren, zie: *PHK,* 1912-1913, 6 november 1913, p. 2712-2713.

115 Toespraak van C. Huysmans: *PHK,* 1913-1914, 26 november 1913, p. 119-128.

116 *PHK,* 1913-1914, 18 februari 1914, p. 1077-1078.

117 Op 14 mei 1914 werd de schoolwet ook goedgekeurd in de Senaat nadat de Linkerzijde de zaal had verlaten.

anticonstitutionele en antipatriottische wet, die de rechterzijde dankzij het AMS oplegde aan de hele natie.

De partiële verkiezingen van 24 mei 1914 markeerden een electorale teruggang van de katholieke partij. Hoewel ze wel enige vrees had gehad voor haar absolute meerderheid, viel de schade nogal mee: de katholieke partij verloor wel 2 zetels, maar ze behield een meerderheid van 12 in plaats van 16 zetels.[118] De kritiek op het katholiek integralisme en de toenemende klerikalisering van de Belgische samenleving werd nu ook intern geuit. De katholieke regeringsleider de Broqueville wilde de katholieke partij profileren als een 'nationale', gematigde regeringspartij. Nu de belangrijkste politiek-religieuze kwestie met de nieuwe schoolwet was 'opgelost', stuurde hij aan op een centrumkoers, teneinde de vlottende, gematigd-liberale kiezer, die zich nu opnieuw tot 'links' had gewend, terug te winnen. Broqueville was uitgenodigd op de bisschoppenconferentie van 28-30 juli 1914. De toenemende internationale spanningen aan de vooravond van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog beletten hem naar Mechelen te reizen. Dat Broqueville erop stond om zijn kritiek op de excessieve publieke en politieke interventie van de clerus en op de pogingen tot klerikalisering van katholieke partij en pers per brief aan kardinaal Mercier over te maken, is veelzeggend.[119] Broqueville vond dat de clerus zich uit de publieke politieke actie moest terugtrekken, zich strikt diende te beperken tot een discrete en raadgevende rol en zich in essentie zou moeten toeleggen op het vervullen van de priesterlijke taken en de directie van de liefdadigheidswerken. Eerder dan de levensbeschouwelijke verdeeldheid nog aan te scherpen, was het de missie van de pastoors om zich opnieuw tot de hele bevolking te richten. Het episcopaat nam kennis van zijn kritiek maar een directe gedachtewisseling met de regeringsleider vond dus niet plaats. De bisschoppen meenden, integendeel, dat de verdeeldheid in de katholieke partij en de verflauwing van de katholieke politiek juist moesten bestreden worden door de versterking van de 'bovennatuurlijke' actie van de clerus en de kerk. De strijd tegen de 'neutralisering' in de Belgische samenleving moest voortgaan. De Grote Oorlog opende echter een nieuwe fase in de verhouding tussen kerk, staat en natie, tussen godsdienst en politiek. De Duitse bezetting en de oorlogsomstandigheden noopten kardinaal Mercier ertoe zich als stem van de hele Belgische natie te verheffen en de verrijzenis van het souvereine vaderland te verkondigen.

---

118 Op een totaal van 186 zetels in de Kamer behaalde de katholieke partij in 1914 99 zetels (-2), de liberalen 45 zetels (+1), de socialisten 40 zetels (+1), terwijl de christen-democraten/daensisten behielden hun 2 zetels. De Rechterzijde had met 99 zetels versus 87 zetels dus een meerderheid van 12 zetels. In 1912 had de Rechterzijde met 101 zetels versus 85 zetels een meerderheid van 16 zetels.

119 Brief van Broqueville aan Mercier, 29 juli 1914, met notities van Ch. Beyaert in bijlage: AAM, FM, III, Bisschoppenconferentie van 28-30 juli 1914.

Christelijk civisme, constitutioneel patriottisme en neo-unionisme

4 augustus 1914 is een uniek, bijna 'magisch' moment in de politieke geschiedenis van België. De onmiddellijke nationale consensus over het antwoord op het Duitse ultimatum van 2 augustus was een directe patriottische reactie van de politieke elite, die de partijgrenzen oversteeg en die meteen een einde stelde aan de decennialange binnenlandse politieke strijd tussen rechter- en linkerzijde. De 'Union Sacrée' of 'Godsvrede' was meer dan een tijdelijk bestand. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zette zich op diverse niveaus van de politiek en de samenleving een streven naar nationale unie door. Die 'suprapolitieke' houding en stroming zou de Belgische politiek domineren, ook nog een tijd na de oorlog, zonder dat de 'traditionele' partijen en drie grote ideologische opiniestromingen met elkaar versmolten of in elkaar opgingen. Dat 'nationaal-unionisme' of 'neo-unionisme'[120] kan ons inziens gerust worden bestempeld als de unanieme wil van de dominante en decisieve figuren binnen de elites van de diverse politieke en levensbeschouwelijke subculturen van het land om niet alleen de nationale soevereiniteit en territoriale integriteit van de natie te herstellen, maar ook om het fundamentele constitutionele pact van 1830-1831 als emanatie en basis van de Belgische *consociatio* [121] te bevestigen én te actualiseren.

Kardinaal Mercier profileerde zich na de Duitse inval als *Defensor Civitatis* en fungeerde als garant van de Godsvrede. Zich bewust van het gevaar van een annexatie van België door Duitsland en van de incorporatie van de Belgische kerk in een restrictief *Staatskirchentum* ontpopte Mercier zich niet alleen als promotor van een Belgisch constitutioneel patriottisme, maar zette hij zich systematisch af tegen de vernietiging van de volkenrechtelijke persoonlijkheid van België.[122] Zijn veroordeling van het activisme en de bestuurlijke scheiding moet ook begrepen worden als intransigent verzet tegen de Duitse inmenging in de Belgische publiekrechtelijke orde: alleen het legitieme Belgische gezag

120 R. De Groof, *'Omnia instaurare in Christo'. Kerk, staat en onderwijs in België van 1830 tot 1919,* deel 5, 2002, p. 196-320. De term 'neo-unionisme' werd intussen nagevolgd in: M. Dumoulin, E. Gerard, M. Van Den Wijngaert, V. Dujardin, *Nieuwe Geschiedenis van België.* II. 1905-1950. Tielt : Lannoo, 2006, p. 934-940.

121 Dit begrip stamt van de Nederduitse rechtsgeleerde en calvinist Johannes Althusius (1557-1638). Over de uitwerking van dit concept in de moderne politicologie over 'consociationele' regimes en de pacificatiedemocratie, zie: H. Daalder, On Building Consociational Nations: the Cases of the Netherlands and Switzerland. In: K. Mcrae (Ed.). *Consociational Democracy: Political Accomodation in Segmented Societies.* Toronto: McClelland and Stewart, 1974, p. 107-108; A. Lijphart, Typologies of Democratic Systems. In: *Comparative Political Studies,* Vol. 1 (1968), p. 3-44; A. Lijphart, Consociational Democracy. In: *World Politics,* Vol. 21, 1968-69, p. 207-225.

122 Zijn rol tijdens de Eerste Wereldoorlog werd uitvoerig belicht in: R. Aubert, 1998. *Les deux premiers grands conflits du cardinal Mercier avec les autorités allemandes d'occupation.* Louvain-la-Neuve, Leuven: Université de Louvain, 351p.; Meseberg -Haubold, I. 1982. *Der Widerstand Kardinal Merciers gegen die deutsche Besetzung Belgiens 1914-1918. Ein Beitrag zur politischen Rolle des Katholizismus im ersten Weltkrieg.* Frankfurt/M., Bern, Peter Lang, 400p.; H. Haag, 1984. Le Cardinal Mercier devant la guerre et la paix. In: *Revue d'Histoire Ecclésiastique,* 1984, 3-4, p. 709-783; H. Haag, 1999. Les origines de la pastorale "Patriotisme et Endurance" du Cardinal Mercier. In: *Revue d'Histoire Ecclésiastique,* Vol. XCIV, 1999, 2, p. 436-470.

was daarvoor bevoegd.[123] We wezen er al op dat de Belgische bisschoppen reeds vóór de oorlog de nationale identiteit van het Belgische vaderland duidden door de koppeling van katholiciteit aan vrijheidsliefde. In zijn mandementen, die hij tijdens de oorlog zonder directe ruggespraak met zijn sufraganen en zonder voorafgaande goedkeuring van Rome publiceerde, ging Mercier veel verder. Zijn beroemde herderlijke brieven vormen een discursief en doctrinair monument, waarin hij gestalte gaf aan een ethisch en juridisch of constitutioneel patriottisme, geschraagd door een christelijk civisme.[124] Zijn Belgisch patriottisme contrasteert schril met het Duitse agressieve en militaristische hypernationalisme. Onder invloed van de oorlog maakte hij systematisch een nog strikter onderscheid maken tussen de concepten *'vaderland'* en *'natie'*. In zijn herderlijke brieven bleef Mercier het Belgische vaderland als 'mobiliserende mythe' promoten en systematisch afzetten tegen de autoritaire, militaristische en rechtschendende Duitse natie. Typerend voor Merciers transgressief apostolaat tijdens de oorlog, is ook een meer principieel 'suprapolitieke' opstelling, zoals blijkt uit zijn steun aan het het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVC). We gaan hier even in op het politiek-theologisch magisterium van kardinaal Mercier over het Belgische vaderland.

Vrede, vrijheid en vaderland zijn drie begrippen, die in het pastoraal-patriottisch vertoog van Mercier consoneren met de themata van de geschonden politiek-territoriale soevereiniteit en de verkrachting van het Belgische constitutionele en het internationale recht. De kardinaal schaarde zich onmiddellijk achter de beslissing van de regering om het hoofd te bieden aan het Duitse ultimatum.[125] De clerus werd meteen ingeschakeld in de hulpverlening, zowel materieel als moreel. Toen Albert I op aandringen van Broqueville genoopt werd Antwerpen te verlaten en afscheid nam van kardinaal Mercier, die zelf weigerde om naar Nederland uit te wijken, vroeg de koning de kerkvorst om te fungeren als "le lien entre tous les Belges".[126] Mercier definieerde zijn taak als bisschop en die van zijn collega's in het episcopaat en priesters als "Pasteur de notre peuple"[127] en "interprètes de l'âme de la nation"[128]: "L'épiscopat est une paternité spirituelle".[129] Tegen het einde van de oorlog incarneerde kardinaal Mercier ook in de ogen van de Duitse bezetter en de

123 Les vertus pastorales, p. 149.
124 *Un Évêque défenseur de la Cité. Lettres de S.E. le Cardinal Mercier au cours du martyre de la Belgique, 1914-1918.* Brussel, Action Catholique, 1919, 216p.
125 Reeds op 5 augustus 1914 riep hij de kloostergemeenschappen op God te danken voor zijn bijstand aan het vaderland. Mercier beklemtoonde dat het moreel peil van België door de 'majesteitelijke' uiting van patriottisme en broederlijkheid was gestegen. Aux Communautés religieuses du Diocèse de Malines, 5 août 1914. In: *Un Évêque,* p. 5.
126 A. Simon, *Le Cardinal Mercier,* Brussel: La Renaissance du livre, 1960, p. 129.
127 *Un Évêque,* p. 121.
128 *Un Évêque,* p. 103.
129 *Un Évêque,* p. 128.

keizerlijke regering het bezette België. Tegenover de bezetter beleed hij zijn patriottisch geloof "zoals Luther het zijne voor Karel V op de Wormser landdag had beleden."[130]

De kerk poogde via het patriottisch elan ook het religieus gevoel te doen heropleven. Reeds op 11 augustus 1914 vroeg Mercier zijn clerus zich gezamenlijk te engageren om op de dag van de bevrijding van het grondgebied een publiek eerbetoon te bewijzen aan het Heilig Hart van Jezus.[131] De oorlog reveleerde aan de Belgen de grootmoedigheid van hun eigen natie: "Toute la nation, sans distinction de races ni de partis, est soulevée au dessus de ce qui la retenait liée à des intérêts particuliers; toutes ses aspirations montent vers le même idéal : la patrie, sa liberté, le triomphe de son droit."[132] Van meet af verklaarde Mercier niet te twijfelen aan de morele overwinning van het Belgisch patriottisme. Ingaande tegen von Bissing, die als gouverneur-generaal aanspraak maakte op het uitoefenen van het exclusieve legitieme gezag in het bezette land, verklaarde Mercier: "Vous agissez comme si la Belgique était un pays conquis, elle est toujours en guerre; elle existe toujours. Ce sont ces lois et sa Constitution qui la régissent et l'autorité occupante doit les respecter."[133] Het refereren aan de grondwet is wezenlijk aan Merciers patriottisme en markeert ook een wending in de houding van het episcopaat. Terecht stelde A. Simon over Mercier, wiens vader overigens een veteraan van 1830 was: "il entrait en plein de la conscience civique belge."[134] De bisschoppen hadden de grondwet lang ondergewaardeerd en er veiligheidshalve voor geopteerd om een soort katholieke natie in de schoot van de liberale, neutrale staat te creeëren: "ils avaient tendance à n'aimer la patrie que si elle était catholique: ils semblaient ne pas se rendre compte qu'ils divisaient ainsi la Belgique." Merciers patriottisme was "une expression de la volonté providentielle qui a voulu que les hommes vivent en société", een door zijn geloof in de Voorzienigheid geïnspireerde samenlevingsbeschouwing.

Met zijn herderlijke kerstbrief *Vaderlandsliefde en Standvastigheid* werd kardinaal Mercier de Stem van België.[135] In dit meesterstuk sprak Mercier niet alleen de gelovigen maar ook de andersdenkenden rechtstreeks aan. Naast de spirituele begeleiding van de christenen doorheen de beproeving van de oorlog, werd het aaneensluiten van de hele bevolking via het cultiveren van een patriottisch samenhorigheidsgevoel het hoofddoel van zijn apostolische actie. Zijn duiding van het 'Vaderland' moet beschouwd worden

130 H. Pirenne, *Geschiedenis van België van het begin tot heden. IV: Van de Revolutie van 1830 tot het einde van de eerste wereldoorlog.* Brussel : La Renaissance du livre, 1954, p. 309.
131 Au Clergé du Diocèse de Malines, 11 août 1914. In: *Un Évêque,* p. 7. Over deze devotie tijdens WOI: Becker, A. 1994. *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire, 1914-1930.* Parijs: Armand Collin, p. 77-87.
132 La Magnanimité de la Belgique. Aux Fidèles du Diocèse de Malines, 14 août 1914. In: *Un Évêque,* p. 8-10.
133 A. Simon, (1960), p. 137-138.
134 A. Simon, (1960), p. 117.
135 Cardinal D.-J. Mercier, *The Voice of Belgium. Being the war utterances of Cardinal Mercier.* London: Burns & Oats, 1917, 330p.

tegen de achtergrond van de gebeurtenissen sedert de Duitse inval. Mercier, die zich naar Rome had moeten begeven voor het conclaaf dat Benedictus XV zou verkiezen, had daar de verwoesting vernomen van Leuven, alsook de fusillades en de gruweldaden tegen weerloze kinderen, vrouwen en burgers. Bovenop de vernietiging van steden en dorpen, die uiteraard ook het cultuurhistorische patrimonium van de kerk zwaar had getroffen, lijstte de kardinaal de fusillades en deportaties op. Zuigelingen, noch ouderlingen waren van de executiedood gespaard gebleven. De brutale terreur had ook priesters en kloosterlingen dodelijk getroffen.[136] Mercier liet zeker niet na de oorzaken en gevolgen van de oorlog een religieuze duiding te geven. Maar de oorlog gaf de Belgen ook een les in patriottisme, die ze hard nodig hadden: "Des Belges en grand nombre usaient de leurs forces et gaspillaient leur temps en querelles stériles de classes, de races, de passions personnelles." Het ultimatum van 2 augustus had de Belgen als één man doen opstaan.

Mercier greep wel terug naar de definitie die hij in 1910 al had gegeven van het begrip Vaderland, maar verruimde de betekenis van het Belgisch 'patriottisme' als toewijding aan de openbare zaak, de *Res Publica.*[137] Het vaderland is eerst en vooral een gemeenschap van zielen, ten dienste van een sociale organisatie, die ten allen prijze moet verdedigd worden. Mercier benadrukte dat het christendom van het antieke patriottisme - het Grieks-Romeinse ideaal van belangeloze dienstbaarheid aan de stad en aan de staat als hoogste natuurlijke deugd – een op de religieuze wet gebaseerde plicht had gemaakt: "La religion du Christ fait du patriotisme une loi: il n' y a point de parfait chrétien, qui ne soit un parfait patriote." Mercier maakte echter duidelijk dat een via het christendom gesublimeerde patriottisme ver af stond, en zelfs het tegendeel was, van de verafgoding van de almachtige staat.[138] Zijn veroordeling van omnipotent en militaristisch etatisme ligt in de lijn van de uitspraken van Leo XIII[139], die het blinde nationalisme, de desas-

136 Patriotisme et Endurance, 'Noël 1914', In: *Un Évêque,* p. 12-27; overzicht van verwoestingen, fusillades, en de namen van de terdoodgebrachte geestelijken: p. 16.

137 "Du coup, nous voici résolûment conscient de notre patriotisme: c'est qu'il y a, en chacun de nous, un sentiment plus profond que l'intérêt personnel, que les liens du sang et la poussée des partis, c'est le besoin et, par suite, la volonté de se dévouer à l'intérêt général, à ce que Rome appelait « la chose publique » « Res Publica » : ce sentiment, c'est le *Patriotisme.*" Patriotisme, p. 19.

138 "Il n'est pas vrai que la patrie soit un dieu Moloch, sur l'autel de qui toutes les vies puissent être légitimement sacrifiées. La brutalité des moeurs païennes et le despotisme des Césars avaient conduit à cette aberration, - et le militarisme moderne tendait à la faire revivre, - que l'état est omnipotent et que son pouvoir discrétionnaire crée le Droit. Non, replique la théologie chrétienne, le Droit c'est la paix, c'est-à-dire l'ordre intérieur de la nation, bâti sur la Justice. Or, la Justice elle-même n'est pas absolue que parce qu'elle est l'expression des rapports essentiels des hommes avec Dieu et entre eux. Aussi, la guerre pour la guerre est-elle un crime. La guerre ne se justifie qu'à titre de moyen nécessaire pour assurer la paix." Patriotisme, p 20.

139 In 1894 had Leo XIII beklemtoond dat de christelijke eenheid van alle naties de garantie vormde van een reële universele vrede. Zie: Apostolische brief 'Aan de Vorsten en de Volkeren der gehele wereld' *Praeclara Gratulationis* van 20 juni 1894 over de hereniging van het christendom, In: *CEP Goossens,* III, Nr. 123, p. 71- 117. Zie ook: G. Minois, 1994. *L'Eglise et la guerre. De la Bible à l'ère atomique.* Parijs: Fayard, p. 376-379.

treuze bewapeningswedloop en de gewapende vrede in 1902 had veroordeeld, omdat die de broederlijke eenheid van de katholieke en christelijke volkeren bedreigde.[140]

In de opvatting van Mercier is patriottisme een functie van het absolute Recht. Dat 'juridisch patriotisme' heeft zelfs iets sacraals, omdat het in wezen een erkenning van God inhoudt: "Les intérêts de famille, de classe, de parti, la vie corporelle de l'individu sont, dans l'échelle des valeurs, au-dessus de l'idéal patriotique, parce que cet idéal, c'est le Droit, qui est absolu. Ou encore cet idéal, c'est la reconnaissance publique du Droit appliqué à la Nation, l'honneur national. Or, il n'y a d'Absolu, dans la réalité, que Dieu. Dieu seul domine par sa Sainteté et par la Souvereneté de son empire, tous les intérêts et toutes les volontés. Affirmer la nécessité absolue de tout subordonner au Droit, à la Justice, à l'Ordre, à la Vérité, c'est donc implicitement affirmer Dieu. (...) Qui ne sent que le patriotisme est « sacré », et qu'une atteinte à la dignité nationale est une sorte de profanation sacrilège?"[141]

Het grootse patriotische elan, dat het kleine België had aangezet tot resolute weerstand in plaats van een louter verbaal protest tegen de Duitse agressor, werd ook in de geest van Mercier gestuwd door de seculaire vrijheidsliefde, de gehechtheid aan politieke autonomie, kortom, de constitutionele tradities, die samen met het katholieke geloof volgens de kerk deel uitmaakten van de Belgische nationale identiteit. Tegen het schenden van de door het Verdrag van London internationaal gegarandeerde Belgische onafhankelijkheid had België niet louter schijnbaar maar in geweten en metterdaad geprotesteerd. Mercier riep de Belgen nu op tot lijdzame standvastigheid: door de beproevingen van de oorlog en de bezetting tot het einde te dragen, zou het Belgische volk zijn bevrijding verdienen en zou de Belgische natie verrijzen. Mercier hoopte uiteraard op een religieuze regeneratie van België onder invloed van de oorlog. Zolang de Belgen in hun innerlijke trouw aan het vaderland standhielden, zou België nooit kunnen ten ondergaan. Mercier achtte het zijn pastorale plicht de Belgen op hun gewetensplicht tegenover de bezetter te wijzen: "Ce pouvoir n'est pas une autorité légitime. Et, dès lors, dans l'intime de votre âme, vous ne lui devez ni estime, ni attachement, ni obéissance. L'unique Pouvoir légitime en Belgique est celui qui appartient à notre Roi, à son gouvernement, aux représentants de la nation. Lui seul est pour nous l'autorité. Lui seul a droit à l'affection de nos coeurs, à notre soumission." Uit zichzelf hadden de bestuursdaden van de bezetter geen kracht dan wanneer ze stilzwijgend en in het algemeen belang door het legitiem gezag werden geratificeerd. Waren de politiek-territoriale neutraliteit en onschendbaarheid ge-

---

140 *CEP Goossens,* IV, Nr. 23 ; Encycliek Parvenu a, 19 maart 1902: *CEP Goossens,* IV, Nr. 229, p. 693. Internationaal-politiek beschouwd beoogde Leo XIII de intensivering van de eucharistische devotie zonder twijfel ook om de innerlijke samenhang van de grote katholieke familie te versterken. De eucharistie werd immers ook gepromoot als universeel sacraal bindmiddel, het sacramentele medium bij uitstek om een 'verbeelde gemeenschap' met universele dimensie te construeren. Mercier appeleerde ook meer dan eens aan de universele christelijke broederliefde, bvb. in: Appel à la Charité, 2 août 1914. In: *Un Évêque,* p. 4.
141 Patriotisme, p 20.

schonden, dan kon de Duitse bezetting nooit het voortbestaan van de soevereiniteit van België doen ophouden: "Des provinces occupées ne sont point des provinces conquises; pas plus que la Galicie n'est province Russe, la Belgique n'est province Allemande." De gedeeltelijke bezetting van België was een feitelijke toestand die weliswaar moest worden ondergaan, conform de afspraken inzake de overgave en zonder burgerlijk verzet tegen het Duitse leger. De clerus kreeg de opdracht mee te waken over zowel de openbare orde als het peil van het patriottisme: "Persévérez dans ce ministère de paix qui est pour vous la forme la plus saine du patriotisme."

Merciers patriottisme had niets gemeen met een primitief of vulgair nationalisme en oversteeg de gehechtheid aan het aardse vaderland. De oorlog zette Mercier ertoe aan de nietigheid van menselijke organisaties te laten contrasteren met de zichzelf verjongende katholieke kerk, die de grondslag vormde van de enige duurzame universele eenheid. Families, ondernemingen, instellingen, politieke partijen kennen slechts een zeer tijdelijk bestaan. Volkeren en rassen vermengen zich; koninkrijken en staten zijn vergankelijk.[142] De kerk is daarentegen een goddelijk organisme, dat zich blijft uitbreiden en een universele capaciteit bezit om alle menselijke organisaties te doordringen en te assimileren. Dat de oorlog in feite een broedermoord tussen christelijke en katholieke naties was, maakte hem des te pijnlijker. De kerk vormde niet alleen een volmaakte maatschappij, maar opende het perspectief op een bovennatuurlijk vaderland: "Nous ne sommes pas créés pour demeurer sur cette terre, faisons donc monter nos aspirations vers la patrie à venir." Naast het aanwakkeren van de patriottische vlam heeft Mercier niet nagelaten het fundamenteel universele karakter van de katholieke kerk te benadrukken, als bestemd om de hele mensheid in christelijke eenheid te verenigen.[143] Ter gelegenheid van Allerheiligen en Allerzielen 1915 riep Mercier de gelovigen uiteraard op om hun gebeden op te dragen aan hun landgenoten en de geallieerden.[144] Naties mochten dan wel oorlog voeren tegen elkaar maar zielen bleven verbonden: de gesneuvelde soldaten van de vijandige naties mochten dus niet worden uitgesloten van hun gebeden. Tegenover het spektakel van de oorlog, die de naties verscheurde en patriottische gevoelens tegen elkaar deed botsten, stelde hij het dogma van de 'gemeenschap der heiligen'.

In de daaropvolgende jaren bleef Mercier samen met zijn onwrikbaar geloof in de eindzege van België met grote klem de politiek-theologische grondslagen van het juridisch en constitutioneel patriottisme affirmeren en correleerde dit uiteraard aan de internationale rechtsorde. Voor Mercier en de Belgische kerk geldt ook wat Pirenne over de gehechtheid van de Belgen aan hun Grondwet schreef: "Door het langdurige gebruik is ze tot een soort aan het nationale bestaan inherente zienswijze geworden. Ze is de mach-

142 Pie X et Benoît XV. La Papauté. (2 februari 1915). In: *Un Évêque*, p. 39.
143 Herderlijke brief van april 1915 over 'La Dévotion au Christ et à sa divine Mère' In: *Un Évêque*, p. 43.
144 Herderlijke brief van 15 oktober 1915. In: *Un Évêque*, p. 64-76.

tigste cohesiefactor geweest van het land dat ze zich heeft toegekend. Door aan alle Belgen de overtuiging bij te brengen dat ze het vrijste volk van Europa waren, heeft ze hen aan hun onafhankelijkheid gehecht die de voorwaarde en de waarborg was van hun vrijheid."[145] Pirenne duidde de vaderlandsliefde die België door de oorlog aan zichzelf reveleerde als een zedelijke kracht, die het putte uit zijn zo diep ingeworteld gevoel van politieke vrijheid, zijn absolute wil tot zelfbeschikking en zijn Grondwet, waaruit de burgers zo'n verregaande individuele prerogatieven ontleenden.

De bezetting deed de Belgische kerk het verschil tussen het Belgische en het Pruisische regime van kerk en staat aan den lijve ondervinden. De oorlog en de bezetting noopten kardinaal Mercier de politiek-juridische moderneit te integreren in zijn vertoog ter instandhouding van het nationale soevereiniteitsethos, uiteraard mede in het belang van het voortbestaan van de Belgische kerk zelf. Daarbij refereerde hij niet alleen naar de bronnen van het nationale rechtsgevoel. In hun brief aan de Duitse en Oostenrijkse bisschoppen lijstten de Belgische bisschoppen alle inbreuken van de Duitse bezetter op de Conventie van Den Haag op, zoals collectieve straffen, gedwongen arbeid, nieuwe belastingen.[146] Ondanks alle moeilijkheden en spanningen en zijn begrip voor de moeilijke positie waarin de paus zich bevond, keerde Mercier begin 1916 na zijn ontmoeting met Benedictus XV[147] gesterkt in zijn patriottisch geloof terug. Prompt maakte de kardinaal zijn diocesanen deelgenoot van de morele steun die de paus hem had betuigd: "Il comprend et partage le souci de nos libertés religieuses et du patriotisme."[148] Hoewel de oorlog militair nog niet beslecht was, was de morele overwinning van België in de ogen van de beschaving en de geschiedenis al een feit. Gevangen op zijn eigen grondgebied moest de Belgische natie standhouden in zijn grootmoedig en hardnekkig geduld op de bevrijding. Mede onder invloed van de massale steunbetuigingen aan zijn persoon tijdens zijn heen- en terugreis naar Rome verklaarde Mercier: "La conviction, naturelle et surnaturelle, de notre victoire finale est, plus profondément que jamais, ancrée en mon âme. ... Gardez une foi absolue en la Providence: elle veille sur ceux qui ont le respect du Royaume de Dieu et de la Justice."[149] Zelfs de Slag van de Somme bracht Mercier niet van zijn stuk. Op de 85ste feestdag van de nationale onafhankelijkheid van België daagde Mercier de bezetter uit door vervuld van patriottisch optimisme lyrisch vooruit te blikken op het nationaal centennium in 1930: dat zou de gelegenheid zijn waarop alle Belgen hun eed aan God en aan hun vrijheden zouden hernieuwen. "La concorde nationale s'allie, chez

145 H. Pirenne, *Geschiedenis van België van het begin tot heden*. IV, 1954, p. 268.
146 'A leurs Eminences les Cardinaux et à leurs Grandeurs les Evêques d'Allemagne, de Bavière et d'Autriche-Hongrie, 24 novembre 1915', in: *Un Évêque*, p. 77-96.
147 Over diens houding : N. Renoton-Beine, *La colombe et les tranchées. Les tentatives de paix de Benoît XV pendant la Grande Guerre*. Parijs: Le Cerf, 2004, 415p.; J. De Volder, *Benoît XV et la Belgique durant la Grande Guerre*. Brussel/Rome, 1996, 297p.
148 A notre retour de Rome, 28 januari 1916. In: *Un Évêque*, p. 97-102.
149 A notre retour, p. 100.

nous, à la fraternité universelle. Mais, au-dessus des sentiments de l'universelle fraternité, nous plaçons le respect du droit absolu, sans lequel il n'y a pas de commerce possible, ni entre les individus ni entre les nations."[150] Mercier affirmeerde dat de schending van het recht en de aanslag op de publieke vrede zouden bestraft worden, geheel conform de christelijke theologie. Kortom, de ervaring van de Belgische kerk onder het Duitse bezettingsregime konden haar alleen maar sterken in de overtuiging dat het Belgische constitutionele regime een 'providentieel' model van kerk en staat vormde.[151] Mercier bleef zijn aanspraak op de absolute vrijheid van de kerk systematisch verbinden aan zijn geloof in de uiteindelijke triomf van het Recht en het Vaderland.

Mercier engageerde zich ook resoluut als garant van de Godsvrede en promotor van een heus 'neo-unionisme'. De oorlog was een verschrikking maar had ook aangezet tot magnifieke uitingen van broederlijkheid en solidariteit. Naast de opwelling van de internationale steun aan Belgische vluchtelingen en hulpbehoevenden bracht Mercier in april 1915 openlijk hulde aan de Belgische weldoeners en initiatiefnemers tot de oprichting van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité, die 1,5 miljoen Belgen van de honger hadden gered. In schril contrast met de vooroorlogse polemieken en partijstrijd huldigde Mercier nu ook nadrukkelijk de liberalen Ernest Solvay, Adolphe Max en Emile Francqui naast de katholieken Jean Jadot en Emmanuel Janssen in zijn herderlijke brief van 1915.[152] In het teken van de Godsvrede had de kardinaal intussen ook de stopzetting van de publicaties en werking van de in 1909 heropgerichte Antivrijmetselaarsbond bevolen.[153] Op 21 juli 1916 beklemtoonde Mercier de noodzaak van de patriottische eendracht, van het handhaven van de politieke godsvrede, van het nationaal solidariteitspact, die deel uitmaakten van de morele grootheid van de Belgische natie.[154] Het staken van de politieke strijd en steriele passionele twisten was niet alleen ingegeven door de voelbare effecten van het bezettingsregime en de oorlogshorror aan het Frans-Belgische front. Dat Mercier zijn steun verleende aan de verbreding van de regering van nationale unie en de evolutie naar een consociatief regime, werd zeker gefaciliteerd door het feit dat de Belgische kerk geconfronteerd met een bezettingsregime, dat haar ruime constitutionele vrijheden drastisch inperkte. De politiek-morele superioriteit van het Belgisch constitutionele regime rees ook op uit de confrontatie van het katholieke geweten met het lot van het Armeense volk en Polen. In het licht van zoveel volkenleed waren binnenlandse twisten volstrekt uit den boze, zoals blijkt uit Merciers aanmanin-

150 Pour nos soldats, Fête nationale 1916. In: *Un Évêque,* p. 103-106.
151 Dat kon ze nogmaals opmaken uit de klokkenkwestie. Op 21 februari 1918 kondigde de bezetter het inventariseren van alle kerkklokken en -orgels af. Eens te meer protesteerde Mercier fors en veroordeelde hij de maatregel als voorbode van de omsmelting van heilige, geconsacreerde cultusobjecten tot oorlogsmunitie, zie : L'inventaire des cloches et des orgues, 2 mars 1918. In: *Un Évêque,* p. 195-198.
152 La Dévotion au Christ, p. 57, voetnoot 1.
153 A. Simon, Mercier (Désiré-Joseph). In: *Biographie Nationale,* t. XXX, 1959, kol. 575-596.
154 Pour nos soldats, Fête nationale 1916, p. 105-106.

gen tot patriottische broederlijkheid.[155] De draagwijdte van dergelijke aanmaningen moeten worden beschouwd in het licht van de wezenkwestie en de rol die kardinaal Mercier speelde om deze te pacificeren.[156]

Mercier ontwikkelde een meer verdiepte zin voor tolerantie en speelde een actieve rol om de evolutie naar een consociatief regime, gebaseerd op levensbeschouwelijke conflictbeheersing en de principiële erkenning van filosofisch pluralisme, te begeleiden en te ondersteunen. Zijn onwrikbare houding tegenover het Duitse gouvernement-generaal bezorgde Mercier niet alleen het kapitaal aan prestige, dat hem in staat stelde om het antiklerikalisme in te dijken, maar versterkte ook zijn gezag tegenover de eigen politieke achterban. Telkens wanneer nodig, verhief Mercier zijn stem tegen de illegitieme opvorderingen van de bezetter, zoals tegen de 'antijuridische', 'antisociale' en 'antipatriottische' opvordering van Belgische werklozen voor de Duitse oorlogseconomie.[157] In het najaar van 1915 was de kardinaal er samen met Broqueville van overtuigd dat het uur van een nationale politiek geslagen had.[158] Begin 1916 verklaarde hij tegenover Jules Van den Heuvel dat die evolutie zich reeds in de natie voltrokken had. Mercier onthaalde de uitbreiding van de regering van Le Havre met de liberale en socialistische partijleiders dan ook positief. Tegenover zijn dekens huldigde Mercier de 'geest van welwillende onpartijdigheid' die de leiding van het NHVC hem niet alleen in woorden maar ook in daden had bewezen.[159] Na de oorlog zou het bestand voor onbepaalde tijd moeten worden voortgezet met het oog op de nationale wederopbouw. Zijn steun aan de regering van nationale unie en het NHVC was echter verbonden aan de voorwaarde de katholieke belangen en verworven rechten en vrijheden op vlak van onderwijs, liefdadigheid en godsdienst strikt te respecteren. Uitingen van partisaan sectarisme en electorale berekeningen beschouwde Mercier als strijdig met de patriottische unie. Er mocht niet voor worden gecapituleerd. Hij bleef zijn patriottische aanmaningen wel paren aan de *fortitudo christiana*. Aan de rechten van God en zijn kerk mocht niet worden toegegeven. In geval van geschillen terzake in het kader van de hulpverlening, waarin de ziel van het kind of de rechten van

155 Deze aanmaning volgt onmiddellijk op de verwijzingen naar het leed van het Armeense volk en Polen. Mercier stelt de patriottische broederlijkheid op gelijke voet met het heroïsme van de frontsoldaten: La Voix de Dieu, (premier dimanche octobre 1916): In: *Un Évêque*, p. 114.

156 Het NHVC stond in voor de coördinatie van de wezenhulp en opereerde in het ideologisch geladen caritatief-educatieve spanningsveld, hetgeen in 1915-16 bijna aanleiding gaf tot een heuse 'wezenoorlog'. Die werd echter gepacificeerd door kardinaal Mercier met behulp van zijn vertrouwensman, de Brusselse katholieke advocaat Léon Delacroix. De wezenkwestie illustreert hoe de principiële godsvrede praktisch werd gehandhaafd en toont aan dat de 'neo-unionist' Delacroix tijdens de latere formatie van de regering van Loppem niet als een volslagen onbekende politieke nieuwkomer is opgedoken, maar zich sinds 1915-1916 had profileerd als een 'prudent leader'. Zie: R. De Groof, 2002, *'Omnia instaurare in Christo'*, hoofdstuk 14, p. 232-273.

157 Le Droit contre la Force. Correspondance échangée entre S.E. le Cardinal Mercier et von Bissing, à propos de la déportation des Belges en Allemagne. (oktober-november 1916). In: *Un Évêque*, p. 115-124.

158 Over de wending van Mercier naar de nationale unie: A. Simon, (1960), p. 142-143.

159 Les vertus pastorales de l'heure présente. 29 janvier 1917. In: Un Évêque, p. 139-140.

katholieke families en hulpbehoevenden in het gedrang kwamen, moesten de dekens hun zaak voor het centraal comité van het NHVC gaan bepleiten. Indien nodig, zou de kardinaal persoonlijk tussenkomen. Mercier hoopte dat de patriottische verbroedering en nationale verzoening ook na de oorlog zouden voortduren en verdiepen, zich zouden internaliseren in de collectieve mentaliteit en tot minder scherpe persoonlijke tegenstellingen in de politieke strijd zouden leiden. De nationale leuze 'Eendracht maakt macht' was een echo van Christus' oproep 'Ut omnes unum sint'. Die eendracht omvatte in wezen zowel christenen als andersdenkenden. Inzake morele deugden als filantropie en patriottisme aarzelde Mercier zelfs niet te stellen: "Le christianisme n'en a pas le monopole. La nature n'en est pas incapable, et au surplus, les grâces surnaturelles ne sont pas exclusivement réservées aux membres de l'Eglise catholique."[160] De morele deugdzaamheid van andersdenkenden moest loyaal en met sympathie worden erkend en gewaardeerd. Deze citaten illustreren de wending die zich in Merciers houding hadden doorgezet: "Les tendances politiques et partisanes de son patriotisme et même de son apostolat se sont dissoutes dans son désir d'union sacrée; son patriotisme est devenu plus authentiquement humain."[161] De kardinaal achtte een duurzaam bestand tussen de partijen zelfs noodzakelijk en verkoos een nationale uniecoalitie boven een zakenkabinet.

Van officiële apostasie tot de Nationale Basiliek van het Heilig Hart

Het luiden van de klokken op 11 November 1918 markeerde de lang verhoopte triomf van de rechtvaardigheid van God. Mercier had tijdens de oorlog zowel de actuele heropleving van vaderlandsliefde en nationaal bewustzijn als het zekere geloof in de eindoverwinning van het recht geweten aan de inwerking van God en het Heilig Hart. Mercier was overtuigd van de samenhang tussen, enerzijds, de consecratie van de christelijke volkeren van de geallieerde naties door hun bisschoppen op 7 juni 1918 en de sedert april van dat jaar aanhoudende devotieoefeningen en communies ter ere van het Heilig Hart, en, anderzijds, de militair-strategische wending in het voordeel van de geallieerden vanaf 10 juni en hun contraoffensief vanaf 18 juli 1918.[162] Uit een eerste, oppervlakkige lezing van deze passage en andere herderlijke brieven zou men ras kunnen concluderen dat ze uiting gaven aan een primair nationalistisch-katholicisme. Zijn herderlijke brieven van tijdens en na de oorlog stellen echter continu de antithese voorop tussen het op het Recht gebaseerde Belgische patriottisme en het Pruissische fanatieke en militaristische nationa-

160 Herderlijke brief 'Courage, Mes Frères', 11 février 1917. In: *Un Évêque*, p. 154-155.
161 A. Simon, (1960), p. 142.
162 Au lendemain de la Victoire, 11 février 1919. In: *Un Évêque*, p. 205.

lisme, dat materieel geweld had vergoddelijkt en Europa in een fatale en waanzinnige bewapeningswedloop had gestort.[163] Mercier hoedde zich ervoor het monopolie van de goddelijke gratie en de gunst van het Heilig Hart voor de Belgische natie op te eisen. Het spreekt vanzelf dat de oorlog meermaals geduid werd als het apocalyptisch gevolg van de verwijdering van de Europese en ook Belgische samenleving van God. Zeer treffend is ook dat Mercier de Grote Oorlog ook duidde als "un holocauste volontaire au service du droit éternel"[164]: naast alle gruwel, wreedheden en haat hadden honderdduizenden levens zich opgeofferd aan "la sainteté du droit."[165] Van de oorlog en de herwonnen vrede verhoopte Mercier dan ook een religieuze en christelijke regeneratie van de hele wereld, die in België moest aanvatten met een grootse nationale en openbare dankbetuiging aan God en het Heilig Hart.

Daartoe had Mercier de bevolking reeds vanaf augustus 1914 opgeroepen in anticipatie op de restauratie van de nationale onafhankelijkheid. In *Vaderlandsliefde en Volharding* had Mercier, vertrouwend op de eindoverwinning van de geallieerden, de gelovigen in naam van het gehele episcopaat gevraagd zich te engageren om, na de bevrijding, de inspanningen te hernieuwen om de nationale basiliek te bouwen, die België aan het Heilig Hart had beloofd: "Aussitôt que le soleil de la paix luira sur notre pays, nous relèverons nos ruines, nous rendrons leur abri à ceux qui n'en ont plus, nous rebâtirons nos églises, nous réédifierons nos bibliothèques, et nous espérons bien mettre le couronnement à cette oeuvre de reconstruction, en élevant, sur les hauteurs de la capitale de la Belgique, libre et catholique, la Basilique nationale du Sacré-Coeur."[166] In zijn herderlijke vastenbrief van 1918 had Mercier afgekondigd dat de 50ste verjaardag van de consecratie van België aan het Heilig Hart (op 8 december 1868) zou gevierd worden op 7 juni 1918, de feestdag van het Heilig Hart[167], terwijl alle kloostergemeenschappen zich moesten toeleggen om de devotie in hun eigen midden en in hun scholen en pensionaten te intensiveren.[168]

De akkoorden van Loppem en de totstandkoming van de regering-Delacroix I consacreerden de ombouw van het majoritair, homogeen-katholiek regeringssysteem tot een ideologisch-heterogeen multipartiet coalitiesysteem, gekenmerkt door politieke compromisvorming en de erkenning van het levensbeschouwelijk pluralisme. Moest de katholieke partij het AES slikken, dan zou de kerk belangrijke voordelen verwerven, die veel meer waren dan een verzachtende pil. De consolidatie van het schoolbestand en de uitbreiding van de loonsubsides aan het vrij lager onderwijs consacreerde de definitieve

163 Au lendemain, p. 202-212.
164 Au lendemain, p. 207.
165 Au lendemain, p. 204.
166 Patriotisme, p. 27.
167 La leçon des événements, p. 194.
168 Aux Communautés religieuses du Diocèse de Malines, 31 janvier 1918. In: *Un Évêque*, p. 168-174.

erkenning van het systeem van gesubsidieerde onderwijsvrijheid, dat de kerk in staat zou stellen haar onderwijsaanbod in stand te houden en uit te breiden. Wat onmogelijk was gebleken tijdens de 19de eeuw en zelfs tijdens het 30-jarig homogeen-katholiek bewind, kon dankzij de nationale uniepolitiek wel worden gerealiseerd: de wet van juni 1921 op de vzw's stelde na een zeer beknopt parlementair debat een einde aan de kloosterkwestie. Deze nieuwe rechtsfiguur bood de kerk, tal van religieuze gemeenschappen en vrije schoolcomités 90 jaar na de grondwettelijke afkondiging van de vrijheid van vereniging eindelijk de mogelijkheid om dit grondrecht onverkort uit te oefenen en hun onroerend patrimonium vrij en onbevreesd te beheren.

Uit zijn toespraak over de algemene toestand op de bisschoppenconferentie van 30 december 1918 – de eerste sinds juli 1914 – blijkt zeker dat Mercier niet enthousiast was over over de 'prompte' toekenning van het AES en het aantreden van niet-katholieke ministers op sleutelposten, zoals justitie en koloniën.[169] Kardinaal Mercier was echter niet geheel onwetend over de besluitvorming te Loppem. Zo respecteerde Delacroix het veto van de kardinaal tegen Henri Jaspar als minister van onderwijs.[170] Delacroix had geparticipeerd aan de tripartiete politieke denkgroep rond de ULB-hoogleraren Prins en Errera rond het NHVC en had kardinaal Mercier hiervan op de hoogte gehouden. Mercier wist dus dat Delacroix een voorstander was van een globaal akkoord tussen de drie grote partijen over alle grote kwesties, zoals algemeen stemrecht en de schoolkwestie.[171] Mercier was zich ten volle bewust van het feit dat de oorlog grote transformaties in de Europese samenleving zou teweegbrengen, waarop elk lid van de seculiere en reguliere clerus zich mentaal en spiritueel moest voorbereiden.[172] Kortom, Mercier gaf zich terdege rekenschap van de onafwendbaarheid van het AES.[173]

Mercier nam eerst en vooral aanstoot aan de officiële apostasie[174] ter gelegenheid van de Troonrede van Albert I voor de Verenigde Kamers op 22 november 1918 en het aantreden van de nieuwe regering. Albert I had daarin hulde gebracht aan iedereen die

---

169 AAM, FM, III, 18, Map Bisschoppenconferentie 30 december 1918, Handgeschreven toespraak van Mercier, p. 1.

170 AAM, FM, 5 (oude nummering), Brief van Delacroix aan Mercier, 21 november 1918.

171 AAM, FM, XIII, 160: Brief van Delacroix aan Mercier, 9 juni 1918, bijlage: kopie van een brief van Delacroix aan Prins, 8 juni 1918.

172 La Vie du Chrétien. (Brief aan de leden van de seculiere en reguliere clerus, 6 januari 1917) In: *Un Évêque,* p. 134.

173 Zie ook : La leçon des événements. (22 februari 1918) In: Un Évêque, p. 183.

174 De officiële apostasie van de staat en de publieke opinie had hij begin 1918 nog als grootste misdaad veroordeeld: "Les nations, aussi bien que les familles et les individus, sont la propriété de Dieu et doivent rendre hommage à sa Souveraineté. La nation n'est pas un informe assemblage d'unités juxtaposées ; elle est une organisation vivante, aussi réelle que les individus ; elle a une âme qui communique son souffle et ses énergies à toutes les cellules de l'organisme et les fait converger vers un but unique, dont tous les patriotes, cette fois, ont pris intimement conscience, l'unité, la conservation intégrale, la sauvegarde de la patrie. Or, tout ce qui a une réalité a Dieu pour premier Auteur et pour But suprême. Les nations doivent donc reconnaître et confesser la souveraineté de Dieu." La leçon des événements, p. 184.

van ver of dichtbij mee de vrede had bewerkt. Mercier, die de zitting had bijgewoond, was gegriefd en had geleden onder het feit dat de koning met geen woord had gesproken over de Allerhoogste die als 'Maître Souverain des évènements' de eindzege had bewerkt. Met geen woord had de koning hulde gebracht aan God, laat staan aan het Heilig Hart! Dat stond in schril contrast met de koninklijke toespraak op 4 augustus 1914, toen Albert I immers de hulp van God voor de redding van het vaderland had ingeroepen. Een openbare, koninklijke hulde aan God zou volgens Mercier hebben beantwoord aan de verwachting van 'het publieke geweten', daar iedereen zijns inziens, zelfs de niet-praktizerenden, de mysterieuze actie van God in de evenementen hadden gevoeld. De kardinaal liet zich door de invoering van het AES en de teloorgang van de vooroorlogse meerderheid niet ontmoedigen. Op de bisschoppenconferentie ontvouwde Mercier daarentegen een ambitieus pastoraal actieprogramma, waarvan de bouw van de nationale basiliek de bekroning moest worden.[175] Op 19 juni 1919 wijdde Mercier België vanop de hoogvlakte van Koekelberg en in aanwezigheid van Albert I opnieuw toe aan het Heilig Hart.[176] De oprichting van de basiliek werd op 15 oktober 1925 uiteindelijk aangekondigd via een gezamenlijke herderlijke brief.[177] De bisschoppen hoopten dat de basiliek zou klaar zijn tegen het nationale eeuwfeest in 1930, maar de bouw zou nog decennia duren. In het licht van de ingrijpende transformatie, die zich onder invloed van de Grote Oorlog had doorgezet in de verhouding tussen kerk, natie en massademocratie, laat de Nationale Basiliek van het Heilig Hart zich lezen als een stenen vertoog met een meervoudige religieuze, nationale en politiek-maatschappelijke betekenis: openbare hulde aan God; "Deus caritas est"; grootste oorlogsmemoriaal voor de gesneuvelden; symbool van de wederopstanding van het onafhankelijke België en van de 'holocaust'[178] voor het internationaal recht; repliek op het AES en op de apostasie van de staat.

---

175 J. Vandenbreeden, R.M. De Puydt, *Basiliek Koekelberg: art-decomonument = Basilique Koekelberg: monument art déco.* Tielt, Brussel: Lannoo, Racine, 2005..

176 De manifestatie, waaraan 200.000 man zou hebben deelgenomen, vond plaats in aanwezigheid van het hele episcopaat, de hoogste vertegenwoordigers van het wereldlijk gezag en de koninklijke familie.

177 CEP Mercier, V, Nr. 232.

178 Behalve in zijn herderlijke brief van 11 februari 1919 (Au lendemain, p. 207) duidde Mercier de gealliëerde strijd nog eens als een 'holocaust' – in de zin van collectieve zelfopoffering - in zijn toespraak bij de ontvangst van de Franse oorlogspresident Raymond Poincaré op het Stadhuis van Brussel, op 8 mei 1921: "Cette victoire, nous la tenons, et les centaines de milliards dépensés, et les millions de vies immolées pour nous l'assurer et pour sauvegarder, du même coup, la prépondérance de la civilisation chrétienne sur le despotisme de la force brutale, forment l'holocauste le plus vaste, l'un des plus grandioses que l'humanité ait jamais consentis." Toespraak van Mercier '8 Mai 1921. Raymond Poincaré à Bruxelles', p. 3-4.

De wedren om het katholieke volksdeel. De moeizame recuperatie en integratie van de christen-democratie in de Belgische natiestaat

Jan De Maeyer

Inleiding

In de historiografie is m.i. tot op heden - met uitzondering van Rudolf Rezsohazy en Frans-Jos Verdoodt - te weinig aandacht besteed aan het scherpe incident in 1904-1905 tussen de gematigde christen-democraten, het episcopaat en de H. Stoel over het recht op politieke autonomie.[179] Het incident vormt nochtans een uitermate interessante casus inzake de problematiek 'Natie en Democratie'. In de loop van dat jaar liet de moegetergde voorzitter van de Belgische Volksbond, Arthur Verhaegen (1847-1917) meer en meer ideeënballonnetjes op om een nieuwe partij op te richten. Deze zou een centrumpartij naar Duits model moeten worden, een soort van federatie van standen, democraten en onafhankelijken. Op dat ogenblik zag hij een vergelijk met de katholieke partij rond Charles Woeste (1837-1922), de machtige voorzitter van de Federatie van Conservatieve Kiesverenigingen en Katholieke Kringen, niet meer zitten. Het merkwaardige is, dat de oud-ultramontaan die hij was, niet langer dacht aan een confessionele partij, maar naar het voorbeeld van de Volksbond en de Gentse Antisocialistische Werkliedenbond, een formatie voorstond die gegrondvest werd op een maatschappelijk programma. Van de leden en mandatarissen werd enkel respect gevraagd voor de triade "Godsdienst, Vaderland, Eigendom en Huisgezin". Vaderland stond dan voor Vlaanderen in zijn Belgische context of voor België. Vlaanderen en België waren in feite uitwisselbare begrippen, die niet aan elkaar tegengesteld waren. Verder moest de partij beoordeeld worden op haar programma en daden en niet op haar confessioneel gehalte.[180]

Dit was echter buiten de waard gerekend van de conservatieve bisschoppen, (de Luikse Mgr. Martin-Hubert Rutten (1841/1902-1927) op kop), de pauselijke nuntius en de verontruste staatssecretaris van het Vaticaan, kardinaal Merry del Val (1863/1903-1914/1930) die onder de nieuwe paus Pius X (1853/1903-1914) de politiek-maatschappelijke kwesties aandachtig opvolgde. Via het episcopaat kregen de geconvoceerde Volksbondmandatarissen in een vertrouwelijke Vaticaanse nota d.d. 20 december 1904

179 F.J. Verdoodt, *De zaak Daens. Een priester tussen Kerk en christen-democratie,* Leuven, 1993, 202-209; R. Rezsohazy, *Origines et formation du catholicisme social en Belgique,* 1842-1909, Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, fascicule 13, Leuven, 1958, 341-344.

180 Wat volgt steunt volledig op J. De Maeyer, *De rode baron. Arthur Verhaegen, 1847-1917,* KADOC-Studies 18, Leuven, 1994, 373-385.

omomwonden te horen: "Il est évident que l'on scinderait le parti catholique, au très grave préjudice de l'Eglise, de la Patrie et des ouvriers eux-mêmes. Il est donc indispensable que, sur le terrain politique et électoral, la Ligue Démocratique reste unie au susdit parti catholique, en soit une partie intégrante et ne fasse qu'un avec Lui». De tekst was ook glashelder omtrent de leiding van de partij: «La direction suprême du parti catholique doit être une, comme unique est le but vers lequel, malgré la diversité de leurs fins particulières, doivent tendre tous les groupes; et ce but est le maintien du parti catholique au pouvoir». Zo niet hing een publieke veroordeling in de lucht! De restrictieve erkenning van de politieke autonomie ging bovendien gepaard met het opleggen aan alle mandatarissen van de partij- en stemtucht.[181]

De reacties op de Vaticaanse nota waren aan Volksbondzijde ongemeen heftig. Wat de Mechelse aartsbisschop, kardinaal Goossens (1827/1884-1906), had gevreesd geschiedde: zo gauw de vertrouwelijke nota in beperkte kring bekend geraakte, stak een storm van protest op. Die hevige reactie verraste Rome. Het Staatssecretariaat bleek de draagwijdte van de nota niet goed te hebben ingeschat en moest noodgedwongen op de inhoud ervan terugkomen. Het gebeuren luidde een keerpunt in. Rome erkende uiteindelijk in maart 1905 definitief de relatieve politieke autonomie van de Belgische Volksbond. Als een soort van zoenoffer werden de dissidente christendemocratische priesters Adolf Daens (1839-1907) en Florimond Fonteyne (1856-1923) op 27 februari 1905 onomkeerbaar veroordeeld. Het was de invloedrijke sociaal georiënteerde moraaltheoloog, de jezuiet Arthur Vermeersch (1858-1936) die, om duidelijke scheidingslijnen te trekken, hierop had geïnsisteerd.[182]

Wat deed Rome terugkrabbelen? De Volksbondmandatarissen met vooral Joris Helleputte (1852-1925) en Verhaegen op kop hadden zich tijdens de jaarwisseling van 1904 naar 1905 danig opgewonden in de zaak en vatten het idee op van een protestnota tegen de onterechte aantasting van de grondwettelijke autonomie van de volksvertegenwoordiging door de H. Stoel. In de historiografie is tot hiertoe geen of weinig aandacht besteed aan de draagwijdte van het protest. De protesttekst die Verhaegen met Helleputte voorbereidde, komt over als het smeekschrift van een eedverbond der edelen. Niet zozeer de oproepen tot eenheid, dan wel de passages met betrekking tot het parlementaire werk werden gewraakt: «Ils tiennent leur mandat de la Constitution et ne sauraient renoncer à exercer les droits que celle-ci leur confie.» [183] Ze vroegen de terugtrekking van de nota, zoniet zouden ze zich er niet door gebonden achten. Verhaegen dreigde er trouwens ronduit mee dat indien de rel rond de relatieve politieke autonomie zou uitlekken naar het publiek dit een sneeuwbaleffect kon veroorzaken in de delicate verhouding

181 AAM, FBC, 20 dec. 1904 en geciteerd in De Maeyer, *De rode baron*, 378.
182 De Maeyer, *De rode baron*, 378.
183 FAV, 164, Verhaegen aan Goossens, s.d. en geciteerd in De Maeyer, *De rode baron*, 380.

tussen kerk en staat in België. Het was ook Verhaegen die op 14 februari de protestnota - ondertekend door 25 christen-democratisch georiënteerde volksvertegenwoordigers en senatoren (!) - overhandigde aan kamervoorzitter Franz Schollaert (1851-1917) met de vraag al zijn invloed aan te wenden om de Vaticaanse nota te doen intrekken. Het gaat hier om een belangwekkend en uniek document! De vier bladzijden tellende protestnota is niet alleen belangwekkend om zijn aard en opvatting over de autonomie van het parlementaire mandaat, het vat ook de zienswijze van de mandatarissen op de katholieke partij krachtig samen. De partij moest meer zijn dan een confessionele partij al verdedigde ze uiteraard de belangen van kerk en religie, maar ze stond ook voor het algemeen of civiel belang en moest op dat vlak ten alle prijze haar onafhankelijkheid kunnen bewaren, zoniet was ze ongeloofwaardig. Tegen zulke dreigende én kordate houding was Rome niet opgewassen. De Vaticaanse nota werd ingetrokken en in maart 1905 erkende Rome bij breve de relatieve autonomie van de Belgische Volksbond.[184]

Wat heeft dit incident nu te maken met 'Natie en Democratie'? Zoals hoger al aangegeven, zeer veel. In het conflict komen twee maatschappelijke modellen met elkaar in botsing, nl. enerzijds het oude model van een nationale staat geleid door de elites en anderzijds het model van de moderne natiestaat die, gedragen door de constituerende delen van de natie, het idee van een 'civil society' wil realiseren. Het conflict speelde zich af in de schoot van de katholieke partij tussen, zoals hoger aangehaald, enerzijds de conservatieven die met de steun van Leopold I (1790/1831-1865) naast de liberalen vanaf 1831 de Belgische staat in de hand hadden genomen en anderzijds de (gematigde) christendemocraten en de daarmee gelieerde fractie van sociaalvoelende oud-ultramontranen. Deze laatsten hadden in de voorbije clerico-liberale conflicten - een heuse 'culture war' - geleerd hoe belangrijk de alliantie met het volk wel was voor de realisatie van een sociaal en ideologisch uitgebalanceerde samenleving waarin kerk en religie hun plaats konden behouden.[185] De gematigde christendemocratie was in hun ogen het vehikel waarlangs deze sociaal harmonieuze samenleving, gebaseerd op het subsidiariteitsbeginsel en de intermediaire structuren die de verbindingen vormden tussen de staat en de individuele burgers, kon worden gerealiseerd. Maar vooraleer het zover was, moest eerst de heersende conservatieve of katholieke partij worden omgevormd. De voorstanders van deze transformatie - de gematigde christendemocratische leiders en de sympathisanten ervan - hadden de partij trouwens voortdurend voorgesteld als de emanatie van de natie, die de verzameling van alle gezonde krachten van de natie zou moeten worden. Twee processen speelden zich hierbij af. Primo de recuperatie van de volksklassen voor de natie, secundo hun integratie in het Belgisch be-

184 De Maeyer, *De rode baron*, 384-385.
185 Zie E. Witte, 'The battle for monasteries, cemeteries and schools: Belgium' in: C. Clark en W. Kaiser, ed., *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Centyry Europe*, Cambridge, 2003, 102-128.

stel.[186] Deze bijdrage bestudeert, na een korte terugblik op de historiografie en een toelichting bij de gehanteerde begrippen, beide processen.

Historiografie en definities

De vraag beantwoorden naar de plaats van de christendemocratie in het kader van het vormings- en transformatieproces van de Belgische natiestaat is een interessante uitdaging. Vooreerst is over dit onderwerp al enorm veel geschreven. Ten tweede lijkt er wel een Babylonische spraakverwarring over het begrippenkader te bestaan. Wat is christendemocratie? Welke lading dekt de term? Ik hanteer de term niet in zijn enge betekenis van het interbellum, nl. synoniem voor de christelijke arbeidersbeweging en haar politieke mandatarissen, maar wel in zijn brede betekenis uit de tijdspanne 1890-1921, nl. de naar politieke en sociale emancipatie strevende volksbeweging van kleine burgers, boeren en arbeiders die - wat Vlaanderen betreft - in grote mate verstrengeld was met de Vlaamse beweging.[187] In ideologisch opzicht kan de christendemocratie, zoals hoger reeds aangeraakt, ook niet los worden gemaakt van een beïnvloeding vanuit de ultramontaans-corporatieve stroming.[188]

In de historiografie is herhaaldelijk gewezen op de sterke vervlechting tussen de christendemocratie in Vlaanderen en de Vlaamse beweging, vervlechting die zich op twee momenten heel expliciet manifesteerde, nl. in de aanloopperiode 1890-1893 naar de grondwetsherziening van 1893 (invoering algemeen meervoudig stemrecht voor mannen) en het algemeen stemrecht voor mannen (1918-1921). De vraag stelt zich dan waarom de leiders van standsorganisaties als de Belgische Boerenbond, de Christelijke Landsbond van de Belgische Middenstand en het Algemeen Christen-Democratisch Verbond/ACW in 1921 er, in tegenstelling tot de verwachtingen, niet voor kozen de Katholieke Vlaamse Landsbond van Frans van Cauwelaert te laten uitgroeien tot een Vlaamse Christelijke

186 Inspirerende en/of contextuele overzichten vormen P. Pasture, 'Kerk, natie en arbeidersklasse. Een essay over collectieve identificatie, in het bijzonder m.b.t. de (christelijke) arbeidersbeweging in België', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/Cahiers d'Histoire du Temps Présent*, 1999, 6, 7-36 en G. Deneckere, 'Staat, sociale integratie en controle', in: E. Witte, e.a., ed., *Nieuwe Geschiedenis van België*. Dl. I: *1830-1905*, Tielt, 2005, 565-657.

187 Definitie zoals ze ook wordt gehanteerd door Lode Wils en Emmanuel Gerard. Zie L. Wils, *De oorsprong van de kristen-demokratie*, Antwerpen, 1963, passim; E. Gerard, *De katholieke partij in crisis. Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven, 1985, 12-13 en E. Gerard, Christen-democratie in België tussen 1891 en 1945. De 'archeologie' van de Christelijke Volkspartij,in: *Trajecta* 2 (1993), 154-175.

188 E. Lamberts, 'L'Internationale noire. Une organisation secrète au service du Saint-Siège', in: Lamberts, E., ed., *The Black International/L'Internationale noire. 1870-1878. The Holy See and Militant Catholicism in Europe/Le Saint-Siège et le Catholicisme militant en* Europe, KADOC-Studies 29, Leuven, 2002, 75-84 en passim; J. De Maeyer, 'La Belgique. Un élève modèle de l'école ultramontain', in : E. Lamberts, ed,, *The Black International*, 361-385.

Volkspartij, maar integendeel er voor opteerden om de katholieke partij om te vormen tot een standengelede partij, zijnde het Katholiek Verbond van België/Union Catholique Belge, in 1933 omgedoopt tot Katholieke Unie van België/Union Catholique Belge (°1933) (in navolging van Emmanuel Gerard hanteer ik verder het begrip Katholieke Unie).[189] We raken hier een belangrijk gegeven aan, nl. de bewuste keuze van de christelijke standsorganisaties voor een constructie conform aan en ingebed in de Belgische natiestaat. De verklaring voor die keuze schuilt m.i. in het verschil in ideologie en politieke cultuur tussen enerzijds de gematigde christendemocratie en anderzijds de radicale, daensistische en Vlaamsgezinde christendemocratie. Deze kloof manifesteerde zich in de tijdspanne 1918-1921 opnieuw in de verbinding tussen de oud-daensistische kernen en de Frontpartij.[190]

De periodisering van het colloquium *Natie en Democratie*, nl. 1890-1921, valt mooi samen met een belangrijk transformatieproces van de oude conservatieve katholieke partij tot de standsgelede Katholieke Unie. Het was in de wording van de moderne natiestaat een noodzakelijk of inherent proces dat rijk was aan talrijke conflictmomenten. De oude leiders van de standsorganisaties (Joris Helleputte, Cyrille van Overbergh (1866-1959) zagen in de Katholieke Unie eindelijk hun dertig jaar lange betrachting in vervulling gaan van de omvorming van een elitaire, door adel en clerus beheerste partij, die vooral op het platteland steunde, tot een gelede standenpartij, die voortaan én het platteland én de steden zou representeren.[191]

De recuperatie van de volksklassen voor de natie

Lode Wils citeert in *Van Clovis tot Di Rupo* de Oostenrijkse socialist Otto Bauer die ca. 1900 de natie definieert als een «historische lotsgemeenschap, waarvan achtereenvolgens de burgerij, de boeren en de arbeiders werden opgenomen in dezelfde cultuur die oorspronkelijk aristocratisch was. Deze cultuurgemeenschap, die gegroeid is uit de lotsgemeenschap en uit de betrekkingen tussen de sociale groepen, vormt de specifieke inhoud van de natie».[192] In dezelfde lijn stelt de Amerikaanse socioloog Karl W. Deutsch dat een natie het netwerk van verbindingen is dat door de geschiedenis werd geschapen. «Nationaliteit stamt niet direct uit een gemeenschap van taal, herinnering en geschiede-

189 Gerard, *De Katholieke Partij in crisis,*, 15; Wils, *Van Clovis tot Di Rupo. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Antwerpen, 2005, 182.
190 R. D'Haese, ed., *De daensistische beweging,* Tentoonstellingscatalogus Daensmuseum en Archief van de Vlaamse Sociale Strijd/Museum van de Vlaamse Sociale Strijd provincie Oost-Vlaanderen (Gent, s.d.), 64-72.
191 Gerard, *De Katholieke Partij in crisis*, 157-158 en 169; J. De Maeyer en L. Van Molle, ed., *Joris Helleputte. 1852/1925. Architect en politicus*, KADOC-Artes 1, Leuven, 1998, 231-233.
192 Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 139.

nis, maar uit een hoge mate van integratie door middel van sociale communicatie, in tegenstelling tot andere groepen. Lidmaatschap van een volk bestaat in het vermogen met de medeleden van een grote groep, inzake een brede waaier van onderwerpen, effectiever te communiceren dan met de buitenstaanders. Die verbindingen kunnen over een taalkloof heen gaan, als voldoende tastbare en ideële aantrekkingsfactoren ze onderhouden, zoals welvaart, sociale zekerheid, vrijheid, aanzien, tot en met meer subtiele aantrekkingsfactoren, zoals nieuwe gemeenschappelijke symbolen, dromen en levensopvattingen.» [193]

Ca. 1890 waren er verschillende groepen die zich in het Belgisch bestel niet erg thuis voelden, of zich op zijn minst niet erkend voelden, ook niet door de katholieke partij. Micro-onderzoek bracht aan het licht hoe in de antisocialistische vakverenigingen, die ca. 1886 ontstonden in de schoot van de Gentse Algemene Bond van Werklieden en Burgers, de overtuiging leefde dat ambachtslieden en arbeiders de verschoppelingen waren van de industriële revolutie en het kapitalisme en dat ze daarenboven als Vlamingen in België ook nog maatschappelijk werden verstoten. Overal stelde men de segregatie van de volksmassa vast, gaande van het onrechtvaardige lotingsysteem tot urbanistische initiatieven die in hun ogen enkel tot doel hadden de arbeiders uit het stadscentrum te verjagen en in goed te observeren aparte woonwijken onder te brengen. De redactie van hun blad *De Lichtstraal* (1886-1890) fulmineerde tegen de voorstelling in burgerlijke milieus van de arbeider als luiaard en dronkaard. Eenzelfde wrang gevoelen bestond er in Wallonië, ook in de niet-socialistische arbeiderskringen, omtrent het gebrek aan respect waarmee de volksklassen in België werden bejegend. Deze grote gevoeligheid voor - het gebrek aan - respect mag ons niet verbazen, psychohistorisch onderzoek bracht immers aan het licht dat respect een constituerend onderdeel vormt van de arbeiderscultuur.[194] Ook op het platteland bestond er ongenoegen, versterkt in de context van de landbouwcrisis van ca. 1880-1895, met een uitgesproken gevoelen van achteruitstelling ten voordele van de steden. Daar kwam nog de negatieve perceptie van achterlijke door de clerus gedomineerde boeren bovenop, een perceptie die vooral leefde in de liberale opinie. Dit gevoel van miskenning door de (Franstalige) elites en de maatschappelijke achteruitstelling barstte open in het daensisme, de opstand van het Zuid-Vlaamse platteland.[195] Maar

193 Wils, *Van Clovis tot Di Rupo*, 140.

194 J. De Maeyer, 'Op zoek naar de wortels van de christelijke arbeidersbeweging. De Anti-Socialistische Werkliedenbond van Gent voor 1914', in: E. Gerard en J. Mampuys, ed., *Voor Kerk en Werk. Opstellen over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging, 1886-1986*, KADOC Jaarboek 1985, Leuven, 1986, 44-47 en passim; J. De Maeyer, 'Christelijke arbeiders(bewegings)cultuur: realiteit of mythe? (1848-1950)' in: J. Art, B. De Nil, en M. Jacobs, ed., *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*, AMSAB-ISG Gent, 2005, 94-95.

195 L. Van Molle, *Katholieken en Landbouw. Landbouwpolitiek in België, 1884-1914*, Leuven, 1989, 139-190 en 257-258; Y. Segers en L. Van Molle, ed., *Leven van het land. Boeren in België, 1750-2000*, Leuven, 2004, 79-83; L. Wils, *Het daensisme. De opstand van het Zuidvlaamse platteland*, Leuven, 1969, 83-94, 115-116 en 203-206; H. De Smaele, *'Omdat we uwe vrienden zijn'. Religie en partij-identificatie, 1884-1914*, Doct. verh. K.U.Leuven 2000, 243-291 en 314-363.

ook de stedelijke kleinburgers en kleine zelfstandige ondernemers voelden zich na 1884 tekort gedaan. Zij hadden zich als zgn. neutrale zelfstandigen heel loyaal geëngageerd in de schoolstrijd van 1879-1884 en zich mee ingespannen voor de katholieke kiesoverwinning van 1884, maar de wetgeving die hun stand moest beschermen en emanciperen bleef naar hun aanvoelen uit. Tot hun groeiende frustratie ging alle aandacht naar de landbouwers (landbouwcrisis) en de industriearbeiders (uit vrees voor het wassende socialisme).[196]

Het is interessant om zien hoe vanaf ca. 1884 deze groepen en het erin gistende ongenoegen gecapteerd én gerecupereerd werden door een elite van ontevreden oud-ultramontanen als Joris Helleputte, Arthur Verhaegen, Franz Schollaert, Jules de Burlet (1844-1897), Michel Levie (1851-1939), Godfroid Kurth (1847-1916), Léon Collinet (1842-1908) enz. in de Nationale Unie voor het Herstel der Grieven. Zij stonden een hervorming voor van de katholieke partij, «vonden haar te slap tegenover koning en liberalen» en wilden haar een krachtiger profiel geven via het programmisme: bescherming van de landbouw, ontsluiting van het platteland, sociale wetgeving en uitbreiding van de sociale werken, taalgelijkheid via taalwetten, vermindering van de gehate militaire lasten, gelijkstelling van het vrij met het openbaar onderwijs. Als 'hommes d'oeuvres' (en gesteund hierin door de dan nog politiek monddode 'femmes d'oeuvres') hadden zij zoals gezegd tijdens de schoolstrijd van 1879-1884 ervaren hoe belangrijk de volksbasis wel was. De Congressen van Sociale Werken te Luik van 1886, 1887 en 1890 versterkten hen alleen maar in de overtuiging dat een maatschappelijke hervorming zich opdrong.[197]

De recuperatie van de volksklassen voor kerk en natie (lees ook partij, cf. de hoger vermelde band tussen beide begrippen) diende met het oog op de strijd tegen het socialisme en de wedren om de democratie te worden geconsolideerd in een op bescherming, verovering, beheerste emancipatie en gekanaliseerde modernisering gericht organisatorisch kader. De complexe doelstelling van de ideologische verzuiling belette niet dat de verschillende processen aan elkaar gerelateerd waren en elkaar zelfs versterkten.[198] Het is dan ook geen toeval dat in 1890 de Boerenbond (vanaf 1897 Belgische Boerenbond genoemd) het licht zag, die steunend op een gevarieerd lokaal netwerk van boerengilden, coöperatieve aan- en verkoopvennootschappen, personen- en veeverzeke-

196 P. Heyrman, *Tussen vrijheid en regulering. Middenstandsbeweging en beleid in België, 1918-1940*, KADOC-Studies 22, Leuven, 1998, 45-66.

197 L. Wils, 'De katholieke partij in de 19e eeuw: organisatie, programma en aanhang', in: E. Lamberts en J. Lory, ed., *1884: un tournant politique en Belgique/de machtswisseling van 1884 in België*. FUSL, Travaux et Recherches 7, Brussel, 1986, 76-87; J. De Maeyer, 'Les hommes d'œuvres en Belgique (1875-1919/1921): utopistes néomédiévaux ou hommes politiques', in: L. Van Ypersele en A.-D. Marcelis, ed., *Rêves de chrétienté. Réalités du monde*, Louvain-la-Neuve, 2001, 185-204.

198 H. Blom, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd' in: J.C.H. Blom en J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende* eeuw, Amsterdam, 2000, 203-236.

ringen, spaar- of Raiffeisenkassen, later aangevuld met boerinnen- en jeugdgilden, op een gecentraliseerde wijze de soms tegengestelde belangen van grondeigenaars, landbouwers en plattelandsbewoners gaandeweg ging verdedigen.Terwijl de Boerenbond vooral actief was in het aartsbisdom Mechelen (provincies Brabant en Antwerpen) en Limburg, ontstonden vergelijkbare initiatieven in West-Vlaanderen (de Eigenaars- en Landbouwersbond) en Oost-Vlaanderen de (antisocialistische) Landbouwersbond alsook in Wallonië.[199]

Op een minder hechte manier probeerde de Belgische Volksbond - de Franstalige benaming Ligue Démocratique belge is zeker zo significant - vanaf 1891 tot een federatie van sociale werken voor ambachtslieden en industriearbeiders uit te groeien. Belangrijk is te vermelden dat de werking zich zowel in Wallonië als in Vlaanderen uitstrekte, in mindere mate de grote industriële centra wist te bereiken, maar in meerdere mate zich wel wist in te planten in de provinciesteden en aldus ongewild anticipeerde op de toekomstige uitwaaiering van de industrie naar de landelijke streken tijdens de tweede industriele revolutie (vanaf ca. 1890). Daar lagen de lonen minder hoog en was de bevolking minder ouvriëristisch ingesteld. In het voorbereidende werk van de Volksbond in de provinciesteden en plattelandsregio's ligt trouwens een verklaring voor de latere dominante positie van de christelijke arbeidersbeweging. In feite vormde de Volksbond een wat hybride mix van sociale werken, onderwijzersgilden, onthoudersbonden, jeugdpatronaten, spaarkassen, socio-culturele organisaties als toneel-, turn- en zangbonden, studie- en sprekersbonden, vakverenigingen (voor mannen én vrouwen), mutualiteiten (voor mannen én vrouwen), werkbeurzen (ook voor mannen én vrouwen), werkmanskringen, en de meer politiek gerichte volksbonden op zich. In 1911 ging het om 1728 organisaties en een 200.000 individuele leden.[200]

Essentieel is ook te vermelden dat het streven van de 'hommes d'oeuvres' in het algemeen kon rekenen op de aanmoediging van de bisschoppen, de inzet van de clerus, en dat zowel in Wallonië als in Vlaanderen seminaristen en lekenstudenten er als propagandisten hun enthousiaste en dynamische steun aan verleenden. In Vlaanderen bezat hun actie zoals reeds vermeld een erg flamingantische toon. Verzuiling, of de uitbouw van intermediaire organisatiestructuren in de context van de realisatie van de 'civil society', steunde dus ook op enthousiasme en mobilisatie van de elites en de volksklassen. De elites hadden het er zelfs voor over - en bisschoppen als Antoine Stillemans (1832/1889-1916) (Gent) en Rutten (Luik) riepen hen daartoe op - de volkstaal, zijnde het Nederlands in Vlaanderen aan te leren en te gebruiken in hun actie.[201]

---

199 VAN MOLLE, *Katholieken en Landbouw*, 139-190.
200 J. De Maeyer, 'De Belgische Volksbond en zijn antecedenten', in: E. Gerard, *De christelijke arbeidersbeweging in België. 1891-1991*, KADOC-Studies 11, Leuven, 1991, dl. II, 36-51 en passim.
201 P. Gerin, 'Sociaal-katholicisme en christen-democratie (1884-1904)', in: Gerard, *De christelijke arbeidersbeweging*, II, 86-87.

Maar de derde pijler in de constructie, de Vlaamse Katholieke Landsbond die in 1894 het licht zag, liep vast in de emoties en de radicale flamingantische agitatie die met het daensisme gepaard ging. Het ging immers om recuperatie van de volksklassen voor kerk, natie en partij, niet om Vlaamse separatie. Het is meer dan symbolisch te noemen dat op de vlaggen en vaandels van de organisaties van de Volksbond en de daarin ontstane zelfstandige christelijke arbeidersbeweging de Belgische kleuren samengingen met een Vlaamse Leeuw of het devies «Godsdienst, Vaderland, Huisgezin en Eigendom». Nogmaals, het begrip vaderland was daarbij een uitwisselbaar begrip: het stond daarbij voor Vlaanderen in zijn onmiskenbare Belgische context, in Wallonië was het regionaler ingekleurd maar ook in deze periode onmiskenbaar Belgisch.[202]

Integratie in het Belgisch bestel

De integratie van de volksklassen in de moderne samenleving, in de kerk en het Belgisch bestel, werd de achillespees van de christendemocratische beweging, de lakmoesproef van het hele opzet. Het was duidelijk dat de sociale emancipatie van de volksklassen hoorde te culmineren in hun politieke emancipatie. De verwachtingen ter zake, vooral aan arbeiderszijde, gingen steeds crescendo en de eisende massa werd aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog groot en kritisch.[203] De kring van 'hommes d'oeuvres' die de leiding van de Belgische Volksbond in handen had, en in de persoon van Joris Helleputte en Arthur Verhaegen ook voeling had met de Belgische Boerenbond en de Oost-Vlaamse Landbouwersbond, besefte heel goed hoeveel hier wel niet op het spel stond. De goodwill die ze op het einde van de jaren 1880 - begin 1890 had verworven door de volksklassen aan te spreken op hun vraag naar respect, de erkenning die ze gaf in de corporatieve structuren, de aanspraak in de volkstaal, dit alles kon wel heel snel worden verspeeld als het niet concreet werd vertaald in een afdoende sociale wetgeving en een daadwerkelijke politieke participatie, en dit zowel in het parlement als in de katholieke partij.

En precies daar wrong het schoentje. In feite werd heel de periode 1890-1921 een grote krachtproef met de conservatieve krachten rond Charles Woeste die nauwelijks een toegift wilden doen op de machtspositie van de Federatie van Conservatieve Verenigingen en Katholieke Kringen en noch aan de Belgische Volksbond (in grote mate), noch aan de

202 De Maeyer, 'De Belgische Volksbond', II, 40-41; De Maeyer en Van Molle, ed., *Joris Helleputte,* I, 121-131; P. Pasture, 'Kerk, natie en arbeidersklasse', 11-21.
203 Gerard, *Katholieke partij*, o.m. 55-63 en passim; E. Gerard, 'Ontplooiing van de christelijke arbeidersbeweging (1904-1921)', in: Gerard, *De christelijke arbeidersbeweging*, II, o.m. 142-155 en passim; Deneckere, G., *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*, Antwerpen - Amsab-Gent, 269-362.

Boerenbond en de hoger genoemde vergelijkbare regionale landbouworganisaties (in mindere mate) een structurele plaats wilden geven in de katholieke partij. Bij zoveel kortzichtigheid sloegen zowel Joris Helleputte als de nog veel temperamentvollere Arthur Verhaegen zich vertwijfeld op het voorhoofd: bewees de crisis rond het daensisme (1894 - 1905) niet overduidelijk hoe zeer het kantje boordje dreigde te worden? Hoe groot was de sympathie wel niet voor het flamingantischer daensisme in arrondissementen als bv. Antwerpen, Turnhout en Brussel en hoezeer had Verhaegen in 1894 niet moeite gehad om de Antisocialistische Werkliedenbond in het arrondissement Gent in het katholieke gareel te houden? Verhaegen verweet Woeste herhaaldelijk dat hij de katholieke partij wilde herleiden tot een conservatieve partij naar het Engelse Tory-model. Hij verdacht de Federatievoorzitter ervan de steden (met hun electoraat van kleinburgers, ambachtslieden, industriearbeiders) te willen opgeven om, mits behoud van het Algemeen Meervoudig Stemrecht (goed voor boeren en zelfstandigen), de machtsbasis van de katholieke partij voorgoed te vestigen op het platteland.[204]

De hoger genoemde oud-ultramontanen samen met radicalere christendemocraten als bv. Henry Carton de Wiart (1869-1951), Jules Renkin (1862-1934) en Prosper Poullet (1868-1937), hadden een ander model van katholieke partij voor ogen. In zekere zin werden hun ideeën vertolkt in Willem Verspeyens *Le parti catholique belge. Son avenir et ses moyens d'action* uit 1893. Verspeyen (1837-1912) hield het beeld voor van een katholieke partij als emanatie van de natie, als de afspiegeling van de Belgische samenleving, de enige partij die de belangen van de constituerende delen van de natie behartigde: «En 1893, nous entrons pacifiquement dans une ère nouvelle et nous préparons l'avènement d'une démocratie qui, au lieu de renverser tout ordre et toute hiérarchie, aspire à réaliser l'harmonie sociale en assurant à chacun sa place et son droit.»[205] En verder: «Le parti catholique belge a toujours été largement ouvert. Les intérêts agricoles, les intérêts du commerce et de l'industrie, les intérêts de la langue flamande sont parvenus sans peine à s'y faire représenter sous la bannière commune. Pourquoi n'en serait-il pas de même pour les intérêts ouvriers, alors surtout que S.S. Léon XIII, par sa mémorable Encyclique *Rerum novarum*, a inscrit, pour ainsi dire, officiellement et d'urgence, le redressement des griefs du prolétariat à l'ordre du jour des sollicitudes pastorales, gouvernementales et patronales?»[206]

Het conservatieve verzet had tot resultaat dat de eenheid in de katholieke partij ver zoek was en dat de kiesverenigingen, al naar gelang van de omstandigheden - verschillend van arrondissement tot arrondissement en van wetgevende verkiezing tot wetgevende verkiezing - vanaf 1894 al dan niet tot overeenkomsten kwamen met de organi-

204 Wils, *Het daensisme,* 176-202; De Maeyer, *De rode baron,* 281-283 en 302-304 en passim.
205 G. Verspeyen, *Le parti catholique belge. Son avenir et ses moyens d'action,* Gent, 1893, 10.
206 Verspeyen, *Le parti catholique belge,* 66.

saties die de belangen van de nieuwe kiezers verdedigden en hen al dan niet een verkiesbare plaats gaven op de kandidatenlijsten. Ondanks het feit dat het zogenaamde 'Gentse model' - waarbij aan de Antisocialistische Werkliedenbond van het arrondissement Gent voor het eerst vanaf 1894 één tot twee plaatsen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers werden beschikbaar gesteld - op verschillende andere plaatsen in Vlaanderen (Brussel) en Wallonië (Charleroi) ingang vond, gistte het ongenoegen verder. In Luik bv. kwam het niet tot een vergelijk en kwamen de lokale kiesvereniging en de christendemocraten gescheiden op. Het gebrek aan een nationale overeenkomst versterkte het particularisme of regionalisme binnen de katholieke partij en verzwakte ook haar slagkracht, iets wat op termijn nefast zou worden. Verhaegen berekende in 1898 in de *Revue sociale catholique* dat de katholieke partij verkiezing na verkiezing aanhang verloor bij de nieuwe kiezers: «ils démontrent que, dans l'ensemble du pays, la masse populaire, loin de se rapprocher des catholiques, s'éloigne d'eux. (...) Tel est le fait brutal.» [207] Nochtans hadden Helleputte en Verhaegen nog in 1897 getracht via de zgn. 'Formule van Sint-Truiden' de katholieke partij een meer federatief profiel te geven door in de nationale en arrondissementele structuren een vaste plaats te voorzien voor de Volksbond en landbouworganisaties als de Boerenbond.

Het is een van de merkwaardige gegevens van de Belgische politieke geschiedenis dat het conservatieve verzet tegen de modernisering (programmisme) en democratisering (intrede van meer dan een miljoen nieuwe kiezers) zo lang kon worden volgehouden. Vier redenen kunnen hiervoor worden aangehaald.

1. Charles Woeste en de Federatie van Kiesverenigingen en Kringen voelden zich geruggensteund door de conservatieve bisschoppen Jean-Baptiste Decrolière/Namen (1839-1892/1899), Gustave-Joseph Waffelaert/Brugge (1847-1895/1931) en Charles-Gustave Walravens/Doornik (1841-1897/1924). De conservatieven wisten deze bisschoppen gaandeweg in de plaats van sympathisanten met de christendemocratie te doen benoemen, waarbij het beste voorbeeld allicht Luik was, waar Doutreloux opgevolgd werd door de hoger reeds vernoemde Rutten. Ook mag de rol van de pauselijke nuntii Aristide Rinaldini (1844/1896-1899/1920) en Antonio Vico (1847/1904-1907/1929), die ter zake een nefaste rol speelden, niet worden onderschat. Ook Leopold II (1835/1865-1909) deed daarbij zijn duit in het zakje. Tegenover paus Leo XIII (1810/1878-1903) had Verhaegen in 1898 gesteld dat Woeste steunde op « Le Roi et la Cour, une partie du Gouvernement, une partie des riches, surtout les industriels.»[208] En in zijn notities na een dramatisch gesprek met Woeste in 1907 bestem-

---

207 *Revue sociale catholique,* 1898, 269 en 273. Geciteerd in De Maeyer, *De rode baron*, 310-311 waarop ook deze alinea steunt.
208 FAV, 159B, dagboek Séjour à Rome, 22-27 novembre 1898 geciteerd in De Maeyer, *De rode baron*, 325.

pelde Verhaegen hem als «l'homme néfaste»: «Néfaste pour son pays l'homme qui a conseillé, soutenu, aidé à réaliser une sorte de marché avec le Roi en vertu duquel le Gouvernement, pour avoir les mains libres dans la direction journalière et ordinaire de la politique belge, a consenti à ce que le Roi fasse ce qu'il veut au Congo, y prenne les habitudes du Souverain absolu, y compromette la Belgique, y apprenne à priser sa volonté, l'argent et l'influence de l'argent par dessus-haut.»[209] Het kwam er in feite op neer dat, via Woestes goed onderhouden netwerken, de niet met het establishment verstrengelde gematigde christendemocraten voortdurend als zgn. crypto-socialisten of ondergravers van orde en samenleving in een verdacht daglicht werden geplaatst. Toegegeven, een vertwijfelde Verhaegen sprak soms radicale taal als hij voelde dat de grenzen in de Volksbond bereikt waren, als de aanhang echt niet veel meer nodig had om de katholieke partij de rug te keren. In 1899 had hij de toestand voor het Volksbondsbestuur aldus zo samengevat: «Donc tout sacrifié à obtenir entente», maar niets bereikt. «Outre cela: scrutin uninominal! Sommes réduits à impuissance. Il faut donc ou accepter cela, vivoter, faire des parades, fermer la bouche aux ouvriers et voir Ligue s'abîmer dans l'impuissance et le ridicule ou aller de l'avant, changer de ligne de conduite, se rapprocher du système Daens et obtenir par force ce que l'on peut obtenir par amour, ou, encore, que le président se retire.»[210] Hierbij moet ook gezegd worden dat hij daarbij kon rekenen op begrip vanwege de Gentse bisschop Stillemans. Wanneer in 1904 het conflict tussen de conservatieven en de Volksbond zeer scherpe vormen aannam stelde de Gentse bisschop het onomwonden tegenover kardinaal José Vivès y Tuto, adviseur van de Congregatie voor Buitengewone Kerkelijke Aangelegenheden, die dank zij de te Rome verblijvende Luikse priester en moraaltheoloog Antoine Pottier bemiddelde tussen staatsecretaris Merry del Val en de Volksbond, dit om een regelrechte veroordeling te voorkomen: «D'ailleurs, de quel droit exclurait-on la Ligue de la politique? Les ouvriers ne sont-ils pas électeurs? Ne constituent-ils pas la grande masse du corps électoral? Pour assurer le succès de la liste catholique, les associations bourgeoises n'ont-elles pas un besoin absolu du concours des membres de la Ligue? (...) J'ajouterai que la Fédération des associations et cercles se fait une idée singulièrement exagérée et illusoire de son importance.» [211]. Het kostte kardinaal Goossens, bisschop Stillemans en kardinaal Vivès veel moeite om een veroordeling te verhinderen. Zozeer reikte de invloed van Woeste tot in Rome.

---

209 FAV, 177, conversation avec M. Woeste 26 mars 1907 geciteerd in De Maeyer, *De rode baron*, 408.
210 FAV, 159D, 23 jan. 1899 geciteerd in De Maeyer, *De rode baron*, 327.
211 FAV, 161, kopie schrijven A. Stillemans aan Vivès d.d. 4 okt. 1904 geciteerd in De Maeyer, *De rode baron*, 376.

2. De Federatie van Kiesverenigingen en Kringen speelde met Woeste heel handig de verschillende belangen van kleinburgers, kleine zelfstandige ondernemers en landbouwers uit tegenover de meer revendicatieve sociale eisen van de arbeiders zoals ze door de Volksbond werden geformuleerd. Volksbondvertegenwoordigers zoals Helleputte en Verhaegen kwamen zo soms klem te zitten in hun parlementair mandaat waar ze geacht werden de belangen van hun plattelandsarrondissement te verdedigen. Zo had de Gentse kiesvereniging Verhaegen alleen een kans gegeven in het Meetjesland, waar hij permanent gewrongen zat tussen zijn Volksbond en zijn achterdochtige plattelandskiezers die inzake bv. militaire kwesties en economische invoerrechten er diametraal tegenovergestelde meningen op na hielden.[212]

3. De nationale en internationale dossiers speelden ook soms in de kaart van de conservatieven. Zo hield de dreiging van een links kartel de gematigde christen-democraten ondanks al hun frustraties vanaf 1906, permanent in het gareel. Ze begrepen dat de Kongokwestie in 1906-1908, de groeiende internationale spanningen en de militaire kwesties (militie, militaire infrastructuurwerken) de noodzakelijke prioriteiten stelden, waarbij ook de hangende schoolkwestie en het mogelijke algemeen stemrecht in een soort van balans kwamen. Uiteindelijk draaide de schoolwet van 1911 niet alleen uit op een blaam voor Schollaert en zijn medestanders, maar het debacle (vanuit katholiek perspectief) was eens te meer de bevestiging van de positie van de oude leider.[213]

4. Uiteindelijk werd wel de leiding in 1907 maar niet de organisaties opgenomen in het bestel. De opname van twee christen-democratische ministers (Helleputte, Renkin) in de regering de Trooz uit vrees voor een dreigend schisma werd op zich met feestvreugde begroet. Maar zowel Verhaegen, de Volksbond, de landbouworganisaties als de zich nu ook organiserende middenstand bleven in de kou staan. Katholieke regeringsvorming kon niet langer zonder de steun van de Jonge Rechterzijde, maar Verhaegen werd wel opgesloten gehouden in de Volksbond.[214]

---

212 De Maeyer, *De rode baron*, 335-349, 505-519 en passim; De Maeyer en Van Molle, *Helleputte*, 134-161.
213 J. Tyssens, *Strijdpunt of pasmunt? Levensbeschouwelijk links en de schoolkwestie, 1918*-1940, Brussel, 1993, 27; J. Tyssens, *Om de schone ziel van 't kind... Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische* politiek, Gent, 1998, 93-97 en passim; L. Wils, 'De politieke ontwikkeling in België,1894-1914', in: *NAGN*, dl. 13, Haarlem, 1978, 416-418; De Maeyer, *De rode baron*, 486-504; De neerslag van recenter onderzoek in het onuitgegeven proefschrift van Roel De Groof, *Omnia instaurare in Christo. Kerk, staat en onderwijs in België van 1830 tot 1919. Een analyse van de impact van het episcopaat en de katholieke partij op de schoolpolitieke besluitvorming in het licht van de spanning tussen katholiek integralisme en moderniteit,* Doct. verh. V.U.Brussel, 2003 en zijn bijdrage in deze bundel.
214 De Maeyer, *De rode baron*, 414-415; Gerard, 'De ontplooiing van de christelijke arbeidersbeweging', 120-144 en passim.

Keren we terug naar de politieke emancipatie van de volksklassen. De integratie van de leiding in het Belgisch bestel en in de top van de katholieke partij (de regeringsleider en de regering vormden de leiding van de partij) belette niet dat aan de basis de zaken bleven gisten. Vooral in de schoot van de christelijke syndicale beweging die door de oprichting van het Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen in 1904, onder impuls van de dominicaner pater Georges-Ceslas Rutten (1875-1952), zowel in Wallonië (in mindere mate) als in Vlaanderen (in meerdere mate) een flinke impuls had gekregen, als in het (Vlaamse) Verbond der Christene Beroepsverenigingen van België dat in 1908 werd opgericht en in 1909 ook de Confédération générale des Syndicats chrétiens et libres des provinces Wallones, als in het ACV-CSC in 1912, werd de roep om een daadwerkelijke sociale én politieke emancipatie met het jaar sterker. In de christelijke syndicale beweging was men nog niet toe aan vadermoord, maar het scepticisme ten aanzien van de burgerlijke bevoogding in de katholieke partij projecteerde zich op de Belgische Volksbond. In Vlaanderen ging dit, zoals reeds aangehaald, samen met een groeiend flamingantisme, een proces waar ook de studentenbeweging haar steentje toe bijdroeg. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had de Volksbond haar gezag en positie al grotendeels verloren en ging het rechtstreeks naar een vertrouwenscrisis. De hoger gesignaleerde stichting van de twee federaties in 1908-1909 kan trouwens een compromis worden genoemd tussen het streven van het Algemeen Secretariaat naar nationale eenheid en het Waalse verlangen naar zelfstandigheid.[215] Een soortgelijke spanning en tendens naar Waalse eigenheid viel ook te signaleren in de landbouworganisaties.[216] Er tekende zich een verschuiving af in de aanvankelijke grote uitwisselbaarheid van de begrippen 'vaderland' en 'België', waarbij de regionale of communautaire gevoeligheden aanzienlijk toenamen.

Lag de integratie van de Belgische Volksbond en de gematigde christendemocratie in de kerk en de Belgische natie door de spanningen rond de Volksbond en de betrachting van Waalse eigenheid nu op apegaaien? Dit was buiten de waard gerekend van kardinaal Désiré Mercier die in 1906 de sociaalvoelende Goossens was opgevolgd. Mercier wilde niet langer gekneld zitten tussen de Federatie en de naar een relatieve autonomie snakkende Volksbond, tussen zijn conservatieve suffraganen en de sympathisanten van de Volksbond. Hij koos van bij zijn aantreden in 1906 er voor om de uitweg die Rome al een tijdje had aangewezen resoluut te volgen: klerikalisering. Hij moedigde pater Rutten aan in de uitbouw van de christelijke syndicale beweging. Verder zorgde hij ervoor dat priesters als directeurs van de secretariaten van maatschappelijke werken stevig de touwtjes van de sociale beweging in handen kregen. In 1912 besliste de kardinaal priesters

215 J. Mampuys, 'De christelijke vakbeweging', in: Gerard, *De christelijke arbeidersbeweging*, II, 154-161 en passim.
216 Zie de bijdrage van Leen Van Molle in deze bundel.

Isidoor Lambrechts (1886-1924) vrij te stellen om een nationaal Bestendig Sekretariaat der Christene Beroepsverenigingen der Kleine Burgerij op te richten waaruit in 1918-1919, tegen de Vlaamse ambities van het Katholiek Middenstandsverbond van België in, de Christelijke Landsbond van de Belgische Middenstand ontstond. In de Boerenbond trok priester Eduard Luytgaerens (1863-1936) ook steeds meer het laken naar zich toetrekken.[217]

Priesterfiguren als pater Rutten en Louis Colens (1877-1936) droegen er, samen met de syndicale leiders, sterk toe bij dat de christendemocratie - Volksbondleider Verhaegen overleed in september 1917 - en de christelijke arbeidersbeweging in de moeilijke naoorlogse jaren een nieuwe start konden nemen en niet weggespoeld werden door de intussen erg succesrijke socialistische arbeidersbeweging. Uit vrees voor dit laatste was pater Rutten onder impuls van kardinaal Mercier in 1917 gestart met het Centraal Bureau voor Katholieke Sociale Actie. Als uiteindelijk door de oorlogsomstandigheden ook de Federatie de touwtjes moest lossen, na de paleisrevolutie van Loppem - de Rechterzijde werd hier buitenspel geplaatst en vervangen door profielloze katholieken als Léon Delacroix (1867-1929) - bovendien naar adem snakte en daarenboven ook nog de negatieve uitslag van de eerste wetgevende verkiezingen bij Algemeen Stemrecht voor mannen in 1919 te verwerken kreeg, bleef de conservatieven weinig keuze dan in 1921 wel het federatieve model van de Katholieke Unie als standenpartij te aanvaarden. Voor de oude strijders als Joris Helleputte (Belgische Boerenbond) en Cyrille van Overbergh (zijn oud-medewerker en thans vertegenwoordiger van de Belgische Volksbond) én de relatieve nieuwkomers van de Christelijke Landsbond van de Belgische Middenstand was dit een aantrekkelijker vooruitzicht dan de onzekerder keuze voor een Katholieke Vlaamse Volkspartij onder leiding van Frans van Cauwelaert (1880-1961). De Vlaamse sociale leiders wilden hun medestrijders in Wallonië in de naoorlogse opbouwjaren niet laten vallen; dit was zeker het geval voor de christelijke arbeidersbeweging (ondertussen had het ACW-MOC als standorganisatie gestalte gekregen) en ook de Belgische Boerenbond dacht er in 1921 sterk aan zijn werking richting Wallonië uit te breiden. Na dertig jaar strijd leken de recuperatie en de integratie van de volksklassen voor Kerk en de Belgische natie eindelijk geslaagd. Deze kans wilden de oude leiders zich niet meer laten ontsnappen. De basis dacht er ondertussen wel enigszins anders over, de spanning 'Natie en Democratie' werd meer dan ooit in het interbellum een aanzwellend gegeven. Het is trouwens opvallend hoe de spanningen in de periode 1890-1921 vooral draaiden rond de recuperatie en integratie van de arbeidersklasse, rond de landbouwers werd er heel wat minder drukte gemaakt, die werden door de elites als voldoende dociel bevon-

217 Gerard, 'Ontplooiing van de christelijke arbeidersbeweging', I, 123-144; L. Van Molle, *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond, 1890-1990,*KADOC-Studies 9, Leuven, 1990, 99-107 en passim; Heyrman, *Tussen vrijheid en regulering*, 50-53 en passim.

den. Ook dit zou grondig wijzigen in het interbellum: de problemen rond 'Natie en Democratie' ontwikkelden zich nu in stijgende lijn rond de arbeiders, de landbouwers en de middenstand. De katholieke standenpartij vermag hier geen afdoende oplossing voor te brengen.[218] In het interbellum kwam ook de tweede spanningslijn in het proces rond 'Natie en Democratie' op een uitgesproken wijze voor het voetlicht: de grotere regionale gevoeligheden, de betrachting van een regionale zelfstandigheid, een grotere profileringsdrang of behoefte van Vlaanderen en Wallonië die beide de Belgische natiestaat nu ook in vraag durfden te stellen.

Besluit

Het komt bijna als paradoxaal over. Op het ogenblik dat de roep om autonomie van de christelijke standenorganisaties en de eis om Vlaamse verzelfstandiging luider klonk dan ooit tevoren, precies dan werd in 1921 de herziening van de Belgische grondwet een feit, de transformatie van de oude conservatieve of katholieke partij tot een standenpartij gerealiseerd, en de integratie van het katholieke volksdeel in de Belgische natiestaat definitief bezegeld. In dit langzaam en moeizaam verlopen proces speelden twee actoren een rol van betekenis. Enerzijds waren er de oud-ultramontanen die zich als leiders van de Belgische Boerenbond en de Belgische Volksbond ontpopten tot volksgezinden. Anderzijds waren er de Belgische bisschoppen met de kardinalen Goossens en vooral Mercier op kop die bij middel van de klerikalisering van de sociale werken de spanningen wisten te overbruggen en de weg van de integratie mogelijk maakten. Concreet liep het integratietraject over het pad van de beheerste sociale en politieke democratie. Beide actoren - zowel de oud-ultramontanen als de kerk - beseften immers maar al te goed hoe belangrijk de rol van de volksklassen was in de realisatie van de Belgische natiestaat. Al klinkt het ietwat als een boutade, maar zoals in 1830 de steun van de kerk het ontstaan van de liberale Belgische burgerstaat mee mogelijk maakte, zo kan worden gesteld dat diezelfde kerk door het integratietraject de ombouw tot een moderne natiestaat aanzienlijk bevorderde. Leopold I had het dus goed gezien: de alliantie tussen troon en altaar was op termijn van cruciale betekenis voor de instandhouding van de monarchie en het behoorlijk functioneren van het burgerstaatje.

218 Gerard, *De katholieke partij in crisis*, 120-158 en passim.

Democratisering en nationale integratie in de Belgische Werkliedenpartij (1885-1920) [219]

Maarten Van Ginderachter

Tot voor kort was er onder historici een brede consensus dat de socialisten zich al voor de Eerste Wereldoorlog verregaand identificeerden met hun Belgische vaderland. Een van de oorzaken waar steevast naar verwezen werd, was de geleidelijke democratisering van het staatsbestel die de BWP toeliet zich gaandeweg in het systeem te integreren. Wat betreft nationale identiteit was er dus partijeenheid. Er waren weliswaar ideologische spanningen tussen de meer revolutionaire Waalse socialisten en hun reformistischer Brusselse en Vlaamse collega's, maar de meeste auteurs weten die conflicten aan de gebrekkige industriële ontwikkeling van Vlaanderen, niet aan uiteenlopende 'nationale identificaties'. Zoals Guy Vanschoenbeek schreef: "De BWP kende geen evolutie 'du rouge au tricolore': zij was van in den beginne én Belgisch, én travaillistisch/socialistisch."[220] Als er al verschillen vastgesteld werden tussen de taalgroepen in de BWP, situeerde men die doorgaans in het enge kader van de taalwetgeving kort vóór 1914, op het moment dat de taalkwestie vrij werd in de socialistische parlementsfractie.[221] In mijn doctoraatsonderzoek, dat (gedeeltelijk) gepubliceerd is als *Het rode vaderland*[222], weerleg ik deze visie. De sociaal-politieke integratie van de BWP leidde niet noodzakelijk tot een homogene identificatie met het Belgische vaderland. De communautaire tegenstellingen waren groter dan tot nu toe werd aangenomen, niet alleen in de zin van taalspanningen maar ook van verschillen tussen etnische gemeenschappen. In het doordeweekse taalgebruik heeft 'etnie' een biologische connotatie en wordt het geassocieerd met 'ras'. Ik gebruik de term louter in subjectieve zin, als een 'imagined community' van mensen die een eigen cultuur menen te hebben, zichzelf als een gemeenschap beschouwen met een eigen collectieve naam, geloven in hun gemeenschappelijke afstamming, zich solidair voelen en een affectieve band hebben met een voorvaderlijk grondgebied.[223] Etniciteit wijst dus niet op een objectieve 'biologisch-historische afstamming', maar op een geloof

219 Met dank aan Gita Deneckere voor haar opmerkingen bij een eerdere versie van deze tekst.

220 G. Vanschoenbeek, 'Socialisten: gezellen zonder vaderland? De BWP en haar verhouding tot het 'vaderland België'', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis/Cahiers d'histoire du temps présent*, 1997, 3, pp. 237-255, p. 238.

221 M. Liebman, *Les socialistes belges 1885-1914. La révolte et l'organisation*, Bruxelles, 1979, pp. 216-217; Van H. Velthoven, *De Vlaamse kwestie 1830-1914: macht en onmacht van de Vlaamsgezinden*, Kortrijk, 1982.

222 M. Van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WOI*, Tielt,Gent, 2005; M. Van Ginderachter, 'Social-democracy and national identity. The ethnic rift in the Belgian Workers' Party (1885-1914)', in: *International Review Of Social History*, 2007, 52, pp. 215-240.

223 A.D. Smith, *The ethnic origins of nations*, Oxford, 1994 [1986], pp. 22-30, 58 en 144.

daarin en hoeft helemaal niet tot een exclusieve identificatie met de eigen etnische groep te leiden. Mensen behoren immers tot verschillende sociale groepen en ontlenen daaraan verschillende identiteiten die op honderd en één manieren op elkaar kunnen inwerken. Hoe al die loyauteiten hiërarchisch tegenover elkaar stonden, is een lastige vraag waarover historici zich het hoofd blijven breken (en waar ik in het kapittel 'De impact van etniciteit' dieper op inga).

In deze bijdrage zal ik achtereenvolgens stilstaan bij de uitgangspunten, aanpak en methode van mijn onderzoek; de relatie tussen democratisering en nationale integratie; de etnische verschillen binnen de BWP en hun impact op identificaties en politieke stellingnames. In het besluit zal ik mijn conclusies koppelen aan het model van Miroslav Hroch en kort ingaan op de evolutie van de BWP tijdens het interbellum.

Het Rationale achter het rode vaderland

Hoe komt het dat mijn bevindingen over identificatie binnen de BWP sterk afwijken van wat gangbaar is in de literatuur over Belgische natievorming? Het rationale achter *Het rode vaderland* kan samengevat worden in zes punten. Ten eerste, aangezien de BWP een gedecentraliseerde partij was, onderverdeeld in lokale federaties, is mijn onderzoek opgebouwd rond een lange termijnvergelijking van drie federaties: Gent, Brussel en de Borinage - maar het is aangevuld met materiaal dat meer omvattende conclusies voor de hele partij rechtvaardigt.[224] Dankzij deze comparatieve methode kwamen verschillen tussen de federaties duidelijker aan de oppervlakte. Vooral contrastsituaties waren hierbij van belang. Dit kon bijvoorbeeld gaan om een letterlijk vertaald krantenartikel, waarbij het Gentse partijorgaan *Vooruit* de zinssnede "notre chère Belgique"[225] uit een Franstalige partijkrant kortweg vertaalde als "België".[226] Of nog: "milliers de citoyens frémissant de

---

224 Waaronder:
- de bewaarde centrale partijarchieven (notulen van de algemene partijraad en het partijbureau, verslagen van alle (zowat 50) jaarlijkse en buitengewone partijcongressen, de meerderheid van de brochures gepubliceerd door de algemene partijraad;
- politie- en gerechtsarchieven voor heel Oost-Vlaanderen, Brabant en Henegouwen (dus ook Charleroi en het Centre);
- 54 partijbladen, waarvan er 18 niet beperkt waren tot de drie casusfederaties (*Le Journal de Charleroi*, *L'avenir social*, etc.);
- bovendien: *Vooruit* en *Le Peuple* waren voor 1914 de nationale partijorganen voor resp. Nederlands- en Franstaligen, waardoor ze heel wat gegevens bevatten voor andere rode bastions zoals Antwerpen, Kortrijk-Menen, het Centre, Charleroi en Luik;
- ten slotte heb ik twee organisaties in mijn onderzoek betrokken die zich in de marge van de BWP bewogen, maar die sterk stonden in Charleroi en het Centre: de *Parti Socialiste Républicain* en de *Chevaliers du Travail*.

Bijkomend onderzoek naar de federaties van Antwerpen en Luik is aan de gang.

225 Appel à l'invasion, in: En avant pour le SU, 16 mei 1886, p. 1 (mijn nadruk).

226 Beroep op den vreemdeling, in: Vooruit, 17 mei 1886, p. 2 (mijn nadruk).

patriotisme"[227] werden "duizende geestdriftvolle demokraten".[228] *An sich* zegt dit weinig, maar globaal genomen, zie je dat dit betekenisvolle aanpassingen zijn en geen lapsussen. Vooral wanneer je gaat vergelijken met grotere contrastthema's zoals de Belgische revolutie van 1830. De meeste historici beschouwden het thema van de 'gestolen revolutie' tot nu toe als dé socialistische interpretatie van de Belgische omwenteling: nadat de arbeiders in september 1830 hun bloed hadden vergoten om Willem I te verdrijven, sloot de burgerij hen volledig uit in de nieuwe staat. De *bourgeoisie* stal de vruchten van een proletarische opstand. Maar de Gentse socialisten waren het hier helemaal niet mee eens. Het was voor hen niet zozeer een gestolen revolutie, dan wel een revolutie die hen gestolen kon worden. Deze etnisch Groot-Nederlandse visie overschaduwde tot aan de Eerste Wereldoorlog de mythe van de gestolen revolutie.[229]

Ten tweede zijn mijn conclusies niet gebaseerd op een beperkte steekproef rond opvallende gebeurtenissen (zoals de herdenking van 75 jaar België), maar op een systematische langetermijnanalyse van complete bronnenseries. Dat laat toe om uitspraken van socialisten over Vlaanderen of België, die tot nu toe aangehaald werden in het onderzoek, in een breder geheel te kaderen en een onderscheid te maken tussen relatief stabiele en oppervlakkiger vertogen.

Ten derde, heeft het onderzoek in het veld 'nationale identiteit – arbeidersbeweging' lange tijd geleden onder de 'verzuiling' van het wetenschappelijke debat en een te enge concentratie op de relatie BWP – flamingantisme. Onderzoek naar sociale identifcatieprocessen binnen de partij is er nauwelijks. Omdat alle aandacht zich heeft toegespitst op de *politieke* houding van de socialisten tegenover de taalwetgeving en de Vlaamse beweging, hebben historici de vraag naar het vaderland waarmee zij zich identificeerden, uit het oog verloren en hebben ze lange tijd gedebateerd in de termen van de 19de eeuwse tijdgenoten.

Ten vierde heeft het onderzoek door een te sterke fixatie op de vrijwel ongecontesteerde aanvaarding van de Belgische *staat*, het Belgisch-patriottische eenheidsgevoel vóór 1914 overschat. Dit vloeit onder andere voort uit de zeer succesrijk gebleken these van Lode Wils dat het anti-belgicisme vooral een product was van de *Flamenpolitik* tijdens de Eerste Wereldoorlog en dat Belgisch patriottisme en flamingantische bezieling voor 1914 onlosmakelijk verstrengeld waren. Hierdoor hebben

227 L. Defuisseaux, *Les hontes du suffrage censitaire*,Brussel, 1887, p. 280.
228 L. Defuisseaux, *De schanddaden van het cijnskiestelsel*, Gent, 1891, p. 340.
229 Zie o.a. M. Van Ginderachter, 'Wij vieren niet mee! De BWP en de 75e verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid', in: *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 2005, 11, pp. 6-21.

onderzoekers de neiging gehad om alles wat vóór 1914 naar een exclusief Vlaamse identiteit zweemde te onderschatten.[230]

Ten vijfde is de onderschatting van de communautaire verschillen binnen de BWP te wijten aan het selectieve geheugenverlies van de meeste socialistische voormannen na de Eerste Wereldoorlog. Die strubbelingen pasten namelijk niet in het succesverhaal dat de partij na 1918 schreef - met de verovering van het algemeen stemrecht en de verzorgingsstaat - en in de strijd tegen het zienderogen rechtser wordende Vlaams-nationalisme. De socialistische visie op het verleden werd almaar meer bepaald door een groeiende aversie voor de verrechtsing in de Vlaamse beweging.

Ten slotte, is er het discursieve monopolie dat de Vlaamse beweging in de loop van de 20ste eeuw heeft weten te verwerven op het etiket van de 'Goede Vlaming'. Door zichzelf op te werpen als de voorhoede van de hele natie, is zij erin geslaagd haar tegenstanders af te schilderen als vijanden niet alleen van de flaminganten, maar van heel Vlaanderen. De uitvallen van de Vlaamse socialisten naar de Vlaamse beweging zijn dan ook vaak geïnterpreteerd als zovele bewijzen voor hun 'anti-Vlaamse' houding. Het socialistische anti-flamingantisme leidde vóór 1914 echter niet tot een afwijzing van Vlaanderen, noch tot een toenadering tot het Belgische vaderland. Daarvoor waren er te veel tegenstrijdige factoren in het spel, waarvan de belangrijkste factor vanaf de eeuwwisseling de zware communautaire crisis in de partij was. De Waalse socialisten namen het de Gentenaars kwalijk dat ze er niet in slaagden de socialistische partij te laten doorbreken in Vlaanderen en zij leverden dan ook zware kritiek op het achterlijke Vlaanderen. Maar de Gentse socialisten voelden de verwijten van hun kameraden aan het duistere Vlaanderen aan als een onterechte kritiek op hun propaganda-inspanningen. Ze hielden van het 'Arme Vlaanderen' en verdedigden consequent de taalrechten van Vlaamse migranten in Wallonië, hoewel dat hun Waalse partijgenoten in de gordijnen joeg.

---

230 Cf. Marnix Beyens recente pleidooi om mogelijke anti-Belgische stromingen in de vooroorlogse Vlaamse beweging *au sérieux* te nemen: M. Beyen, 'Een uitdijend verhaal. De historiografie van de Vlaamse beweging 1995-2005', in: *Nationale bewegingen en geschiedschrijving. Acta van het colloquium over de geschiedschrijving van de Vlaamse beweging en van andere nationale bewegingen in Europa,* Antwerpen 2005, pp. 18-34.

Democratisering en nationale integratie

Nationale integratie heeft twee betekenissen: het slaat zowel op de integratie in het politieke en sociale systeem, als op de emotionele aanvaarding *van* en identificatie *met* een bepaald vaderland. Voortbordurend op die eerste betekenis kunnen we stellen dat de democratisering van het bestel vanaf 1893 zeker bijdroeg tot de nationale integratie van de Belgische socialisten. Het zorgde ervoor dat nationale loyauteit hoger kwam te staan op de lijst van identiteiten (o.a. klasse, beroepsgroep, internationalisme, *Organisation*, anti-klerikalisme) die het handelen van de BWP bepaalden. Vanaf 1895 werd het radicale internationalisme dat de uitvlakking van alle nationale verschillen nastreefde, verdrongen door het ideaal van de goede socialistische vaderlandsliefde (in contrast met de verwerpelijke burgerlijke variant). Deze verschuiving, die onder meer beïnvloed was door Jean Jaurès, kwam tot uiting in 1) een sterke relativering van het republikeinse gedachtegoed, zeker vanaf het huwelijk van Albert en Elisabeth in 1900; 2) de aanvaarding na 1908 van een reformistisch en 'realistisch' kolonialisme; 3) de steeds minimalistischer omschrijving van de voorwaarden die vervuld moesten zijn opdat arbeiders zouden deelnemen aan een oorlog. Rond 1895 eiste de BWP in ruil voor haar steun aan een defensieve oorlog volledige sociale en politieke gelijkheid voor het proletariaat. Stapsgewijs echter werd dit eisenpakket kleiner, tot in 1914 de partijtop geloofde dat het gedeeltelijke stemrecht en de grondwettelijke vrijheden die België op dat moment aan de arbeidersbeweging gunde op zich het verdedigen waard waren.

Tussen de Vlaamse en de Franstalige BWP-federaties bleken er echter verschillen te zijn in het ritme waarin deze nationale integratie verliep. Grof geschetst ontwikkelden Franstalige socialisten sneller dan hun Vlaamse collega's een ideologie van de 'goede socialistische vaderlandsliefde'. Die laatsten hielden daarenboven langer vast aan radicaal-internationalistische opvattingen en legden een groter wantrouwen aan de dag tegenover het principe van de landsverdediging. In de praktijk kwam dit duidelijk tot uiting tijdens de eerste weken van de Eerste Wereldoorlog. In *Vooruit* klonken bv. 'defaitistische' stemmen die pleitten voor het neerleggen van de wapens en de Gentse partijkrant steunde, in tegenstelling tot bv. *Le Peuple*, de oorlogsinspanning slechts voorwaardelijk. Als we alle variabelen overlopen die dit verschil kunnen verklaren, lijkt het waarschijnlijk dat hun uiteenlopende etnische identificaties minstens mee hebben gespeeld. Wat betreft nationale integratie in zijn tweede betekenis (emotionele identificatie met een bepaald vaderland) liggen de zaken dus complexer. De democratisering 'creëerde' geen nieuwe nationale identiteit, noch verving zij een a- of anti-nationale identiteit. De BWP zag zich bij haar ontstaan immers al geconfronteerd met uiteenlopende etnische gevoelens in haar eigen organisaties en die bleven vrij constant tijdens de hele *belle époque*.

Ons voorlopig concentrerend op de eerste, sociaal-politieke vorm van nationale integratie, zien we dat onderzoekers een hele reeks verklaringsfactoren hebben aange-

haald, zoals het reformisme van de BWP en haar fixatie op de staat "als sokkel waarop d klassestrijd gevestigd moet worden".[231] De politieke strijd om het algemeen stemrecht e het volledige burgerschap zou automatisch integrerend gewerkt hebben. De BWP wer 'gedomesticeerd' (o.a. via het systeem van de gesubsidieerde vrijheid). Vanaf 1907, m de intrede van de christen-democraten in de regering en zeker vanaf de troonsbestijgin van Albert I, gebruikten de autoriteiten nadrukkelijker hun 'helping hand' dan hun 'hea vy hand' tegenover de socialisten.[232] Omgekeerd zouden linkse critici van het reformism 'resistenter' geweest zijn voor de 'lokroep' van het vaderland. Zij geloofden namelijk nie in (loutere) politieke machtsverwerving als oplossing voor de sociale kwestie en waren dus minder 'besmet' met het natie-staat-denken.[233] Deze correlatie tussen radicalisme o antireformisme enerzijds, en de afwijzing van het vaderland anderzijds steunt echter nie op een rechtstreeks causaal verband. Het revolutionair-syndicalistische protest van Joseph Jacquemotte bv. was inderdaad geïnspireerd door een radicaal internationalisme, maa andere linkse critici van de gematigde koers van de partijtop - zoals Hendrik De Man e Louis De Brouckère - bleken in de praktijk vaak niet vaderlandskritischer te zijn. He meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld was de *Parti Socialiste Républicain* va Alfred Defuisseaux, een Henegouwse afscheuring van de BWP tussen 1887 en 1890. D was tegelijkertijd de meest revolutionaire én nationalistische strekking binnen d Belgische sociaaldemocratie vóór de Eerste Wereldoorlog.

Ook de opname van de BWP in vertegenwoordigende raden en colleges is ee factor van nationale integratie geweest. In Brussel, Henegouwen en Luik, waar de socia listen vanaf 1895 zitting hadden in de gemeente- en provinciebesturen, was de fase va de 'negatieve integratie' en de exclusieve concentratie op de uitbouw van de eigen orga nisaties sneller afgelopen dan in Gent, waar Edouard Anseele en de zijnen pas vanaf 190 deel uitmaakten van het stadsbestuur. Dit kan (mee) verklaren waarom in de Gents BWP-federatie radicaal-internationalistische opvattingen sterker voortleefden en dat e meer wantrouwen heerste tegenover het principe van de landsverdediging. De Brusselaar de Henegouwers en de Luikenaars veroverden immers al gauw machtsposities en hadde met hun socialistische municipalisme een groter belang te verdedigen in de Belgisch staat dan de Gentenaren. Integratie in de staatsstructuren kan echter niet alles verklare want ook na de opname van Anseele en co in het gemeentebestuur in 1909 was er in Gen nog steeds een sterker vaderlandskritisch discours dan in de Franstalige federaties, wa onder meer tot uiting kwam bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

---

231 P. Pasture, 'Kerk, natie en arbeidersklasse. Een essay over collectieve identificatie, in het bijzonder m.b. de (christelijke) arbeidersbeweging in België', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 1999, 6, pp. 7-3 pp. 10, 31.

232 Zie hierover: M. Van der Linden, 'The national integration of the European Working classes, 1871-191 Exploring the causal configuration', *International Review Of Social History*, 1988, 33, pp. 285-311, p. 306.

233 Liebman, p. 55; Vanschoenbeek, p. 250.

Dat (klein)burgerlijke noties over het vaderland het socialistische gedachtegoed infiltreerden, is een andere verklaring die historici aanhalen voor de nationale integratie van de BWP. Zo zou de voor het Belgische socialisme zo typische coöperatieve beweging "een kleinburgerlijke mentaliteit" gestimuleerd hebben. Onder meer daardoor streefden de belangrijkste leiders van de partij "naar een image van deugdelijk *Belgisch* staatsmanschap" en geloofden ze in de mythe van een typisch Belgisch socialisme dat beantwoordde "aan de partikulariteiten van het *Belgisch temperament*".[234] Andere auteurs wijzen erop dat (klein)burgerlijke patriottische waarden binnensijpelden via de liberale bondgenoten, de steeds groter wordende groep partijbureaucraten of de arbeidersaristocratie.[235] Ook de impact van deze factoren moeten we echter nuanceren. Enerzijds lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de nieuwe opvattingen over landsverdediging en de monarchie zich het eerst verspreidden onder de partijkaders en de beter opgeleiden, maar anderzijds kunnen we niet buiten de vaststelling dat de sterkst gebureaucratiseerde BWP-federatie, die van Gent, verder van de Belgische natie stond dan bv. de Brusselse en de Boreinse. De (vermeende) verburgerlijking van de BWP via haar liberale bondgenoot was evenmin een dwingende factor. Na de incubatiefase van de sociaal-democratie werkten de contacten met de liberalen mogelijk de nationale integratie stricto sensu in de hand, maar de eigen opvattingen van de socialisten bepaalden de grenzen van de beïnvloeding en er was geen sprake van een onkritisch slikken en doorhappen. In Gent namen de socialisten de Fransgezinde en Belgisch-patriottische ideeën van het liberalisme *niet* over, in Brussel en de Borinage zetten ze er zich duidelijk tegen af door bv. vlag en volkslied als burgerlijke nationale symbolen te verwerpen en afstand te bewaren tot de chauvinistische beweging van Léon Hennebicq, leerling van Edmond Picard en de bezieler van het rond de eeuwwisseling sterk oplevende Belgische nationalisme.

De versnippering van het rode vaderland

Al deze factoren lijken vóór de Eerste Wereldoorlog vooral een rol gespeeld te hebben in de nationale integratie stricto sensu - m.a.w. in de evoluerende houding tegenover de monarchie, het patriottisme, de landsverdediging en het internationalisme - en niet zozeer in de constructie van specifieke etnische identiteiten. Voor de Gentse socialisten vormde België immers de achtergrond waartegen ze politieke en sociale rechten opeisten, maar hun discours en hun visie op het verleden waren bijna exclusief Vlaams. Ze hadden de mond vol van het middeleeuwse Vlaanderen, Breydel en de Coninck, Tyl

234 H. Balthazar, 'Bestaat er een Vlaams, Waals en Brussels socialisme?', in: *Ons Erfdeel*, 1979, 22, pp. 544-551, pp. 547-548 (mijn nadruk).
235 Zie bv. L. Picard, 'Tussen de twee wereldoorlogen', in: J. Dhondt (ed.), *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, Antwerpen, 1960-1968, pp. 483-516, p. 489.

Uilenspiegel en nog meer van die – traditioneel als flamingantisch beschouwde – mythen. Anseele c.s. hadden tot de Eerste Wereldoorlog zelfs anti-Belgische trekken omdat zij niet geloofden in het bestaan van een Belgische etnie. Zo verwierpen zij de Belgische Omwenteling om sociale én nationale redenen. Hun heimwee naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was niet louter ingegeven door economische motieven (bloei van de handel, afzetmarkten in de Nederlandse kolonies), maar ook door cultureel-etnische. De stichting van België betekende immers "een grooten hinderpaal aan de verbroederinge van twee kinderen *van denzelfden stam*", zoals Anseele schreef.[236]

In de Franstalige federaties was het geloof in een Belgische etnie die zich sinds Caesar had geopenbaard, wijd verspreid. Franstalige socialisten profileerden zich als 'volbloed' Belgen en geloofden in de Belgisch-patriottische mythen over de vrijheidsliefde, de grondwet, de eeuwenoude vreemde overheersing, de nationale omwenteling van 1830, enz. Die identificatie met België kreeg vooral in het Henegouwse socialisme al vanaf 1909 een wallingantische invulling, wat vroeger is dan tot nu toe werd aangenomen. Uit electorale frustratie omdat het socialistische Zuiden in het parlement geneutraliseerd werd door het klerikale Noorden en omdat het schrikbeeld opdoemde van de introductie van het Nederlands in Wallonië, plooiden heel wat Henegouwse socialisten zich terug op hun *petite patrie*. Of beter gezegd, zij probeerden de louter Franstalige invulling die zij aan hun Belgische vaderland gaven te redden door het te projecteren op dat deel van het land dat er nog aan beantwoordde, nl. Wallonië. Er is dus een zeer nauwe band tussen het Belgische nationalisme en het wallingantisme, wat duidelijk tot uiting kwam in de Eerste Wereldoorlog. Het is geen toeval dat van de vier opvallendste exponenten van het extreme Belgische oorlogsnationalisme binnen de BWP – Maurice Terwagne, Jules Destrée, Georges Hubin en Louis Piérard – de laatste drie, voormannen van de socialistische Waalse beweging waren. Aangezien hun Waalse vaderland, niet meer was dan een projectie van het ééntalige Franstalige België op het Zuiden van het land, gingen zij makkelijker overhellen naar een Belgisch chauvinisme. Een overtuigd wallingantisme was met andere woorden een ideale catalysator. De vraag die vaak gesteld wordt of Jules Destrée een Belgisch nationalist of een wallingant was, is dan ook een onzinnige vraag. Zij suggereert een tegenstelling die er geen is aangezien het wallingantisme zeker tot de jaren 1930 een op Wallonië betrokken vorm van Belgisch nationalisme was, die zich niet kon verzoenen met de culturele diversiteit van België.

236 E. Anseele, *De omwenteling van 1830. Historische roman*, Gent, 1882, p. vi.

De impact van etniciteit

De onvermijdelijke vraag die uit dit relaas oprijst, is hoe de eenheid van de partij bewaard kon worden ondanks de etnische kloof die dwars door de BWP heen liep. De reden was dezelfde als die waarom andere spanningen (bv. tussen de linker- en de rechterzijde en tussen stakingsbereide en werkwillige BWP'ers), niet tot een breuk leidden. Er waren voldoende factoren die meningsverschillen ontzenuwden, nl. "l'esprit de camaraderie – renforcé par l'hostilité dont on les entoure tous"; de aanwezigheid binnen de partij van een invloedrijke verzoeningsgezinde centrumgroep waarvan Émile Vandervelde de emanatie was[237]; de wervende kracht van het sociaaldemocratische *méta-récit* en het uiteindelijke overwicht van klasse op alle andere *imagined communities* in de partij.

Etniciteit was immers slechts één onder meerdere loyauteiten die om de aandacht van de socialisten schreeuwden. De hiërarchische verhouding van al die identiteiten is een heikel punt. Omdat het strijddoel bij uitstek van de BWP de verovering van het algemeen stemrecht en van sociale rechten was, kan men verwachten dat de identiteiten die daarbij ingezet konden worden, op basis waarvan men staatsrechten kon opeisen, meer op de voorgrond stonden dan andere. Klasse was bijvoorbeeld zo'n pregnante identiteit: 'Proletariërs eist uw rechten want gij zijt de echte producent van de rijkdom'. We mogen echter niet voorbijgaan aan de aantrekkingskracht van identiteiten die niet onmiddellijk inzetbaar waren in de politieke en sociale strijd. Waarschijnlijk gingen in de dagdagelijkse realiteit klasse, internationalisme, religie, *Organisationspatriotismus*, sekse, beroepsgroep, taalgemeenschap, ras, stad, regio, etnie, natie, enz. samen in voortdurend wisselende constellaties. In vele contexten was klasse richtinggevend in het netwerk van relaties dat tot stand kwam, maar niet in alle. Evenementiële omstandigheden, "the exact circumstances and contexts", kunnen identificatieprocessen immers grondig beïnvloeden en bepalen "which of these multiple identities was emphasised by workers".[238]

Belangrijk is echter dat etniciteit niet noodzakelijk vertaald wordt in 'harde' politieke standpunten. Er zijn immers verschillende gradaties van nationale of etnische identificatie, waarmee verschillende politieke stellingnames kunnen corresponderen. Dat de Gentse socialisten zich emotioneel met Vlaanderen (en zelfs met Groot-Nederland) identificeerden, hoefde helemaal niet te betekenen dat ze de staat België wilden opblazen. Als overtuigde sociaal-democraten wisten zij dat ze hun strijd binnen de bestaande natie-staten moesten voeren. Instemming met dat politieke primaat impliceerde echter niet dat ze zich vereenzelvigden met België zoals het zich sinds Caesar geopenbaard had in de strijd tegen vreemde tirannen. Kortom, aanvaarding van de staat België stond niet gelijk aan identificatie met de etnie België.

---

237 Liebman, p. 257.
238 S. Berger, *Social democracy and the working class in nineteenth and twentieth century Germany*, New York, 1999, p. 67.

Wie beweert dat de Gentse socialisten vanuit hun Vlaams-etnische identificatie in de voorhoede hadden moeten strijden voor taalwetgeving of Vlaamse onafhankelijkheid, begaat een anachronistische denkfout en gaat bovendien te sterk uit van het engnationalistische adagio dat natie en staat - en dus ook etnische identificatie en politieke stellingname - samen *moeten* vallen. Dit is echter een normatieve opvatting van nationalisme. Met name Michael Billig toont aan dat we een bredere invulling van het concept moeten hanteren omdat we anders enkel de uitersten van het veld bestuderen en we voorbijgaan aan meer universele mechanismen die de verspreiding van nationale identiteiten kunnen verklaren.[239] Stellen dat Anseeles verdediging van de verspreiding van het Nederlands in Wallonië 'belgicistisch' was, is hem met naoorlogse Vlaams-nationalistische normen beoordelen - de term 'belgicistisch' is trouwens een Vlaams-nationalistische scheldterm die pas na de Eerste Wereldoorlog ontstaan is. Voor 1914 was er zelfs binnen de Vlaamse beweging geen sprake van een unanieme, veralgemeende strijd voor een eentalig Vlaanderen. We kunnen overigens stellen dat wie tijdens de *belle époque* de verspreiding van tweetaligheid in Wallonië bepleitte, lijnrecht inging tegen de dominante stroming binnen het 'belgicisme', dat de officiële Franse eentaligheid beschouwde als het cement van het land tegen de taalverdeeldheid. Bovendien verdedigde Anseele het Nederlands in Wallonië niet ter wille van de Belgische (etnische) eenheid. Voor hem was het een democratische maatregel ten gunste van Vlaamse migranten. Tijdens de bespreking van de Gelijkheidswet luidde zijn redenering dat Vlamingen en Walen dezelfde plichten hadden en gelijke belastingen betaalden.[240] Nooit liet hij zich etnische argumenten ontvallen als 'tweetaligheid is een uitgesproken kenmerk van het Belgische ras dat sinds oudsher van gemengd Germaans-Latijnse oorsprong is'.

Kortom, we kunnen uit etnische identificaties geen duidelijke lineaire gevolgen trekken m.b.t. de actieve strijd voor taalwetgeving, administratieve scheiding of separatisme. De aanwezigheid van een etnische identiteit is een noodzakelijke voorwaarde om tot zo'n politieke strijd te komen, maar het is geen voldoende voorwaarde. Met andere woorden, het is onmogelijk om politieke houdingen rechtstreeks af te leiden uit etniciteit, daarvoor komen er te veel tegenstrijdige ideologische en praktische motieven tussenbeide. Het is een nationalistische dwanggedachte dat het volk een en onverdeeld voor dezelfde politieke opties moet kiezen. Om het met een boutade te zeggen: natuurlijk was de etnische identiteit van de Gentse socialisten minder gepolitiseerd dan die van de flaminganten, anders zouden we hen geen socialisten noemen maar flaminganten. Maar dat betekent niet dat hun 'romantische' identificatie met Vlaanderen geen enkele politieke relevantie had. Er zijn voorbeelden genoeg van het zeer pregnant op de voorgrond komen en politiek relevant worden van hun Vlaamse identiteit. Zo smolten zeker na 1900 in Gent

239 M. Billig, *Banal nationalism*, London, 1995.
240 *Annales Parlementaires de la Chambre des Représentants*, 1897-1898, 11 maart 1898, pp. 834-835.

klasse, *Organisationspatriotismus* en Vlaamse identiteit meer en meer samen tot een soort "ethno-class consciousness"[241] omdat de Gentse arbeiders trots waren op wat *Moeder Vooruit* in 'Arm Vlaanderen' presteerde, een gevoel dat aangewakkerd werd door de als onterecht aangevoelde Waalse kritiek op de gebrekkige doorbraak van het socialisme op het Vlaamse platteland. We kunnen voor het politieke belang van etniciteit in de BWP ook verwijzen naar het heviger anti-militarisme en anti-patriottisme van de Gentse socialisten, hun lauwere reactie op het oorlogsnationalisme, de hoogoplopende etnische ruzies in de algemene partijraad en de scheidingsplannen die na 1910 begonnen te circuleren in het Henegouwse socialisme.

Besluit

Hoe passen deze conclusies binnen de geschiedschrijving van de Belgische natievorming? De literatuur is het erover eens dat de 'moderne' Belgische natie op het einde van de 18de eeuw ontstond. Dit oordeel is echter uitsluitend gebaseerd op elitebronnen. We weten dan ook zeer weinig over identificatieprocessen aan de basis van de samenleving. De vraag rijst dan ook of het bijna exclusieve Vlaams-etnische gevoel van bv. de Gentse socialisten wortels had die teruggaan tot vóór de stichting van België, dan wel of het pas van na 1830 dateerde en een oudere 'a-nationale' of Belgische identiteit verdrongen had.

Hoe sporen deze conclusies met het in de Vlaamse academische wereld populaire model van Miroslav Hroch? Hroch heeft de Vlaamse natie als een gedesintegreerd natietype gecatalogeerd omdat de Vlaamse beweging pas politieke eisen ging stellen op het moment dat de burgerlijke en industriële revoluties al achter de rug waren. Daardoor kon zij vóór de Eerste Wereldoorlog geen massabeweging worden. Zij koppelde geen emancipatorisch eisenpakket aan haar taalprogramma om zo tot een brede sociale beweging uit te groeien en verloor de strijd om de arbeiders, die zich integreerden in het grotere vaderland en niet in het kleine. Het is echter duidelijk dat de Gentse socialisten anno 1885 al geïntegreerd waren in het kleine vaderland, maar niet in het grote. Betekent dit dat de massificatiefase van de Vlaamse natie al was ingezet vóór de Eerste Wereldoorlog? Het is best mogelijk dat Hrochs transitiemodel van fase A (folkloristische interesse), over B (politieke agitatie) naar C (massabeweging), niet lineair is. Door externe factoren zoals oorlog kan er een terugval komen van C naar B. Voor de Belgische casus is dit echter zeer moeilijk uit te maken omdat er te weinig onderzoek is naar de precieze impact van de Eerste Wereldoorlog op nationale identificatieprocessen.

---

241 J.J. Kulczycki, *The foreign worker and the German labor movement: xenophobia and solidarity in the coal fields of the Rurh, 1871-1914*, Oxford, 1994, p. 8.

Wat de Gentse socialisten na de Eerste Wereldoorlog mogelijk sterker in de armen van de Belgische natie heeft gedreven, was de evolutie binnen de Vlaamse beweging. Het ontstaan van het anti-Belgische Vlaams-nationalisme kan een socialistische verdedigingsreflex opgeroepen hebben. Voor het eerst in de Belgische geschiedenis werd nl. een ernstige aanval ingezet op de ideologische fundering en legitimering van de Belgische staat met de bedoeling België te doen barsten, en dat op een moment dat de socialisten steeds meer greep kregen op die staat en zich alsmaar verder in de gevestigde orde integreerden. De snelle verrechtsing van het Vlaams-nationalisme vergrootte enkel de kloof met de Vlaamse beweging. Of deze evolutie gepaard ging met een verzwakking of zelfs verwerping van de Vlaamse *imagined community* kunnen we met de huidige stand van het onderzoek niet uitmaken. Voor het interbellum bestaan immers alleen louter politieke studies over de houding van de Vlaamse socialisten tegenover de Vlaamse beweging en de taalwetgeving, die voorbij gaan aan de identificatieproblematiek. Het oordeel van Van Haegendoren bv. dat de BWP tijdens het interbellum "Belgisch-nationalistisch" dacht[242], is louter ingegeven door de compleet afwijzende houding van de partij tegenover het federalisme. Dit was echter een politieke stellingname die in wezen weinig zegt over de etnische identificatie van de socialisten. Men kan zich immers lid voelen van een etnie of natie zonder er autonomie of zelfstandigheid voor op te eisen, zoals de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog bewezen.

242 M. Claeys-Van Haegendoren, *25 jaar Belgisch socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*, Antwerpen, 1967, p. 424.

Le POB entre contestation et intégration 1890-1920

Jean Puissant

Comme terminus *a quo*, l'année 1890 apparaît comme parfaitement adaptée à l'histoire du POB (Parti Ouvrier Belge) et plus largement du mouvement ouvrier "dit" socialiste. C'est en effet au Congrès de Louvain (avril 1890) que la réunification des forces ouvrières se réalise dans une forme fondamentalement social-démocrate, bien que la puissance et le dynamisme des mouvements sociaux des mineurs hainuyers soient reconnus en légitimant la grève générale comme moyen possible d'action dans la lutte pour les revendications du jeune parti, en particulier celle du suffrage universel. "Si le PO n'est pas dès 1890 tout le parti socialiste, il devient incontestablement à partir de cette époque, l'organisation principale et prépondérante [de la classe ouvrière]"[243].

Après avoir failli disparaître de Wallonie, le POB réunissait désormais l'essentiel des organisations ouvrières wallonnes, hors la nouvelle Union verrière, les Chevaliers du Travail (mineurs) de Charleroi, la laine peignée à Verviers et les typographes à Bruxelles, mais en contrecoup de cette unification, il perdait l'appui de l'Association générale ouvrière de Bruxelles, modérée, qui, pourtant fondatrice du POB, n'admettait pas le recours éventuel à la grève générale.

Comme terminus *ad quem*, 1920 est également parfait puisque à ce moment, le POB a réalisé son intégration dans les institutions du pays à tous les niveaux de pouvoir, a obtenu le suffrage universel masculin, revendication principielle à l'origine de sa création. Il participe au gouvernement grâce à des effectifs parlementaires qui sont quasi au même niveau que la principale puissance politique du pays et il a obtenu la réalisation d'un programme de réformes d'une ampleur inégalée dans l'histoire du pays. Il est désormais considéré comme un "parti traditionnel".

La prééminence du courant social-démocrate s'affirme progressivement au sein du mouvement socialiste en Belgique[244]. Il s'appuie économiquement et socialement sur les grandes coopératives, créées à l'instar du Vooruit (Gent, 1880) et sur son réseau associatif patiemment élaboré et constamment recréé (syndicats, mutualités, sociétés politiques et sociétés d'agrément) destiné à encadrer la classe ouvrière, à lui proposer des objectifs politiques tout en lui apportant des réponses immédiates et concrètes aux problèmes d'existence quotidienne[245].

---

243 J. Destrée et E. Vandervelde, *Le socialisme en Belgique*, Paris, 1898.
244 D. De Weerdt, *De Belgische socialistische beweging op zoek naar eigen vorm*, Antwerpen, 1972.
245 G. Vanschoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Gent, 1989.
J. Puissant, G. Vanthemsche (éd) La coopération un des principaux piliers sociaux de l'organisation politique belge. Revue belge d'histoire contemporaine - BNTG.XXII, 1991, 1-2

La manifestation du 15 août 1880 réunissant quelques milliers d'ouvriers à Bruxelles concrétise l'apparition sur la scène publique de ce nouveau mouvement qui remet fondamentalement en cause l'unanimisme cocardier des célébrations du cinquantième anniversaire de l'indépendance belge.

Mais il faut les effets conjugués de l'accentuation de la crise économique et sociale (1883-1887), de la réforme du suffrage communal (loi des capacitaires, 1883) pour provoquer le ralliement des organisations ouvrières (des syndicats en particulier) à la nécessité de la lutte politique et donc à la stratégie défendue par le POB[246]. Le renoncement au terme "socialiste" n'est pas seulement une décision tactique mais la reconnaissance d'une réalité et d'une nécessité : le POB est fondamentalement un *labour party*. Les syndicats et leurs militants s'emparent de la lutte politique pour défendre les revendications syndicales (salaires, temps de travail...etc) et se rallient à la revendication du SU susceptible de mener à l'obtention de lois favorables à la classe ouvrière.

Les événements de 1886 confirment aux dirigeants du nouveau parti les absolues nécessités de l'organisation et de la lutte politique. Ils permettent d'observer que les violences, immédiatement condamnées par le journal *Le Peuple*, sont directement proportionnelles à la faiblesse ou à l'absence d'organisations ouvrières. Bruxelles et Gand, en particulier, ne sont pas du tout touchées par l'émeute[247].Or ce sont les deux villes où les organisations ouvrières sont les plus nombreuses et les plus développées.

1°. Du point de vue doctrinal, les socialistes, les seuls à disposer d'une idéologie politique et économique construite, imposent progressivement leur vision au parti tout entier. Elle se concrétise dans la Charte, élaborée à Bruxelles et votée à Quaregnon (1894), déclaration de principes et programme adoptés dans la perspective des premières élections législatives au suffrage universel masculin tempéré par le vote plural. Le préambule rédigé par Vandervelde consiste en une sorte de synthèse entre les idéologies présentes en Belgique : marxiste et proudhonienne, en soulignant l'importance éthique qu'elles doivent manifester.

Ce manifeste a été peu discuté et ne le sera plus fondamentalement avant 1914. Le programme qui l'accompagne affirme bien la suppression des armées (art. 9 de la partie politique), la suppression des fonctions héréditaires (art. 11) et l'établissement de la république, mais sans plus. Echaudé par l'échec de la campagne républicaine de 1884, le POB *s'affirmera* républicain, s'en prendra souvent vivement à

246 M. Steinberg, 'La fondation du POB et le ralliement de la classe ouvrière à l'action politique 1882-1886' dans: *International Review of Social History*, VIII, p. 198-215.

247 Léopold II craint plus particulièrement le Vooruit et les socialistes gantois et demande le renforcement des forces de l'ordre à Gand. Or n'est-ce pas la seule grande ville où il n' y a jamais eu de tués lors des affrontements sociaux avant 1914 ? (au contraire d'Anvers, Bruxelles, Charleroi, Liège ou Mons). Voir *1886. La Wallonie née de la grève ?*, M. Bruwier, N. Caulier-Mathy, C. Desama, P. Gérin (ed.), Bruxelles, Labor, 1990.

Léopold II mais la république ne fait pas partie de ses objectifs prioritaires. Ce programme prépare une réforme profonde du système parlementaire (suppression du Sénat, conseils législatifs sectoriels, droit d'initiative et referendum populaire); il ne remet nullement en cause le système parlementaire, au contraire, puisque l'essentiel est constitué d'un programme législatif très développé.

L'important succès électoral de 1894 qui initie la prééminence de la tactique parlementaire renforce l'insertion politique du POB dans les institutions, et cela dès avant la guerre.

La critique virulente du service militaire, du tirage au sort, de l'armée de classe, du militarisme dénoncés dans les budgets de la guerre, n'empêche pas le POB de défendre le concept de la "nation armée" cher à Jean Jaurès, pour justifier l'existence d'une armée et, dans le cadre d'un état belge obligatoirement neutre, l'existence d'une armée-nation à objectif purement défensif.

La participation aux débats de l'Internationale socialiste sur ces questions, les positions centristes défendues par les représentants du POB, ne modifient pas ces attitudes qui expliquent l'absence de réaction négative théorique lors de l'ultimatum allemand en 1914. Défense du système représentatif, défense armée de la neutralité obligatoire : le "patriotisme socialiste", différent du "patriotisme bourgeois" conduit à un résultat identique.

2°. Du point de vue de la doctrine politique appliquée, la revendication du suffrage universel pur et simple, réitérée pendant trente ans, est fondée non sur une théorie politique de l'égalité mais sur la nécessité de l'élargissement indispensable du suffrage pour mener une politique législative favorable à la classe ouvrière. Or le mouvement s'engage dès 1894 (suffrage plural) et surtout en 1884 et 1895 (élections communales) et en 1899 (représentation proportionnelle), ce qui lui permet d'envisager et d'obtenir des avancées légales et réglementaires, partielles sans doute mais réelles. Si les résultats sont plus tardifs au plan national, ils sont plus rapides au plan communal (1895) et provincial (1900) grâce à la participation du POB au pouvoir exécutif, seul (dans certaines communes) ou en coalition (provinces du Hainaut/ Liège).

Lorsqu'en 1895, après les succès obtenus aux scrutins communaux, pourtant en retrait par rapport à ceux de 1894 à cause de la "loi des quatre infamies" qui restreint l'impact du vote ouvrier, Emile Vandervelde s'exclame : "L'œuvre gouvernementale du POB commence", il exprime à la fois une vérité mais aussi une volonté politique. Celle-ci – le "socialisme municipal"– sera proposée par les délégués belges au Congrès de l'Internationale socialiste de Paris en 1900 comme un moyen d'aboutir au socialisme, au grand dam des marxistes. Cette évolution est à l'origine de la création de l'Union des villes et des communes belges et de l'Association inter-

nationale des villes, créée à Gand en 1914[248]. Si la question de la participation au gouvernement a suscité des débats houleux à la veille de la guerre (1910), si ces débats ont eu lieu à propos d'autres niveaux de pouvoir, ils n'ont jamais empêché ni les coalitions ni les cartels ni la participation aux divers pouvoirs exécutifs.

"Le travailleur n'a pas le temps d'attendre l'aurore collectiviste, il réclame des réformes pratiques. Si vous faites attendre trop longtemps les travailleurs, ils se désaffectionneront. Inaugurons une politique pratique, faisons une politique pratique, faisons alliance dans l'intérêt immédiat de la classe ouvrière" affirme E. Pierron, ancien internationaliste, dirigeant de la Fédération nationale des métallurgistes en 1895[249].

En 1911, il y a 1025 conseillers communaux affiliés au POB, dont 146 échevins et 13 bourgmestres ff. dans 302 communes et deux députations permanentes sont à participation socialiste.

Région	Nb cons. com.	Nb échevins	Nb communes
Flandre (y compris cons. com. flamands à Bruxelles)	44	4	16
Bruxelles	79	10	15
Wallonie	902	146*	302
Total	1025	160	333

* dont 13 bourgmestres f.f.

3°. Le POB est considéré et dénoncé par la majorité parlementaire comme un parti révolutionnaire, hostile à la monarchie, au régime de libertés constitutionnelles, à l'Eglise et à la religion ; il convient dès lors de le combattre et de le marginaliser au maximum (1893, 1895, 1899). Il a été considéré comme révolutionnaire à l'extérieur eu égard aux grèves répétées, parfois "générales", menées pour obtenir "le suffrage universel". A l'intérieur aussi du mouvement ouvrier socialiste, les critiques de gauche (Henri De Man, Louis de Brouckère) considèrent que le POB aurait renoncé à son passé révolutionnaire (1891-1902)[250].

---

248 J. Puissant, 'L'œuvre gouvernementale du POB commence ou la POB à la conquête d'un substitut du pouvoir d'état 1884-1921', dans: *Les élections communales et leur impact sur la politique belge (1890-1970). Actes du 16e colloque*, Crédit Communal, Bruxelles, 1994 ; Van Schoenbeek, Guy, 'De oorsprong van de sociaal-democratisch aanwezigheid in de vlaamse gemeentepolitiek', dans : *Les élections communales et leur impact sur la politique belge (1890-1970),... op. cit.*

249 *Le Peuple*, 16 août 1895.

250 Cf. leur article dans *Die Neue Zeit*, 1910 (*Le mouvement ouvrier en Belgique, un aspect de la lutte des tendances socialistes*, R. Deprez, et M. Steinberg (ed.), Bruxelles, 1965, Rosa Luxemburg et Lénine ont également émis ce type de critiques.

Marcel Liebman[251] a parfaitement montré l'ambiguïté fondamentale d'un parti, de ses principaux dirigeants, même les plus modérés, qui n'hésitent pas à tenir, en particulier en période de crise, un discours radical, voire parfaitement révolutionnaire tout en oeuvrant systématiquement au contrôle de la classe ouvrière, cherchant à retarder l'usage formel d'une "grève générale" et cherchant à la clôturer dès que possible (1891, 1893, 1902, 1912, 1913). Tout en poursuivant par ailleurs un projet parfaitement modéré d'organisation systématique de la classe ouvrière et en utilisant des pratiques fondamentalement réformistes.

Ces tactiques discursives s'adressent à un public peu instruit qui se détourne de propos explicatifs et raisonnés et applaudit les diatribes radicales, afin d'en contrôler les mouvements. La grève de 1902 est, en fin de compte, la seule qui ne répond pas entièrement à ce qui précède, en tout cas en sa première phase où les discours "révolutionnaires" des dirigeants, forts du soutien des libéraux et des démocrates chrétiens à la revendication du SU, ont poussé la rue de manière incontrôlée, à Bruxelles en particulier. Des violences se multiplient dans diverses régions du pays. La réaction musclée des autorités décidées à ne pas se laisser entraîner vers un nouveau compromis du type de 1893 (fusillades de Houdeng, Bruxelles et Louvain), force les dirigeants du POB à décréter la fin du mouvement, à la grande colère de nombreux grévistes wallons[252].

L'hypothèque "révolutionnaire" au sein du mouvement a été marginalisée, systématiquement rejetée en 1879, en 1890, après 1902. La tactique de la grève générale est fixée en 1890 mais sera utilisée avec mesure lors des épisodes suivants. Jamais elle n'a été considérée comme un moyen de basculement brutal des équilibres, comme l'avait imaginé un Alfred Defuisseaux (1886-1888). Les organisations ouvrières wallonnes en particulier ont rallié "la boulangerie coopérative" en lieu et place de la "république"[253].

La persistance du recours à la grève générale, plus qu'une stratégie du POB, est due à la majorité politique conservatrice, en place de 1884 à 1914, qui est bien décidée à empêcher la démocratisation du système politique, revendiqué par les "révolutionnaires" (1885) puis les bourgeois libéraux (1902) ainsi que par quelques démocrates chrétiens. Le projet politique catholique est à la fois pratique (le maintien de sa majorité), idéologique (la mise en place d'une société réformée mais contrôlée par l'Eglise) et social (l'organisation d'un vaste mouvement associatif de masse dans le cadre de la "liberté subsidiée")[254].

---

251 M. Liebman, *Les socialistes belges 1885-1914. La révolte et l'organisation*, Bruxelles, 1979.
252 G. Deneckere, *"Sire, het volk mort". Sociaal protest in België (1831-1918)*, Gent, 1997.
253 J. Puissant, *L'évolution du mouvement ouvrier socialiste dans le Borinage*, rééd. et postface, Académie Royale de Belgique, Bruxelles, 1993.
254 J. Puissant, '1886. La contre-réforme sociale ?', dans : Van der Vorst, Pierre (éd.), *Cent ans de droit social en Belgique*, Bruxelles, 1986.

L'importance et la récurrence des mouvements de grève générale en Belgique résultent en particulier de la participation des ouvriers mineurs, surtout hainuyers (ils sont au total 138.000 en 1900 ; 145.000 en 1913), masse considérable qui a fait sienne la revendication du SU. Par ailleurs, les mineurs vont acheter à la coopérative "le pain du suffrache", parce qu'il fait désormais partie de leur identité collective (il y a 130 Maisons du Peuple en Wallonie), non pour faire la révolution mais pour obtenir l'élection de députés mineurs et une législation qui permettrait d'améliorer leur situation.

Toutes leurs participations sont d'ailleurs accompagnées ou souvent précédées de revendications spécifiques qui les font démarrer la grève avant les autres et la terminer après les autres. Joël Michel[255] a critiqué très justement la lecture uniquement politique de ces mouvements de grève, caractéristique de l'historiographie belge, et la lecture uniquement nationale d'un mouvement pourtant européen qui n'a pas eu partout les mêmes effets politiques. Ces mouvements ont effectivement obtenu des résultats particuliers (inspection des mines, loi sur les accidents du travail, limitation de la durée du travail, pension de retraite des mineurs) qui ont constitué autant de brèches préfigurant la généralisation de ces mesures dans l'industrie.

L'historiographie francophone, mais aussi en partie néerlandophone[256], qui s'attache aux milieux d'extrême gauche (socialistes révolutionnaires, anarchistes, communistes) a eu tendance à sous-estimer les fondements sociaux-démocrates, éminemment réformistes du POB, à l'origine même de la création du parti et de son fonctionnement. En mettant l'accent sur des milieux minoritaires, passionnants par ailleurs, on sous-estime cependant ce qui construit les particularités (le syndicalisme, la coopération, les mutualités, le mouvement associatif en général) à l'origine d'une "contre-société", d'une "contre-culture", d'une sociabilité ouvrière solidaire et engagée. Le monde catholique ne s'y est pas trompé, qui s'est immédiatement engagé avec succès en Flandre, dans une construction comparable.

Cette orientation historiographique contribue à considérer que le POB aurait "trahi", en travestissant son socialisme originel, en se constituant en soutien et en béquille du système capitaliste. Ce qui amène bien évidemment à rechercher les causes de cette déviation, et à les trouver dans la connexion libérale du POB[257]. Si l'alliance politique avec le parti libéral en 1902 a des conséquences importantes (abandon de l'égalité politique des deux sexes, mais celle-ci était bien peu appréciée à la base des organisations

---

255 J. Michel, *Le mouvement ouvrier chez les mineurs d'Europe occidentale (Grande-Bretagne, Belgique, France, Allemagne). Etude comparative des années 1880 à 1914*, Thèse d'Etat, Université de Lyon II, 1987. On pense aussi aux critiques de Peter Scholliers et de Patricia Van den Eeckhout concernant l'approche principalement idéologique, politique et institutionnelle de l'histoire sociale de la Belgique. L'histoire sociale de la classe ouvrière reste encore à écrire.

256 Maurice Liebman, Maxime Steinberg, André Mommen sur le POB lui-même, Jan Moelaert sur les anarchistes et après la guerre de 1914, Nadia De Beule sur les trotskystes, José Gotovitch sur les communistes.

257 M. Liebman op. cit, A. Mommen, *De Belgische werklieden partij, 1880-1914. Ontstaan en ontwikkeling van het reformistisch socialisme,* Masereelfonds, Gent, 1980.

ouvrières), elles sont sans doute plus importantes pour le parti libéral que pour le POB. C'est le parti libéral qui est sur la défensive, c'est lui qui a perdu une partie importante de ses troupes qui a rallié le POB progressivement entre 1890 et 1895 (au sein de la petite et moyenne bourgeoisie urbaine scolarisée, mais pas seulement) à Bruxelles et en Wallonie. Le ciment de ce ralliement est à chercher sans doute dans la constance du libéralisme progressiste qui a toujours défendu, depuis 1846, le principe d'une intervention législative en faveur de la classe ouvrière et d'une démocratisation du système politique mais surtout dans l'anticléricalisme qui se renforce face à la prééminence de la majorité catholique, et cela crescendo jusqu'à la guerre[258].

Ce n'est pas ce ralliement qui a influencé la tactique et la stratégie de ce parti. Beaucoup de ces bourgeois porteront d'ailleurs la critique d'extrême gauche contre les pratiques du POB (Meysmans, De Man, De Brouckère...etc). Ils ne sont pas en reste pour dénoncer conjoncturellement la politique prudente du POB, y compris Jules Destrée en 1902 et en 1912.

En revanche, culturellement, ce ralliement a des conséquences considérables en fournissant aux milieux parlementaires, journalistiques, aux exécutifs des organisations, des compétences, des connaissances peu partagées en milieu ouvrier et qui ne peuvent être obtenues qu'après de longs et patients efforts[259]. S'y ajoutent aussi les questions posées à la politique culturelle du POB, à savoir construire une culture prolétarienne socialiste ou ouvrir la culture générale au prolétariat[260]. En fait le POB n'a pas choisi entre les deux; il a successivement soutenu l'une et l'autre, la Section d'Art, les universités populaires comme la Centrale d'Education ouvrière dirigée par Henri De Man. Ce qui confirme le syncrétisme défendu par le parti, plus que la rupture, symbolisé en cela jusqu'à la caricature par son "patron", Emile Vandervelde, dans le pays comme au sein de l'Internationale[261]. Reste la question de la culture transmise aux adhérents, lecteurs, sympathisants par le biais des publications, des activités culturelles et intellectuelles, et par les loisirs.

M. Van Ginderachter[262] aborde de manière innovante la question en recherchant

---

258 Voir E. Witte, 'De Belgische vrijdenkers organisaties (1854-1914)', dans: *Tijdschrift voor de studie van de verlichting*, V, 1977, 2. La carte p. 153 souligne le parallélisme entre industrialisation et anticléricalisme, en particulier dans le sillon industriel wallon (première industrialisation) et l'axe de la deuxième industrialisation Charleroi-Bruxelles-Anvers.

259 Cf Bertrand versus de Brouckère : P. Van den Dungen, *La foi du marbrier. Louis Bertrand 1856-1943. Acteur et témoin de la naissance du socialisme en Belgique,* Bruxelles, éd. Timperman, 2000 ; P. Van den Dungen, *Milieux de presse et journalistes en Belgique, 1828-1914*, Bruxelles, 2005 ; P. Van den Dungen et G. Kurgan-van Hentenryk, *Louis De Brouckère*, Bruxelles,Annuaire de l'Académie Royale de Belgique, 2006,41-73.

260 P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme 1880-1913*, Bruxelles, Labor, 1985.

261 J. Polasky, *Emile Vandervelde. Le Patron*, Bruxelles, Labor, 1995.

262 M. Van Ginderachter, *Het rode Vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I*, Tielt, 2005 (2005). Voir aussi C. Strikwerda, *House Divided Catholics, Socialists and Flemischnationalists in Nineteenth-century Belgium*, Lanhalm (Maryland), 1997.

les problèmes communautaires au sein du mouvement socialiste lui-même. Il démontre qu'ils sont plus présents que ce que l'historiographie ne laissait supposer. Surtout l'homogénéité culturelle et politique présentée par les Gantois et le Vooruit (incontestablement socialiste du point de vue idéologique et a-national du point de vue identité) et les différences significatives sur la construction d'une identité culturelle et politique propre à Gand, à Bruxelles et à Mons (diversité idéologique et référence permanente au cadre national). Mais il souligne surtout que si à Gand le POB s'est construit fondamentalement autour des ouvriers du textile[263] (et a gardé cette caractéristique durant toute la période), à Bruxelles et en Wallonie, le POB a élargi la base sociale de son recrutement et de son électorat au-delà de la classe ouvrière au détriment de la clientèle "traditionnelle" du parti libéral (classes moyennes et petite bourgeoisie). Ce constat lui permet de souligner à l'évidence l'hétérogénéité culturelle et idéologique présente dans la presse "de qualité" de ce parti (à distinguer de la presse populaire, *l'Echo du Peuple*, qui se vend quatre fois plus que *Le Peuple* en milieu ouvrier) mais le conduit aussi à surévaluer certaines personnalités, "compagnons de route", ou certaines questions au sein du parti.

La scission suscitée par Alfred Defuisseaux (1886-1889) est explicitement anti-flamande et anti-bruxelloise ; les deux entités originelles du mouvement social-démocrate étant accusées de brider le dynamisme wallon, perceptible dans les grèves de 1884-1887. Elle n'est pourtant en rien, si ce n'est son ancrage principalement hainuyer, une tentative wallonne de remise en cause de l'Etat belge en tant que tel. L'objectif est clairement politique : renverser la majorité conservatrice, instaurer le suffrage universel et la république belge. Mais il n'est pas question de remettre en cause le régime représentatif ni le cadre national. La réaction aux résultats décevants des élections de 1912 (la majorité catholique s'accentue alors qu'elle semblait diminuer tendanciellement depuis 1894) conduit effectivement à une exaspération wallonne (la majorité du POB) face à la suprématie d'une "Flandre rurale, cléricale et conservatrice", mais pas du tout à une dénonciation d'une direction politique où le poids flamand serait considéré comme trop important ou négatif (Anseele a été député de Liège de 1894 à 1900) au sein du POB, comme cela avait été le cas en 1886-1889. S'il existe des différences communautaires indéniables, l'auteur n'éclaire pas pour autant un conflit de type "communautaire" au sein du parti, surtout pas dans les milieux associatifs, syndicaux en particulier. L'unité apparaît comme la vertu cardinale du mouvement qui permet de lutter contre les anarchistes ou la gauche radicale du POB qui la mettraient en danger.

1913 marque bien une étape essentielle dans l'intégration du POB aux institutions et le ralliement général à l'effort de guerre en 1914 ne laisse planer aucun doute de ce point de vue.

---

263 G. Van Schoenbeek, 1995.

Le rôle du POB avant 1914 a contribué à intégrer une classe ouvrière en formation rapide, y compris les ouvriers flamands venus travailler en masse dans les bassins miniers wallons qui, s'ils ont été victimes de la xénophobie ordinaire des populations d'accueil, ont été globalement les travailleurs migrants les mieux acceptés et ont rapidement obtenu des positions de pouvoir dans les organisations ouvrières auxquelles ils participaient[264].

C'est par le biais d'une "citoyenneté sociale" active et solidaire que cette intégration a été obtenue, avant l'intégration "politique" (comme ce sera le cas des femmes un peu plus tard) autour d'une "citadelle sociale", d'un "cuirassé entouré de ses vaisseaux", d'une "Eglise rouge" matérialisée par la boulangerie coopérative et ses multiples services, d'inspiration gantoise mais qui a essaimé rapidement dans tout le sillon industriel wallon après Bruxelles[265].

Le fait qu'il n'y ait eu aucune voix discordante en 1914, même pas dans *L'Exploité*, à la politique du POB relève sans doute de la spécificité du cas belge : neutralité imposée par les puissances européennes, violée par l'une d'entre elles mais aussi intégration des élites politiques du POB aux institutions nationales (raisons de la nomination de Vandervelde comme ministre d'Etat dès 1914 mais décision remontant en fait à 1913). Il s'y ajoute l'intégration progressive de la classe ouvrière de la nouvelle grande industrie dans les cadres des institutions du pays. Si le POB a incontestablement lutté vigoureusement contre l'ordre politique, économique et social, il a également constitué un puissant moteur d'intégration d'une classe sociale nouvelle, en canalisant sa dynamique propre dans le sens d'une défense et d'une promotion sociales collectives à l'intérieur des cadres institutionnels existants : la nation, l'Etat, le régime représentatif. Ce n'est pas le propre du cas belge, mais ce qui s'est produit *mutatis mutandis* dans tous les pays d'Europe occidentale. Mais il se révèle, d'un point de vue comparatif, le modèle le plus abouti de cette évolution. Le POB a été le principal acteur de la démocratisation du système politique, mais toujours dans un cadre national, belge en l'occurrence. Que je sache, Gand et sa culture politique particulière, du moins a-nationale belge sinon internationaliste, n'y a pas dérogé.

---

264 Y. Quairiaux, *L'image du Flamand en Wallonie. Essai d'analyse sociale et politique (1830-1914)*, Bruxelles, 2006.

265 H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaal-democratie in Europa*, Leuven-Gent, 2006.

The Remaking of a Mind. Hendrik De Man tussen natie en democratie (1890-1921)

Berber Bevernage & Gita Deneckere[266]

Inleiding

Zoals Els Witte in de probleemstelling van deze bundel aangeeft, is de periode 1890-1921 een kantelperiode waarin de verknoping van democratisering en oorlog de geschiedenis een nieuwe richting geeft. Het is interessant en verhelderend om dit imbroglio niet alleen op het niveau van structuren, processen, partijen te bekijken, maar ook door de ogen van het individu dat de geschiedenis mee-maakt en vormgeeft door zijn intellectuele input en het (nieuwe) discours dat hij aanreikt om de maatschappelijke veranderingen te vatten en te sturen. Dat de Belgische socialistische intellectueel Hendrik De Man een politieke stempel heeft gedrukt op de periode die in dit boek belicht wordt, staat buiten kijf. Dat deze periode op zijn leven en denken een beslissende invloed heeft gehad, wordt krachtig verwoord in de titel van zijn in 1919 verschenen monografie *The Remaking of a Mind*. De breuk met het marxisme en internationalisme die de oorlog veroorzaakt bij De Man, brengt ons midden in de discussie over de relatie tussen socialisme en nationalisme.

Hendrik De Man blijft fascineren. Voor- en tegenstanders van De Mans idiosyncratische socialisme lieten de inkt de laatste decennia opnieuw rijkelijk vloeien. Het overgrote deel van deze artikelen en studies focust op de periode vanaf de late jaren twintig tot de Tweede Wereldoorlog, waarin we eerst een socialistische theoreticus te zien krijgen, daarna een ministeriabele voorvechter van het plansocialisme, en later een 'aangebrande' De Man die een lans breekt voor de 'nieuwe orde'. Een analyse van De Mans politieke filosofie vóór 1921 kan op het eerste gezicht vreemd lijken. Geen enkele van zijn bekende werken is op dat moment al geschreven en het baanbrekende *Zur Psychologie des Sozialismus* zal pas na een incubatieperiode in 1926 het licht zien. Zijn politieke oeuvre bestaat tot op dat moment slechts uit een verzameling losse artikelen, enkele pamfletten en één monografie waarin De Man zijn oorlogservaringen beschrijft. De temporele afbakening van het colloquium heeft echter het voordeel dat het ons, ondanks de schaarste aan materiaal, ertoe dwingt dieper in te gaan op een van de belangrijkste perioden in de intellectuele vorming van De Man.[267]

De oorlogsperiode wordt ook door De Man zelf als een zeer belangrijke breuk

---

266 Met dank aan Dick Pels en Herman Balthazar voor hun waardevolle suggesties bij het concipiëren van deze bijdrage.

267 H. De Man, *The Remaking of a mind. A Soldier's thoughts on war and reconstruction*, New York, 1919.

beschouwd. De eerste naoorlogse geschriften kenmerken zich, zoals we zullen zien, meteen door een grote politieke stijlbreuk, een opmerkelijke opwaardering van de democratie, de introductie van een natieconcept en een nieuwe analyse van het nationalisme. Toch is er ook continuïteit vast te stellen in het denken van De Man – bepaalde elementen zullen zelfs in zekere mate doorheen zijn gehele carrière aanwezig blijven. We zullen ons daarom concentreren op zowel continuïteit als discontinuïteit in De Mans visies op natie, (inter)nationalisme en democratie. Hoewel we niet expliciet willen ingaan op de doctrinaire evolutie van de latere, expliciet autoritaire De Man, zal deze evolutie wel steeds op de achtergrond spelen bij het formuleren van vragen en het zoeken naar intellectuele continuïteit.

The Remaking of a Mind

Het 'intellectuele probleem De Man' drukt zichzelf uit, wanneer we bij wijze van voorbeeld twee tekstfragmenten, een vooroorlogs en een naoorlogs, naast elkaar plaatsen. In een vroeg geschrift, waarschuwt De Man voor het verwarren van democratie en socialisme:

Het gelijktijdig groeien van de socialistische beweging der arbeiders en van de demokratische beweging van een gedeelte der bourgeoisie, zoals wij het in de laatste jaren het dichtst bij ons, in Frankrijk, Engeland, Holland en in België zelf hebben gezien, heeft velen onzer partijgenooten tot het oordeel gebracht, als zouden beide verschijnselen door dezelfde, gestadig werkende oorzaken bepaald zijn, van dezelfde aard en op hetzelfde einddoel (de "demokratie" die ten slotte "socialistisch" wordt) gericht, als zou de vooruitgang der demokratie met den vooruitgang van de arbeidersbeweging gelijksoortig, gelijkloopend, onafscheidbaar zijn. Welnu, dat oordeel is verward, dat oordeel is valsch, dat oordeel is gevaarlijk.[268]

Twee decennia later, in de *Psychologie van het socialisme*, is de toon sterk veranderd en schrijft De Man over de relatie tussen democratie en socialisme, "dat de democratie niet een zijtak aan de boom van het socialisme, maar een wortel van die boom is.":

Ziet men dus in het socialisme iets anders en iets meer dan een tegenhanger van het moderne kapitalisme en gaat men de zedelijke en geestelijke gronden na, dan ontdekt men dat deze gronden overeenkomen met die van onze gehele westerse cultuur.

268 H. De Man, *Het tijdvak der demokratie*, Gent, 1907, p. 18.

Christendom, democratie en socialisme zijn dan ook, historisch gezien, nog slechts drie verschillende vormen van één gedachte.[269]

De bijna totale ommekeer in De Mans houding tegenover de relatie tussen democratie en socialisme is niet alleen het product van een veranderde invulling van socialisme, maar ook in belangrijke mate van een evoluerende opvatting over democratie. Vertrekkend van de vraagstelling van het colloquium zullen we nagaan hoe het denken van De Man over democratie vóór, tijdens en na WOI verschuift. Voorts analyseren we de verhouding tussen natie en democratie in zijn vroege politieke filosofie. We focussen daarbij op de ambigue relatie tussen de militaire verdediging van de natie en de socialistische doctrine van internationalisme tijdens de Grote Oorlog. In welke mate is de vroege intellectuele evolutie van De Man, zoals die tot een voorlopig orgelpunt komt in zijn *Psychologie van het socialisme*, een typisch product van de in het colloquium behandelde periode?

Voor 1914: democratie als houten sabel

Na een korte flirt met het anarchisme ontpopt de uit een Antwerps burgerlijk milieu afkomstige Hendrik de Man zich als jongeling tot een vurige verdediger van het orthodoxe marxisme.[270] Al vanaf het prille begin van zijn carrière als socialistisch militant mengt hij zich in de intellectuele strijd: eerst in Vlaanderen onder andere als Socialistische Jonge Wacht in *De Zaaier*, later tijdens zijn studieverblijf in Duitsland in socialistische dagbladen en tijdschriften als de *Leipziger Volkszeitung* en *Die Neue Zeit*.[271] De geschriften uit deze vooroorlogse periode kenmerken zich door een harde revolutionaire politieke taal, waarin De Man de klassenstrijd predikt, het eigendomsrecht in vraag stelt en van leer trekt tegen het reformisme in de Belgische arbeidersbeweging met zijn sterke coöperatieve traditie.[272] Voorts kenmerkt zijn vroege politieke oriëntatie zich door een militant antimilitarisme[273] en een sterke internationale gerichtheid waar zijn lange

---

269 H. De Man, 'Psychologie van het socialisme', in: Magits L. *Hendrik De Man. Persoon en Ideeën II*, Antwerpen, 1976, p. 145.

270 De Man vermeldt Kropotkin en Proudhon als inspirators van zijn vroege anarchisme. H. De Man, *Herinneringen*, Antwerpen, 1941.

271 Voor een overzicht van het oeuvre van de jonge De Man zie: W. Steenhaut, *Hendrik De Man. Bibliografie*, Antwerpen, 1976.

272 Zie bijvoorbeeld zijn zeer vroege stukje 'De eigendom' in *De Zaaier* in 1903 waarin hij besluit dat "de collectieve eigendom, het communisme, de anarchie alleen voldoen aan de eisen van recht en vrijheid." Zie ook zijn polemiek tegen Anseele en de coöperatieve beweging die in 1911 werd gepubliceerd in *Die Neue Zeit*. Beide stukken zijn gereproduceerd in H. Balthazar, *Hendrik De Man. Persoon en Ideeën V. Een halve eeuw doctrine*, Antwerpen, 1976.

273 Zie over zijn antimilitarisme bijvoorbeeld de stukjes 'En het Leger?' en 'Over militaire deugden' in *De Zaaier* uit 1903. Beide gereproduceerd in H. Balthazar, op. cit.

buitenlandse verblijven en zijn grote talenkennis ongetwijfeld niet vreemd aan zijn. In zijn geschrift *Het tijdvak der Demokratie* (1907) dat wordt ingeleid door Henriette Roland Holst, analyseert De Man de evolutie van de politieke democratie in verscheidene Europese landen.[274] Na een korte historische schets concludeert hij dat men aan het begin van de twintigste eeuw geenszins kan spreken van het aanbreken van een tijdvak der democratie. De schijn van een internationale democratiseringsbeweging is niets anders dan "illusie, fantasie en zelfbedrog", in werkelijkheid gaat de politieke evolutie in tegenovergestelde richting en verzaakt de bourgeoisie naarmate de arbeidersbeweging aan kracht wint, meer en meer aan zijn oorspronkelijke democratische missie. De politieke democratie als een minimum aan vrijheden en rechten is als strategisch middel noodzakelijk voor de arbeidersstrijd, maar krijgt in het denken van de jonge De Man een louter functionele status.[275] Hij betreurt de toenemende inburgering van het begrip democratie in de socialistische beweging. Te vaak is het kritiekloos uit de liberale ideologie overgenomen, terwijl de socialistische traditie toch rijk genoeg is "om zich niet door de aanwinst van dien houten sabel te moeten verrijken".[276] De democratie kan in de kapitalistische maatschappij onmogelijk de overgang naar het socialisme vreedzaam realiseren en de ideologische democratische 'frasen' verduisteren het klassenbewustzijn van het proletariaat. De arbeidersbeweging moet daarom alle sporen van de burgerlijk-democratische ideologie uit haar denken bannen. Vooral het parlementarisme moet het voor De Man ontgelden, "als een regeringsstelsel dat vijftig jaar geleden uitstekend dienst deed, tijdens het toppunt van de regering van de bourgeoisie in haar tijdperk van volle bloei, maar dat nu, samen met die bourgeoisie zelf, verrot, verouderd en vervallen is."[277] Als gepast antwoord op de "demokratische gedachten- en frazenbrij eener onmachtige, ondergaande klasse" stelt De Man de woorden van Wagners jonge held Siegfried voor[278]:

> Weg met die brij!
> Ik behoef hem niet;
> Met pap en smeed ik geen zwaard!

---

274 H. De Man, *Het tijdvak der demokratie*, Gent, 1907.
275 H. De Man, *Het tijdvak*, p. 86-87.
276 H. De Man, *Het tijdvak*, p. 11-12.
277 H. De Man, 'Regering en Sociaal democratie', in: Balthazar H., op. cit. p. 25.
De Man verwijst hier naar Destrée (*La Fin du Parlementarisme*) en vermeldt ook Sorel. De Man pleit in deze nog deels anarchistische geïnspireerde tekst voor een scheiding van economische en politieke staat, voor invoering van referenda en rechtstreekse wetgeving en decentralisatie van het gezag. Daardoor moet het staatsgezag uiteindelijk verdwijnen en plaats ruimen voor een 'vrije federatie van vrije mensen'. Dick Pels argumenteert dat deze tekst De Man portretteert in volle overgang van anarchisme naar orthodox marxisme en ziet er een vage voorafspiegeling in van zijn corporatisme uit de jaren dertig. D. Pels, *Aristocratic Socialism. Hendrik de Man on Leadership and Democracy.* (Onuitgegeven artikel)
278 H. De Man, *Het tijdvak*, p. 87.

De Grote Oorlog: verenigd onder de houten sabel?

Ondanks zijn fel antimilitarisme en zijn verlangen om via de arbeidersinternationale de oorlog alsnog af te wenden, laat De Man zich bij de eerste dag van de Duitse invasie als vrijwilliger bij het Belgische leger inlijven. Slechts onderbroken door twee officiële missies naar Rusland en de Verenigde Staten, zal hij het grootste deel van de oorlog aan het front doorbrengen, eerst als gewoon soldaat en al snel als luitenant.[279]

Na de oorlog verklaart De Man dat van alle leed dat hij aan het front geleden heeft, niet de voortdurende dreiging van de dood, noch de ontbering, noch de morele eenzaamheid, noch het vuil, het slijk en de koude het ergste waren, maar wel een onafgebroken gewetensconflict. Of zijn woorden hier naar de letter moeten genomen worden is verre van zeker, maar vast staat dat hij het zeer moeilijk had om de patriottische verdediging van zijn vaderland met de socialistische doctrine van het internationalisme te rijmen:

Hoe wereldomvattender ze werd, hoe feller het geweten van de socialistische strijder gekweld werd door nieuwe vragen die van alle kanten op hem afstormden. Ging het in de grond niet om een strijd tussen zuiver imperialistische belangen, tussen het Engelse en het Duitse imperium? Hadden de Duitsers niet dezelfde motieven om tegen de Tsaar te strijden als wij om de Kaiser te bekampen?[280]

Maar hij haast zich hieraan toe te voegen dat de opgeroepen twijfels uiteindelijk steeds werden opgelost door 'de analyse', en dat twijfel hem nooit belette zijn "plicht als soldaat met vuur te volbrengen." De Man was tijdens de oorlog tegenover het internationalisme net als De Brouckère en Vandervelde een 'jusqu'au boutist', die eerst de complete militaire nederlaag van Duitsland eiste en zich tot dan tegen elke toenadering van de over beide kampen verdeelde arbeidersbeweging verzette.[281] Toch erkent hij dat de stelling van het internationalisme – "die de plicht van de socialisten afleidde uit het feit dat deze oorlog slechts een conflict was tussen imperialistische ambities" – zijn geweten kwelde, des te meer omdat deze gefundeerd was in argumenten die hij vóór 1914 zelf had gehanteerd. De kwelling nam af wanneer De Man na de val van het Russische tsarisme in '17 de oorlog kon omschrijven als een burgeroorlog of 'wereldrevolutie' van democra-

279 M. Claeys-Van Haegendoren, *Hendrik De Man. Biografie*, Antwerpen, 1972.
280 H. De Man, 'De les van de oorlog', in: Balthazar H., op. cit. p. 147. Zie ook inleiding H. De Man, *The remaking of a mind.*
281 H. Balthazar, op. cit. p. 73. In dit werk is een brief aan Camiel Huysmans gereproduceerd waarin De Man zich kant tegen de verzoeningspogingen en vredesonderhandelingen die Huysmans als permanent secretaris van het Internationaal Socialistisch Bureau vanuit Stockholm ondernam.

tische krachten tegen de laatste landen met politieke onvrijheid.[282] In zijn weerstand tegen de pogingen van het Duitse militarisme om de vrijheid in Europa te verstikken, viel de nationale plicht van Belgische socialisten daarom geheel samen met hun internationale plicht, terwijl De Man het 'verraad' van de Duitse sociaaldemocratie aan de idealen van het internationalisme slechts in de hardste termen kon veroordelen.[283] Hij proclameerde na de oorlog dan ook dat hij steeds internationalist en antimilitarist was gebleven, "misschien op een andere wijze, maar in ieder geval niet minder diep en niet minder volledig."[284]

Eén van de hardste lessen die de oorlog De Man naar eigen zeggen dan ook leerde, is dat hij in zijn vooroorlogse marxisme steeds het belang van de democratie had onderschat. Hij gelooft niet langer dat het socialisme kan gerealiseerd worden onafhankelijk van de ontwikkeling van de politieke democratie.[285] Na zijn bezoek aan Rusland waar hij het 'socialisme zonder democratie' ontmoette en zijn verblijf in Amerika waar hij 'democratie zonder socialisme' kon aanschouwen, verkiest De Man deze laatste situatie resoluut boven de eerste als het mindere kwaad.[286] Zijn spottende minachting voor de 'onsterfelijke principes van 1789' was een fout die hij voor de oorlog met vele andere marxisten deelde, veroorzaakt door de verwarring van het verval van de burgerlijke democratie met de principes waarop ze zich beriep.[287] De sterk gemilderde naoorlogse politieke stijl van De Man vertoont dus een opvallende opwaardering van de substantiële democratie en kenmerkt zich tevens door de introductie van een natieconcept en een analyse van het nationalisme. De oorlogservaring die de diepste indruk op De Man had nagelaten was "dat de arbeidersmassa's bereid waren veel zwaardere offers te brengen voor ideeën als de zelfstandigheid en de onaantastbaarheid van de naties, voor rechtvaardigheid in de betrekkingen tussen de staten, voor het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren, dan vroeger toen hun materiële klassenbelangen op het spel stonden."[288] Deze ervaring, die hem een nieuw inzicht verschaft in de psychologie van de massa en in het bestaan van een natiegevoel als reële sociale drijfveer, doet De Man twijfelen aan de klas-

---

282 Deze interpretatie van het mondiale conflict vinden we behalve in zijn *Remaking of a mind* onder andere terug in zijn redevoering te Petrograd (1917) en in een persoonlijke brief aan Kautsky (eveneens uit 1917). Beide zijn gereproduceerd in H. Balthazar, op. cit.

283 'Een redevoering in Petrograd (1917)', in: H. Balthazar, op. cit. p. 89.

284 De Man H., 'De les van de oorlog', in: H. Balthazar, op. cit. p. 146. De Man verwerpt het ethische pacifisme van het christelijke- of 'Tolstoi-type' met zijn haat tegen elke vorm van oorlog. Hijzelf is door zijn historische training gewapend tegen dit subjectieve en absolutistische denken en zijn antimilitarisme is conditioneel en historisch in plaats van ethisch van inslag. H. De Man, *The Remaking of a mind*, pp. 12-15.

285 H. De Man, 'De les van de oorlog', in: H. Balthazar, op. cit. p. 149.

286 H. De Man, 'De Verovering van de staat', in: H. Balthazar, op. cit. p. 160.

287 H. De Man,' Socialisme en democratie', in: H. Balthazar, op. cit. p. 155.

288 H. De Man, 'Socialisme en democratie', in: H. Balthazar, op. cit. p. 156.

senstrijd als politieke strategie om tot het socialisme te komen.[289] Het socialisme moet van een stadium van agitatie naar dat van realisatie evolueren en dit kan slechts als ze gepaard gaat met een samenwerking tussen de klassen en de partijen.[290]

De afkeer van het marxistische materialisme en een toegenomen aandacht voor culturele en emotionele factoren in de politieke praktijk die zich uitten in een groeiende interesse voor de jonge psychologische wetenschap, zijn de meest opvallende aspecten van De Mans vroege naoorlogse stijl.[291] Beide tendensen – die zich dus concreet manifesteren in zijn opwaardering van democratie en het belang van nationalisme – vinden een culminatiepunt in *De psychologie van het socialisme*. De Man besteedt in dit werk veel aandacht aan zijn nieuwe visies op de relatie tussen democratie en socialisme, en geeft er een eerste aanzet tot de analyse van het nationalisme, die hij later op punt zal stellen in *Nationalisme et socialisme*[292]. Democratie en socialisme worden meer en meer in psychologische termen beschreven en krijgen de status van basisinstincten gefundeerd in een eeuwenoud gelijkheidsgevoel dat op zijn minst teruggaat tot het vroege christendom en de traditie van 'democratisch zelfbestuur' bij oudgermaanse stammen. Elk streven naar democratie en socialisme berust volgens De Man op de gelijkheidsgedachte van het westerse christendom en dateert dan ook van lang voor de opkomst van het proletariaat en zijn klassenstrijd:

> *Daarom werd alle middeleeuws communisme, elke eis van politieke en sociale gelijkstelling, elke democratische hervorming reeds lang voor de grote burgerlijke revoluties nadrukkelijk afgeleid van de oergedachte van het christendom. Daarom ook blijft tot op heden het socialisme beperkt tot de landen met een christelijke cultuur, en daarom tenslotte is de christelijke gezindheid een der voornaamste bronnen van democratische en socialistische overtuiging.*[293]

De sleutel tot de oplossing van het door het marxisme genegeerde vraagstuk van de verhouding tussen socialisme en democratie vindt De Man in de psychologische analyse van de 'socialistische massagezindheid'. Dat brengt hem ertoe de oorsprong van het

289 Michel Brélaz merkt terecht op dat het verdringen van de klassenstrijd als relevante revolutionaire strategie uit de politieke filosofie van De Man niet mag verward worden met de klassenstrijd als sociologisch fenomeen, die voor De Man steeds belangrijk blijft. M. Brélaz, *Henri De Man. Une autre idée du socialisme*. Genève, éditions des Antipodes, 1985.

290 H. De Man, *The Remaking*. p. x. en H. De Man, 'De les van de Oorlog', in: Balthazar H., op. cit. p. 149.

291 Zeev Sternhell beschouwt het antimaterialisme als het dominante kenmerk en de gemeenschappelijke deler van de verscheidene revolutionaire bewegingen die tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw de ideologische grond effenden voor de het fascisme. Hendrik De Man wordt vanwege zijn antimaterialistische revisie van het marxisme door de auteur als een soort proto-facist behandeld. Z. Sternhell,' The 'anti-materialist' revision of Marxism as an Aspect of the rise of Fascist ideology', in: *Journal of Contemporary History*, 22 (1987) 3, pp. 379-400.

292 H. De Man, *Nationalisme et Socialisme*, Bruxelles, 1932.

293 H. De Man, *Psychologie van het socialisme*, Arnhem, 1927, p. 143.

socialistische streven te zoeken in een proletarisch minderwaardigheidscomplex. Het centrale mechanisme van het instandhouden van sociale ongelijkheid noemt De Man 'snobisme', waarbij hij zich inspireert op de Franse massapsycholoog Gabriel Tarde en zijn notie van navolginginstinct of 'suggestion prestigieuse'.[294] Deze vorm van imitatiedrang, waardoor elke arbeider bourgeois wil zijn, houdt de sociale onderdrukking in stand: "de arbeidersklasse *is* sociaal achtergesteld, omdat ze zich sociaal achtergesteld *voelt*; niet omgekeerd."[295] De psychologische analyse kan volgens De Man net zo goed toegepast worden op de analyse van het nationalisme, een ander vraagstuk dat door het marxisme is genegeerd. Zo verklaren de psychologische drijfveren van de massa, meer dan louter materiële belangen, het hardnekkige sociale patriottisme dat de verwezenlijking van de internationalistische droom van het socialisme in de weg staat.

Continuïteit en discontinuïteit in De Man

De intellectuele breuk die door de wereldoorlog werd geslagen lijkt op het eerste gezicht totaal. De Man evolueert in twee decennia tijd van een pessimistische visie die in de gedachte van een aanbrekend 'tijdvak der democratie' slechts diepgaand cynisme onderkent naar een optimistische kijk die in de opkomende kritieken op de democratische instellingen in de jaren twintig juist een toenemend 'democratisch levensgevoel' bespeurt. Toch verbinden een aantal intellectuele tendensen zijn politieke denken van de eerste jaren na de oorlog met zijn vooroorlogse marxisme en zelfs met zijn latere politieke filosofie.[296] Ondanks zijn veel gematigdere politieke koers en zijn opwaarderen van een substantiële democratie blijft zijn politieke denken in de jaren na de oorlog doorspekt met het antiparlementarisme en de afkeer van de burgerlijke institutionele democratie die zijn vooroorlogse periode kenmerkten.[297] Al te lang heeft men democratie naar zijn mening verward met parlementarisme dat slechts één, en niet eens essentieel, aspect is van het regeren van de natie. Bekwaamheid tot regeren is iets geheel anders dan "wat tentoongespreid wordt door de heren advocaten, die onze parlementen doen weergalmen met hun

294 H. De Man, *Psychologie*, p. 132.
295 H. De Man, *Psychologie*, p. 130.
296 H. De Man omschrijft zijn politieke stijl goed wanneer hij zich aan zijn Amerikaanse publiek wil voorstellen: hij is wat men voor de oorlog in Europa een socialist pleegde te noemen, maar wat in het Amerikaans beter wordt omschreven als 'radical'. H. De Man, *The Remaking*, p. x.
297 Deze grote weigering om democratie en parlementarisme te vereenzelvigen en de afkeer van het laatste, blijven volgens Dick Pels in wisselende mate aanwezig doorheen de gehele carrière van De Man en vormen dus een duidelijk aspect van intellectuele continuïteit. Pels ziet in een aantal aspecten van De Mans ethische socialisme met zijn fascinatie voor psychologie en ontdekking van de prominente rol van intellectuelen een terugkeer naar themata uit zijn vroege anarchisme. D. Pels, *Aristocratic Socialism*. op cit.

welsprekendheid."[298] Ook zijn formele vasthouden aan het internationalisme vormt een constante doorheen het voor- en naoorlogse denken van De Man. De introductie van een natieconcept na de oorlog en de toenemende aandacht voor het fenomeen van het nationalisme blijven steeds gekaderd in een internationale gerichtheid. De natie krijgt een meer en meer prominente plaats in dit internationalisme, eerst omdat De Man ontdekt dat ze een objectief element is in het gevoelsleven van de arbeiders en later omdat ze de meest pragmatische schaal blijkt voor de realisatie van het socialisme.[299] Zijn politieke filosofie blijft echter steeds gekant tegen de wereldverdelende krachten van het nationalisme.[300]

Terwijl De Mans vooroorlogse antiparlementarisme contrasteerde met opvattingen over ware democratie als directe heerschappij van het proletariaat, manifesteert het probleem van de democratie zich na de oorlog als een sociologisch vraagstuk van 'massa en leiders'. De gedachte van een directe democratie zoals ten tijde van de Griekse stedenrepublieken of de Oudgermaanse stammen is een kwalijke mythe. Politiek is, ook in de moderne democratie in de eerste plaats een zaak van politici als leiders en specialisten, en slechts in zeer indirecte zin een aangelegenheid van het volk:

Wie geen bureaucraten wil vormen, moet geen bureaus inrichten, wie aan politiek wil doen heeft politici nodig. De sociale differentiëring tussen leiders en massa's is het onvermijdelijk gevolg van deze ontwikkeling en het is zinloos daarvan de leiders een verwijt te maken. Even weinig zin heeft het evenwel, de schijn aan te nemen alsof de leiders geen leiders zijn.[301]

Democratische politiek vormt voor De Man een wisselwerking tussen de wil van de leider en de 'stemming der massa' die in zekere mate de grenzen stelt waarbinnen de leiders kunnen kiezen voor een bepaald beleid zonder de goedkeuring van de massa's te verliezen. Maar over de verhouding tussen massa en leider is hij duidelijk: "er is nog nooit een 'sterke man' gekomen, omdat men hem riep; echte leiders worden niet door een massa gekozen, zij dringen zich aan haar op."[302] Het mechanisme van dit leiderschap berust op twee pijlers, enerzijds een functionele takenverdeling waarbij het actieve intellectuele creatieproces bij

---

298 H. De Man, 'De verovering van de Staat', in: H. Balthazar, op. cit. p. 163.
299 De Man contrasteert zijn internationalisme, dat de wereld ziet als een kleurrijk mozaïek van nationaliteiten, met een oppervlakkig burgerlijk kosmopolitisme dat geen nationale verschillen onderkent: "My European internationalism was based, not on a denial of nationality, but on a conscious attempt to identify myself with the spirit of several great European nations." H. De Man, *The Remaking*, p. 3.
300 Olivier Boehme komt tot een gelijkaardige conclusie in zijn analyse van De Mans relatie tot de Vlaamse beweging en drukt dit in de titel van zijn artikel uit als 'Voor de natie, tegen het nationalisme'. Boehme ziet het internationalisme eveneens als een constante factor in het denken van De Man. O. Boehme, 'Voor de natie, tegen het nationalisme. Hendrik De Man (1885-1953) en de Vlaamse beweging', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 17 (1998), 4, pp. 193- 215.
301 H. De Man, *Psychologie*, p. 217.
302 H. De Man, *Psychologie*, p. 220.

de leider berust en anderzijds een asymmetrische vertrouwensrelatie waarin de massa meer vertrouwen heeft in het inzicht van de leider, dan de leider in het inzicht van de massa.[303]

De Man ontwikkelt na de oorlog dus een elitetheorie van de democratie zoals die in Italië aan het begin van de twintigste eeuw wordt geponeerd door denkers als Pareto, Mosca en Michels.[304] De meest markante verandering in de vroege naoorlogse politieke filosofie van De Man is dus de verschuiving van een klassenanalyse naar een nadruk op het politieke concept van 'de massa', waarmee zijn leiderschapstheorieën correleren. De Man wijst meerdere malen op de gevaren die de massa in de moderne democratie met zich kan meebrengen, zo was het stemmen van de oorlogskredieten door de Duitse sociaaldemocraten volgens hem niet de fout van de leiders, maar in de eerste plaats van de massa en was tijdens de wereldoorlog juist bij de democratische massa's de oorlogskoorts het grootst gebleken.[305]

Besluit

De intellectuele evolutie van De Man tijdens de eerste twee decennia van de twintigste eeuw vertoont op het gebied van natie en democratie zowel continuïteit and discontinuïteit, maar de periode van de wereldoorlog heeft een diepgaande en definitieve invloed uitgeoefend en verdient daarom een nadere analyse. Zijn vroege naoorlogse denken is op verscheidene manieren sterk geworteld in zijn temporele context. De 'rebellie tegen de negentiende eeuw' die zich uit in zijn afkeer van het materialisme en opwaardering van het ideële, is een intellectuele zwerftocht die door vele intellectuelen in die periode werd ondernomen – aan de linkerzijde bijvoorbeeld door Gramsci en Lukacs.[306] Ook in zijn benadrukken van de politieke rol en psychologie van de massa sluit De Man met enige vertraging en vanuit een ander politiek perspectief aan bij een tendens die met de geschriften van denkers als Le Bon, Tarde en Sighele 'l'âge des foules' typeerden.[307]

De Mans vroege naoorlogse denken vormt een intellectueel antwoord van het socialisme op de opkomende massademocratie, maar toont met zijn eigen latere intellectuele evolutie zijn risico's en potentiële totalitaire verleidingen aan.

---

303 H. De Man, *Psychologie*, p. 218.

304 Zie: R.A. Nye, *The Anti-democratic Sources of Elite Theory. Pareto, Mosca, Michels,* London, 1977. Dick Pels bemerkt echter terecht dat De Man zich van het pessimistische elitisme van de voorgenoemde denkers onderscheidt door een expliciet optimisme. D. Pels, *Aristocratic Socialism. Hendrik De Man on Leadership and Democracy.* (Onuitgegeven artikel). Pels heeft het elders betreffende De Mans leiderschapstheorie over een optimistische versie van de these van de 'managersrevolutie'. D. Pels, 'Hendrik De Man and the Ideology of Planism', in: *International Review of Social History*, 32 (1987), p. 219.

305 H. De Man, 'Vooruitzichten voor een revolutie in Duitsland', in: Balthazar H., op. cit. p. 128; en H. De Man, *Psychologie*. p. 323.

306 S. H. Hughes, *Consciousness and Society*, New York, 1958.

307 G. Deneckere, *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*, Tielt, 2006, pp. 207-212.

Les gauches radicales

José Gotovitch

Que faire avec des mouvements politiques dont l'objectif n'est ni la démocratie, ni la nation ? Les radicaux, l'extrême gauche, les révolutionnaires, volontairement marginaux, s'inscrivent presque tous dans la perspective d'un Etat qui récuse la démocratie bourgeoise, voire la démocratie tout court et veut ignorer la patrie. De fait, ils se situent hors du champ de cet ensemble.

Ma contribution n'a donc qu'une valeur de vérification de ce constat, vérification dans l'espace belge et dans le temps retenu pour cet examen. Mais soulignons dès à présent qu'en raison du caractère de l'occupation nazie, la seconde guerre constituera un test décisif de ce double refus.

Les protagonistes à considérer relèvent de deux mouvances principales, jamais entièrement distinctes car s'interpénétrant ou s'opposant selon les lieux et les périodes, dans un jeu d'autant plus indécis qu'il n'a jamais concerné que de petits groupes excessivement minoritaires.

La première, la mouvance anarchiste, jouit dans l'espace politique belge d'une aura et d'une prégnance idéologique que n'égala jamais sa force organisationnelle. Les anti-autoritaires marquèrent tant la social-démocratie que les groupes révolutionnaires, politiques comme syndicaux, sans jamais parvenir à structurer durablement leur force[308]. En face, à côté, ou avec eux, on peut distinguer des anarcho-syndicalistes, des syndicalistes révolutionnaires, des socialistes révolutionnaires et des communistes, avant comme après la fondation d'un parti portant officiellement ces couleurs[309]. Nous renvoyons à la littérature générale pour relever les caractéristiques de chacune de ces mouvances. Nous ne les suivons ci-après qu'en fonction des deux thèmes spécifiques de ce colloque.

Même si par essence peut-on dire, les congrès et les décisions internationales n'ont jamais eu de force contraignante auprès d'adeptes qui variaient à chaque fois, il faut

---

308 L'ouvrage classique et fondamental demeure pour la Belgique : J. Moulaert, *Le Mouvement anarchiste en Belgique (1870-1914)*, Ottignies-Louvain-La-Neuve, 1996. Pour la période ultérieure, l'on dispose de quelques mémoires de licence inédits dont : D. Karolinski, *Le mouvement anarchiste en Wallonie et à Bruxelles 1919-1940,* Mémoire de licence, Université de Liège, 1983 ; N. Inghels, *Le mouvement anarchiste en Belgique francophone de 1945 à 1970*, mémoire de licence en histoire ULB, 2001-2002. Pour une brève synthèse voir J. Gillen, *Les anarchistes en Belgique* in Anne Morelli et José Gotovitch (dir.), *Contester dans un pays prospère. L'extrême gauche en Belgique et au Canada*, Bruxelles, Peter Lang, 2007, pp 19-36.

309 Pour la différenciation entre syndicalistes révolutionnaires et anarcho-syndicalistes, voir en particulier : P. Ballon, *Le mouvement syndicaliste révolutionnaire à Liège pendant l'entre-deux-guerres*, Revue belge d'histoire contemporaine, XXVIII, 1998, 3-4, pp. 339-362 et M. Steinberg, *A l'origine du communisme belge: L'extrême-gauche révolutionnaire d'avant 1914*, in *Cahiers Marxistes,* III, 1970-1971, pp. 3-34.

bien s'en référer aux programmes, manifestes et résolutions qui émaillent la vie du monde anarchiste pour pouvoir en définir quelques traits.

A la Chaux de Fonds en 1880, un congrès anarchiste international opte résolument pour le communisme libertaire, définissant une forme supérieure de démocratie par l'autonomie absolue des groupes, et des individus dans les groupes, en même temps que la destruction totale de l'Etat doit conduire à l'abolition des frontières. Nous sommes donc au degré zéro tant en ce qui concerne la démocratie parlementaire qu'en ce qui a trait à la patrie. Mais ces frontières subsistant encore, et jouant d'ailleurs un rôle protecteur pour abriter les nombreux fugitifs anarchistes poursuivis dans leurs pays respectifs, c'est à l'intérieur du cadre national que se développent les groupes et groupuscules et qu'ils doivent être étudiés.

Deux correctifs importants dessinent cependant des particularités : la circulation d'une presse anarchiste très active, avec de fortes variations dans le temps, ainsi que l'existence de « colonies » anarchistes émigrées qui accentuent l'affirmation internationaliste du mouvement[310].

En Belgique, 1884 marque la rupture définitive des anarchistes avec la mouvance socialiste. Celle-ci s'opère précisément sur la question des droits politiques. Le mouvement récuse le suffrage universel qui n'a pour lui aucune incidence sur ce qui importe à ses yeux: la situation sociale de l'ouvrier. C'est l'existence même d'un gouvernement, du droit de possession et d'exploitation qui constitue le mal. Dans « la société sans propriété ni autorité, l'initiative individuelle, non entravée par le joug de l'Etat et du capitalisme pourra satisfaire aux besoins de tous suivant les forces de chacun. ... Un terme sera mis à l'ère barbare régie par l'humiliation et la foi dans les maîtres et les dieux »[311]. Ces professions de foi sont officiellement présentées à Verviers devant la commission du Travail créée après les émeutes de 1886.

À travers toutes leurs incarnations successives, les groupes anarchistes de Belgique ne vont pas varier dans leur attitude face à l'Etat bourgeois, condamnant toute aspiration à le réformer, le démocratiser et prenant leur part au tournant terroriste des années '90. La Belgique n'est pas qu'un lieu de refuge, des bombes éclatent également sur son territoire, sans parler de la présence belge dans la Bande à Bonnot !

Plus curieusement, si la démocratie bourgeoise, même mâtinée de social-démocratie constitue l'ennemi absolu, le thème de la nation demeure en demi-teinte dans la phraséologie anarchiste. Ainsi, ils tentent de participer au congrès socialiste international de Bruxelles en 1891 en préparant une série de motions. Celles-ci embrassent un large champ politique et social et prônent notamment l'action extra parlementaire, affirment

310 Voir notamment la colonie *L'Expérience* à Stockel puis Boitsfort, de 1905 à 1908 ; Cf J. Gillen, *Les activités en Belgique d'un anthropologue anarchiste : Eugène Gaspard Marin (1883-1969)*, mémoire de licence en histoire, ULB, 1996-1997

311 J. Moulaert, *op.cit.* pp. 77-78.

l'inutilité des élections, de la législation sociale et, s'adressant à toutes les organisations ouvrières et socialistes, les appellent à se défaire de leurs appareils centralisés pour rendre leurs groupes locaux entièrement autonomes. Mais leurs vigoureux mots d'ordre - infiltration des syndicats, grève révolutionnaire en armes - ne font pas explicitement appel à une mobilisation internationale. La nation est absente de leur discours, mais aussi l'action internationale coordonnée. Rien n'indique qu'il faille sortir du cadre national pour agir.

Au tournant du siècle, des changements interviennent dans le rapport de force de l'anarchie à certains secteurs du mouvement ouvrier. Un courant proche des idées anarchistes se développe au sein du POB autour du journal *Le Réveil des Travailleurs.* Annexant César De Paepe et la Charte de Quaregnon, cette tendance lutte pour le maintien des anarchistes au sein du parti. Elle se caractérise cependant par une opposition farouche à l'encontre du parlementarisme et se réfère aux principes du socialisme pour réclamer la suppression de l'Etat. Et surtout, le journal en appelle à l'internationalisme, inséparable d'un antimilitarisme intransigeant qui s'oppose à la notion de « nation armée », accoucheuse de guerre. L'exclusion du POB de l'éditeur du journal interviendra en 1902.

C'est la même année que se concrétise un tournant amorcé déjà précédemment au sein de l'anarchie en Belgique : le ralliement à l'action syndicale. S'il s'agit bien de la volonté de certains de sortir d'un évident isolement, ce n'est pas pour autant le choix de l'arme syndicale pour mener la révolution espérée. Il s'agit d'une opportunité tactique pour gagner les ouvriers aux théories inchangées de l'anarchie. Ceci marque bien la césure avec les syndicalistes révolutionnaires qui rêvent de faire du syndicat l'instrument de la révolution. Il n'empêche que ce tournant et les diverses formes d'organisation que vont tenter de mettre sur pied les anarchistes entre 1902 et la guerre, s'inscrivent étroitement dans le cadre national belge qu'ils élisent ainsi comme cadre virtuel de leur déploiement et de leurs objectifs politiques, tactiques et stratégiques. La notion d'anarchistes *belges* déboule sous leur plume et prend la forme d'une Fédération.. A cette « nationalisation » correspond une ébauche de structuration internationale à Amsterdam en 1907 sous l'inspiration de l'italien Malatesta. Mais loin de se fondre en un grand courant international niant explicitement les nations, l'autonomie proclamée de chaque entité renvoie précisément à ces mêmes frontières nationales. Cette Internationale anarchiste n'y survivra pas.

La question de la grève générale pour le Suffrage Universel est l'avant-dernier test auquel confronter nos anarchistes. S'ils ont marqué leur pessimisme envers celle de 1902, des divergences se manifestent en 1911. Certains admettent l'importance de la lutte engagée contre le gouvernement catholique, y compris l'action parlementaire. Il n'empêche qu'en 1912, un « manifeste national » proclame « Voter c'est entériner son esclavage ». Dans cet esprit, ils considèrent la grève de 1913 comme une double tromperie, pour

son objectif, le SU, et par le moyen, la grève pacifique. Les travailleurs n'ayant pas de patrie, ils dénoncent la chimère d'une patrie de substitution que constituerait pour eux l'égalité politique, c'est-à-dire le SU.

Dernier test : le rapport à la guerre qui vient. Il sera désastreux pour l'anarchie, en particulier en Belgique. Les discussions théoriques sur le rapport entre guerre et révolution ont divisé les penseurs anarchistes. Quelle priorité accorder ? Nulle trace d'un mot d'ordre de type bolchevik de transformation de la guerre en révolution. Au contraire, un manifeste anarchiste paraît en faveur des Alliés. Plusieurs Belges y figurent. Et ralliement plus que symbolique à la patrie bourgeoise, l'un des principaux penseurs éminents de la mouvance anarchiste, Henri Fuss et « l'inspirateur » des attentats anarchistes de Liège, condamné à 25 ans de travaux forcés en 1892 et libéré en 1901, Jules Moineau, s'engagent tous deux comme volontaires de guerre. On n'entendra plus parler d'anarchie tout au long du conflit...Ainsi les anarchistes, ou du moins une bonne partie d'entr'eux confirment de manière étonnante ce constat que dressait déjà Marcel Liebman à propos du POB : le patriotisme proclamé ou instinctif a constitué la base de ce qu'il désignait comme le réformisme. Dans le cas de l'anarchisme, il s'agit plutôt de son évanouissement.

Les tentatives de constituer un syndicalisme de combat en dehors du POB se sont toutes soldées par un échec, mais elles ont cependant produit des noyaux révolutionnaires qui allaient soit fleurir sous l'aile d'un syndicat affilié au POB, soit animer une minorité plus directement politique à l'intérieur de celui ci. Un Emile Chapelier, aux frontières de l'anarchie et du socialisme révolutionnaire rejoint le POB en 1908 ; un « Groupe socialiste d'action directe » de Charleroi tente de s'y faire admettre comme tel. En ce faisant, ils admettent tous comme une « nécessité inéluctable » les réformes et le parlementarisme. En ce dernier cas, les concessions ne furent pas suffisantes pour lever le refus opposé par le POB. C'est l'adhésion individuelle qui fut donc le canal de l'intégration[312].

C'est au sein du syndicat des employés de Bruxelles que convergèrent plusieurs de ces anarchistes ralliés au socialisme ainsi que les tenants, plus jeunes, d'une ligne construite sur le modèle du syndicalisme révolutionnaire français. Partisans de l'action directe et du sabotage dans la lutte revendicative, en particulier dans les grands magasins, le jeune secrétaire syndical Joseph Jacquemotte et ses amis du journal *L'Exploité*, considéraient l'action politique comme une obligation. Ils se devaient donc d'y prendre part ainsi qu'à l'action parlementaire pour la conquête des droits politiques. Notons que dans cette période de majorité absolue catholique, la composante libre-pensée est fortement présente dans le discours tant anarchiste que socialiste révolutionnaire. Hostiles par principe et brocardant l'électoralisme, déçus des résultats de l'action parlementaire, ils ne la

312 Pour ce qui suit cf M. Steinberg, *op.cit.* et du même, *Joseph Jacquemotte, Biographie Nationale, 1976,* Vol.39,2 pp.478-499.

rejettent pas mais affirment la part grandissante de l'action syndicale, véritable « pivot du mouvement ouvrier ». Jacquemotte tente même d'obtenir l'autonomie des syndicats au sein du POB.

Ainsi le syndicalisme révolutionnaire se rallie aux formes de la démocratie bourgeoise comme moyen d'arriver à ses objectifs, l'émancipation des travailleurs. Mais il ne renonce pas pour autant à l'action directe : il estime nécessaire d'appuyer la lutte parlementaire par des combats extraparlementaires.

D'autres parlent dans ces pages de Henri De Man. Relevons seulement que les marxistes De Man et de Brouckère se différencient clairement de cette aile socialiste révolutionnaire. Leurs critiques acerbes et pertinentes du réformisme social-démocrate demeurent dans le cadre d'une « conscience socialiste » purement idéologique, sans déboucher sur une quelconque action politique[313]. Ils se distancient tant de l'anarchisme que du socialisme révolutionnaire.

Les formes de la démocratie bourgeoise acceptées tactiquement, qu'en est-il de la nation ? Le thème n'apparaît réellement qu'à l'approche de la guerre, quand se répandent les idées de Gustave Hervé dont *L'Exploité* comme les anarchistes adoptent l'antimilitarisme et l'antipatriotisme. Jacquemotte qui intervient au congrès POB de 1909 propose une motion prônant le désarmement unilatéral. Il franchit un pas supplémentaire au congrès de 1913 quand il proclame que les travailleurs n'ont pas de patrie en régime capitaliste et qu'ils doivent s'opposer à la guerre par tous les moyens y compris la grève générale et l'insurrection. Cette extrême gauche est bien mince, appuyée par les seuls JGS, à proclamer cette profession de foi internationaliste, que ne partage en rien l'opposition marxiste.

Aussi n'est-il pas étonnant que le déclenchement de la guerre nivelle cette négation larvaire de la patrie. L'extrême gauche, tant syndicale que politique, demeure sans voix, noyée dans l'élan patriotique d'intégration à la nation tout entière.

Deux manifestations, totalement opposées de nature et de sens, troubleront à peine ce ralliement et à la patrie et au système institutionnel qui la structure. La pointe la plus extrême du distanciement d'avec l'unanimisme patriotique consiste en l'appui donné à la rencontre de Stockholm, qui ne s'oppose cependant ni aux patries ni au régime démocratique bourgeois. Elle fait pourtant figure d'initiative révolutionnaire et antipatriotique aux yeux de la majorité : une motion en sa faveur présentée le 22 août 1917 au conseil général du POB ne recueille que 5 voix contre 70[314]. Sans que l'on ait connaissance des

---

313 H. De Man et L. de Brouckère, *Le mouvement ouvrier en Belgique (1911). Un aspect de la lutte des tendances socialistes* (traduit de l'allemand par René Deprez et présenté par Maxime Steinberg), 2eme édition, Bruxelles, 1985.

314 W. Geldolf, *Stockholm, 1917. Camille Huysmans in de schaduw van titanen*, Anvers,1996. M. Liebman, *Origine et signification idéologique de la scission communiste dans le Parti Ouvrier Belge*, Bruxelles, 1962-1963, ULB, thèse de doctorat inédite, 2e partie, p.27.

circonstances exactes, Jacquemotte aurait rallié à lui 16 voix en janvier 1918. La réserve marquée par le même Jacquemotte lors de la venue à Bruxelles en 1914 de Karl Liebknecht, sa retenue soulignée face aux membres du *Soldatenrat Brüssel* en novembre 1918, indiquent à tout le moins la prudence patriotique dont il témoigne tout au long de la guerre[315].

C'est dans le cadre ambigu d'un activisme socialiste que se font entendre quelques autres voix qui récusent l'union sacrée, mais aussi la Belgique bourgeoise et francophone : on y retrouve des jeunes, des artistes et des intellectuels. Quelques poignées à Anvers, Gand et Bruxelles, pas assez pour imprimer une marque profonde, ni dans le mouvement socialiste, ni dans la Belgique exultante de patriotisme en 1918[316]. Quant aux groupes socialistes organisés en France et aux Pays Bas, très souvent hostiles à l'Union sacrée, ils sont soumis à de fortes pressions, leur écho est faible et leur héritage est inexistant[317].

Le « social-patriotisme » a tout submergé.

L'intégration de la social-démocratie au régime démocratique bourgeois qu'elle s'empresse de s'approprier en le réformant politiquement et socialement, laisse peu de place à la contestation. L'ancienne gauche ne remet pas en cause le système : elle s'oppose au ministérialisme, laissant quelques poignées de JGS suivre un cours radical, « luxemburgiste », qui les conduit à la proclamation d'un Parti communiste groupusculaire désormais libre de récuser sans plus de nuances ni atermoiements l'ordre capitaliste et d'appeler sans tarder à sa destruction. Il s'agit du premier parti d'appellation communiste forgé par quelque 200 Jeunes Gardes Socialistes autour de War Van Overstraeten en 1919 et reconnu dès 1920 par l'Internationale Communiste. Devenus aussitôt soldats de celle-ci, ils se battent désormais au service d'une autre patrie, la révolution et son incarnation, la Russie soviétique. Ce premier PC refuse toute participation aux élections et dénonce le système démocratique bourgeois [318].

Dans le paysage à vrai dire désert de la contestation radicale, empruntée principalement via des voies artistiques par des revues culturelles (*Clarté, Lumière, Haro !, Art Libre, Ça ira, …*[319]), Joseph Jacquemotte poursuit un combat qui le place à l'extrême

---

315 C. Fabry, *Karl Liebknecht en Belgique pendant la guerre. Deux portraits du révolutionnaire allemand* / Bruxelles, 1920. José Gotovitch, *Révolution à Bruxelles : le Zentral-Soldaten-Rat in Brüssel in* Roland Baumann/Hubert Roland *(Hrsg.), Carl-Einstein Kolloquium 1998 ; Carl Einstein à Bruxelles : Dialogue par-dessus les frontières,* Francfort-Berlin-Bern-Bruxelles-New-York-Oxford-Vienne 2001, pp. 237-257

316 M. Sertyn, *Het socialistisch aktivisme tijdens de eerste wereldoorlog*, RBHC, VII, 1976,1-2,pp.169-195 ; Stutje, Jan Willem, *Het radicale socialisme en de opkomst van de communistische beweging in Antwerpen* in *Jef Van Extergem en zijn tijd*, Bruxelles, 1998, pp. 35-51.

317 M. Liebman, *op. cit.*

318 J. Gotovitch et M. Narinski, (Drs), *Komintern : l'histoire et les hommes. Dictionnaire biographique de l'Internationale communiste,* Paris, 2001, pp. 566-567. M. Liebman, *op. cit.*

319 R. Avermaete, *L'aventure de Lumière*, Bruxelles, 1969 ; C. Fontaine, *Bob Claessens, le temps d'une vie*, Bruxelles, 1977

gauche belge et socialiste, mais dans le courant centriste international. Son analyse du conflit rejoint encore le point de vue de la guerre du droit, il émet initialement des réserves quant à la révolution bolchevique tout contribuant à en faire connaître quelques aspects essentiels[320]. Il se trouve encore sous l'influence du socialisme de guerre. Mais la misère sociale perpétuée, le mensonge de la patrie reconnaissante aiguisent peu à peu le vocabulaire. En avril 1919, Jacquemotte écrit dans *L'Exploité* : « Nous refusons d'être l'aile gauche du parti libéral. Nous refusons d'être un parti purement démocratique dont toute action socialiste serait exclue ». En confirmation, Charles Massart souligne l'importance du Parlement, « forme qui convient le mieux à la démocratie, démocratie bourgeoise qui a encore une longue vie devant elle. Il faut donc participer au Parlement, mais au nom de la lutte de classe. » . Le terrain de cette lutte est national.

De fait, sous le discours révolutionnaire de cette extrême gauche socialiste, on ne trouvera pas de refus explicite de la démocratie ni de la nation, encore que celle-ci apparaisse le plus souvent sous l'incantation du « peuple ». C'est la mise en cause de la pratique gouvernementale socialiste qui conduit, malgré l'appui reçu à Bruxelles, à la totale marginalisation des *Amis de l'Exploité,* le groupe constitué par Jacquemotte au sein du POB.

La solidarité témoignée envers l'expérience bolchevique demeure modérée tant qu'elle s'exprime dans les rangs du parti. C'est au moment de se faire exclure que Jacquemotte théorise brièvement mais clairement la position de ses amis: il répudie le nationalisme, adhère à la dictature du prolétariat et dénonce la démocratie bourgeoise. A ce moment la cause est entendue. Cette gauche-là se place résolument en dehors du système, mais ne manquera pas d'y recourir en faisant adopter par le nouveau parti qu'elle constitue en 1921 en fusionnant avec le PC de Van Overstraeten, avec l'appui de l'Internationale et contre ce dernier, la participation aux élections…

En projetant dans les années qui suivent, on peut retrouver des accents fort proches de ce cycle, de cette rémanence du patriotisme au défi de la guerre. : le fascisme ne bouleverse qu'un moment la distribution des rôles. Anarchie et extrême gauche non communiste disparaissent dans le tourbillon de la seconde guerre. Mais les héritiers de Jacquemotte meurent pour la démocratie en entonnant des hymnes ultra-patriotiques, après avoir élargi cette patrie de l'Yser à l'Oural…[321]

---

320 Il est l'éditeur, en août 1918, de la brochure préparée par Joseph Wauters et Emile Housiaux *La Révolution Russe, sl. ;* Renard, Claude, *Octobre 1917 et le mouvement ouvrier belge,* Bruxelles, 1967.
321 J. Gotovitch, *Du rouge au tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944*, Bruxelles, 1992.

Les femmes dans le processus de démocratisation de la société belge, 1890-1921

Eliane Gubin

Dans cet article, j'évoquerai la manière dont les femmes ont tenté de s'insérer dans le processus de démocratisation en cours jusqu'en 1920-21. De 1890 à 1920, leurs tentatives s'inscrivent dans un cadre totalement différent de celles des hommes : chronologique (l'égalité politique n'est atteinte qu'en 1948) mais surtout conceptuel. En effet l'accès au suffrage différé entre les sexes ne traduit pas un simple décalage dans le temps (d'abord les hommes, puis les femmes comme on l'écrit souvent) mais découle de conceptions totalement différentes relatives à la citoyenneté. Les femmes restent hors de la pensée démocratique qui théorise l'extension des droits politiques à l'ensemble des citoyens, elles ne sont jamais considérées comme des'citoyens potentiels à part entière'. Que représente dès lors la nation pour celles qui sont privées de droits ? Sur quelles bases ont-elles construit leur citoyenneté? Et quel type de citoyenneté ? Avant d'aborder ces questions, il convient de rappeler trois remarques fondamentales.

1. L'exclusion des femmes ne découle pas du système censitaire qui définit les critères pour accéder à la *fonction* d'électeur (jusqu'en 1893), ni du suffrage plural qui module la puissance de vote des hommes selon leur position socio-économique. De tels critères sont, par définition, susceptibles de changer et leur critique participe d'une lutte politique masculine classique pour la conquête du pouvoir et la redistribution des richesses. L'exclusion des femmes découle de leur nature biologique : les femmes sont exclues parce que *femmes*. Leur exclusion est pensée comme 'naturelle', définitive et perpétuelle, puisqu'elle tient à leur 'non-masculinité' (Proudhon).

2. La démocratisation *formelle,* obtenue par voie législative, ne s'est jamais accompagnée pour les femmes d'une égalité *effective,* mais a suscité des partitions successives de l'espace politique, faisant resurgir les divisions sous le couvert d'une complémentarité entre hommes et femmes.

3. Les revendications politiques des femmes dépendaient du bon vouloir de relais masculins, puisque elles-mêmes étaient à l'écart des lieux de décision. Leurs demandes, nécessairement médiatisées par des hommes, ont rarement été jugées prioritaires.

En conséquence, le processus masculin de démocratisation (bien qu'il soit pris généralement comme référence) n'est pas pertinent pour les femmes dont le parcours est dominé par des relations de genre – une hypothèque forte qui pèse sur leurs moyens d'action et leurs stratégies.

De 1890 à 1914 : une triple mobilisation

Au tournant du siècle, les femmes sont enrôlées dans une triple mobilisation : féministe, sociale et politique. Seule la première vise une réelle démocratisation de la société, les deux autres constituent des outils, l'un de stabilité sociale, l'autre de rééquilibrage politique, utilisés par les partis mais sans incidence sur la notion même de démocratie.

Un féminisme ancré dans le cadre national

Le féminisme qui naît en 1892 (Ligue belge du droit des femmes) est profondément national. Issu d'un milieu social précis, la bourgeoise intellectuelle de gauche et libre penseuse de la capitale, il en partage les idées, adopte un programme d'émancipation progressive, et affirme sa foi dans le progrès par l'éducation et l'indépendance économique. C'est pourquoi il ne considère pas d'emblée la lutte politique comme prioritaire (à la différence des autres féminismes européens) mais la subordonne au suffrage professionnel, à l'égalité économique et à la révision du code civil.

Il n'est pas totalement dépourvu d'influence car il compte parmi ses 300 adhérents des alliés importants, dont Hector Denis et Emile Vandervelde, qui deviennent même ses relais parlementaires 'attitrés'. Toutefois son audience reste faible en raison d'un contexte national peu favorable à l'émergence d'une 'question féminine'. L'attention se focalise en effet sur la situation d'exception que constituent le maintien des catholiques au pouvoir depuis 1884 et l'irruption du POB sur la scène politique. Par ailleurs, les mentalités sont peu enclines à l'égalité sexuée: la doctrine 'sociale' de l'Eglise réaffirme la supériorité de l'homme sur la femme (*Rerum novarum*, 1891) ; les sciences positives, en plaçant la femme dans un état de développement inférieur à l'homme, prétendent fournir une preuve 'scientifique' à sa dépendance légale. Tout, en cette fin de siècle, contribue à justifier l'exclusion des femmes de la vie publique. Ces courants conjugués s'accompagnent d'un vif antiféminisme, voire d'une forte misogynie, très sensible dans les lettres, les arts et les sciences.

Sans base suffisante dans son pays, le féminisme belge compense sa relative faiblesse par des appuis internationaux dès 1896, principalement auprès du Conseil international des femmes (CIF). Paradoxalement, ces liens internationaux soudent aussi son ancrage national car pour s'affilier officiellement au CIF, le féminisme belge doit d'abord s'organiser en Conseil *national* des femmes *belges* (1905). Cette étape est fondamentale car elle apporte au mouvement une crédibilité et une visibilité transnationales (les féministes belges organisent trois congrès internationaux à Bruxelles, en 1897, 1902 et 1912), mais surtout elle lui fournit un cadre d'action, un mode d'organisation et de travail structuré, une culture et un programme communs. Au cours de rencontres internationales ré-

gulières (34 congrès entre 1878 et 1914), les féministes participent à une analyse comparatiste en profondeur des situations faites aux femmes en Europe et aux Etats-unis qui leur fournit une remarquable connaissance des différents systèmes politiques en vigueur, de leurs conséquences pour le statut des femmes et des rapports de force dans chaque pays[322]. L'examen des diversités nationales, des victoires et des échecs à l'étranger, constitue un terreau où les féministes belges puisent leurs propres convictions et construisent leurs arguments.

Pourtant cet internationalisme n'entame nullement les spécificités nationales, au contraire. Si le programme du CIF, fondé sur la 'sororité' et la concorde entre les peuples, propose un mode inédit de cohésion sociale incluant l'égalité totale des sexes et un ordre moral supérieur, il est tellement vaste qu'il permet à chaque groupe national d'adhérer sans renoncer à ses spécificités. Dès l'origine d'ailleurs, le CIF prend soin d'écarter toutes les questions qui 'fâchent' et encourage au contraire l'adaptation des objectifs féministes aux contraintes nationales pour permettre leur réalisation. Il s'agit pour lui de véhiculer un internationalisme intégral qui 'place l'humanité au-dessus des nationalités'[323]. C'est à ce prix que le CIF parvient à réunir plus de 7.000.000 d'adhérentes à la veille de la Première Guerre mondiale.

Les féministes belges y trouvent donc l'appui qu'elles peinent à obtenir dans leur propre pays et la conviction, au regard des expériences des pays nordiques, que l'égalité est possible. Elles ne limitent d'ailleurs pas leur activité internationale au seul féminisme mais collaborent à tous les grands mouvements humanitaires: pacifisme, abolitionnisme, antialcoolisme, lutte contre les maladies vénériennes... Ainsi l'Alliance des femmes pour la paix par l'éducation (exclusivement féminine) devance de loin, en nombre d'adhésions, la Société belge de l'arbitrage et de la paix d'Henri La Fontaine et constitue avant 1914 'la principale force du mouvement de paix belge'[324].

Ces engagements sont payants. Ils offrent à ces militantes un véritable apprentissage politique et des rudiments de lobbying. Ils leur procurent des appuis solides puisque ce sont les sociétés pacifistes et les ligues de moralité publique qui soutiennent avec le plus de force la revendication du suffrage féminin avant 1914. Pour ces courants humanitaires en effet, très critiques du pouvoir, seules les catégories qui n'ont pas été impliquées dans la politique antérieure sont capables de la réformer. L'exclusion politique des femmes tourne ainsi à leur avantage et leur confère la 'virginité' nécessaire pour modifier en profondeur des pratiques disqualifiées.

---

322 Cf. l'excellente tenue de la rubrique internationale de la revue *La Ligue* (1892-1914).

323 Sur les liens avec le CIF : L. Beyers, E. Flour, C. Jacques et S. Lefebvre, *Des femmes qui changent le monde. Histoire du Conseil international des femme,* Racine, Bruxelles, 2005, 243 p.

324 N. Lubelski, *Les mouvements et les idéologies pacifistes en Belgique 1830-1914*, thèse de doctorat inédite, ULB, 1977, t. I, p. 375 ; AVB, Fonds Nyssens, *Liste des membres*, 1912. Fondée en 1906, l'Alliance compte près de mille adhérents en 1911, la Société pour la Paix et l'Arbitrage 450.

Aussi l'accès à la citoyenneté est réclamé en mettant en évidence les qualités 'innées' des femmes, transférées de la sphère privée au niveau national et érigées en qualités humaines indispensables à l'intérêt général[325]. Il ne s'agit donc pas d'une revendication frontale du suffrage fondée sur l'égalité des sexes, mais bien d'un subtil élargissement du contenu de la notion de citoyenneté pour justifier la revendication. C'est en insérant dans la notion *politique* de la citoyenneté une responsabilité *sociale et philanthropique* (généralement reconnue aux femmes) que les féministes légitiment leur demande de participation politique. Inversement, cette demande permet d'illustrer les bienfaits de l'égalité : 'Tous ceux qui ont a cœur le progrès moral de la nation doivent désirer que l'égalité politique des sexes soit enfin décrétée'[326]. Dans sa campagne organisée en 1913 en faveur du SU pour les deux sexes, la Fédération belge pour le suffrage des femmes réclame le suffrage des femmes au nom d' une société plus juste, car un pays où les femmes votent est un pays 'où l'alcoolisme recule, le crime recule, le paupérisme recule, l'ignorance recule... la prévoyance sociale avance, l'assistance préventive avance, l'enseignement avance, la paix avance. En somme l'expérience féministe internationale se présente à l'observation sociale avec l'auréole d'une civilisation supérieure'[327].

La démocratisation réclamée par les féministes véhicule donc une forte dimension de genre, même si la perspective égalitaire est sous-jacente : la présence des femmes dans l'espace politique serait un bouleversement au plan numérique, mais démultiplié par les orientations que les femmes apporteraient à l'agenda politique. Cette stratégie est d'autant plus habile qu'elle situe la place des femmes dans des domaines sociaux non encore investis par l'Etat – et où la concurrence avec les hommes politiques n'existe pas.

Les femmes au cœur d'une réflexion politique et sociale

Tandis que les féministes cherchent à s'immiscer dans le processus de démocratisation en cours, les femmes font, d'une manière générale, l'objet de réflexions et de manipulations de la part des partis, au plan social et politique. C'est une donnée importante, dont il faut tenir compte même si elle n'a aucune incidence directe sur la démocratisation, car elle interfère dans les rapports de force.

Au plan social, les émeutes sanglantes de 1886 ont obligé l'Etat à intervenir dans des domaines jusque-là rejetés dans la sphère privée. Le programme de pacification sociale mis en place par les catholiques se recentre sur la famille – et donc sur les femmes. Former les ouvrières à leurs tâches familiales pour développer le 'bonheur' de l'ouvrier dans son foyer et le rendre ainsi imperméable aux 'sirènes' socialistes constitue un des

325 Voir notamment la revue *La Clairière*, organe de l'Union belge des femmes contre l'alcool en 1903.
326 *La Ligue*, XXI, 1913, p. 39.
327 *La Ligue*, XXI, 1913, p. 35.

mots d'ordre 'pour attaquer le mal dans ses racines'[328]. En moins de dix ans, les femmes des classes ouvrières sont formatées dans un vaste réseau d'enseignement ménager, présenté comme 'le manuel civique à l'usage des filles'. Censés produire 'de la paix sociale', 326 cours ménagers sont créés, avec l'appui du ministre de l'Agriculture et de l'Industrie, dans le sillon industriel dans un but 'de pacification sociale'. Ils font également partie de la panoplie des œuvres patronales. Toutes les femmes sont mobilisées : les bourgeoises au sein de mouvements caritatifs et antisocialistes, les ouvrières dans les patronages, les paysannes dans les Cercles de fermières et les Boerinnenbonden.

Devenues vecteur de pacification sociale, les femmes deviennent vers la même époque un enjeu potentiel de rééquilibrage entre les partis. Depuis l'avènement du POB et surtout ses bons résultats électoraux de 1894, l'échiquier politique belge est en pleine recomposition. Désormais chaque parti tente d'attirer à lui des masses nouvelles (classes moyennes, masses rurales) mais suppute aussi les avantages d'un éventuel suffrage féminin, qui doublerait d'un coup l'électorat – un élargissement mal expérimenté jusque-là. Ces réflexions, qui se fondent sur le préjugé tenace du vote conservateur des femmes, amènent le parti catholique, pourtant opposé à toute émancipation féminine, à réclamer le suffrage des femmes à partir de 1902. Pour les mêmes raisons, les libéraux et les socialistes (qui l'avaient théoriquement accepté) le repoussent.

Ces luttes partisanes n'apportent rien à la poursuite de la démocratie puisqu'elles n'ont jamais pour but de reconnaître des citoyennes. Mais elles déstabilisent les féministes et empêchent désormais tout front commun, en 'pilarisant' les femmes. Depuis le Congrès de Gotha (1896) et surtout de Stuttgart (1907) , les socialistes repoussent toute alliance avec 'les féministes bourgeoises' tandis que les associations féminines catholiques se cantonnent dans le rôle caritatif assigné par l'Eglise.

Une redistribution des cartes en 14-18

La guerre réalise pourtant ce qui paraissait impossible jusque-là. L'élan national balaie les divisions, y compris les velléités de régionalisme culturel de l'Union des femmes de Wallonie. Seule une poignée de féministes gantoises se laissera tenter par la collaboration activiste. Dès le 8 août 1914, l'Union patriotique des femmes belges regroupe les associations féministes et féminines, sans distinction d'opinion, sous la bannière du 'service à la patrie'. Centralisant toutes les œuvres d'assistance féminine, l'Union fonctionne durant toute la guerre en collaboration avec le CNSA. A la libération, elle fusionne avec la Fédération belge pour le suffrage des femmes.

Cette explosion de patriotisme interpelle sur l'attachement des femmes à une nation qui ne leur reconnaît aucun droit : c'est une question qui mériterait d'être explorée.

328 E. Cheysson, *Frédéric Le Play, l'homme, la méthode, la doctrine*, Paris, 1986, p. 17.

Je me bornerai ici à rappeler comment les femmes mettent à profit l'occupation pour s'intégrer dans la nation. Le brouillage des identités et des rôles sociaux[329] (notamment par l'éviction brutale des hommes des lieux de pouvoir confisqués par l'occupant) leur permet de prendre pied dans le système d'assistance généralisée organisé sous l'égide du CNSA. Comme l'assistance est un domaine traditionnellement féminin, elles investissent pleinement ce qui constitue bientôt le 'home front'. Toutes les portes s'ouvrent à elles au nom du patriotisme, y compris les activités 'viriles', comme la résistance. Pour la première fois, la Première Guerre fournit aux femmes l'occasion de participer à la 'mémoire collective' de la nation par leur dévouement et leur héroïsme.

La période d'occupation permet donc aux femmes des classes supérieures et moyennes de s'emparer d'une série de problèmes, vitaux pour l'avenir du pays (tels que la protection de la petite enfance et des mères, des indigents, des malades et des blessés, la distribution de repas...etc) et de témoigner d'un civisme au nom duquel elles réclameront des droits après la guerre.

Au plan international, la guerre provoque la rupture du féminisme international. Les réactions patriotiques exacerbées entraînent immédiatement l'arrêt des activités du CIF et de l'Association internationale pour le Suffrage des femmes. Dès le 15 avril 1915, Lady Aberdeen, présidente du CIF, déclare que les femmes 'doivent faire leur devoir en tant que citoyennes de chaque pays'. Au Congrès pour la paix de La Haye (avril-mai 1915), réuni à l'initiative de quelques féministes hollandaises et américaines, les femmes belges envoient une délégation, mais pour s'opposer violemment à toute paix immédiate. Pendant toute la guerre, elles restent en-dehors du mouvement pacifiste (Comité international des femmes pour une paix durable) et, même après 1918, elles constituent, avec les Françaises, le noyau dur de la résistance au pardon[330]. Ce repli dans un cadre national, très sensible à la sortie de la guerre, se poursuivra jusque dans l'action internationale, encore dans les années 1920. Ainsi un des combats prioritaires des féministes belges, porté avec succès devant la SDN, sera la question de la nationalité de la femme mariée. Elle aboutira à la loi du 15 mai 1922 permettant à la femme belge qui épouse un étranger de conserver sa nationalité.

Une démocratisation homéopathique en 1920-21

Dès novembre 1918, les féministes réclament le suffrage des femmes au nom de leur civisme et de leur endurance pendant la guerre. Elles empruntent, mot pour mot, les

329 E. Gubin, 'Bespiegelingen over sekse en oorlog in België 1914-1918',in: *Sekse en Oorlog, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, n°15, IISG, Amsterdam, 1995, p. 33-48.
330 *Le Féminisme chrétien de Belgique*, juin-juillet 1920, p. 93.

termes du discours du trône relatifs au SU masculin. Mais à la différence des hommes, elles obtiennent très peu : le suffrage communal[331], et comme lot de consolation, l'éligibilité à tous les niveaux et l'assurance que le suffrage général pourra être établi sans réviser la constitution. Ce découpage de la citoyenneté féminine, selon les niveaux d'élection et les catégories de femmes, est jugée humiliant (les prostituées sont exclues du suffrage communal, les veuves de guerre qui se remarient perdent le droit de vote). La déception des féministes est immense.

Toutefois, il y a bel et bien démocratisation au plan communal. L'électorat est doublé et les électrices sont majoritaires (52%) : aucun parti ne peut plus les ignorer. L'encadrement des femmes, amorcé à titre préventif avant guerre, s'organise dans l'urgence. Mais les efforts de tous les partis auprès des électrices sont guidés par les bénéfices qu'ils espèrent en tirer. Par ailleurs, la propagande électorale se révèle d'emblée sexuellement ciblée. Aucun parti ne s'adresse de la même manière aux électeurs-citoyens et aux citoyennes-ménagères. Tout indique au contraire qu'ils occupent une place distincte dans l'espace politique, fût-il devenu mixte. Les candidates sont très rarement placées en ordre utile sur les listes, mais surtout, qu'elles soient électrices, candidates ou élues, les femmes sont toujours renvoyées à leur condition de femmes. C'est en tant *qu'épouses et mères* qu'elles entrent dans un espace politique qui fait appel à leur compétences domestiques ou maternelles pour reconstruire 'le ménage communal'. Toutes, y compris Marie Spaak-Janson, la première sénatrice cooptée par le POB en 1921, sont présentées comme de 'bonnes ménagères' ou de 'bonnes mères de famille'. Durant tout l'entre-deux-guerres, la propagande électorale ne reconnaîtra que trois figures de femmes possibles en politique : la ménagère, l'infirmière ou l'héroïne de guerre.

On assiste donc après 1921 à une partition du politique en un domaine 'privatisé', confié aux femmes (femmes, enfants, questions sociales), nettement distinct de la 'grande politique', restée le monopole des hommes. C'est pourquoi, paradoxalement, cette première démocratisation en faveur des femmes accentue leur isolement dans la sphère politique au lieu de constituer une étape vers plus d'égalité. Après l'échec d'un éphémère Parti général des femmes belges (1921), les associations féminines se redistribuent selon la ligne des partis pour prendre en charge les activités spécifiquement féminines que ceux-ci leur réservent.

Entre-temps, deux phénomènes fondamentaux de l'après-guerre interagissent sur la question du suffrage féminin : la féminisation rapide des nouveaux domaines d'intervention étatique et la 'nationalisation des mères'. La sortie de guerre implique en effet la reconstruction économique du pays mais aussi sa repopulation. Bien que l'hémorragie démographique y soit moindre qu'ailleurs, la Belgique embraie sur une politique nata-

331 Le suffrage législatif est réservé à quelques rares catégories limitées de femmes. Il leur est concédé comme un 'suffrage posthume' permettant d'exprimer'la voix du mort'.

liste musclée[332] qui renvoie les femmes au foyer et à leur rôle de mère. Cette 'nationalisation' des mères, souvent décrite comme l'apanage des régimes totalitaires, est pratiquée dans tous les pays après 1918 ; tous les régimes ont érigé la maternité en affaire publique et ont développé des politiques familialistes dans un but populationniste et moral, afin de remettre sur son axe une société dont on craignait qu'elle ne soit atteinte par les effets 'dissolvants' de la guerre. Les associations féminines suivent largement ce courant, où elles puisent les moyens de s'imposer et d'exercer en retour une pression sur l'Etat. Elles en viennent ainsi à réclamer que la maternité, érigée en fonction sociale, serve en quelque sorte de porte d'entrée en politique pour les femmes et légitime leur participation à la prise de décision.

Par ailleurs, la sortie de guerre implique aussi l'institutionnalisation d'une série de mesures sociales expérimentées durant le conflit. Ces nouveaux domaines d'intervention étatique (protection de la petite enfance, soins, assistance sociale...) sont rapidement féminisés. Les femmes contribuent ainsi largement à fonder les prémisses d'un Etat-providence par la professionnalisation d'activités naguère bénévoles, au sein des œuvres philanthropiques. A la fois cibles et actrices de ces politiques sociales, le rôle des femmes est institutionnalisé dès 1920 par la création des écoles de service social et la formation systématique d'auxiliaires, habilitées à intervenir dans les familles, mais aussi dans les usines, les associations, les mutualités, les syndicats, les caisses de compensations pour allocations familiales.

Ces deux phénomènes contribuent largement à connoter la revendication suffragiste d'accents maternalistes, qui renforcent ainsi la partition sexuée de la citoyenneté. Seuls les groupes féministes laïques 'radicaux' (Egalité ou le Groupement belge de la Porte ouverte) restent hors de cette tendance, accentuant en revanche leur volonté d'égalité entre hommes et femmes comme membres du genre humain. Mais ils sont très minoritaires.

Conclusions

L'insertion politique des femmes n'est pas réellement à l'ordre du jour dans la société belge jusqu'en 1921. Même à ce moment-là, elle résulte plus de rééquilibrages politiques que d'une volonté d'égalité entre hommes et femmes. Citoyennes au niveau communal, les femmes sont positionnées en fonction de leurs qualités 'biologiques' et des activités complémentaires (mais non concurrentielles) qu'elles peuvent apporter dans le champ politique. C'est pourquoi la première démocratisation en faveur des femmes débouche plutôt sur un transfert de leurs attributions familiales dans le domaine public, plus

332 V. Piette et E. Gubin,'La politique nataliste de l'entre-deux-guerres', in Coenen, M-Th., *Corps de femmes. Sexualité et contrôle social,* Bruxelles, De Boeck Université, 2002, p.115-129.

qu'elle ne contribue à en estomper la division sexuée. La féminisation rapide des nouveaux domaines d'intervention sociale de l'état et la nationalisation de la maternité, renforcent cette tendance, faisant de la conquête du suffrage féminin une histoire totalement différente de l'histoire du suffrage masculin.

D'une certaine manière, les féministes d'avant 1914 ont (et c'était de bonne guerre) pris appui sur les compétences que la société reconnaissait aux femmes pour creuser une brèche dans l'espace politique. Elles ont contribué ainsi à élargir la conception de la citoyenneté en la dotant d'une dimension sociale et éthique. Mais chez elles, cette stratégie n'oblitérait pas le concept d'égalité entre les êtres humains.

L'après-guerre privilégie la perspective naturaliste. En phase avec un contexte national qui mise sur les femmes pour relancer la croissance démographique et assumer le nouveau travail social, les associations féminines puisent dans ce terreau-là leur influence et leur puissance. C'est désormais la carte qu'elles jouent pour réclamer le vote féminin. Aux arguments universalistes des pionnières se substituent des arguments utilitaristes[333] : les hommes ne peuvent, en tant qu'*hommes*, représenter les intérêts des *femmes* et encore moins s'occuper des questions gérées traditionnellement par elles. Cette conception s'impose d'autant mieux qu'elle s'accorde avec la doctrine de l'Eglise mais aussi avec la répartition des tâches au sein des partis politiques. Seul le féminisme laïque radical en dénonce les dangers : une communautarisation de la politique, au détriment d'une mise en commun de l'intérêt général

333 Sur cette notion : P. Rosanvallon, *Le sacre du citoyen*, Paris, Gallimard, 1992, p. 395 et sv.

II MONARCHIE EN LEGER MONARCHIE ET ARMEE

INLEIDING

Herman Van Goethem

Speelden de koning en het leger in op de verruiming van de democratie om het natiegevoel te versterken? Lukten ze er in om de nu politiek mondige bevolking te groeperen rond de monarchie en het leger?

Zowel de monarchie als de legerleiding zagen scherp in dat de electorale emancipatie van de massa nuttig kon worden aangewend om de Natie te versterken. In welke zin dat gebeurde, wordt in de hierna volgende bijdragen belicht.

Luc De Vos en Ruben Verbist analyseren de militaire dienstplicht en haar rol binnen natievorming en democratie in 1890-1921. De legerleiding wilde al te graag via de legerdienst het natiegevoel versterken en verspreiden. In de 19de eeuw vormden het katholieke antimilitarisme en het relatief gering aantal dienstplichtigen echter een remmende factor. De democratisering van het stemrecht opende ongetwijfeld een nieuw perspectief. Lag een algemene dienstplicht immers niet in het verlengde van de uitbreiding van het mannelijke kieskorps? In dit streven zag de legerleiding zich zeer gesteund door de koning, die tevens opperbevelhebber van het leger was. Leidde de doorvoering van de algemene dienstplicht in 1909-1913 tot het verhoopte resultaat? De taalkwestie in 1914-1918 verstoorde grondig het patriottische elan dat uitging van de Grote Oorlog, ofschoon – niet zonder reden – de reputatie van Albert I bij zijn soldaten ongeschonden bleef. De electoraal geëmancipeerde Natie bleek dus nog andere krachten te ontwikkelen. Het beroep op de massa bleek zo een doos van Pandora te zijn.

Zoals uit de bijdrage van Jan Velaers blijkt, droomde Leopold II zelf alvast van een mobilisering van de bevolking ten gunste van de Troon. De koning besefte goed dat het algemeen meervoudig stemrecht, zelfs in zijn getemperde, "meervoudige" variante, de macht van het parlement aanzienlijk moest vergroten. Maar ging de monarchie zo niet gemarginaliseerd worden? Leopold I had al met lede ogen de opkomst van politieke partijen moeten aanzien, die ministers aan een programma bonden en zo onttrokken aan de invloed van de koning. Nu zou daar een parlement bovenopkomen dat niet meer enkele tienduizenden heren van rang en stand vertegenwoordigde maar dat zijn gezag aan meer dan een miljoen stemmen ontlenen zou. Zo zag er niet goed uit voor de koninklijke macht. Het lijkt er sterk op dat de vorst nu voor de vlucht vooruit koos: hij ging dromen van volksreferenda en plebiscieten. Het parlement zou gecounterd worden omdat de koning, steeds samen met de ministers, aan de bevolking vragen kon voorleggen over mate-

ries waar het parlement zich mee inliet. De zo grote tegenstelling tussen wettelijk land en werkelijk land in de periode van het cijnskiesstelsel zou nu dus worden bestendigd door een tegenstelling tussen "rechtstreekse" en "onrechtstreekse" democratie. Leopold II liep daarmee vooruit op institutionele experimenten die in de 20ste eeuw in diverse landen zouden worden uitgeprobeerd, vaak in een totalitaire context waarbij het parlement buiten spel werd gezet of onbestaande was en de bevolking gedirigeerd werd door een uitgekiende propagandamachine. Wat Leopold II betreft bleef het enkel bij dromen.

Albert I ten slotte, voelde ook sterk het gewicht aan van de massa en de mogelijke weerslag daarvan op de monarchie en de Natie. Laurence Van Ypersele toont aan hoe anders hij daarmee omging, in vergelijking met zijn oom. Na Leopold II lag het voor de hand dat Albert I terug streven zou naar een populaire monarchie. De oorlog met zijn massale mobilisatie van soldaten en hun inzet voor het Vaderland, bood daarenboven een ongezien kans om de Natie in een patriottisch elan rond de Koning-Ridder te verenigen. Zoals we reeds hoger aangeven zou de taalkwestie dat alles echter grondig verstoren.

Indien, zoals de hierna volgende bijdragen aantonen, de integratie van de monarchie in de massademocratie uiteindelijk kon lukken, dan is anderzijds de natievorming zelf gestrand op de wellicht onafwendbare Vlaams-Waalse tegenstelling. Waarbij de monarchie zich steeds meer de vraag stellen moet welke plaats zij kan krijgen in een land dat steeds verder uit elkaar groeit.

De militaire dienstplicht en haar rol binnen natievorming en democratie, 1890-1921.

Luc De Vos & Ruben Verbist

Inleiding

Op het eerste gezicht lijkt het evident om nationalisme en leger met elkaar te associëren. De evolutie van de maatschappij –de rol die het leger kan spelen in en voor de samenleving en de mate waarin de hedendaagse militair zich al dan niet profileert als nationalistisch– tonen aan dat dit echter niet zo hoeft te zijn. Dankzij de Europese Unie en het wegvallen van een nabije militaire dreiging en de daarmee gepaard gaande verandering in de maatschappelijke psychologie van het individu, met name de invulling van plichten en rechten ten gevolge van de toename van de welvaart en de hoeveelheid beschikbare vrije tijd, staat het gehalte aan nationalisme van de doorsneeburger eerder op een laag pitje, zeker in België.

In het verleden was het evenwel anders gesteld. Door een aantal factoren naar voren te schuiven en deze te toetsen in de bestudeerde periode, hopen we meer inzicht te verschaffen in de manier waarop de militaire dienstplicht de democratie en de natievorming beïnvloedde, hoe democratie en natie eventueel gestalte gaven aan de dienstplicht en in welke mate natie en democratie elkaar beïnvloedden. Uiteraard bekijken we ook de invloed van het regionalisme.

De factoren die onderzocht worden om een antwoord te formuleren op de vraagstelling zijn de volgende:

- de taalkwestie en het communautaire spanningsveld;
- het leger als smeltkroes van de natie;
- buitenlandse bedreigingen;
- de rol van de vorst bij de natievorming in zijn functie van opperbevelhebber van het leger en als symbool van het vaderland;
- de levensbeschouwing van de politieke partijen en hun visie op het leger;
- de invoering van het stemrecht.

We onthouden ons dus doelbewust van andere factoren die inspelen op het nationalisme, zoals religie en economische vooruitgang,[1] daar dit het vakdomein is van an-

1 L. Vos, 'Nationalisme: reflecties van een historicus', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 1997, nr. 3 – themanummer nationalisme, p. 294 en 296.

dere collega's die hun visie op de probleemstelling elders in deze bundel zullen kenbaar maken.

Kort overzicht van de natievorming binnen de krijgsmacht in 1830-1885 [2]

Aangezien in de periode 1890-1921 een snelle evolutie plaatsgreep binnen het communautaire spanningsveld en de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal, met als gevolg de emancipatie van grote delen van de bevolking, lijkt het aangeraden eerst een kijkje te gaan nemen in de voorafgaande periode, om vervolgens vast te stellen of de dienstplicht in deze veranderende omgeving inzake nationalisme en democratie nog altijd de rol kon blijven spelen die ze voorheen vervulde.

In de periode 1830-1885 hadden de hierna beschreven factoren een invloed op de natievorming binnen het leger. Vooreerst waren de strijdkrachten een ontmoetingsplaats tussen Belgen uit andere delen van het land. Elke eenheid was een afspiegeling van de provincies omdat nationaal gerekruteerd werd. Het besef dat men bepaalde waarden deelde terwijl men toch uit een andere regio afkomstig was, schiep uiteraard banden. De legerdienst versterkte dus de staat, het gevoel dat men deel uitmaakte van één geheel, de natie. Verder gaven de contacten tussen de gekazerneerde miliairen en de lokale bevolking aanleiding tot "gemengde" huwelijken, wat uiteraard ook natiebevorderend werkte. Men kan dus wel stellen dat het leger in zekere zin een smeltkroes van de natie was. Wel merken we dat het overgewicht van bepaalde steden (onder meer door het ter plaatse blijven van bepaalde regimenten in één stad) deze tendens afzwakte omdat de kliekjesmentaliteit aan kracht won. Een oplossing werd evenwel snel gevonden: de regimenten hadden nooit lang een vaste standplaats, maar reisden het land rond. Uiteindelijk werd het samenhorigheidsgevoel binnen het leger toch versterkt. Vanaf de jaren 1860 poogden sommige officieren deze tendens aan te zwengelen door in historisch georiënteerde tijdschriften de nadruk te leggen op de Belgische eigenheid. Ook het militaire onderwijs, meer bepaald de geschiedenislessen, moest bijdragen tot het creëren van eendrachtige soldaten.[3] Hoewel de versmelting tussen de jongelui in het leger min of meer goed verliep, betrof het hier slechts een klein gedeelte van de bevolking: ongeveer een vierde van de jongens die in aanmerking kwamen voor de militaire dienstplicht of zo'n 12.000 à 13.000 personen. Men kan zich dus terecht de vraag stellen in welke mate het stimuleren van het

2 L. De Vos, 'De smeltkroes. De Belgische krijgsmacht als natievormende factor, 1830-1885', in: *BTNG-RBHC*, XV, 1984, 3-4, pp. 427, 446, 456-458.

3 R. Boijen, 'Het leger als smeltkroes van de natie?', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 1997, nr. 3 – themanummer nationalisme, p. 55.

natiegevoel in het leger een impact had op het natiegevoel van de totaliteit van de bevolking. Vandaar dat vele officieren o.a. daarom voorvechters waren van het invoeren van de algemene dienstplicht. In hun optiek zou het nationaal bewustzijn van de bevolking toenemen als er meer jongeren langs het leger passeerden. Toch mag men de impact van de kleinschalige legerdienst ook niet al te zeer minimaliseren. Men moest immers niet deel uitmaken van de strijdkrachten om de potentieel aanwezige vaderlandsliefde te doen ontbranden. Het feit dat de in garnizoenssteden gelegerde militairen 'deel gingen uitmaken' van de lokale bevolking zorgde voor de overdracht van het gedachtegoed. In bepaalde steden was de militaire aanwezigheid van zeer betekenisvolle aard. In Leuven waren er bijvoorbeeld meer soldaten dan studenten, zodat hun impact vrij groot moet geweest zijn. Het uitdragen van het natiegevoel beperkte zich m.a.w. niet tot de 12.000 dienstplichtigen per jaar.

Nog voor de doorbraak van het socialisme een feit was, kan men stellen dat de krijgsmacht in zekere zin al aan sociale democratie deed. Door het systeem van pupillenscholen en de kadettenscholen[4] werd de kans geboden aan wezen of kinderen van financieel zwakke ouders om een zekere opleiding te genieten met nadien het vooruitzicht op een job en een carrière. De beursstudent avant la lettre was geboren. Ook de financiele barrière om toegelaten te worden tot de militaire scholen was klein. Om het analfabetisme te bestrijden bestonden de school voor troepskinderen en per regiment een school voor ongeletterden, naast de onderofficierenscholen waar ook talen werden onderwezen.[5] Aldus stimuleerde landsverdediging de sociale promotie en creëerde het kansen voor de financieel zwakkeren in de maatschappij. Een mooi voorbeeld van de democratisering van onderwijs en werkgelegenheid.

Vandaag de dag, maar reeds in de 19de eeuw, versterkte het leger ook het natiegevoel door het inzamelen van geld bij catastrofes of het organiseren van liefdadigheidsacties voor minderbedeelden.

Een andere stimulans voor het natiegevoel was vanzelfsprekend een dreiging van buitenaf. In de eerste jaren van haar bestaan, was de consolidatie van de Belgische staat en haar moeizaam verworven onafhankelijkheid, een probleem. In het eerste decennium na de revolutie oefende Nederland druk uit om België opnieuw aan te hechten. Nauwelijks was deze dreiging overwonnen of andere kapers op de kust dienden zich aan: Frankrijk en in veel mindere mate Duitsland. Toch kon het jonge België aan deze pogingen tot expansie weerstaan, zij het dat er een flinke dosis geluk mee gemoeid was.

Uiteraard was de vorst een van de symbolen van de natie bij uitstek. Leopold I was een ervaren militair die te samen met zijn troepen ten strijde trok (1831) en de

4 L. De Vos, 'Enkele aspecten van het middelbare onderwijs', in: *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXII (1978), nr. 6, p. 465-486.
5 L. De Vos, 'De taaltoestand in het Belgische leger, 1830-1914', in: *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de Vlaamse Beweging*, XLVII (1988), nr. 2, p.96.

Nederlanders tot staan poogde te brengen. Dat dit niet lukte, had meer te maken met de kwaliteit van de strijdkrachten –een samenraapsel van revolutionairen, huurlingen, opportunisten; kortom een zootje ongeregeld met weinig militaire ervaring en discipline– dan met de capaciteiten van de koning. We kunnen stellen dat het idee van een koning die zijn troepen persoonlijk aanvoerde in troebele tijden niet geheel zonder gevolgen bleef voor het aanzwengelen van de patriottische gevoelens. Het feit dat een aantal buitenlandse officieren, vooral Polen en Fransen, sleutelposities bekleedden in het Belgische leger en het bestaan van een vreemdelingenlegioen bracht het nationale bewustzijn wel enigszins in het gedrang. Anderzijds stonden Belgen in het buitenland erop hun Belgische nationaliteit te behouden; de militieverplichtingen in het buitenland waren in de bestudeerde periode immers zwaarder dan in het moederland. M.a.w. in het buitenland voelde men zich meer Belg dan in het thuisland. Ook Leopold II, die door zijn kroondomein in Centraal-Afrika, België op de internationale scène plaatste, gaf een niet te onderschatten stimulans aan het natiegevoel. Op zijn minst werd er de schijn opgewekt dat ons land buiten Europa een rol had te spelen en in Afrika zelfs kon wedijveren met grootmachten zoals Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland.

De katholieke godsdienst die als unificerende factor meer dan haar steentje bijdroeg aan het natiegevoel, werd door politici niet actief gebruikt om de integratie van de verschillende landsdelen te bevorderen. Dit had wellicht contraproductief gewerkt. Voor de niet-clericale Belgen was het leger immers een middel voor sociale promotie.

De taalkwestie was een factor die het natiegevoel niet ten goede kwam. We zouden kunnen stellen dat één standaardtaal een gemeenschapsgevoel impliceert,[6] maar in een situatie waar de taal van de minderheid domineerde was er geen sprake van een unificerende werking. De aanzetten tot taalwetgeving zorgden voor een beginnende democratisering binnen het leger. Doch, deze pogingen kenden geen groot succes. De zogezegde tweetaligheid werkte slechts in één richting: het waren de Vlamingen die Frans moesten leren om zo blijk te geven van hun Belg-zijn.[7] Weliswaar stonden er op het leerprogramma van de Koninklijke Militaire School de basisnoties van de tweede taal, maar in de praktijk werd hier niet al te zwaar aan getild. Het relatieve gewicht dat aan de verschillende cursussen werd toegekend, is hier een perfecte illustratie van: wiskunde was goed voor 20 punten, Frans voor 8 punten en Nederlands voor 3 punten.[8] De definitieve doorbraak inzake taalwetgeving kwam er pas in de 20ste eeuw, met vooral de Eerste Wereldoorlog als katalysator.

Evenzeer waren de beleidsmakers verantwoordelijk voor het creëren van obstakels die het nationalisme in de weg stonden. Voor de katholieke politici waren de kazernes oorden van verderf. De socialisten waren ronduit antimilitaristisch omdat het lotelin-

6 L. Vos., 'Nationalisme...', Op. Cit., p. 296.
7 R. Boijen, 'Het leger...', Op. Cit., p. 56.
8 R. Boijen, 'Het leger...', Op. Cit., p. 59.

gensysteem ervoor zorgde dat alleen diegenen onderaan de sociale ladder, een zeer belangrijk deel van de arbeidersklasse en de keuterboertjes, opgenomen werden in de rangen der strijders. Toch kan men niet stellen dat de socialisten antipatriottistisch waren. In 1911 stelde Emile Vandervelde van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) nog: « *...le jour où la Belgique serait attaquée, nous la défendrons. Nous nous battrons comme les autres et peut-être avec plus d'ardeur que les autres.*»[9] Enkele jaren later, in augustus 1914, voegden de socialisten de daad bij het woord. Volgens de BWP speelde de gewone man in de straat, de arbeider, een belangrijke rol in de vaderlandse geschiedenis. Zo was de Belgische Revolutie van 1830 in de socialistische visie geen burgerlijke revolutie, maar wel een gestolen revolutie: de meerderheid van de barricadestrijders in september bleken arbeiders en ambachtslui te zijn, proletariërs voor wie het vaderland nooit erkentelijk was aangezien deze klasse geen stemrecht kreeg.[10]

De Eerste Wereldoorlog zou duidelijk aantonen dat deze situatie niet oneindig houdbaar was. We mogen dus wel stellen dat een gestaag doorgedreven politiek van emancipering en democratisering onrechtstreeks de uitbouw van het natiegevoel kon ondersteunen in tegenstelling tot een klassediscriminerende politiek die ervoor zorgde dat een groot gedeelte van de bevolking eerder een standpunt tegen de dienstplicht innam en niet langer geneigd was om met veel enthousiasme in de bres te springen wanneer het vaderland verdedigd moest worden.

Vanaf 1885 tot Wereldoorlog I

Zoals vermeld, werden in de voorgaande periode geen sluitende maatregelen genomen om aan de taaltoestanden te verhelpen, noch om het stemrecht in te voeren en dus de sociale onrechtvaardigheid ongedaan te maken. Het verbaast dan ook niet dat de socialisten de wet op de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1909 (één zoon per gezin) mee goedkeurden. Dit betekende immers de afschaffing van het leger der armen, van de bloedwet'.[11] Voor de wet op de invoering van de veralgemeende dientsplicht (voor *de* zonen) in 1913 stemden de socialisten evenwel niet, uit protest dat het algemeen enkelvoudig stemrecht uitbleef.[12] Door deze wet kwamen veel meer jongeren dan voorheen in contact met de schrijnende taaltoestanden. Naast het feit dat de doorsneesoldaat zijn oversten niet verstond, werd hij vaak nog geminacht door zijn meerderen die zich niet ver-

9 G. Vanschoenbeek, 'Socialisten: gezellen zonder vaderland? De Belgische Werklieden Partij en haar verhouding tot het 'vaderland België', 1885-1940', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 1997, nr. 3 – themanummer nationalisme, p. 238.
10 G. Vanschoenbeek, 'Socialisten..'., Op. Cit., p. 243.
11 G. Vanschoenbeek, 'Socialisten...', Op. Cit., p. 250.
12 G. Vanschoenbeek, 'Socialisten...', Op. Cit., p. 251.

waardigden de taal van het plebs te spreken, zelfs als ze deze machtig waren. Uiteraard probeerde de Vlaamse beweging dit uit te buiten, wat resulteerde in de taalwet van 1913 die enig soelaas moest brengen, maar nog veel tekortkomingen vertoonde, zogezegd om de eenheid van het land en het leger niet in het gedrang te brengen. De Duitse inval in 1914 was een ideaal excuus om de uitvoering van de wet uit te stellen. Eens de strijd in een loopgravenoorlog verzandde, werd het te veel voor de Vlamingen en de taalbom ontplofte dan ook.[13] Het Frontisme, een open brief aan de koning, ministerraden, het mocht allemaal niet baten.

Toch vierde in deze periode het nationalisme hoogtij. Al geruime tijd was er een machtsonevenwicht tussen de Europese grootmachten en menige staat vond dat het hoog tijd was dat er opnieuw orde op zaken werd gesteld, dat duidelijk werd wie nu de machtigste staat was: Frankrijk of Duitsland. Bovendien waren er nog oude rekeningen te vereffenen. De algemene indruk was dat deze geschillen in een kort, fris en sportief oorlogje opgelost konden worden. Toen de Duitse dreiging almaar groter werd, ontbrak het niet aan vrijwilligers om het vaderland te verdedigen. Ondanks de houding van de koning inzake de taalkwestie, bleven velen bereid hem door het vuur te volgen om de Belgische soevereiniteit te verdedigen. Zo groot als het enthousiasme was in augustus 1914 om de Duitsers terug te drijven, zo klein was de gedrevenheid om zijn leven te laten in een miserabele stellingenoorlog waar velen gecommandeerd werden in een taal die ze niet begrepen en wegens taalkundige misverstanden zelfs sneuvelden. Dit gegeven werd extreem opgeblazen door de activist Raf Verhulst: zogezegd 80% van de gesneuvelden waren Vlamingen, de dood ingestuurd door Nederlandsonkundige onderofficieren. Uit het onderzoek van Hans Keymeulen blijkt echter duidelijk dat voor het geheel van de oorlog niet 80% Vlamingen sneuvelden, maar 64,31%.[14]

De omstandigheden bepaalden duidelijk wanneer de taalproblematiek als een luxeprobleem werd aangevoeld, dan wel een heet hangijzer werd. Het natiegevoel was dus eerder een volatiel iets en bestond niet ten koste van eender welke prijs. Als het lijden, de onrechtvaardigheid, de normvervaging maar lang genoeg aansleepten, werd de natie, even snel als ze verheven werd, opzij geschoven.

---

13 Boijen, R., 'Het leger..., Op. Cit., p. 62.

14 H. Keymeulen en L. De Vos, 'Een definitieve afrekening met de 80%-mythe? Het Belgisch leger (1914-1918) en de sociale en numerieke taalverhouding onder de gesneuvelden van lagere rang', in: *Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, XXVIII (1989), nr. 2, p. 98.

De impact van WO I

Een nieuw fenomeen deed zijn intrede: niet alleen gewone jongens dienden in de rangen, maar ook intellectuelen. Velen waren van Vlaamse origine, maar in het Frans opgevoed. Uit sympathie met hun onmondige strijdmakkers, waarmee ze het dagdagelijkse leed deelden, namen ze het op tegen de Nederlandsonkundige onderofficieren. De officieren zagen zich verplicht partij te kiezen voor de onderofficieren, zoniet zou het systeem ondermijnd worden. Een muiterij was wel het laatste dat men kon gebruiken midden in een oorlog. Ook was er de vrees voor een revolutie, en niet alleen binnen legermilieus, zoals blijkt uit de rapporten van de ministerraden.[15]

Tijdens de Eerste Wereldoorlog veranderde er inzake taalwetgeving fundamenteel niets. Alleen het activisme wist een tijdelijk succes te boeken: de vernederlandsing van de universiteit van Gent, maar ook dit avontuur zou niet lang duren. Samen met het Frontisme werd het wel door de legerleiding, de regering en de koning aangegrepen om niets aan de taaltoestanden te veranderen; de Vlaming was immers niet te vertrouwen. De gelijkwaardigheid van de beide taalgroepen werd door deze kringen dan ook geïnterpreteerd als gelijkheid tussen Nederlands- en Franstaligen in Vlaanderen, m.a.w. de laatsten dienden zich in Vlaanderen niet aan te passen.[16] Een mogelijke oplossing voor de taalkwestie, de creatie van ééntalige eenheden, werd telkens aan de kant geschoven wegens het risico dat het zou kunnen vormen voor de nationale eenheid. Een experiment met de 4de Legerdivisie, waarin Vlaamse en Franstalige soldaten werden gescheiden, liep verkeerd af wegens een gebrek aan voorbereiding. Wel werd dit debacle in de komende jaren aangegrepen als excuus om het idee van eentalige eenheden af te schieten.[17] Uiteindelijk werd er pas met de taalwetten van 1928 en 1938 een stap in de goede richting gezet. Na het onbegrip voor de Vlaamse eisen in de 19de eeuw, was er na de Eerste Wereldoorlog de onwil om de situatie te verhelpen. Richard Boijen is dan ook de mening toegedaan dat het leger zijn gepretendeerde rol van smeltkroes niet heeft vervuld.[18] Bovendien was de taalsituatie in het Belgische leger duidelijk niet bevorderlijk voor het stimuleren van het natiegevoel.

Ondanks het gegeven dat de appreciatie van de koning binnen flamingantische milieus tijdens en vlak na de oorlog niet altijd even positief was door zijn omwil iets aan de taaltoestanden te willen veranderen, kende zijn imago toch een behoorlijke opwaardering. Was hij immers niet de Koning-Ridder die het land had gered van de Duitsers, die

---

15 L. De Vos en L. Coenen, 'De taalagitatie in het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de Vlaamse Beweging*, XLVII (1988), nr. 3, p. 140-151 en in: XLVII (1988), nr. 4, p. 196-218.
16 R. Boijen, 'Het leger...', Op. Cit., p. 64.
17 R. Boijen, 'Het leger...', Op. Cit., p. 67.
18 R. Boijen, 'Het leger...', Op. Cit., p. 70.

ervoor gezorgd had dat de Belgische troepen niet nodeloos werden opgeofferd in zinloze offensieven waar Frankrijk en Groot-Brittannië op aanstuurden? Bovendien leefde hij dicht bij de troepen en stak hun regelmatig een hart onder de riem door zijn bezoekjes of het aanbieden van een kerstcadeau. Hij was meer dan een onaantastbaar icoon: hij genoot het respect van de troepen, daar waar de andere kaderleden over één kam werden geschoren. Bestond er dan toch zoiets als een ingebakken nationalisme dat niet weggecijferd kon worden ongeacht de misstanden –geen stemrecht, het taalprobleem– waar men in leefde?

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was gebleken dat vreemdelingen of Belgen die de Belgische nationaliteit hadden verworven een 'veiligheidsrisico' inhielden voor het natiegevoel. Personen uit deze categorie, de zogenaamde Duitse vijfde kolonne, hadden immers de wapens opgenomen tegen België door met de Duitsers mee te strijden. De Wet-Vandervelde van 1919 poogde komaf te maken met deze praktijken: de nationaliteitsopties van 'vreemdelingen', afkomstig uit ons vijandig gezinde mogendheden, werden geannuleerd, indien nodig zelfs met terugwerkende kracht. Ook ex-Belgen, zij die een andere nationaliteit hadden aangenomen (en aan de Belgische identiteit hadden verzaakt) maar tijdens de oorlog hun oorspronkelijke nationaliteit opnieuw verkregen, vielen onder deze wet die evenwel geen onderscheid maakte tussen goede en slechte Belgen; zij die niet met de vijand hadden meegeheuld, maar wel een andere origine hadden, werden evenzeer gedenationaliseerd. Alleen zij die plichtsbewust mee hadden gestreden in het leger of onweerlegbare bewijzen van hun gehechtheid aan de natie konden leveren ontsnapten aan de rigide toepassing van de wet-Vandervelde.[19]

Voor vele oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog, zeker voor de Franstaligen, was het de evidentie zelf dat een gewapend conflict en vaderlandsliefde hand in hand gingen. Op de flamingantistische oud-strijders na, was er maar één onverdeelbaar België mogelijk: het gebied zoals het gevormd was bij de revolutie van 1830, het grondgebied waarvoor men in 1914-1918 zo'n bloedige strijd had geleverd, waarvoor tienduizenden waren gestorven. Als een unitair België zou ophouden te bestaan dan was de strijd voor niets geweest.[20]

Aanvankelijk werd gevreesd dat de oud-strijders na de oorlog amok zouden maken omdat er in de realiteit weinig veranderde aan de taaltoestanden. Zij hadden tenslotte de miserie aan de levende lijve meegemaakt en schreeuwden tijdens de oorlog en vlak erna om veranderingen. Slogans als "Hier ons bloed, wanneer ons recht" lieten weinig aan de verbeelding over. Desondanks bleef het protest van de veteranen, op de acolieten van de Frontpartij na, binnen de perken. De gedemobiliseerde soldaten werden thuis immers als ware helden ontvangen, iets waar ze zich geheel niet aan hadden verwacht.

19 T. De Meester, 'De natie...', Op. Cit., p. 74-77.
20 A. Collignon, 'La Belgique, une patrie d'anciens combattants?', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 1997, nr. 3 – themanummer nationalisme, p. 129-130.

Het was mede dankzij de BWP, die mee zetelde in de regering van nationale eenheid (1918-1921), dat het algemeen enkelvoudig stemrecht er uiteindelijk doorkwam.

Het Frans-Belgische militaire akkoord van september 1920 [21]

Na de Eerste Wereldoorlog ontstond er in België een hevig nationalisme en was een terugkeer naar de Belgische neutraliteit ondenkbaar. Voortaan zou de veiligheid van het land gegarandeerd worden of door een gebiedsuitbreiding, of door het aangaan van militaire allianties met de buurlanden. Uit een onderzoek van de publieke opinie bleek dat de 'doorsnee Belg' niet erg geïnteresseerd was in de annexionistische eisen van de Belgische staat, maar eerder gediend was met democratisering, in casu de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht. Ondanks het hoge gehalte aan nationalisme stellen we vast dat de fundamentele rechten zwaarder doorwogen dan het veiligheidsbeleid dat het vaderland voerde.

Toch zorgde het akkoord van 1920 voor veel ophef, maar voornamelijk bij de elites. Al het tumult in de kranten was strikt genomen dus niet meer dan een randfenomeen binnen de context van het geheel der lopende problemen waarvoor bevolking en regering zich gesteld zagen. Toch is het enerzijds verbazend dat in een periode vervuld van nationalisme de man in de straat zich niet betrokken voelde bij de vrees van politici en burgerij, met name: de economische omsingeling van België door Frankrijk dat zijn zinnen op het Groot Hertogdom Luxemburg had gezet, een militaire vazaliteit ten opzichte van onze zuiderbuur en tenslotte een verfransing van het Vlaamstalige landsgedeelte. Het was vooral dit laatste punt dat veel ongerustheid opwekte in Vlaanderen. Hier speelden de politici uiteraard op in: men zou kunnen stellen dat deze ongenoegens werden gestimuleerd en uitgebuit om electorale winst in de wacht te slepen. Binnen het kader van deze kwestie leek het regionalisme dan ook belangrijker dan het nationalisme. Tevens stimuleerde het nationalisme de democratiseringstendens niet: traditioneel was het buitenlands en militair beleid een domein dat ontsnapte aan de parlementaire controle; deze materie was gereserveerd voor vorst en regering.[22] Het ging zo ver dat premier Delacroix de tekst van het geheime akoord weigerde mee te delen aan het parlement wanneer dit er om vroeg. Wel beloofde hij niet te raken aan de prerogatieven van de volksvertegenwoor-

---

21 G. Provoost, *Het Frans-Belgisch militair akoord van 7 september 1920 en zijn invloed op de Belgische buitenlandse, militaire en binnenlandse politiek (1920-1937)*, RUG, faculteit rechtsgeleerdheid, doctoraatsverhandeling, 1975, pp. 49-50, 146, 205, 212, 220, 225-228, 231, 277.

22 J. Dhondt : *"Il y a le fait que les affaires militaires d'une part, la politique extérieure de la Belgique d'autre part, sont des secteurs qui échappent au processus démocratique et parlementaire normal et qui lui ont toujours échappé."*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, III (1972), nrs. 1-2, p. 235-236.

diging inzake de vaststelling van de duur van de dienstplicht en het bepalen van de omvang van het contingent.

De buitenlandse politiek was evenmin electoraal renderend en bijgevolg beïnvloed door binnenlandse agendapunten. Een analyse van de Vlaamse en Waalse pers wijst erop dat de communautaire tegenstelling zou kunnen uitbreiden tot de buitenlandse politiek. Dit weerspiegelt zich onder meer in de houding van de politieke partijen betreffende het geheime akkoord met Frankrijk. De katholieke partij had net de wet op het taalgebruik inzake het bestuur gestemd. Indien de regering zou vallen over een alliantie met Frankrijk, dan zou de toepassing van deze taalwet wel eens in het gedrang kunnen komen. Eigenlijk waren de katholieken tegen het akkoord, aangezien een groot gedeelte van hun achterban flamingantistische argumenten hanteerde, maar toch stemden ze in het parlement voor het akkoord om de taalwet niet te ondermijnen. Binnen de Belgische Werklieden Partij waren er strekkingen die voorstander waren van een bondgenootschap. Desondanks was het officiële standpunt dat de partij tegen het akkoord was, officieel omdat ze niet wilde dat België opgezadeld werd met militaire verplichtingen t.o.v. een ander land, officieus omdat het handhaven van de eendracht binnen de socialistische partij belangrijker was dan de veiligheidspolitiek. Zodoende hebben de socialistische ministers in de regering het geheime akoord met Frankrijk niet tegengewerkt. De liberale partij was de enige die quasi unaniem voor was. De Frontpartij daarentegen, gekenmerkt door een uitsluitend Vlaams karakter, was radicaal tegen. Zij vreesde namelijk dat het akkoord een gevaar inhield voor de Vlaamse ontvoogding.

Ondanks al de heisa rond het akkoord binnen de wereld van de politici en in de pers, wezen de resultaten van de verkiezingen van november 1921 dat het buitenlandse beleid de bevolking onverschillig liet en dus dat de opflakkering van vaderlandsliefde na de overwinning op de Duitsers blijkbaar niet van structurele aard was.

Besluit

Na het overlopen van de aangehaalde factoren is het duidelijk, dat hoewel veel interne evoluties –zoals de taalproblematiek, de attitude van godsdienst en de politieke partijen t.o.v. de legerdienst, het leger als sociaal promotiemiddel– een weerslag hadden op de democratisering en het natiegevoel, het vooral een buitenlandse dreiging en oorlog waren die een doorslaggevende impact hadden en als katalysator fungeerden. Democratisering kwam er pas laat en tegen een hoge prijs. Het lijden op het slagveld werd met veel moeite en na veel getalm omgezet in een politieke beloning. Wanneer de historicus terugblikt op de geschiedenis kan hij niet anders dan vaststellen dat deze niet noodzakelijk in evolutieve zin verloopt. Daar waar Griekse en Romeinse strijders in de oudheid politieke rechten verkregen in ruil voor het vervullen van militaire verplichtingen, kreeg

de Belgische soldaat in de tweede helft van de 19de eeuw alleen verplichtingen opgelegd zonder dat er veel voor in de plaats kwam. Het dagblad *Le Peuple* illustreerde dit treffend: *«La question des devoirs envers le pays était tout entière liée à l'obligation pour le pays, de remplir ses devoirs envers les citoyens, en leur accordant des droits égaux. Sinon les citoyens n'ont pas de patrie, et ils ont le droit, non pas de défendre leur pays, mais de se soulever contre lui s'ils restent traités en parias.»*[23]

Politici en legerleiding ondernamen veel om de ontwikkeling van het natiegevoel te stimuleren, maar het democratiseren van de samenleving stelden zij zo lang mogelijk uit teneinde hun machtsbasis te behouden. Pas wanneer van onderuit de vraag en daden om verandering zo sterk werden dat alles verloren zou kunnen gaan, werd ingestemd met hervormingen, teneinde de dreiging van het socialistische gevaar te kunnen kanaliseren. Dit uitte zich duidelijk in het toekennen van het algemeen enkelvoudig stemrecht en het opwaarderen van het Nederlands in België.

We kunnen dus stellen dat het natiegevoel zowel van onderuit groeide als van bovenaf werd gestimuleerd en opgelegd, daar waar de democratisering eerder alleen van de basis kwam en slechts werd toegestaan omdat het functioneren van het land en de landsverdediging in het gedrang zouden kunnen komen. John Coleman en Louis Vos vatten mooi samen hoe democratie het nationalisme kan beïnvloeden: door het afremmen van de etnische component in de samenleving kan het gehalte van het Belgisch nationalisme verhoogd worden.[24]

23 Le Peuple, 11 januari 1913, p. 1.
24 L. Vos., 'Nationalisme...', Op. Cit., p. 305.

LEOPOLD II EN DE VERSTERKING VAN DE DEMOCRATIE EN DE MONARCHIE [25]

Jan Velaers

In 1893 werd één van de meest ingrijpende politieke hervormingen uit de Belgische geschiedenis doorgevoerd. Voor het eerst sinds de onafhankelijkheid werd ook de grondwet herzien. Het ging erom de natie op een meer democratische leest te schoeien. Na een lange strijd, in en buiten het parlement, werd het censitair kiesstelsel vervangen door het algemeen meervoudig stemrecht, met als gevolg dat het aantal kiezers steeg van 136.755 tot 1.370.687. Aan deze herziening van de grondwet verleende ook koning Leopold II zijn medewerking. Van harte gebeurde dat echter niet. In deze bijdrage gaan we nader in op de houding die hij aannam. We zouden die in drie slagzinnen kunnen samenvatten: 1. de koning beeft, 2. de koning wil vooral Beernaert niet verliezen, en 3. de koning stelt zijn voorwaarden.

De Koning beeft

Vaak is reeds de stelling verdedigd dat de angst voor oproer en revolutie één van de factoren is - wellicht zelfs de belangrijkste - die kan verklaren dat de conservatieve katholieke meerderheid in 1893 bereid was de grondwet te herzien en zo haar machtspositie in gevaar te brengen.[26] Die angst was ook bij de koning overduidelijk aanwezig. Leopold II was ervan overtuigd dat het politiek-institutioneel bestel gevaar liep. Op cruciale momenten van het parlementair debat werd er betoogd in de hoofdstad en braken er, ook elders in het land, rellen uit. Gita Deneckere heeft dit alles voortreffelijk beschreven.[27] De vaak halluciante taferelen van wat de koning "des mouvements purement anarchiques"[28] noemde, bezorgden hem slapeloze nachten. Vooral de idee dat duizenden losgeslagen anarchisten en socialisten zouden doordringen tot het koninklijk paleis, het parlement en de regeringsgebouwen was een ware nachtmerrie.[29] De ordehandhaving

25 Deze bijdrage is een synthetische weergave van een tekst die eerlang zal verschijnen in een boek dat de auteur voorbereidt over de constitutionele geschiedenis van de monarchie.

26 In die zin bv. G. Deneckere, in: *Nieuwe geschiedenis van België. I, 1830-1905*, E. Witte, J.P. Nandrin, Gubin en G. Deneckere (eds), Tielt, 2005, 519 en v.

27 G. Deneckere, *Sire het volk mort, Sociaal protest in België (1831-1918)*, Antwerpen-Gent, 1997, 272-278.

28 Leopold II aan Beernaert, 27 mei 1887, in E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, T. I, Brussel, 1920, 244.

29 Op 15 januari 1891 schreef Leopold II aan Beernaert: «J'écris au ministre de la Guerre de renforcer la gendarmerie à Bruxelles, de connaître les adresses et habitudes des meneurs et de tâcher de se faire informer de ce qui se prépare. Des personnes me disent que les manifestations qui ne sont que des revues et des répétitions à la double fin d'intimider et de se préparer, seront à l'improviste employées pour un coup de main. Ayant tout leur monde sur pied, ils se jetteront sur le Gouvernement. Quelles sont les mesures prises en vue d'une surprise?» E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert* II, 49.

werd voor de koning een ware obsessie. Hij bestookte zijn ministers met brieven en drong er op aan dat zij, in het revolutionaire klimaat van die dagen, zelf politionele maatregelen zouden nemen. Dat leidde er toe dat Brussel werd herschapen in een stad "in staat van beleg", met duizenden militairen klaar om in te grijpen indien de gemeentelijke ordehandhaving zou falen. Het verbaast dan ook niet dat de eerste voorwaarde die de koning stelde voor zijn medewerking aan de grondwetsherziening, was dat de politie, net zoals de rijkswacht, zou behoren tot "les forces de l'Etat" [30] en dat een wet, net zoals in Groot-Brittannië, zou verbieden dat er kon betoogd worden in een neutrale zone rond het parlement, het paleis en de regeringsgebouwen. Van beide kwam overigens weinig terecht.[31] Maar hoe dan ook, de angst zat er bij de koning goed in. Men kan zich dan ook niet van de indruk ontdoen dat dit – net zoals bij de conservatieve katholieken – één van de elementen is die verklaren dat Leopold II uiteindelijk bereid was zijn medewerking te verlenen aan de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht.

De Koning wil Beernaert niet verliezen

Sinds 1884 leidde de katholiek August Beernaert de regering. Leopold stelde veel vertrouwen in hem. Niet alleen voer Beernaert op levensbeschouwelijk vlak een gematigde koers, doch daarenboven was hij bereid om minstens te pogen - met wisselend succes overigens - de conservatieve meerderheid te overtuigen om, inzake landsverdediging en inzake Kongo, maatregelen te nemen die Leopold noodzakelijk achtte. De samenwerking met Beernaert was vruchtbaar en Leopold wilde hem dan ook liefst niet verliezen. Nu was Beernaert één van die katholieke politici die tot het inzicht was gekomen dat een verruiming van het kiezerskorps onvermijdelijk was. België was het enige land dat zijn kiesstelsel nog niet grondig had hervormd. Vroeg of laat zou het ervan komen. Vandaar, zo vond Beernaert, dat de conservatieven zelf het initiatief moesten nemen om een herziening door te voeren die de gevestigde belangen zou ontzien. "Je crois qu'il vaut mieux faire la revision que la subir.", schreef hij.[32] Het is ongetwijfeld de verdienste van Beernaert dat hij met veel geduld en behendigheid erin geslaagd is zowel Leopold II als de eigen meerderheid er toe te brengen de herziening van de grondwet te aanvaarden.

---

30 Leopold II aan Beernaert 2 februari 1891, in E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, II, 53.

31 Wel bakende burgemeester Buls bij politiemaatregel een "neutraal gebied" af rond de wetstraat, de Leuvenseweg, de Hertogstraat en het Paleizenplein. De idee van de "neutrale zone" was aldus verwezenlijkt, zij het nog slechts in een besluit van de burgemeester. Minister van Justitie Lejeune diende op 2 februari 1893 een wetsontwerp in "portant interdiction des rassemblements en plein air aux abords du palais de la Nation et du palais du Roi". (*Doc. Parl.*, Kamer, 1892-1893, nr. 94) Dit ontwerp werd echter niet ter stemming gebracht..

32 Nota van Beernaert voor de vergadering van de rechterzijde, 18 november 1890, in E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*. II, 29.

Beernaert argumenteerde - en hij zou gelijk krijgen - dat er een hervorming mogelijk was die de conservatieve meerderheid niet bedreigde. Hij zelf werkte een voorstel uit, analoog aan het stelsel dat ook de Britse en Nederlandse wetgever hadden aanvaard. Het was gebaseerd op het zgn. «huisrecht».[33] Alleen wie eigenaar of huurder was van een woning met een bepaald kadastraal inkomen, kreeg het stemrecht. Volgens de plannen zouden 794.689 huizen in aanmerking komen. Van een algemeen stemrecht zou er dus geen geen sprake zijn. Het inwonend huis- en hoevepersoneel, de landlopers en clochards en het proletariaat dat samenhokte in beluiken met één of twee kamers, werden zeker al uitgesloten. Toen na de verkiezingen van 1892 echter bleek dat de katholieken geen twee derde meerderheid hadden om hun voorstel door te drukken, streefde Beernaert een compromis na met de radicale liberalen van Paul Janson.[34] Die bleken bereid een algemeen meervoudig stemrecht te aanvaarden. Beernaert rekende nu de koning voor dat er ongeveer 1.200.000 mannen van 25 jaar stemrecht zouden krijgen. Dat waren er 400.000 meer dan in Beernaerts eigen voorstel over het "huisrecht". Daar stond echter tegenover dat de uitbreiding met 400.000 kiezers aan de basis zou worden gecompenseerd met 800.000 stemmen in de hogere lagen, de kiezers met twee en drie stemmen. Die kans mogen we niet missen, schreef Beernaert aan Leopold. [35]

Het waren echter niet alleen Beernaerts argumenten die de koning en de katholieke meerderheid overtuigden doch wel het feit dat hij ze kracht bijzette door voortdurend te dreigen met ontslag wanneer hij op tegenkanting stuitte, hetzij in het parlement, hetzij in het paleis. Er ontstond een permanent klimaat van chantage. Beernaert dreigde wel een tiental keer met ontslag. "Ce soir, ma démission sera au palais.», zei hij dan. «C'est la politique du couteau sur la gorge.» repliceerde Woeste.[36] En dat was het ook, maar het was wel efficiënt. In het uiterst gespannen, prerevoloutionair klimaat van die dagen was Beernaert nauwelijks te missen. Ook dit verklaart dat de koning, die net als de conservatieve meerderheid afkerig stond t.a.v. een te ruime uitbreiding van het stemrecht, uiteindelijk toch bereid was zijn medewerking te verlenen aan de grondwetsherziening.

Leopold stelt zijn voorwaarden

Een laatste element in de houding van de koning t.a.v. de herziening van de grondwet was dat hij, als een gewiekste onderhandelaar, zijn kans schoon zag om zelf ook

33 Zie daarover *Ann. Parl.*, Kamer, 26 april 1892, p. 1068-1069.
34 L. Wils, 'De politieke ontwikkeling in België 1870-1894', in: *Algemene Geschiedenis der* Nederlanden, 13, Nieuwste tijd, Nederland en België 1840-1914, Haarlem, 1978, 204.
35 Beernaert aan Leopold, 9 april 1893, E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert,* II, 287-288
36 Zie Ch. Woeste, *Mémoires pour servir à l'histoire contemporaine de la Belgique*, I, Brussel, 1927, 431.

een aantal constitutionele eisen op tafel te leggen. Op 2 februari 1891 maakte hij het lijstje met zijn verzuchtingen aan Beernaert over.[37] De koning streefde ernaar zijn positie op een dubbel vlak te versterken, In de eerste plaats als hoofd van de koninklijke familie en in de tweede plaats ook als constitutioneel monarch. Leopold legde aan Beernaert vier wensen voor die betrekking hadden op het statuut van de koninklijke familie. Leopolds wensen vielen niet uit de lucht. Op 29 januari 1891 was de 22-jarige prins Boudewijn – de vermoedelijke troonopvolger - ten grave gedragen. Het is in die context dat men de voorwaarden moet begrijpen die Leopold, vier dagen na de uitvaart, aan Beernaert overmaakte. Ze hadden betrekking op de instemming van de koning met het huwelijk van de koninklijke prinsen, op hun mogelijkheid om senator van rechtswege te worden, op de mogelijkheid van de koning om bij gebreke van mannelijke troonopvolgers zelf, met instemming van de Kamers, een opvolger aan te duiden en ten slotte op het erfrechtelijk statuut van de nalatenschap van de Koning. Op al die wensen ging Beernaert in, behalve dan op de vraag van de koning dat de regels uit het Burgerlijk wetboek niet zouden van toepassing zijn op zijn nalatenschap. De koning vroeg echter niet alleen zijn positie als hoofd van de koninklijke familie te versterken. Ook voor zijn positie als constitutioneel monarch had hij een wens: de invoering van het zgn. "koninklijke referendum".

Van waar die idee over het "koninklijk referendum"?

Het is een *understatement* dat Leopold II geen uitgesproken voorstander was van meer democratie. Dat precies hij vroeg om heel de bevolking te kunnen raadplegen, lijkt dan ook zeer paradoxaal. Twee concrete gebeurtenissen kunnen o.i. een licht werpen op de oorspong van die zo merkwaardige idee van de koning. Op 29 november 1890 - twee maanden voordat Leopold zijn vraag formuleerde - publiceerde het progressieve liberale kamerlid Victor Lorand - een brochure over het referendum.[38] In het licht van de Zwitserse ervaring gaf Lorand aan dat het referendum ook in België goede diensten kon bewijzen. Hij verwees daarbij uitdrukkelijk naar de hervorming van het leger. Dat dossier was al jaren – tot groot ongenoegen van de koning overigens - geblokkeerd door de antimilitaristisch houding van de katholieken die van geen ingrijpende hervormingen - de persoonlijke dienstplicht, de stijging van het legercontingent en van het budget voor landsverdediging – wilden weten. Waarom zou de Kamer niet de hele bevolking hierover raadplegen, zo vroeg Lorand zich af. Precies die dagen, op 23 januari 1891, pleitten ook een aantal liberale generaals op rust in de *L'Etoile belge* voor de invoering van de persoon-

37 Leopold II aan Beernaert, 2 februari 1891, in E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert,*. II, 53.

38 V. Lorand, *Le référendum*, Brussel, Aux Messageries de la Presse, 1890, 35 p. Zie ook V. Lorand, 'Le référendum. La brochure blanche', in : La réforme, 30 november 1890

lijke dienstplicht. *La Réforme,* de krant van Lorand gaf als commentaar "aucune réforme militaire ne se fera tant qu'on n'aura pas porté la question devant les masses.»[39] Dit lijkt ons een eerste belangrijk element om Leopolds wens te verklaren. Er was nog een tweede element. Het referendum was geen abstracte idee. Precies die dagen had er in Laken zelf een volksraadpleging plaats – georganiseerd door het liberale gemeentebestuur - over de erkenning van een nieuwe parochie in de Heizelwijk.[40] Niet alleen de 1.500 cijnskiezers, maar 5.869 inwoners van Laken werden daarvoor opgeroepen. Ze beslisten bij grote meerderheid dat de erkenning van de nieuwe parochie overbodig was. Een lokaal levensbeschouwelijk conflict was daarmee beslecht. Is het vermetel te denken dat Lorands brochure en het referendum in Laeken, Leopold aan het denken hebben gezet? [41]

Leopolds argumenten voor het "koninklijk referendum"

De idee achter het koninklijk referendum was eenvoudig.[42] Het parlement werd meer democratisch. De monarchie moest volgen. Leopold II voelde intuïtief aan dat met de uitbreiding van het stemrecht de macht van het parlement zou toenemen, terwijl de koning steeds meer een randfiguur dreigde te worden. Leopold wilde dat de grondwetsherziening ook de monarchie zou revitaliseren. Het koninklijk referendum was daartoe het geschikte middel. Het kon twee koninklijke prerogatieven een tweede adem geven. In de eerste plaats het vetorecht. Hoe kon de Koning immers nog een veto stellen tegen een wet die door de Kamers was goedgekeurd, tenzij duidelijk was dat die wet niet aan de wil van het volk zelf beantwoordde? En hoe kon de koning de Kamers ontbinden, wanneer die bv. een door zijn regering ingediend wetsontwerp hadden verworpen, tenzij wanneer het opnieuw duidelijk was dat het volk zelf wel met dat wetsontwerp instemde? Leopold

39 *La Réforme,* 5 februari 1891.

40 Zie hierover o.m. het artikel 'Le référendum à Laeken', in: *La Réforme*, 10 december 1890, en berichten in *L'Etoile belge*, 15 en 16 december 1890.

41 Uit de briefwisseling zou men kunnen afleiden dat Leopold zelf de idee naar voor schoof. Het lijkt er immers op dat de Koning Beernaert van de idee heeft moeten overtuigen. Er is niet alleen de brief van 2 februari 1891, doch ook deze van 18 maart 1891 waaruit blijkt dat Beernaert, zeker wat het referendum ante legem betreft, niet zo ver wilde gaan als de Koning. («Votre Majesté sait que j'ai hésité beaucoup à aller aussi loin.», AKP, Kabinet Leopold II, G64.Zie ook Leopold II aan Beernaert, 22 mei 1891: «Ces demandes, je voulais les étendre, nos entretiens les ont réduites et fixées.» in E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, II, 76-77.

42 We vinden deze ideeën terug in een handgeschreven nota van de Koning, z.d., in het AKP, Fonds Goffinet, dossier 'Abdication', (handgeschreven nota AKP, Kabinet Leopold II, G64d) in de briefwisseling tussen Leopold en Beernaert en ook in de pleidooien die Beernaert, op vraag van de Koning, in het parlement hield. Zie o.m. *Doc. Parl.*, Kamer, 1890-91, nr. 261 (verslag de Smet de Naeyer, Middenafdeling); Ann. Parl., Kamer, 1891-92, 2 februari 1892, p. 507-508. Zie ook reeds L. De Lichtervelde, *Leopold II,* Brussel, 1949, 296; STENGERS J., *L'action du Roi en, Belgique depuis 1831. Pouvoir et influence*, Paris – Louvain-la-Neuve, 1992, 120

drong m.a.w. aan op twee types van referenda. Het referendum "post legem" zou betrekking hebben op reeds gestemde wetten. De koning dacht hier ongetwijfeld aan zgn. "politieke" wetten - zoals bv. de liberale" ongelukswet" van 1879[43] en de katholieke onderwijswet van 1884 – waarover de spanningen in de samenleving zeer hoog waren opgelopen, en die de koning zonder meer had moeten bekrachtigen. Een koninklijk referendum over zo'n wet zou aan het licht kunnen brengen dat de bevolking de wet niet wenste. Het zou het vetorecht nieuwe kansen geven.

Daarnaast was er het referendum "ante legem". Hier betrof het een andere hypothese. De koning en zijn ministers zouden ook een referendum kunnen organiseren over een beleidsvraag, bv. de invoering van de persoonlijke dienstplicht. In functie van de uitslag van dat referendum zouden ze dan een wetsontwerp bij de Kamers kunnen indienen. Indien de Kamers dat wetsontwerp dan zouden verwerpen en dus zouden ingaan tegen de wil van het volk, zou de Koning de Kamers kunnen ontbinden en verkiezingen organiseren.

Leopold speelde hoog spel. De inzet was duidelijk. Leopold wilde de onrechtstreekse democratie counteren met de rechtstreekse democratie. Van meet af aan stuitte zijn plan echter op hevig verzet. Vooral mannen met een lange staat van dienst in het parlement, zoals de conservatieve katholiek Charles Woeste en de doctrinaire liberaal Walthère Frère-Orban, hadden er geen goed woord voor over.[44] Het referendum zou de macht van het parlement breken. Het zou de ministers in een onmogelijke positie brengen. Het dreigde neer te komen op een plebisciet, een keuze voor of tegen de koning, of nog erger op een "koninklijke dictatuur". En daar wilden ze - kamerbreed - uiteraard niet van weten.

Leopolds strategie en tactiek

Met een niet aflatende gedrevenheid streed de koning twee jaar lang voor zijn koninklijk referendum. In de eerste plaats rekende hij uiteraard op Beernaert. Die zag vlug in dat men zich geen illusies moest maken. Maar Leopold bleef hem met brieven bestoken waarin hij eraan herinnerde dat het "koninklijk referendum" de *conditio sine qua* non was voor zijn medewerking aan de herziening van de grondwet.[45] Uiteraard poogde de Koning ook parlementsleden te overtuigen. Hier trok hij alle registers van de beïnvloeding open. Leopold ontving kamerleden en senatoren in privé-audiëntie. Ook op

43 In die zin de regeringsgezinde *Le Journal de Bruxelles*, 9 februari 1892.

44 Zie bv. Frère-Orban, *Doc. Parl.*, Kamer, 1890-1891, nr. 261, p. 39-41 (verslag de smet de Naeyer, Middenafdeling) en Woeste, *Ann. Parl.*, Kamer, 1891-1892, 2 februari 1892, p. 507-508; 27 april 1892, 1092-1093. Zie ook Woeste Ch. in *Le Bien Public*, 9 februari 1892.

45 Leopold aan Beeraert, 9 maart, 9 mei, 22 mei, 23 augustus 1891, 6 januari, 7 februari, 17 en 18 maart, 1 april 1892, in E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, II, p. 66, 72-73, 76-77, 83, 104, 120, 138, 144

het jaarlijkse parlementair diner ten paleize nam Leopold enkele van zijn gasten even terzijde voor een *tête-à-tête* over het "koninklijk referendum". Dat gebeurde zo opvallend dat de krant *Le Patriote* er een hele voorpagina aan wijdde met titels die niets aan duidelijkheid te wensen overlieten: "Le Roi opère à table", "Le Roi se découvre".[46] Dat was inderdaad het geval: de kroon werd ontbloot. Het opzichtig optreden van de koning werd gehekeld in de pers, die ook bijna unaniem het referendum afwees.[47] Leopold zelf poogde op zijn beurt de publieke opinie te beïnvloeden, door medestanders er toe te bewegen "geïnspireerde artikels" ten gunste van het referendum te schrijven.[48] Hij hoopte ook via het Vaticaan druk te kunnen uitoefenen op de bisschoppen, met als argument dat met het koninklijk referendum anticlericale wetten geen schijn van kans zouden maken.[49] De koning bleek zelfs bereid het ultieme wapen in te zetten: de dreiging met troonsafstand. In het archief van het paleis is er een map "Abdication" met uitvoerige handgeschreven nota's van de koning en ook drie, niet-gedateerde, ontwerpen van troonsafstand.[50]

De resultaten

Twee jaar lang, van februari 1891 tot april 1893, streed Leopold II voor de invoering van het Koninklijk referendum in de Belgische grondwet. Op het eerste gezicht boekte hij geen enkel resultaat. Maar is dat wel zo? Leopold was er de man niet naar om een totale nederlaag te lijden, om volledig de mist in te gaan. Bij nader inzien is de balans van zijn onverdroten inspanningen niet ongenuanceerd negatief. Om dat in te zien, moet de actie van de koning in de twee fasen van de grondwetsherziening worden onderscheiden.

In de eerste fase ging het er om een gewone meerderheid van de Kamers te overtuigen een artikel in de grondwet voor herziening vatbaar te verklaren om er later dan het koninklijk referendum in in te schrijven. De katholieken waren aanvankelijk niet bereid die meerderheid te leveren, zelfs niet toen Beernaert met ontslag dreigde. Woeste ging

---

46 *Le Patriote*, 6 februari 1892.

47 Buiten de regeringsgezinde *Journal de Bruxelles* en de liberale-progressieve *La Réforme* wezen alle kranten het "koninklijk referendum" af.

48 Zo o.m. E. de Laveleye, 'Le référendum royale', in: *L'Indépendance belge*, 26 en 27 december 1891 (zie Beernaert aan de Laveleye, 6 september 1891, ARA, Acquisitions de la 4e section, nr. 543, vermeld in J. Stengers, *L'action du Roi*, *o.c.*, p. 120) Ook advocaat-generaal Desjardins van het Franse Hof van Cassatie, schreef een geïnspireerde bijdrage in de *Revue des Deux mondes*. Zie Leopold II aan Beernaert, 1 april en 1 mei 1892, VAN DER SMISSEN E., *Léopold II et Beernaert*, II, 144, 161.

49 Via ambassadeur bij het Vaticaan Whetnall zorgde hij ervoor dat ook in de *Moniteur de Rome* een pleidooi voor referendum verscheen. Zie Leopold II aan Beernaert, 8 april 1892, E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, II, 147.

50 De minuten worden bewaard in AKP, Fonds Goffinet, Archief van koning Leopold II, bewaard door C. Goffinet, Dossier grondwetsherziening 1893, Zie ook V. Capron, 'Een dreiging van Leopold II: troonsafstand', in: *Laca Tijdingen*, septemer 1991, p. 12-14 (fac similé); J. Stengers, *L'action du Roi*, 121-123

niet door de knieën. Schollaert zei dat het beter was één man op te offeren, dan een zaak.[51] De rechterzijde was niet tot een compromis bereid. We schrijven 9 februari 1892. Het is o.i. op dat ogenblik dat Leopold zijn ultieme wapen inzette.[52] In een brief aan de voorzitter van Kamer en Senaat – beiden katholieken - vroeg hij de Kamers in te lichten over zijn troonsafstand. Leopold wilde een schokeffect bereiken. Daarin slaagde hij ook. De rechterzijde vergaderde opnieuw en bereikte een compromis.[53] Een bocht van 180°: artikel 26 van de grondwet – over de wetgevende macht - zou wel voor herziening vatbaar worden verklaard. Woeste en de zijnen kondigden echter meteen aan dat zij de herziening zelf nooit zouden stemmen. Ze dreigden er zelfs mee daartoe een bindend mandaat aan de kiezer te vragen. Om dat te voorkomen zwaaide kamervoorzitter De Lantsheere op een vergadering van de rechterzijde op 24 maart 1892, opnieuw met een dreiging van de koning om troonsafstand te doen.[54] Opnieuw werd een compromis bereikt. De katholieke kandidaten zouden aan de kiezers geen bindend mandaat vragen, doch mochten hen wel inlichten over het standpunt dat zij zich voornamen in de Constituante in te nemen.[55]

In de tweede fase, die van de Constituante, ging het erom een twee derde meerderheid te vinden om artikel 26 ook daadwerkelijk te herzien. Beernaert maakte zich ter zake geen enkele illusie. En ook Leopold begon in te zien dat het koninklijk referendum niet voor morgen zou zijn.[56] Op 26 november 1892 werden de voorstellen met een zeer ruime meerderheid van 15 stemmen tegen drie weggestemd in de Kamercommissie. De koning leek erin te berusten. Toen hem op 9 maart 1893 een petitie voor het algemeen stemrecht werd aangeboden, zei hij immers dat de arbeiders, net als de koning geduld

---

51 Zie Ch. Woeste, *Mémoires,* I, 454

52 De minuten die in het archief van het Paleis berusten zijn niet gedateerd. Ze bevatten slechts vage aanwijzingen terzake. Op één ervan staat slechts vermeld: "Les institutions sont à la veille d'être profondément modifiées." Dit is een zeer ruime omschrijving die niet noodzakelijkerwijze letterlijk moet worden geïnterpreteerd. De datum van 9 februari 1892 wordt bevestigd door Ch. Woeste, *Mémoires,* I, p. 455. Deze schrijft over deze dag: "Dans une seconde entrevue qui eut lieu à 5 heures, il témoigna à m. de Burlet l'intention d'abdiquer et effectivement il annonça cette résolution par lettre au président de la Chambre." Precies op dat ogenblik is er inderdaad een diepe crisis en dreigt het koninklijk referendum definitief te worden afgevoerd. Uit één van de ontwerpen blijkt dat de brief gericht was aan de voorzitters van Kamer en Senaat. Het zijn precies zij die op 10 februari erin slagen een compromis te bereikten. Reeds op 16 februari 1892 wordt in de *Gazette de Liège* vermeld dat de Koning met troonsafstand gedreigd had. Ook in andere kranten, zoals *L'Ami de l'ordre* en *Le Courrier de Bruxelles* wordt over de dreiging met troonsafstand bericht. Op 17 februari maakt het katholieke kamerlid Bilau ervan gewag in één van de afdelingen van de Kamer. Zie *Gazette de Liège*, 18 februari 1892.

53 Niet het referendum zelf doch alleen de mogelijkheid om dat later bij wet in te voeren zou in de Grondwet kunnen worden ingeschreven. Zie E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert.*, II, 121; Ch. Woeste, *Mémoires*, I, p. 455; Zie ook *Journal de Bruxelles*, 11 februari 1892.

54 Zie een verslag bij Ch. Woeste, *Mémoires*, I, p. 459-461; en E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, II, 140-141,

55 Zie E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, II, 142-143.

56 Zie bv. Beernaert aan Leopold II, 1 april 1892. Dezelfde dag antwoordde Leopold aan Beernaert, "Soyez persuadé que je ne me fais aucune illusion." E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert.*, II, 144.

moesten hebben. De persoonlijke dienstplicht en het referendum waren ook nog niet gestemd. "Et pourquoi? Parce que les lois ne se font pas de ce côté des grilles du Parc... "[57] Toen in april 1893 echter bleek dat Beernaert opteerde voor een vergelijk met de radicale liberalen van Paul-Emiel Janson over een formule van een algemeen meervoudig stemrecht, deed Leopold nog een ultieme poging om ook het koninklijk referendum in het compromis te doen opnemen.[58] Beernaert zag dat echter niet zitten en dreigde tot tweemaal toe opnieuw met ontslag. Leopold bond in en schakelde nu over op een andere strategie. In de eerste plaats legde hij zich vanaf nu vooral toe op een hervorming in conservatieve zin van de Senaat. Hij zou daar overigens ook gedeeltelijk in slagen aangezien de verkiesbaarheidsscijns uiteindelijk op 1.200 fr. werd bepaald: een compromis tussen de 1.000 fr. die de Kamer wenste en de 1.500 fr. die Leopold en de Senaat voorstonden.[59] Wat het referendum betreft, vroeg de koning nu niet meer dat de rechterzijde het zou aanvaarden. Leopold vroeg nog slechts dat de katholieken de deur "niet zouden dicht trekken" voor het referendum.[60] Die dagen verdedigden de radicale liberalen de stelling dat om een louter adviserend referendum in te voeren – en Leopold vroeg niet meer - het eigenlijk niet nodig was de grondwet te wijzigen. Het was perfect mogelijk dat bij wet te organiseren.[61] Voor Leopold kwam het erop aan te zorgen dat die stelling door de Constituante zou worden bevestigd of toch minstens dat ze niet zou worden tegengesproken. En daar zorgde Beernaert voor. Toen Woeste en de conservatieve katholieken, zowel in Kamer als Senaat, een poging deden om de deur dicht te trekken door te stellen dat ook een louter adviserend referendum slechts kon worden georganiseerd na een herziening van de grondwet[62], verklaarde Beernaert uitdrukkelijk dat het niet aan de Kamers toekwam de vraag te beantwoorden of het oorspronkelijke artikel 26 van de grondwet al dan niet het adviserend referendum toeliet.[63] Dat was voor de koning voldoende.

---

57 Zie een verslag over de audiëntie in *L'Indépendance belge*, 9 maart 1893.

58 In een brief aan Beernaert op 14 april 1893 vroeg Leopold aan Beernaert de toestemming om zijn kabinetschef de Borchgraeve te sturen naar Paul Janson, met de vraag of die vasthield aan zijn voorstel over het referendum. Beernaert wees dat verzoek nog dezelfde dag af. E. Van der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, II, 294-295

59 Tijdens de besprekingen in de Kamer ontblootte minister van Binnenlandse Zaken de Burlet de kroon door te verklaren dat de regering de Koning had toegezegd dat dit de laatste toegeving zou zijn. *Ann. Parl.*, Kamer, 1891-92, 1 augustus 1892, 2024-2025.

60 Leopold II aan Beernaert, 14 april 1893: "Je trouve que si dans la réunion des droites on reparle de mon attitude relative à l'article 26 il serait bon, tout en empêchant la discussion de s'écarter de l'ordre du jour, de regarder comme naturel qui je puisse désirer qu'on ne ferme pas la porte à toute consultation directe."

61 Zie in die zin P. Janson *Ann. Parl.*, Kamer, 13 juli 1893, 1904

62 *Ann. Parl.*, Kamer, 13 juli 1893, 1904

63 *Ann. Parl.*, Kamer, 13 juli 1893, 1905

Op 7 september 1893, de dag dat hij de herziene grondwet ondertekende, stelde de koning een verklaring op, die hij in 1894, in verzegelde omslag aan de latere minister van Justitie Victor Begerem overhandigde, met de opdracht die na zijn dood te openen. Daarin stond dat hij niet had aangedrongen op het koninklijk referendum omdat hij ervan overtuigd was dat dit ook bij wet kon worden georganiseerd.[64] Leopolds inspanningen waren dus niet helemaal tevergeefs geweest. Beernaert zorgde in 1893 voor wat constitutionalisten een "constructieve onduidelijkheid" plegen te noemen. Door het in het ongewisse te laten of het referendum nu al dan niet strijdig was met de grondwet, kreeg de koning enigszins genoegdoening en werkte hij mee aan de herziening van het algemeen meervoudig stemrecht.

64 "Note. Au moment où je sanctionne les articles révisés de la Constitution, je tiens à consigner que, si je n'ai pas insisté pour l'inscription du referendum à l'article 26, c'est que je suis convaincu que rien, dans la Constitution, ne s'oppose à la consultation directe du corps électoral par le gouvernement. Il sufira d'une loi à faire pour recourir à la dite consultation directe. 7 septembre 1893"

L'image de la monarchie sous le règne du roi Albert : entre exaltation de la nation et démocratisation de la société.

Laurence van Ypersele

Sous le règne du roi Albert, l'image de la monarchie belge a considérablement évolué. Les mémoires collectives ont gardé d'Albert, l'image du Roi-Soldat, incarnation vivante de la Belgique héroïque et martyre, ainsi que celle du Roi-Démocrate à qui la Belgique devait le suffrage universel. Ainsi l'image du roi Albert a été porteuse à la fois d'une identité nationale forte et d'une démocratisation de la société. Mais ce constat, pour clair qu'il soit, mérite que l'on s'y attarde. Car l'articulation entre exaltation nationale et démocratisation sociétale n'a rien d'évident.

1909-1914, les débuts d'un règne

De 1909 à 1914, on constate un réinvestissement des conceptions traditionnelles de la monarchie : la famille royale apparaît, aussi bien dans la presse que sur les cartes postales, comme une race privilégiée *a priori* et Albert comme un personnage hors du commun parce que roi. Son avènement suscite d'emblée l'espoir du peuple belge, un espoir qui ne se démentira pas[65]. En fait, la popularité du jeune souverain est le fruit d'un double mouvement.

D'une part, le roi Albert lui-même est allé à la rencontre de son peuple : il traverse les foules, serre les mains, montre sa famille et affirme publiquement dans ses discours sa foi en la modernité, le progrès et la justice. En fait, au moment où il monte sur le trône, Albert a conscience que l'impopularité de son oncle, Léopold II, a un effet désastreux pour l'institution monarchique[66]. Il sera donc soucieux de sa popularité, dans la mesure où il estimait qu'il était de son devoir de renforcer sa fonction symbolique. Dès les premières années de son règne, il commence par supprimer l'escorte armée de sabres et de lances qui le séparait de la foule, puis il autorise les journalistes à le suivre dans ses déplacements et enfin, lors des joyeuses entrées de 1912 et 1913 par exemple, il est toujours accompagné par l'ensemble ou une partie de sa famille.

---

65 Notons que depuis son mariage avec Elisabeth de Bavière en 1900, il était devenu assez populaire. La naissance de leurs trois enfants renforcera encore cette popularité (même si dans certains milieux – entre gens de bien –, on se moque de son air 'dadet' et que l'on émet des doutes sur ses capacités).

66 Cf. M.-R. Thielemans & E. Vandewoude, *Le roi Albert au travers de ses lettres inédites, 1882-1916*, Bruxelles, 1982, p.52 ; D. Denuit, 'Le Roi Albert et l'information',dans : *Actes du Colloque Roi Albert*, Bruxelles,1976, p.256-258.

D'autre part, les journaux soutiennent largement le roi dans cette tâche de rapprochement. Et l'opinion publique, en général, accueille ces changements avec satisfaction : le peuple belge s'est bel et bien reconnu en son roi et sa famille royale. À cet égard les titres de la presse sont éloquents puisqu'ils font d'Albert et Elisabeth, 'nos' souverains. Cela pourrait sembler un détail, mais il est d'importance. En effet, Léopold II était 'le' roi, tandis qu'Albert est 'notre' roi, c'est-à-dire le symbole de l'existence collective de la nation et de son unité, symbole affirmé par l'ensemble de la presse, à l'exception des socialistes, symbole reconnu par tout un peuple sans distinction de classe, de richesse ou d'opinion. L'écriture euphorique de la presse et son caractère émotionnel marqué procèdent tout particulièrement de l'imaginaire: le roi apparaît hors du monde du travail, au cœur de la fête et de l'inattendu[67]. Mais il faut noter la place ambiguë du roi au sein de ces très longs articles. En effet, la présence royale suscite la fête, pourtant seules quelques lignes se rapportent directement à lui, à sa simplicité, à sa sollicitude envers les humbles. La personne du roi est réduite à un stéréotype merveilleux et flou, ou plutôt merveilleusement flou. Dans les textes comme sur les photos, il apparaît toujours au milieu de la foule, mais au-dessus d'elle, comme porté et protégé par l'enthousiasme 'indescriptible' qu'il provoque là où il passe. Toujours en uniforme d'apparat, dans un équipage 'étincelant', entouré d'une suite 'brillante', il se présente aux yeux de la foule tel un héros inaccessible dans sa grandeur d'un jour. En fait, l'extraordinaire importance de la foule dans ces articles est révélatrice : la société qui célèbre le souverain se fête elle-même. Car la fête change le statut des choses et leur donne un sens. L'enjeu y est l'existence collective affirmée au travers de la figure royale, vécue sur le plan imaginaire. La présence du roi, comme le souligne *La Gazette* lors de l'avènement en 1909, est *'l'occasion pour la foule de manifester sa conscience nationale'*[68]. En outre, la popularité d'Albert se nourrit très largement de celle de la famille royale[69]. Les journaux comme les images ne se lassent pas de décrire la famille royale, les attentions du roi pour la reine, la douceur maternelle d'Elisabeth, la fraîcheur des petits princes, l'unité harmonieuse de la famille. Indéniablement, la famille royale symbolise le bonheur familial, elle est l'incarnation publique du bonheur privé. Un bonheur bourgeois alliant l'idéal de l'amour à travers le couple marié et celui de la fertilité maîtrisée à travers leurs trois enfants. Bref, au centre de la fête, s'il y a le roi qui symbolise l'existence collective, il y a aussi toute la famille royale qui symbolise l'idéal de cette collectivité.

Ainsi, dès avant la guerre, le roi Albert – chef d'Etat en uniforme militaire – symbolise la Belgique à travers les valeurs familiales, les espoirs démocratiques et l'amour du progrès, sources de prospérité morale et matérielle de la Nation. Cette popu-

---

67 Cf. L. van Ypersele, *Le roi Albert. Histoire d'un mythe*, Ottignies / Louvain-la-Neuve, 1995 p.262-266.
68 *La Gazette*, 24 décembre 1909, p.1.
69 Cf. L. van Ypersele, *op. cit.* p.267-269.

larité royale va atteindre son paroxysme en août 1914 et entraîner une inversion des termes de l'image royale. C'est dans cette inversion que se situe la rupture fondamentale : en effet, ce n'est plus l'homme Albert de Saxe-Cobourg Gotha qui bénéficie du prestige de la fonction, mais l'institution qui hérite du prestige personnel du Roi-Soldat. La fonction royale, au lieu d'ériger un homme au rang de sacré, se voit elle-même portée à un degré supérieur par la valeur personnelle d'Albert-le-Héros, paladin du Droit et de l'Honneur. Mais le processus d'héroïsation dont le roi Albert a fait l'objet, à partir du 4 août 1914, est tributaire de sa popularité d'avant-guerre. C'est bien elle qui a fait d'Albert le lieu privilégié de la cristallisation des sentiments populaires à l'heure du danger. Mais que s'est-il passé ?

1914-1918, la Grande Guerre

Le 4 août 1914, à 8 heures du matin, les troupes allemandes traversent la frontière belge et foncent sur Liège. La nouvelle n'est pas encore connue lorsque, à 10 heures, le roi Albert se rend à la séance extraordinaire du Parlement. Sur le parcours, l'enthousiasme de la foule est indescriptible. Le roi, à cheval, avance sous une ovation ininterrompue entre une double haie de gens agitant des drapeaux, des mouchoirs, des chapeaux. Jamais un roi des Belges n'avait connu une telle ferveur patriotique, un tel consensus populaire. L'accueil au Palais de la Nation est tout aussi chaleureux et même les socialistes républicains mêlent leurs cris à ceux des autres. Le roi prononce une courte allocution : la Belgique entend se défendre, mais on espère que les événements redoutés ne se produiront pas. Si néanmoins la frontière était violée et le territoire envahi, l'étranger *'trouvera tous les Belges groupés autour du souverain qui ne trahira pas, qui ne trahira jamais son serment constitutionnel et du gouvernement investi de la confiance absolue de la nation entière'*. Et il termine par cette phrase devenue célèbre : *'J'ai foi dans nos destinées. Un pays qui se défend s'impose au respect de tous. Ce pays ne périt pas. Dieu sera avec nous dans cette juste cause'*. Dès l'annonce de l'invasion, un gouvernement d'union sacrée non officiel[70] est mis sur pied. Les luttes idéologiques, encore si virulentes la veille, disparaissaient pour la durée de la guerre.

Ainsi, toute la Belgique se trouvait unie contre l'ennemi et basculait dans la guerre. Le roi apparaissait au centre de ce sentiment de stupéfaction et d'indignation générales. Mais l'agression allemande avait aussi provoqué une vague d'exaltation belliqueuse, comme un soulagement après une trop longue crainte. Car dès le 3 août, l'an-

70 Dès l'annonce de l'invasion, le chef du Cabinet, Charles de Broqueville, offre au leader socialiste E. Vandervelde, comme aux libéraux E. Goblet d'Alviella et P. Hymans, un poste de ministre d'Etat : ils acceptent aussitôt. On avait donc un gouvernement d'union sacrée non officielle (cette union deviendra officielle après le remaniement ministériel de 1916).

nonce conjointe de l'ultimatum allemand et de la réponse du gouvernement avait suscité un sursaut d'indignation mêlé de peur. L'indignation est même telle qu'un peu partout - Bruxelles, Liège, Anvers - les populations s'en prennent aux résidents allemands pourtant bien intégrés, brisent quelques carreaux et saccagent l'une ou l'autre maison. Les autorités belges réagissent pour maintenir l'ordre, appellent au calme et procèdent à diverses arrestations[71]. En fait, l'ultimatum allemand était considéré par les Belges non seulement comme une menace contre la neutralité, mais également comme une atteinte à l'indépendance et à l'honneur des Belges, un danger pour l'existence même du pays. En effet, si la neutralité avait été la condition de l'existence de la Belgique indépendante au lendemain de la révolution de 1830, elle avait petit à petit été considérée par la majorité des Belges comme la garantie même de l'indépendance nationale et de l'équilibre européen... N'avait-on pas échappé en 1870 à la guerre franco-prussienne ? Or, par son ultimatum, l'Allemagne - une des cinq puissances garantes de la neutralité - reniait ses engagements internationaux et, par là, se mettait au ban du Droit international et bientôt de la Civilisation tout entière[72].

Tandis que les armées allemandes progressent et font tomber Liège, Namur et Anvers, la Belgique se voit internationalement exaltée[73] : elle est désormais le symbole de l'Héroïsme et du Martyre. Immédiatement, la propagande internationale s'est emparée de la figure d'Albert[74], faisant de lui un paladin du Droit et de l'Honneur, l'incarnation d'un petit pays pacifique dont l'innocence a été bafouée par la force brute. Car la Première Guerre mondiale fut aussi une guerre morale où la propagande joua un rôle majeur. Cela dit, l'exemple national et la reconnaissance internationale de l'héroïsme et du martyre de la Belgique à travers la figure du Roi-Chevalier galvanisèrent le patriotisme en pays occupé[75] et mirent un certain baume sur les souffrances endurées[76]. Le patriotisme belge était donc soutenu et galvanisé par les discours internationaux. Mais, c'étaient l'ultimatum puis la violation de la frontière belge qui avaient provoqué un sursaut de patriotisme

---

71 Voir à ce sujet : F. Collard, *Les violences populaires belges contre les Allemands en août 1914*, Louvain-la-Neuve, Mémoire de licence UCL, 2004. En outre, dès le 5 août, le gouvernement belge, par voie d'affiche, rappelle à la population qu'elle ne peut résister et doit déposer les armes dans les communes. Cet appel est largement suivi dans l'ensemble du territoire.

72 Cf. S. Audoin-Rouzeau et A. Becker, *14-18, retrouver la guerre*, Paris, Gallimard, 2000.

73 Dès le 3 août 1914, la Grande-Bretagne avait fait de la violation de la neutralité un *casus belli* et, par là se présentait en sauveur de la *'Poor little Belgium'*.

74 Le plus bel exemple de la glorification internationale du roi Albert est le *King Albert's Book*, Londres, 1914.

75 Nombre de 'patriotes' dont près de 300 seront fusillés par l'occupant s'engagent dans la clandestinité au nom de la Patrie et du Roi. Ainsi, les derniers mots de Gabrielle Petit face au peloton seront : 'Vive le Roi, vive la Belgique !'. Par ailleurs, d'innombrables civils garderont une distance patriotique avec l'occupant en conservant des images du roi ou en portant des breloques à son effigie. Ce qui sera interdit dès 1915... Cf. L. van Ypersele & E. Debruyne, *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre*, Bruxelles, Labor, 2004.

76 Notamment les massacres de civils en août 1914. Cf. J. Horne et A. Kramer, *German Atrocities, 1914. A History of Denial*, New Haven-London, Yale University Press, 2001.

et une union sacrée. Comme tous les belligérants, le petit royaume neutre entrait dans la guerre au son des fanfares et sous les applaudissements. Par là, la Belgique s'était révélée à elle-même et le roi Albert en était devenu l'âme. Ainsi, entre autres exemples, dès août 1914, *La Chronique* de Bruxelles titrait *'Comment il se fait aimer par ses soldats'* et poursuivait : *'Tous les témoignages concordent : la guerre a montré à tous chez le Roi ces qualités ancestrales d'énergie et d'intelligence que seule une élite avait pu deviner en lui. C'est le plus actif, le plus 'sérieux', le plus avisé des officiers ; c'est le plus infatigable des soldats, leur meilleur 'camarade'. Il ne veut pas d'autre nom de leur bouche. Les acclamations enthousiastes que soulève son approche, il les fait taire en s'approchant des soldats qui l'ovationnent, en s'entretenant familièrement avec eux. Il possède cette qualité de famille : le mot qu'il faut. Devant ses soldats revenant du feu, il eut cette parole : 'Voilà comme nous devons faire. On peut toujours se faire tuer, et s'il le faut je mourrai, le fusil à la main, parmi vous'. Vous jugez de l'enthousiasme à ces mots ! Mais grâce à son habileté diplomatique et tactique, tout permet de croire que notre Roi n'aura pas à se faire tuer avec le dernier Belge, mais devra vivre pour nous organiser la délivrance, la victoire. En attendant, il est déjà le camarade qu'il promit d'être aux soldats. Voyant l'un d'eux qui achevait une lettre 'aux vieux', il déclara qu'il s'en chargeait et attendit pour la prendre. Il revient ainsi avec tout un paquet de lettres qu'il fit parvenir aux parents, lesquels ne l'aiment pas moins, déjà, que nos pioupious'*[77].

Or, la figure héroïque du roi Albert perdurera tout au long de la guerre et bien au-delà. Il est vrai que ce héros a des traits spécifiques. En effet, il est le seul chef d'Etat à prendre effectivement la tête de son armée. La confusion entre ces deux niveaux s'approfondira, d'ailleurs, dans les mentalités belges. Albert est désormais le Roi-Soldat, le Sauveur de la Patrie, le Chef autour duquel l'unité se fait contre l'ennemi. Bien sûr, on retrouve les éléments d'avant-guerre poussés à l'extrême. L'importance de la famille royale par exemple, se confirme : à côté du Roi-Soldat, on trouve la Reine-Infirmière et le petit prince du 12e de ligne. Il protégera également la vie de ses soldats en s'opposant jusqu'à l'automne 1918 aux pressions des Etats-majors alliés[78]. Mais, au-delà de ces éléments, Albert devient un véritable héros national. Il en a toutes les caractéristiques, étant à la fois humain et divin. Marqué d'une supériorité naturelle qu'il révéla dans les faits, accédant à la gloire et à la lumière et faisant de ses soldats des héros à sa mesure, il est aussi une humanité pleinement réalisée, avec des sentiments et de petites faiblesses qui le rendent plus attachant. Ainsi, il communie aux souffrances de son peuple, il les fait siennes, ce qui le grandit d'autant. Car, par là, le roi s'identifie totalement au pays et, à l'in-

77 *La Chronique*, 12 août 1914, p.1.

78 Grâce au refus catégorique du roi de participer aux grandes offensives meurtrières comme la Somme, Verdun ou Paschendael, le taux de mortalité dans l'armée belge sera de 1 sur 50, contre 1 sur 6 dans l'armée française. Cf. S. de Schaepdrijver, *La Belgique et la Première Guerre mondiale*, Bruxelles, Peter Lang, 2004.

verse, le peuple belge projette ses propres sentiments en lui : il EST la Belgique héroïque et martyre, bientôt victorieuse. Dans la guerre, la Belgique unie autour de son vivant symbole conquiert une identité nouvelle faite de gloire, de courage et d'honnêteté, à travers le martyre. Si la guerre a révélé le roi Albert au peuple belge, lui-même a révélé la Belgique à elle-même.

Le 22 novembre 1918, le roi accompagné de la famille royale fait son entrée triomphale à Bruxelles. Cette fois, ce n'est plus seulement le Roi-Soldat, mais c'est aussi le Roi-Vainqueur qui rentre dans sa capitale

Le Discours du Trône du 22 novembre 1918

La fin de la guerre pour les Belges est marquée par la joyeuse entrée du roi à la tête de ses troupes, le 22 novembre 1918, à Bruxelles. La foule hurle sa joie, acclame la Famille royale et l'armée, salue tout aussi chaleureusement les troupes françaises, anglaises, italiennes, américaines... C'est du délire. En effet, l'important pour la presse en tout cas, c'est la fête, la victoire, la gloire. Comme avant la guerre, cette journée, bien plus qu'une fête collective est une fête de la collectivité, qui cette fois scelle sa nouvelle et glorieuse identité à travers la figure royale. *L'Etoile Belge*, comme l'ensemble de la presse, raconte : *'Le Roi ! Le Roi ! Des milliers d'yeux le dévorent ! C'est le général victorieux qui rentre dans sa capitale reconquise ; le chef auréolé, à l'égal des héros antiques, d'une légende de bravoure, d'héroïsme et de gloire ! C'est le Chef triomphant d'une armée qui s'enorgueillit de l'aimer et de l'admirer ; c'est celui qui a conduit à la victoire les bataillons, les régiments, les escadrons, les canons et qui les ramène, encore frémissants des combats, dans une apothéose ! C'est l'incarnation de la Patrie, le symbole des plus éclatants exploits militaires et la personnification des plus hautes vertus civiques ; c'est l'homme qui, depuis cinquante mois, fait l'admiration du monde, celui dont le nom est salué dans toutes les capitales comme dans les plus humbles villages, dans les palais comme dans la maison de l'artisan, dans les usines comme sur les champs de bataille, c'est le Roi, c'est notre Roi ! Sa figure est grave et volontaire ; le masque s'est affermi ; le teint est hâlé ; il promène sur le peuple délirant qui l'acclame un regard assuré ; il commande à son émotion comme il sied à un chef ; et l'on sent que ce qu'il veut c'est non pas imposer à la foule par l'appareil des armes et la pompe du conquérant, mais se présenter à son peuple comme le premier de ses soldats, comme le frère d'armes de tous ces hommes vaillants et forts qu'il aime comme il est aimé d'eux ! Il émane de lui, même dans cette fête triomphale, cette cordialité simple qui séduit et conquiert la foule.'*[79]

---

79 *L'Etoile Belge*, 23 novembre 1918, p.1.

Traversant la foule en délire, la famille royale arrive au palais de la Nation. Le roi y prononce son fameux Discours du Trône. Dans la première partie, le roi se présente en tant que Chef de l'Armée, c'est-à-dire en tant que Roi-Soldat. Il rend hommage à son armée, aux soldats morts au champ d'honneur, aux civils morts pour la patrie, ainsi qu'aux civils massacrés en août 1914. Ainsi, solennellement, il affirmait l'héroïsme et le martyre de la Belgique, il reconnaissait les sacrifices endurés par la population, les ruines et les deuils. Dans la seconde partie, en revanche, le roi expose le programme gouvernemental dont l'octroi du suffrage universel pur et simple pour les hommes de 21 ans est l'élément le plus important : *'L'égalité dans la souffrance et dans l'endurance a créé des droits égaux à l'expression des aspirations publiques'*. À cette phrase, l'assemblée se lève pour acclamer longuement le souverain. Des applaudissements ponctuent encore les diverses réformes, ainsi que l'abandon de la neutralité. Toutefois lorsqu'il en arrive à l'université de Gand, c'est le silence. Mais quand le roi termine par la condamnation des activistes flamands[80], toute l'assemblée se lève pour applaudir[81]. Enfin, le roi termine par un appel à l'unité et à la reconstruction du pays : *'A l'œuvre donc, Messieurs ! Que Dieu vous soit en aide pour faire de la Belgique une Patrie de plus en plus unie, de plus en plus digne d'être chérie par ses enfants'*. Ainsi, à côté de l'image du Roi-Soldat apparaît celle du Roi-Démocrate. Désormais, les socialistes tairont leurs revendications républicaines, puisque s'ils obtenaient un régime républicain, c'est le roi Albert qu'ils choisiraient comme président[82] ! De leur côté, les conservateurs hostiles au suffrage universel se sont tu. Mais quelques années plus tard, ils répandront la légende du 'coup de Loppem'.

---

80 *'Les menées de ceux qui, à l'heure poignante où l'existence et l'avenir du pays étaient en question, avaient pour but de consommer sa ruine ne peuvent faire l'objet d'amnistie les populations flamandes ont déjà elles-mêmes flétri ces menées, mais les coupables devront subir les rigueurs d'une juste répression'*. Notons que les activistes flamands sont les seuls à être ainsi dénoncés.

81 La presse francophone, de Bruxelles et de Flandre surtout, s'élèvera très violemment contre cette proposition. Tout au long de l'entre-deux-guerres, d'ailleurs, cette presse amalgamera des mots comme 'francophone' et 'patriote', 'flamand' et 'activiste'. Elle colportera aussi l'idée d'une infériorité de la culture flamande. La presse flamande modérée qui, dès le discours du roi, ne se fait guère d'illusions, s'élève désespérément contre ces stéréotypes anti-flamands, rappelle que les activistes ne sont qu'une minorité et que la majorité des soldats morts pendant la guerre étaient des Flamands. Mais d'année en année, le fossé se creuse. Et bientôt les manifestations d'anciens combattants seront ressenties par la presse flamande comme des manifestations fransquillonnes (c'est-à-dire anti-flamandes). La mémoire de la Grande Guerre en Flandre prendra, de plus en plus, un autre chemin qu'en Wallonie ou à Bruxelles : la figure du soldat-héros se transforme, petit à petit, en victime d'une cause qui n'était pas la sienne ; et la figure de l'activiste devient, pour certains, celle d'un martyr de la cause flamande. Il nous manque encore une étude approfondie sur la spécificité de la mémoire flamande.

82 *Le Peuple*, 23 novembre 1918, p.1. Notons que les socialistes diffuseront largement l'image du Roi-Démocrate qui offrit le S.U. à la Belgique.

L'Affaire de Loppem

Le roi était convaincu que seul le suffrage universel masculin à 21 ans pouvait aider à supporter les souffrances de la guerre et celles de la reconstruction. Il négocia donc la formation d'un gouvernement tripartite qui mettait à son programme le dépôt d'un projet de loi organisant l'élection immédiate d'une Constituante sur base du suffrage universel[83] sans passer par la procédure longue dont les dangers n'étaient que trop clairs. La loi fut votée sans grande difficulté. On avait donc violé le droit pour rentrer dès les élections de novembre 1919 dans la légalité. Ce n'est qu'en 1921 et jusqu'en 1930, que les conservateurs qualifièrent le suffrage universel 'd'imposture' et parlèrent du 'coup de Loppem'. Mais leur position est ambiguë puisqu'en même temps, ils se présentent comme les royalistes les plus ardents. C'est donc avec une certaine maladresse qu'ils s'efforceront de laisser le roi en dehors de la polémique. Pour les uns, les négociateurs de Loppem ont eu peur d'une révolution rouge. Ainsi, le roi aurait accordé le suffrage universel sous l'effet de la panique. Pour d'autres, il est inconcevable que le Roi-Chevalier ait pu céder à la panique. Il se serait donc fait berner, comme les catholiques d'ailleurs. Le roi Albert était, certes, animé du désir de bien faire, mais il fut mal informé.

Cette thèse a été magistralement réfutée par Henri Haag[84]. Avec sa minutie et sa prudence habituelles, l'historien louvaniste a montré que, si le roi fut ému par les nouvelles qu'on lui rapportait, son choix à Loppem était enraciné dans une attitude bien plus ancienne. Mais quelles sont ces graves nouvelles qui viennent de Bruxelles ? Les émissaires bruxellois sont porteurs, notamment, d'un *memorandum* rédigé par Paul-Émile

83 Dès avant la fin de la guerre, les catholiques préparaient l'avènement du S.U., mais avec des contre-parties qu'il n'y avait plus en 1918. D'où leur amertume vis-à-vis des décisions prises à Loppem. Cf. H. Haag, 'Le choix du Roi Albert à Loppem', dans : *Actes du colloque Roi Albert. Handelingen van het colloquium Koning Albert*, Bruxelles, 1976, p.176-191 ; H. Haag, *Le comte Charles de Broqueville... op. cit.*, p.673-681, L. van Ypersele, *Le roi Albert... op. cit.*, p.37-44.

84 H. Haag, 'Le choix du roi Albert ...', in *Op. cit.*, p.169-191.

Janson[85] le 11 novembre, ainsi que d'une note[86] datée du 13 novembre et signée par Émile Francqui[87], le marquis de Villalobar[88] et le comte de Merode[89].

- Le roi y apprend, d'abord, la révolte des troupes allemandes qui menace d'entraîner dans son sillage une partie de la population belge et de déboucher sur la révolution : déjà, on assiste à des scènes de pillage auxquelles certains Belges participent, mais le danger révolutionnaire ne semble pas se concrétiser[90]. Le drapeau rouge flotte sur le palais de justice, un *soldatenrat* a pris le pouvoir. Sa priorité 'n'est pas la révolution, mais le maintien de l'ordre. Il espère ainsi permettre le retrait des soldats vers l'Allemagne en évitant un bain de sang'[91]. Mais, dès le départ, le conseil des soldats est dépassé par les événements : les soldats révolutionnaires se battent contre les troupes restées fidèles au régime impérial, faisant plusieurs dizaines de morts. Selon la note remise au roi, *'ce Comité, tout en déclarant qu'il désire le maintien de l'ordre, n'est pas à même de remplir sa tâche malgré ses efforts, parce qu'il est débordé. En effet, il y a en ce moment dans la capitale des milliers de déserteurs et des condamnés de droit commun délivrés des prisons, ainsi que de nombreux partisans de l'ancien régime (officiers de carrière) et ces*

85 Paul-Émile Janson (1872-1944), homme politique libéral. Il est, avec le socialiste Edouard Anseele, l'un des émissaires envoyés à Loppem par le Comité national pour informer le roi Albert de la situation en pays occupé. Durant l'entre-deux-guerres, il sera plusieurs fois ministre. Cf. H. Goffinet, 'Paul-Emile Janson', in *Revue Générale Belge*, avril 1946, p.641-649.

86 Bruxelles, Archives du Palais royal, *Cabinet du roi Albert, 1914-1918*, n°338.

87 Émile Francqui (1863-1935), financier et homme d'État belge. Officier, consul, banquier et homme politique libéral, il joua un rôle décisif tout au long d'une carrière variée. Directeur, puis vice-gouverneur de la Société Générale, il fut en 1914 -1918 la cheville ouvrière du ravitaillement de la Belgique par le Comité national de Secours et d'Alimentation. Prolongeant cette activité, il contribua à créer la Fondation universitaire, le FNRS et la Fondation qui porte son nom. Ministre sans portefeuille en 1926, il stabilisa le franc et fut, tout au long des années vingt, mêlé aux négociations relatives aux réparations allemandes. Il fut également membre du comité des experts qui élabora le Plan Young et administrateur de la Banque des règlements internationaux qui fut créés à cet effet. Cf. L. Ranieri, *Émile Francqui ou l'intelligence créatrice*, Paris-Gembloux, Duculot, 1985.

88 Rodrigo de Saavedra y Vinent, marquis de Villalobar.(1864-1926), diplomate espagnol, ministre plénipotentiaire à Bruxelles, puis ambassadeur. Il resta en Belgique occupée pendant toute la durée de la guerre.

89 Le comte Jean de Merode (1864-1933), Grand Maréchal de la Cour, faisait partie du Comité national de Secours et d'Alimentation dirigé par Émile Francqui et Ernest Solvay. Il est Président du Comité provincial du Brabant.

90 Dans son témoignage transmis au roi Albert, le Lieutenant Gustave Gille (né à Bruxelles, le 27 mai 1876, arrêté à Liège en 1914 et condamné à mort par le conseil de guerre allemand, qui s'est évadé de la prison de Vilvorde le 11 novembre) estime que 'le fait pour une partie de la population belge d'avoir 'fraternisé' dans les manifestations de dimanche [10 novembre] avec les soldats allemands, quelques 'voyous » portant des casques boches, et les soldats ennemis prenant des drapeaux belges en main, ne semble point devoir entraîner des déductions généralisées, trop hâtives'. En revanche, il craint que les socialistes entrent en contact avec les soldats révolutionnaires, ce qui serait d'une 'grande gravité ». Mais, on le sait, ce ne sera pas le cas. Cf. Bruxelles, Archives du Palais royal, *Cabinet du roi Albert, 1914-1918*, n°338, note du Général de Boissoudy (commandant l'Armée française en Belgique), p.2.

91 B. Majerus, 'Bruxelles, 1918 : révolution et sortie de guerre', dans : Ph. Chassaigne & J.-M. Largeaud (éds), *Villes en guerre (1914-1945)*, Paris, Armand Colin, 2004, p.196-207.

deux éléments, en se combattant à main armée, produisent des troubles et un état anarchique auquel le Comité, avec ses moyens très limités, ne peut faire face'[92].

- Le roi est, ensuite, informé de l'engagement des chefs socialistes de *'rappeler aux leurs le devoir de laisser régler exclusivement entre Belges les questions politiques'*[93]. En effet, le conseil des soldats tenta bien de s'associer les socialistes belges, mais ce fut un échec. Ces derniers lanceront même des appels au calme[94]. Au total, pour les dirigeants belges, suivis par la majorité de l'opinion publique, aucun dialogue n'est possible : l'Allemand reste l'occupant ennemi, toute coopération serait une compromission. Enfin, on transmet au souverain l'ardent souhait de la population de le voir rentrer dans sa capitale.

Au total, le tableau brossé par les émissaires bruxellois n'est donc ni exagéré ni aseptisé. Au contraire, il correspond bien à la réalité des événements qui se déroulent à Bruxelles[95]. Si la capitale connaît une semaine de violence et de chaos, il n'y avait pas de danger à moyen terme pour l'Etat belge. D'ailleurs, dès le départ des troupes allemandes, le 15 novembre, la situation s'éclaircit.

1918-1934, l'après-guerre

Quoi qu'il en soit, l'image du Roi-Soldat, héros guerrier qui s'était levé pour sauver sa patrie piétinée tout en protégeant la vie de ses soldats, restera l'image la plus importante et nourrira la mémoire de 1914-1918 durant tout l'entre-deux-guerres et au-delà. L'image du Roi-Démocrate n'arrivera jamais à concurrencer réellement celle du Héros de la Grande Guerre. Le roi lui-même participe à cette mémoire de guerre : il rehausse de sa présence, en juin 1919, les funérailles des civils fusillés au Tir national de Bruxelles et, en novembre 1922, celles du Soldat Inconnu. Il inaugure une série de monuments aux morts, visite les régions dévastées, apporte son soutien, encourage, etc. Cette mémoire, toutefois, va évoluer quelque peu. Sans doute, en 1930, les fêtes du Centenaire sont, une fois de plus, présentées comme une nouvelle rév élation de la Belgique à elle-même et, en 1934, la mort du souverain est l'occasion d'une dernière et paroxystique révélation du pays à lui-même. Cette révélation, c'est encore et toujours l'identité du pays née de la guerre. Mais, en 1914-1918, cette identité avait été une réponse collective à la peur

92 Bruxelles, Archives du Palais royal, *Cabinet du roi Albert, 1914-1918*, n°338, note du 13 novembre, p.1. Souligné dans le texte.
93 H. Haag, 'Le choix du roi Albert ...', dans: *op. cit.*, p.186.
94 J. Gotovitch, 'Révolution à Bruxelles : le *Zentral-Soldaten-Rat in Brüssel*', dans: R. Baumann & H. Roland (éds), *Carl-Einstein-Kolloquium 1998*, Frankfurt, Peter Lang, 2001, p.245.
95 B. Majerus, 'Bruxelles...', in *op. cit.*, p.201.

du chaos, une affirmation d'existence contre la mort. Or, désormais, aux côtés de ces aspects, l'élément unitaire prendra de plus en plus d'importance. L'image du Roi-Soldat devient alors une réponse aux déceptions nées de la paix 'ratée', à la peur des revendications du mouvement flamand, aux crises économique, morale et politique. Il symbolise de plus en plus l'unité du pays contre les divisions internes, la sagesse contre l'incompétence politique, 'le phare dans la nuit', 'la' référence. De héros guerrier, le roi est devenu un homme providentiel[96]. Or, il est clair que, plus le roi se voit présenté comme le symbole de la Belgique unitaire, moins les sources flamandes participent à l'élaboration de son image. Ce qui ne signifie pas que le peuple flamand n'y adhère plus. Ainsi, par exemple, en 1930, l'appel au boycott du défilé des combattants devant le roi lancé par le *Standaard* et les V.O.S. ne sera pas suivi. Le journal reconnaîtra, d'ailleurs, que ses craintes de voir le défilé se transformer en manifestation anti-flamande n'avaient pas lieu d'être[97]. De même, lors des funérailles du roi, en février 1934, c'est plus d'un million de Belges issus des quatre coins du pays qui viennent rendre un dernier hommage à leur glorieux souverain.

Si l'image du Roi-Soldat a perduré dans les mémoires, une fois la guerre terminée, le roi Albert est retourné à son rôle traditionnel. Toutefois, face au désarroi moral et politique de l'entre-deux-guerres, la fonction royale s'est renforcée sous les applaudissements de l'opinion publique. Car le roi, fort de son extraordinaire prestige de guerre, est apparu petit à petit non seulement comme le symbole de la société, mais aussi comme l'autorité détentrice de la parole de vérité, comme l'homme providentiel que l'on souhaite voir gouverner. Dès lors, il s'est appuyé sur cette autorité personnelle pour prendre des initiatives politiques qui, si elles ont toujours été couvertes par le contreseing ministériel, n'en découvraient pas moins insensiblement la couronne. C'est le cas, par exemple, de la crise de 1926. Le gouvernement Poullet-Vandervelde, une coalition catholique socialiste, tombe en 1926 à cause de la crise financière dramatique que traverse la Belgique. Après de multiples consultations, Henri Jaspar réussit à faire un gouvernement d'union nationale dont le but principal est de surmonter la crise monétaire. Le 2 mai, avant que le gouvernement ne se présente devant les Chambres, le roi écrit au Premier ministre une lettre qui est immédiatement rendue publique. Dans cette lettre, le roi analyse d'abord les causes de la crise, puis exhorte le pays à s'unir autour du nouveau gouvernement. La presse unanime (sauf les frontistes et les communistes qui n'en parlent pas) accueille cette lettre, geste pourtant sans précédent, avec enthousiasme. Ainsi, entre autres exemples, *Le Soir* titre à la Une : *'Un Appel du Roi à la Nation'*[98]. Quelques jours plus tard, au moment où les Chambres votent la confiance, le même journal annonce : *'Le Pays, lui*

96 Cf. R. Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Paris, Seuil (Coll. Point Histoire 129), 1986.
97 Cf. L. van Ypersele, *op. cit.* p.71
98 *Le Soir*, 24 mai 1926, p.1.
99 *Le Soir*, 26 mai 1926, p.1

aussi, vote la Confiance'[99]. Ainsi, l'ensemble de la presse reconnaît au roi Albert ce droit à la parole, parole d'autorité qui montre la voie à la nation tout entière. De même, lors de la crise de 1933, l'intervention royale fait l'unanimité. En pleine crise économique, le gouvernement de Broqueville, blâmé à la Chambre sur une minuscule affaire[100], présente sa démission. Le lendemain, 15 février, dans une lettre, le roi fait savoir que le gouvernement n'a pas de raison suffisante pour se retirer, que le pays ne comprendrait pas et que, par conséquent, il refuse la démission. La lettre royale est immédiatement rendue publique. Et la Chambre, après un débat, renouvelle sa confiance. Dans l'ensemble, la presse, scandalisée par l'effet disproportionné d'une affaire aussi ridicule, donne raison au roi. Ainsi, le roi Albert apparaît comme le symbole le plus légitime et le plus efficace des sentiments profonds du pays[101]. En fait, au moment où les politiciens sont de plus en plus discrédités, le roi devient le seul véritable représentant de la nation. On le voit, durant l'entre-deux-guerres, l'exercice du pouvoir royal, grâce au prestige personnel du roi Albert, s'est incontestablement renforcé avec l'approbation générale.

En fait, durant l'entre-deux-guerres, les seuls à dénigrer le roi Albert sont, d'une part, les frontistes qui estiment que le roi n'a pas tenu sa promesse concernant la flamandisation de l'université de Gand et, d'autre part, les communistes qui estiment que le système monarchique est un scandale et une injustice. Autrement dit, ces deux minorités s'opposent au roi pour des raisons très différentes: les frontistes attaquent la personne d'Albert, tandis que les communistes attaquent l'institution.

Au total, le sauveur guerrier s'est transformé en homme providentiel. Mais il est clair que ces deux images sont liées : c'est bien le prestige acquis pendant la guerre qui a fait du roi Albert une autorité écoutée et souhaitée. D'ailleurs, lors de la Seconde Guerre mondiale, c'est bien le souvenir du Roi-Soldat que les journaux clandestins brandissent pour appeler le peuple belge à la résistance[102]. Et, lors de la question royale, c'est encore le roi casqué que les deux camps antagonistes utilisent pour soutenir ou attaquer son fils Léopold III[103].

---

100 Le ministre de l'Intérieur, M. Poullet, avait validé une élection communale contestée à Hastière…

101 Cf. L. van Ypersele, *op. cit.* p.46.

102 F. Maerten, 'L'impact du souvenir de la Grande Guerre sur la Résistance en Belgique durant le second conflit mondial', dans: L. van Ypersele (éd.), *Imaginaires de guerres. L'histoire entre mythe et réalité*, Louvain-la-Neuve, Academia-Bruylant / Presses universitaires de Louvain, 2003, p.318-324.

103 Cf. L. van Ypersele, 'La Question Royale ou la guerre des images', in M. Dumoulin, M. Van den wijngaert & V. Dujardin (s. dir.), *Léopold III*, Bruxelles (Complexe), 2001, p. 303-322.

Conclusion

L'évolution de l'image de la monarchie et de sa signification pour les Belges, sous le règne du roi Albert, correspond indéniablement à une société qui se démocratise. Dès le début de son règne, on constate une plus grande proximité entre le roi et son peuple. La presse ne se lasse jamais de mettre en relief la simplicité du jeune souverain et son souci des plus humbles, ainsi que l'harmonie de la famille royale. Cette image, d'ailleurs, correspond aux vœux d'une opinion publique de plus en plus importante.

Mais, c'est avec la guerre que le roi devient l'incarnation vivante de la Patrie, héros immortel qui a révélé la Belgique à elle-même, chef soucieux de la vie de ses hommes. Jamais le patriotisme ne fut aussi fort. Jamais l'identité belge ne sembla aussi solide.

Toutefois, durant l'entre-deux-guerres, cette identité née de la guerre et incarnée par le roi sera souvent brandie par des francophones contre les revendications du mouvement flamand et contre un monde politique instable. Fort de son immense prestige, le roi renforcera la fonction royale, jusqu'à intervenir publiquement dans quelques crises politiques. Si ces interventions ont, toutes, été couvertes par le contreseing ministériel, elles n'en découvraient pas moins la couronne… sous les applaudissements du public. Car tout au long de son règne, le roi Albert continuera d'incarner l'identité nationale à travers les valeurs familiales et la communion du souverain avec son peuple dans les joies (joyeuses entrées, fêtes du Centenaire, grandes expositions) comme dans les peines (visites aux régions dévastées, aux victimes de coup de grisou ou d'inondation). Sa mort fut, d'ailleurs, ressentie comme une catastrophe nationale : plus d'un million de Belges viendront à Bruxelles rendre un dernier hommage à 'leur' roi.

Comme on le voit, les liens entre démocratisation de la société et identité nationale sont complexes et ambigus.

III MILIEUX ECONOMIQUES, COLONIAUX, MIGRATIONS, EXPOSITIONS, LOISIRS
ECONOMISCHE KRINGEN, KOLONIALISME, MIGRATIES, TENTOONSTELLINGEN,VRIJE TIJD

INTRODUCTION

G. Kurgan-van Hentenryk

Les contributions présentées sous cette rubrique se répartissent en deux groupes : le premier aborde les différentes classes sociales selon des angles particuliers. Le second, plus disparate, traite d'autres acteurs sur lesquels nous reviendrons.

Dans le premier groupe, Leen Van Molle aborde la paysannerie dans une perspective comparatiste entre le Nord et le Sud du pays tandis que Peter Heyrman s'interroge à propos classes moyennes urbaines sur leur représentation comme la colonne vertébrale de la nation.

Pour sa part, G. Kurgan s'attache au patronat des grandes entreprises selon deux approches : le rapport entre sentiment national et internationalisme dans une économie en voie de mondialisation et le rôle de la première guerre mondiale dans les réactions patronales au nationalisme et à la démocratisation. Quant au monde ouvrier, J. Janssens l'évoque par le biais d'une analyse de l'attitude des pouvoirs publics et des réactions du mouvement ouvrier lors de la célébration des jubilés de l'indépendance en 1880, 1905, 1930.

Dans le second groupe, plus hétérogène, sont abordés des milieux concernés par les relations hors frontières, à savoir les coloniaux et les immigrés, tandis que le milieu sportif clôt cette section.

Vincent Viaene revisite la doctrine coloniale de Léopold II à la lumière des théories de Wehler et Schumpeter et présente la politique coloniale comme moyen de combler le déficit du sentiment national en s'appuyant sur les élites précapitalistes

Pour sa part, Frank Caestecker étudie comment le problème de l'intégration à l'Etat-Nation se pose sur le plan de la politique d'immigration et de naturalisation.

Quant à Marijke den Hollander, elle analyse le rôle actif et contradictoire des organisations sportives et des sociétés de gymnastique dans le processus d'identification à l'Etat-nation et la démocratisation.

En dépit de leur diversité et d'une approche parfois limitée, ces articles non seulement éclairent les processus d'identification à l'Etat-nation et de démocratisation mais font ressortir des aspects majeurs qui méritent d'être soumis à discussion.

Tout d'abord, deux temps forts exercent un effet d'accélération sur ces processus :

-l'adoption du suffrage universel tempéré par le vote plural suivie des élections législatives de 1894 qui place la question sociale au cœur des rapports de force dans l'économie et la société

-la première guerre mondiale qui sublime le sentiment national et accélère l'interaction entre sentiment national et démocratisation

D'autre part, force est de constater qu'avant la première guerre mondiale, l'Etat-nation ne fait pas partie de l'horizon mental des milieux sociaux étudiés. La perception de l'étranger est d'ailleurs révélatrice de l'effacement du sentiment national dans la société du temps de même que l'orientation internationale des organisations sportives

En troisième lieu, l'intégration dans l'Etat-nation est pour l'essentiel un processus défensif. Il se manifeste par la multiplication à partir du milieu des années 1890 d'organisations professionnelles de tous types à l'échelle nationale pour résister à l'essor du mouvement ouvrier et faire face à l'intervention croissante de l'Etat dans la société

Quant à l'identification à l'Etat-nation, elle est moins un phénomène « bottom up » que « top down ». En témoignent la célébration des jubilés de l'indépendance, la politique d'intégration des étrangers, l'émergence de dirigeants d'entreprise étroitement liés à la politique coloniale de Léopold II. Au départ, leur patriotisme s'inspire plus d'un attachement au monarque que d'un puissant sentiment d'identité nationale, mais ils exerceront un rôle dominant dans la réorientation nationale de l'économie après la guerre. La question se pose également à propos de la petite bourgeoisie indépendante des villes. Son identification à l'Etat-nation est-elle spontanée ou lui a-t-elle insufflée par le pouvoir catholique ?

Enfin, l'interaction entre démocratisation et intégration dans l'Etat-nation semble éclipsée par les processus d'interaction entre démocratisation, pilarisation et nationalisme flamand

«LE SOL, C'EST LA PATRIE» BOEREN IN DE BELGISCHE NATIESTAAT, 1890-1921

Leen Van Molle

«Daarom nogmaals met vuur en gloed,
Den boerenstand geprezen!
Zoo vroom en deugdzaam als de boer
Zal nooit de steêling wezen!
Moog' God de boeren braaf en trouw
In Belgenland bewaren!
Hun akkers stallen en gezin
Voor alle rampen sparen!"[1]

«Wij zijn de boerenvrouwen
Van 't christen Vlaanderland;
Vereend door 't zelfde streven,
Zoo gaan wij hand in hand.
Wij willen neerstig werken
Met moed en blijgezind
En zoeken ons genoegen
In 't heil van man en kind»[2]

Op het Vlaamse platteland klonken voor de Eerste Wereldoorlog twee liederen die de lof van de boerenbevolking zongen. Het eerste lied (links) werd aan opgroeiende meisjes in landbouwhuishoudscholen aangeleerd, het tweede (rechts) diende om de vergaderingen van boerinnengilden te animeren. Beide liedteksten verraadden veel over de identiteit die aan de boerenbevolking werd toegeschreven. Ze convergeerden rond de verbinding van de boer/boerin met maatschappelijke en morele waarden (cf. de woorden *vroom, deugdzaam, braaf, trouw, neerstig, moedig, blijgezind)*, met het patriarchale gezin en met het christelijk geloof. De waardering voor de plattelandsbevolking werd in het eerste lied bovendien onderstreept door het contrast met de verderfelijke stad te suggereren. Maar de liedteksten divergeerden op het punt van de ruimtelijke verankering. De eerste tekst verbond de boerenstand met het *Belgenland,* de tweede met *'t Vlaanderland.* De moeilijkheid de boeren eenduidig toe te wijzen aan de Belgische en/of Vlaamse natie is in het geval van het tweede lied zelfs dubbel: het was het lijflied van de Belgische Boerinnenbond, maar moest gezongen worden op de tonen van de Vlaamse Leeuw.

De mentale constructie van de boerenstand voor de Eerste Wereldoorlog was zowel levensbeschouwelijk als communautair geladen. Over de Belgische landbouwsector en landbouwersorganisaties is al veel geschreven[3], over «de lange weg van de naties»[4] ook, maar weinig over de relatie tussen beide. Dit artikel wil de ambigue verhouding van

1 Geciteerd in P. De Vuyst, *De maatschappelijke rol der boerin. Hare opleiding. De Boerinnenkringen - hunne inrichting in het buitenland. Practische wenken,* Brussel, 1907, pp. 102-103.
2 'Boerinnenlied', *De Boerin,* maart 1913, bijvoegsel.
3 Cf. de recente synthese: Y. Segers en L. Van Molle (red.), *Leven van het land. Boeren in België 1750-2000,* Leuven, 2004. Over landbouworganisaties zie vooral: L. Van Molle, *Katholieken en landbouw. Landbouwpolitiek in België 1884-1914,* Leuven, 1989; L. Van Molle, *Ieder voor Allen. De Belgische Boerenbond 1890-1990,* Leuven, 1990. Dit artikel steunt op deze drie publicaties, tenzij anders vermeld.
4 L. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo. De lange weg van de naties in de Lage Landen,* Leuven, 2005.

de boeren tot de Belgische versus de Vlaamse en Waalse natie scherper stellen. Zowel de Belgische natiestaat, als het Vlaams nationalisme en het Waals regionalisme hebben de boerenbevolking in hun proces van natievorming meegezogen. Niet alleen de omgang met en de representatie van de boeren – van bovenaf, door kerkelijke, politieke, economische en culturele elites – speelde daarin een rol. Ook dagelijkse praktijken tot op dorpsniveau hebben de complexe 'nationalisering' van de boerenstand – als Belgen, Vlamingen en Walen – mee gestalte gegeven. Mijn these luidt dat de uiteenlopende, zelfs paradoxale wijzen waarop de boerenstand in de periode 1890-1921 bij de natie(s) werd betrokken de oplopende communautaire spanningen in België niet alleen weerspiegelden, maar ze ook in de hand werkten. Boeren waren een gegeerd 'object' van natievorming.

Boeren en België

In de Belgische historische verbeelding kregen boeren al vroeg een heldenrol toebedeeld. De Boerenkrijg (1798) stond tot in de late negentiende eeuw ondubbelzinnig symbool voor het Belgisch verzet tegen de Franse dwingelandij. De Boerenkrijg was geen stedelijk, maar een plattelandsfenomeen. Vooral Conscience grifte de opstand van Vlaamse en Luxemburgse boeren in het collectieve geheugen als een rebellie «voor God en Vaderland». Zijn Vlaamse Boerenkrijgroman uit 1853 kreeg in 1886 een Franse vertaling en voedde het romantisch nationalisme dat nationale identiteit bovendien verbond met katholiek geloof[5]. De «brigands» van 1798 werden de geschiedenis ingeschreven als 'echte' boeren, goede katholieken en dappere vormgevers van het Belgische vaderland: de associatie tussen boeren *van* en tegelijkertijd *voor* het vaderland was gemaakt. De boeren stonden model als de trouwe verdedigers van de legitieme grenzen van de natie: niet de Oostenrijkse (cf. de participatie van boeren aan de Brabantse Omwenteling), niet de Franse en ook niet de Verenigde Nederlandse, maar de Belgische. Frans De Potter en Jan Broeckaert, twee katholieke flaminganten en auteurs van de eerste «geschiedenis van den Belgische boerenstand», noemden «de verkleefdheid aan de openbare orde» een typisch kenmerk van de boeren doorheen het hele 'Belgische' verleden. In de politieke economie van de Leuvense hoogleraar Victor Brants golden ze als «le fond le plus solide de la vie nationale»[6].

5 M.-S. Dupont-Bouchat, X. Rousseaux en F. Stevens, 'La Guerre des paysans (1798). Brigandage, révolte nationale ou croisade religieuse? Mythes et réalités', in: L. Van Ypersele (red.) *Imaginaires de guerre. L'histoire entre mythe et réalité,* Louvain-la-Neuve, 2003, pp. 53-89.

6 F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van den Belgischen boerenstand tot op het einde der XVIIIe eeuw,* Brussel, 1880, 369-372; V. Brants, *Les grandes lignes de l'économie politique,* Leuven, 1901³, pp. 568-569.

Over de mate waarin en de wijze waarop Belgische boeren al vóór de invoering van het algemeen meervoudig mannenstemrecht (1893) 'politieke' burgers waren, in rechte en mentaal, valt voor België nog verder onderzoek te doen[7]. Feit is dat de koppeling van stemrecht aan fiscaliteit, inzonderheid de grondbelasting, ook aan talrijke kleinere grondbezitters gedurende de negentiende eeuw electorale rechten bezorgde, minstens op het gemeentelijke niveau; laat ons niet vergeten dat België opviel door de opmerkelijke versnippering van het onroerend bezit[8]. Zeker voor de gemeente- en provincieraadsverkiezingen was het negentiende-eeuwse electoraat op dorpsniveau opvallend 'boers'[9]. Maar ook bij parlementsverkiezingen was de aanwezigheid van stemgerechtigde boeren in de arrondissementshoofdplaatsen een opvallend verschijnsel. De democratisering van 1893, waardoor het electoraat in één klap vertienvoudigde, heeft de politieke integratie van de boeren in de Belgische staat niet alleen vervolledigd, de meervoudigheid die eigenaars van onroerend goed een extra stem bezorgde, speelde bovendien in hun voordeel[10]. In de electorale strijd om de grootste aanhang – zolang het meerderheidsstelsel in voege bleef kwam het er inderdaad op aan de grootste te zijn – kregen arbeiders én boeren de centrale plaats toebedeeld. Liberalen, socialisten, en vooral katholieken grepen de uitbreiding van het kiezerscorps onmiddellijk aan om zoveel mogelijk boeren aan hun kant te scharen: de politieke werving op het platteland nam vanaf 1891, toen de beslissing tot grondwetsherziening was genomen, nooit geziene proporties aan. Zo begonnen Fransta-

---

7 Frankrijk heeft een onderzoekstraditie op dit vlak, cf. de synthese van het Franse debat door G. Pécoult, 'La politisation des paysans au XIXe siècle', *Histoire et Sociétés Rurales,* jg. 2, 1994, pp. 91-125; *La politisation des campagnes au XIXe siècle. France, Italie, Espagne et Portugal. Actes du Colloque international organisé par l'Ecole française de Rome en collaboration avec l'Ecole normale supérieure (Paris), l'Universitat de Girona et l'Università degli studi della Tuscia-Viterbo (Rome, 20-22 febr. 1997),* Rome, 2000.

8 B. Seebohm-Rowntree, *Comment diminuer la misère. Etudes sur la Belgique,* Parijs, (1910), vooral kap. IV, V en IX; E. Vanhaute, «'Chacun est propriétaire ou espère de le devenir'. Het grondbezit in Vlaanderen, begin 19de - begin 20ste eeuw», *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis,* XXVI, 1996, pp. 105-131.

9 Een paar voorbeelden werken verhelderend. In het dorp Leefdaal bij Leuven bestonden de kiesgerechtigden voor de gemeenteraad in 1836, 1839 en 1846 voor ruim uit 70% landbouwers, de meesten van hen waren ongeletterd, W. Brumagne, *Leefdaal 1780-1855. De moeilijke geboorte van een nieuwe tijd.* Leuven, 1999, p. 113-116. Brumagne stelde vast dat de gemiddelde kiezer ca. 50 jaar oud was: velen verwierven pas kiesrecht door erfenis. In het arrondissement Verviers vormden de landbouwers in 1845 27,1% van het electoraat voor de parlementsverkiezingen, in 1892 nog 16,7%. A. Zumkir, *La genèse des partis politiques dans l'arrondissement de Verviers à l'époque du suffrage censitaire (1831-1893),* onuitgegeven proefschrift, Luik, 1996, vol.3, pp. 17-18. NB: Voor de parlementsverkiezingen bedroeg de minimale kiescijns vanaf 1848 43,42 frank (20 florijn), voor de provincieraadsverkiezingen werd het minimum vanaf 1871 op 20 frank gebracht en voor de gemeenteraadsverkiezingen, ook vanaf 1871, op 10 frank. Eén derde van de grondbelasting die als pachter betaald werd (de zgn. 'cijnspacht' of 'tiers forcier') telde enkel mee voor de berekening van het gemeentelijke kiesrecht. Ook belastingen betaald door de echtgenote, verweduwde moeder, verweduwde schoonmoeder en minderjarige kinderen van een volwassen man konden voor één derde meetellen.

10 Bij de wetgevende verkiezingen van 1884 stonden 27% van de Belgische kiezers genoteerd als landbouwers, bij die van 1894 zelfs 39%. H. de Smaele, *'Omdat we uwe vrienden zijn'. Religie en partij-identificatie, 1884-1914,* onuitgegeven proefschrift, Leuven, 2000, bijlage 3.

lige liberalen in 1891 met een weekblad voor boeren, *Le Journal des villages*. In 1893 volgde het Nederlandstalige liberale weekblad *De Zaaier*. Socialisten pakten vanaf juli 1894 uit met de weekbladen *Le Laboureur* en *De Landbouwer*. Aan katholieke kant tel ik in de korte periode 1891-1895 minstens 11 verschillende tijdschrifttitels (dag-, week- en maandbladen) die zich rechtstreeks tot de boerenbevolking richtten[11]. Boeren, in 1890 nog ca. 30% van de actieve bevolking, waren politiek bijzonder gegeerd.

De katholieken schraagden hun appél aan de boerenstand op drie vertogen. Ten eerste herkauwden ze het romantisch-patriottische «voor God en Vaderland»-vertoog. Godsdienst was voor hen een essentieel kenmerk van de natie en de natie was in hun ogen letterlijk en figuurlijk gegrondvest op het voorvaderlijke erf. Overeenkomstig het territoriaal natiebegrip – «le sol, c'est la patrie» – kenden ze aan de boeren die de vaderlandse grond bewerkten in de constructie van de natie een ereplaats toe[12]. «Aimons le paysan, messieurs», declameerde minister van Landbouw Joris Helleputte, «aidons-le, servons-le, c'est l'un des plus sûrs moyens de servir la patrie»[13]. Katholieken portretteerden de geloofsgetrouwe boeren als de «onwankelbaarste steun van Staat en Troon» en de leveranciers van de «krachtigste zonen aan het leger van het vaderland». Tegenover het antiklerikalisme van de liberalen en het goddeloze en vaderlandsloze socialisme poneerden ze het bondgenootschap van geloof en boerenstiel «cruce et aratro», om «den vrede en het geluk in ons land weer te doen tronen»[14].

Ten tweede verbonden ze hun appél aan de boeren met het aanzwellende pessimistische vertoog van artsen, demografen, criminologen en andere wetenschappers over de degeneratie van de natie[15]. Tegenover de dreigende autodestructie van het volk, zowel fysiek als moreel, in de vervuilde en overbevolkte steden en industriële centra plaatsten ze de regenererende kracht van de natuur en de 'natuurlijke' gezondheid van de boerenstand. Het afremmen van de plattelandsvlucht werd trouwens een motief, zoniet het hoofdmotief, van de katholieke landbouwpolitiek.

---

11 Ik tel hier enkel de politiek en confessioneel geprofileerde bladen, niet de vakbladen die zich richtten tot landbouwingenieurs e.d., namelijk: *L'Agriculteur de la Province du Luxembourg*, *De Boer* (Boerenbond), *La Gazette des Campagnes* (Doornik), *De Landbouw* (Oost-Vlaamse Landbouwersbond), *De Landbouwer* (Roeselare), *De Landwacht* (Gent), *Le Paysan* (Boerenbond), *Le Paysan Wallon* (Charleroi), *Le Protecteur* (Brussel), *La Voix du Paysan* (Organe de la Fédération des Ligues Agricoles) en *De West-Vlaamsche Landbouwer* (Eigenaars- en Landbouwersbond van het Arrondissement Brugge).

12 "Le sol, c'est la patrie; aimer, honorer, servir l'un, c'est aimer, servir et honorer l'autre", aldus de katholieke volksvertegenwoordiger Hyacinthe Cartuyvels in het debat over de begroting van het Ministerie van Landbouw, *Annales Parlementaires de la Chambre des représentants*, 12 maart 1895.

13 *Annales Parlementaires de la Chambre des représentants*, 18 maart 1908.

14 "Nieuwjaarswensch", *De Boer*, 15 januari 1892, pp. 1-3; E. Vliebergh, *De boeren en de maatschappelijke zaak. Eene verhandeling over het opbeuren van den boerenstand*, Eernegem-Zoutleeuw, 1894, pp. 111-112; ook voorbeelden in de Smaele, p. 335.

15 L. Nys e.a. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Leuven, 2002; J. Tollebeek e.a. (red.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken*, Leuven, 2003.

Ten derde hanteerden de katholieken een economisch vertoog met verre wortels in het fysiocratische denken. Ze bleven de landbouw – ondanks de massale invoer vanaf de jaren 1870 van goedkopere landbouwproducten, inzonderheid broodgranen, uit de Verenigde Staten, Canada, Australië, enz. – voorstellen als de noodzakelijke voedstervader van de natie. De bevoorradingsproblemen tijdens de Eerste Wereldoorlog en het onvermogen om de eigen bevolking te voeden gaf dit derde vertoog een nieuw elan. Via deze drie vertogen werden de boeren opgetild tot de meest eerbiedwaardige burgers van het land. In tegenstelling tot de arbeiders, «les classes dangereuses» of «les enfants turbulents» zoals ze in het woelige jaar 1886 werden genoemd, kregen de boeren in het katholiek discours het keurmerk van «enfants dociles» waarop de natiestaat rekende als steunpilaren *van* en *voor* het vaderland[16].

Het wervingsoffensief van de katholieke zuil kreeg doelbewust een verlengstuk in de politiek van de homogeen katholieke regeringen die van 1884 tot 1914 aan de macht waren. Het nieuwe Ministerie van Landbouw, waarvan de oprichting niet toevallig samenviel met de machtswisseling van 1884, kon zijn budgettaire ruimte in de periode 1885-1913 bijna verzesvoudigen[17]. Een aanzienlijk deel van het landbouwbudget ging naar de professionalisering van het boerenbedrijf via allerlei vormen van landbouwonderwijs en landbouwvoorlichting. Bijgevolg verbaast het niet dat de jonge boerinnetjes in de landbouwhuishoudscholen de lof zongen van het «Belgenland» dat hun opleiding ter harte nam. Landbouwonderwijs droeg bij tot de maatschappelijke respectabilisering van de boerenstand. De Belgische overheid trok compromisloos de kaart van de landbouwmodernisering om de marktpositie en rentabiliteit van de sector te verbeteren, en daardoor de plattelandsvlucht een halt toe te roepen. Ze ondersteunde de heroriëntering van de weinig rendabele akkerbouw naar groot- en kleinveeteelt, zuivel en groente- en fruitteelt. Ze promootte de landbouwmechanisering en het gebruik van kunstmeststoffen, ze stimuleerde de veeverbetering en de zaadveredeling, ze organiseerde bedrijfsverzekeringen en landbouwkrediet, enz. De staat investeerde bovendien fors in het rurale wegennet en buurtspoorwegen, wat de pendelarbeid in de hand werkte en dus nogmaals de plattelandsvlucht afremde. Kort voor de Eerste Wereldoorlog voegde ze aan dit alles nog een uitgebreid programma ter «verfraaiing van het landleven» toe dat aanstuurde op de sanering en modernisering van de boerderijen, arbeidsbesparing op het landbouwbedrijf en in het huishouden, waterdistributie, elektrificatie, riolering, betere medische, educatieve en culturele voorzieningen op het platteland, enz. België moest het land worden met de mooiste dorpen en het hoogste «comfort de la vie rurale»[18]. Samengevat: de

16 *Congrès des Oeuvres sociales à Liège. 26-29 septembre 1886*, geciteerd in A. Varzim, *Le Boerenbond belge*, Parijs, 1934, p. 16.
17 Gewone begroting in lopende prijzen, zie L. Van Molle, *100 jaar Ministerie van Landbouw*, themanummer van *Agricontact*, sept. 1984, pp. 117-119.
18 L. Van Molle, *Katholieken en landbouw*, pp. 342-346.

combinatie van landbouwmodernisering, electorale democratisering en opwaardering van het leven op het platteland bevorderden de integratie van de boeren in de moderne natiestaat; ze voedde het proces van wat in de Duitse literatuur treffend de «Verbürgerlichung des Dorfes», de «Vergesellschaftung der Bauern» of zelfs de «Entbäuerlichung» van de samenleving wordt genoemd[19].

Topambtenaren van het Ministerie van Landbouw putten uit de actieve landbouwpolitiek op hun beurt de nodige stof voor een heus 'Belgisch' landbouwtriomfalisme. Ze etaleerden het Belgische moderniseringsoffensief in boeken en tijdschriften, in voordrachten en op binnen- en buitenlandse tentoonstellingen (bv. op drie wereldtentoonstellingen: *La ferme démonstrative* in Luik in 1905, *Le pavillon de la fermière* in Brussel in 1910 en *Le village moderne* in Gent in 1913). Ze voerden het hoge woord op prestigieuze internationale landbouwcongressen en speelden een vooraanstaande rol op de internationale scène inzake vernieuwingen in het landbouwonderwijs[20]. Hun focus was duidelijk prestatiegericht. Voor het ministerie telden niet zozeer de boeren, dan wel de technologische innovaties en economische resultaten. Bij de viering van de vijfenzeventigste en honderdste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid, in 1905 en 1930, werden de landbouwers wel geprezen om hun noeste arbeid, maar de aandacht ging bovenal naar de prestigeproducten: het Belgisch trekpaard, de melkveestapel en boterproductie, de hoenderrassen, de druiventeelt rond Hoeilaart, het Brabants witloof, de Gentse Floraliën, enz.[21]. Het valt op dat de Belgische natiestaat zich vanaf de eeuwwisseling, toen de agrarische crisis goed en wel achter de rug was, nadrukkelijk identificeerde met de Belgische landbouwsector, veel minder met zijn boeren.

Was er echter een 'Belgische' landbouw? De taalgrens was voor de landbouw uiteraard geen natuurlijke grens. Maar verschillen inzake bodemsoort, bevolkingsdensiteit, bedrijfsgrootte, industriële ontwikkeling en nabijheid van afzetmarkten werkten de divergenties tussen de landbouw van Vlaanderen en Wallonië in de hand. Teeltkeuze, productietechnieken en rendementen groeiden vanaf de agrarische crisis van de jaren 1880-95 verder uit elkaar. In Vlaanderen maakten, naast arbeidsintensieve industriële gewassen zoals vlas, hop en cichorei, de melkvee-, varkens- en pluimveehouderij opgang, evenals de commerciële tuinbouw. Wallonië behield op zijn leemgronden een grote portie graanculturen en suikerbieten, en legde zich verder toe op weideteelt en rundveehouderij.

---

19 Cl. Zimmerman, 'Ländliche Gesellschaft und Agrarwirtschaft im 19. und 20. Jahrhundert. Transformationsprozesse als Thema der Agrargeschichte', in: W. Trossbach and Cl. Zimmerman (red.), *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven,* Stuttgart, 1998, pp. 147-149, 157-163.

20 Zie o.m. P. De Vuyst, *Le village moderne à l'exposition universelle et internationale de Gand 1913,* Brussel (1913); J.Vander Vaeren, *De voornaamste feiten uit eene eeuw geschiedenis van den Belgischen landbouw 1830-1930,* Leuven, 1930. Over het landbouwonderwijs: L. Van Molle «'Kulturkampf' in the countryside. Agricultural education, 1800-1940: a multifaceted offensive», In: C. Sarasúa, P. Scholliers en L. Van Molle (red), *Land, Shops and Kitchens,* Turnhout, 2005, pp. 139-169.

21 Bijv. *La Belgique. Institutions, industrie, commerce,* Brussel, 1905, pp. 193-232; *La Belgique centenaire. Encyclopédie nationale 1830-1930,* Brussel, 1930, pp. 316-321.

Vlaanderen gebruikte in 1910 al beduidend meer kunstmeststoffen en commerciële veevoeders dan Wallonië[22]. Deze divergenties werkten een nieuw vertoog in de hand: over de Vlaamse landbouw en vooral de Vlaamse boer. De ontwikkeling van dat boerenvertoog spoorde met de Vlaamse beweging én met het groeiend succes van boerenbonden, vooral in Vlaanderen.

De boeren van Vlaanderen

Dat de 'typische' Vlaamse boer arm en onbehouwen was, deed minder ter zake: hij was immers authentiek, Vlaams én katholiek. Hij was de exponent van de 'Vlaamse stam', de drager van de Vlaamse volksaard. Ernest Claes zong voor 1914 met de studenten in Leuven: «Nous sommes flamands, nous sommes des paysans»[23]. Boer zijn was een Vlaamse geuzennaam geworden. De identificatie van Vlaanderen met zijn boeren werd gevoed en versterkt door de Vlaamse beweging en het Vlaamse organisatiekatholicisme. Zo wist het Davidsfonds in 1898, bij de honderdjarige viering van de Boerenkrijg, de opstandige boeren van weleer subtiel aan haar eigen strijd voor «godsdienst, taal en vaderland» te koppelen: de Boerenkrijg vervlaamste. Het proefschrift van Henk de Smaele levert beeldrijke passages over de rurale representatie van het katholieke Vlaanderen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw door zovele Vlaamse schilders, prozaschrijvers en dichters[24]. De meest bijtende bevestiging van dat beeld vanuit Franstalige hoek kwam van Emile Verhaeren in zijn gedicht *Les Paysans* dat verscheen in de bundel *Les Flamandes* (1883).

Deze opvallende «Verbäuerlichung» van Vlaanderen[25], nog loyaal ingebed in de Belgische nationale context, was een mentaal-culturele constructie, als katholieke reactie op de opmars van liberalisme en socialisme, de vrijzinnigheid in Franstalige grootstedelijke kringen, de industrialisering van het Waalse landsgedeelte en de economische achterstand van Vlaanderen. Zoals Lode Wils wijst ook de Smaele op de osmose tussen het Vlaamse volk en zijn volkse, Vlaamsgezinde en strijdend katholieke clerus. De volksverbondenheid van Vlaamse priesters uitte zich in hun pastoraal engagement in het onderwijs, in het Vlaamse culturele leven, in caritatieve en sociale werken. Deze traditie van klerikaal engagement verklaart mee waarom de agrarische crisis van de late negen-

22 Een grondige regionale analyse van de Belgische landbouweconomie is nog niet voorhanden; aanzetten in: J. Blomme, *The Economic Development of Belgian Agriculture 1880-1980,* Leuven, 1992, pp. 244-254; Y. Segers en L. Van Molle. *Leven van het land,* pp. 64-84.

23 *Uit de dagboeken van Ernest Claes,* Leuven, 1981, p. 19.

24 H. de Smaele, *'Omdat we uwe vrienden zijn',* vooral hoofdstuk 7.

25 Cl. Zimmerman. 'Ländliche Gesellschaft'. "Verbäuerlichung" en "Agrarromantik" namen in Duitsland in de late negentiende eeuw een hoge vlucht in het verhitte debat dat er plaatsvond over de toekomst van Duitsland als "Agrarstaat" versus "Industriestaat".

tiende eeuw zo gemakkelijk de Vlaamse dorpspastoors in actie bracht. Niet alleen de antisocialistische christelijke arbeidersbeweging, ook het Vlaamse platteland schraagde en voedde de opkomende christen-democratie, en meer dan een beetje. In Aalst en omgeving droeg de daensistische solidariteit met het verarmde plattelandsvolk tevens een sterk flamingantische dimensie. In het zuiden van West-Vlaanderen waren het radicale flaminganten rond Léonce Du Catillon en Hector Plancquaert die een gewestelijke boerenbond oprichtten en met de Vlaamse Katholieke Landsbond aanstuurden op de vorming van een Vlaamse volkspartij, in de schoot van de katholieke partij en met een radicaal agrarisch programma. Maar zowel de Zuid-Vlaamse als de daensistische escalatie belandden snel op een doodlopend spoor[26]. Intussen vond een massale organisatorische inkapseling van boeren plaats binnen de krijtlijnen van de Belgische kerk en de katholieke partij.

De oprichting – op initiatief van grootgrondbezitters, politici, landbouwingenieurs en talrijke priesters – van katholieke 'landbouwsyndicaten', in de beginfase een veel gebruikte term die naar het arbeiderssyndicalisme verwees, startte in het midden van de jaren 1880. Hun horizon was het eerste decennium louter lokaal of regionaal, hun voertaal die van het boerenvolk waarvoor ze waren bedoeld: Vlaams in Vlaanderen, Frans in Wallonië. Indien hun ambities om politieke of commerciële redenen verder reikten, veroorzaakte dat soms spanningen met pastoors voor wie de volksverbondenheid ophield aan de taalgrens. Zulk spanningsveld tussen Vlaamse dienstbaarheid en nationale politieke ambities deed zich voor in de jonge Boerenbond die zijn zetel had in Leuven. De twee priesters die er in de beginjaren aan de kar trokken, Jacob-Ferdinand Mellaerts en priester-leraar Hendrik Theunissen vanuit het Limburgse Peer, werkten in de richting van één boerenbond voor Vlaanderen. In het bombastische proza van Theunissen kreeg het verhaal van zijn oprichting zelfs een uitgesproken flamingantisch karakter aangemeten: «De stichters van den Boerenbond waren allen – zonder uitzondering – stevig Vlaamschgezinden (...). Zij streden voor hun gekrenkte rechten (...). Zij zullen een Vlaamsch bolwerk tot stand brengen, dat zal getuigen van Vlaamsche waardigheid, van Vlaamsche macht, tot dan toe ongekend. (...) Zij wilden hun eigen volk tot welstand brengen, (...) zijn oude zuivere zeden bewaren, zijn diepe godsdienstzin hoger doen opbloeien. Zij wilden van het Vlaamse volk, hun volk, het schoonste volk ter wereld maken»[27]. Deze Vlaamsgezinde oorsprong dreef de Boerenbond in 1892 en 1893 zelfs even in de richting van de Vlaamse Katholieke Landsbond van Du Catillon[28].

---

26 Lode Wils stelde als eerste het Daensisme voor als "de opstand van het Zuidvlaamse platteland" (1969). Over de combinatie van flamingantisme en agrarisch radicalisme in de Zuid-Vlaamse Sprekersbond, de Vlaamse Katholieke Landsbond, bij de Roelanders (omgeving Ninove) en in het Daensisme: L. Van Molle, *Katholieken en landbouw,* pp. 171-177.

27 *Bijdragen tot de geschiedenis van den Belgischen Boerenbond vergaard door H. Theunissen,* onuitgegeven manuscript, s.d., pp. 29-30, KADOC, Archief Boerenbond, 5.2.

28 L. Van Molle, *Katholieken en landbouw,* pp. 171-173.

Maar de stichtende volksvertegenwoordigers, Joris Helleputte en Franz Schollaert, koesterden met de Boerenbond van meet af aan nationale ambities: voor hen moest de bond een onderdeel worden van hun omvattend Belgisch christelijk-corporatief maatschappijmodel. De politieke top van de Boerenbond trok op het eerste gezicht aan het langste eind: de bond startte kort na zijn oprichting in 1890 met een tweede, Franstalig hoofdbestuur, publiceerde vanaf 1892 ook een Franstalig ledenblad en noemde zich vanaf 1897 systematisch «Belgische Boerenbond». Deze Belgische vlag dekte tot 1914 nochtans niet veel meer dan een Vlaamse lading[29].

De taalgrens vormde voor de boerenorganisaties een praktische haalbaarheidsgrens, maar ook de diocesane grenzen bepaalden hun werkingsveld. In de wending van de kerk naar het volk, een strategie die ze sinds de electorale verruiming in versneld tempo doorzette, waren het de bisschoppen die de christelijke sociale werken in hun diocees mee vormgaven en strak in de hand hielden. Zo kon de Boerenbond zich ontplooien in heel het aartsbisdom (provincies Antwerpen en Brabant, met inbegrip van een bescheiden werking in Waals-Brabant). De bisschoppen van Brugge, Gent, Doornik, Luik en Namen daarentegen bevoordeelden de boerenorganisaties van hun eigen diocees. De Brugse bisschop steunde de Eigenaars- en Landbouwersbond van het arrondissement Brugge en remde de expansie van de Boerenbond in de rest van zijn diocees af[30]. De bisschop van Luik respecteerde het taaldualisme in zijn bisdom: in het Limburgse deel liet hij de 'Vlaamse' Boerenbond begaan, in het Luikse deel wees hij diezelfde opdringerige Boerenbond kordaat de deur.

Omstreeks 1900 borg de Belgische Boerenbond zijn ambities om leden te werven in de Waalse bisdommen op, zodat hij *de facto* Vlaamser bleef dan hij bij naam pretenteerde te zijn. Dat zijn leiders tegelijkertijd geëngageerd waren in het cultuurflamingantisme rond juffrouw Belpaire en het Davidsfonds werkte zijn Vlaams imago verder in de hand. Het tussentijdse resultaat kan 'eenheid in versnippering' worden genoemd: wat de zeven regionaal opererende katholieke boerenorganisaties voor de Eerste Wereldoorlog verbond, was hun confessioneel en zelfs klerikaal cachet en hun ondersteunende rol (zij het vooral achter de schermen) ten voordele van de 'Belgische' katholieke partij[31]. Maar op het terrein opereerden de Vlaamse en Waalse organisaties tot 1914 compleet naast

---

29 De oplage van het Franstalige ledenblad *Le Paysan* zakte voor de Eerste Wereldoorlog van ca. 5.000 tot 1.000 exemplaren, terwijl het Nederlandstalige ledenblad *De Boer* in 1914 op meer dan 50.000 exemplaren werd gedrukt. In 1914 telde de Boerenbond, naast ongeveer 560 Nederlandstalige lokale gilden, slechts een 40-tal Franstalige gilden: in Waals-Brabant, aan de Henegouwse en Luikse taalgrens en in de provincie Luxemburg waar enkele geestelijken in de jaren 1890 op samenwerking met Leuven hadden aangestuurd.

30 Tussen 1900 en 1914 nam de activiteit van de Boerenbond in Oost- en vooral West-Vlaanderen wel een beetje toe, ten dele met instemming van de bisschoppelijke en politieke verantwoordelijken in die provincies.

31 Met name: de Belgische Boerenbond, de Brugse Eigenaars- en Landbouwersbond, de Oost-Vlaamse Landbouwersbond, de Fédération agricole du Hainaut, het Syndicat agricole Liégeois, de Fédération agricole de la Province de Namur en de Ligue Luxembourgeoise.

elkaar. Zo zongen de leden van de Belgische Boerinnenbond hun boerinnenlied alleen in het Vlaams en op de tonen van de Vlaamse Leeuw. De vraag kan worden gesteld of, en in welke mate dit vooroorlogs communautair gescheiden handelen tot het naoorlogse communautair scheidend denken heeft bijgedragen?

Grensverschuivingen

De Eerste Wereldoorlog zelf fungeerde als een katalysator. De 'grote oorlog' en zijn nasleep veroorzaakten grensverschuivingen: de gebrekkige werking van de meeste boerenorganisaties tijdens de oorlogsjaren – sommige vielen zelfs helemaal stil – creeerde immers leemten. De Boerenbond, die er wel behoorlijk in slaagde verder te werken, heeft het braak terrein ten dele opgevuld. Maar ook twee nieuwe organisaties, Redt U Zelven in Vlaanderen en de Unions Professionnelles Agricoles (U.P.A.) in Wallonië, bezetten spoedig een deel van het terrein. Ze vielen de Boerenbond aan op essentiële punten: niet alleen zijn werkingsgebied, maar vooral zijn confessioneel en partijpolitiek profiel. Beide nieuwkomers noemden zich politiek neutraal en ontdeden zich van de klerikale voogdij. Redt U Zelven was ontstaan tijdens de oorlog onder misnoegde boeren uit het Aalsterse. Leden van de Aalsterse vereniging hadden banden met de daensistische beweging en de Frontpartij[32]. Feit is dat de klerikale Boerenbond bijzonder zenuwachtig reageerde op deze neutrale concurrent op Vlaamse bodem. Vanaf 1919 stuurde hij expliciet aan op één uitdrukkelijk katholieke boerenbond voor heel Vlaanderen, eenheidsgedachte die op korte tijd opnieuw Belgische allures begon aan te nemen. Participatie aan het 'herstel van de verwoeste gewesten' bewerkte de doorbraak van de Boerenbond in West-Vlaanderen. In Oost-Vlaanderen bereikte hij in 1919 een akkoord met het bisdom om er de restanten van de provinciale katholieke boerenorganisatie over te nemen. Met de Oostkantons kon hij in 1921 een samenwerkingsakkoord afsluiten. Intussen stuurden ook de kwijnende Waalse katholieke boerenorganisaties, via hun 'geestelijke bestuurders' en enkele politici, aan op samenwerking met Leuven. Ze hadden de Leuvense hulp dringend nodig om hun belabberde financiële situatie recht te trekken én om de expansie van de nieuwe Waalse neutrale concurrent, de U.P.A., te counteren. In mei 1921 was een plan rond, met de volle instemming van de Waalse bisschoppen, om ze tot één Waalse katholieke boerenbond te fuseren die – minstens in de startperiode – sterk zou steunen op advies en financiering vanuit Leuven. Kortom: voor de Boerenbond lag het hele Belgische grondgebied als werkingsveld opnieuw in het verschiet. Dit was een perspectief waarmee hij duidelijk commerciële

32 In 1932 telde Redt U Zelven ca. 12.000 leden in de streek van Aalst, Oudenaarde en het Brabantse Pajottenland. De organisatie hield stand tot in de jaren 1960, zie L. Van Molle, *Ieder voor Allen,* pp. 158-160, 163-164, 200; B. Coppein, "De hand aan de ploeg. Vlaamse landbouworganisaties en Vlaams-nationalistische partijen in de twintigste eeuw", *Wetenschappelijke Tijdingen,* jg. 64, 2005, pp.76-77.

schaalvoordelen beoogde en die gaandeweg ook heeft gerealiseerd. De geschiedenis van de Middenkredietkas, het financiële draagvlak van de Boerenbond, toont aan hoezeer de ouder wordende voorzitter Helleputte, aangespoord door enkele ambitieuze jonge Turken waaronder Gustaaf Sap, op deze commerciële zwenking heeft aangestuurd. Ze geloofden in de groeikracht van het Boerenbondcomplex dat ze bewust inzetten voor de expansie van het Vlaamse katholieke financiewezen en de industriële *take off* van Vlaanderen[33]

Maar verschillende, en ten dele tegenstrijdige politieke krachten doorkruisten de commerciële perspectieven. Het democratisch streven van onderuit en het groeiend Vlaams en Waals zelfbewustzijn spoorden moeilijk met de vorming van één katholieke boerenbond en één slagkrachtige katholieke partij. De oorlogsfrustraties hadden het politiek bewustzijn van de volksmassa aangescherpt. Arbeiders, boeren, middenstanders, studenten, Vlamingen en Walen, ze stelden zich allemaal revendicatief op. De regering poogde de onrust onder de bevolking te kanaliseren via de onmiddellijke invoering van het zuiver algemeen mannenkiesrecht (1919). Partijen en belangengroepen wapenden zich op hun beurt om electoraal sterk te staan. Zo heeft de Boerenbond zijn Vlaams imago, mede onder druk van zijn achterban, in de eerste twee naoorlogse jaren gevoelig versterkt. In 1919 schaarde hij zich, samen met de Vlaamse vleugel van de christelijke arbeidersbeweging, nadrukkelijk achter het Vlaams minimumprogramma van Frans Van Cauwelaert. Hij leverde bestuurders aan diens Katholieke Vlaamse Landsbond, als koepel boven de standsorganisaties, terwijl tientallen boerengilden zich met zijn instemming bij de Katholieke Vlaamse Verbonden aansloten. De Middenkredietkas financierde de nieuwe Vlaamse katholieke krant *De Standaard* en Van Cauwelaert verkreeg als burgemeester van Antwerpen in 1922 en 1924 bijzonder grote leningen van de Middenkredietkas.

Intussen timmerde Helleputte aan de omvorming van de katholieke partij tot Katholieke Unie, een standenpartij waarmee hij zijn oude corporatieve droom alsnog in vervulling wilde zien gaan. Voor de werking en perceptie van de 'Belgische' Boerenbond mag deze stap niet licht worden genomen: de functie van de bond breidde uit van een confessionele beroepsorganisatie en groeiende economische macht tot een partijorgaan. De bond verwierf vanaf de parlementsverkiezingen van november 1921, dankzij de federatief opgevatte Katholieke Unie en via snel opgerichte arrondissementsverbonden van boerengilden, een rechtstreekse politieke representatie. Althans in Vlaanderen: de Waalse inbreng in de Katholieke Unie moest door de geplande Waalse katholieke boerenbond geleverd worden, bond die er echter nooit gekomen is[34].

---

33 Niet alleen de Middenkredietkas, maar ook de Assuranties en de Aan- en Verkoopvennootschap (producent en handelaar in meststoffen en veevoeders) uit de Boerenbondgroep breidden hun werkingsveld vanaf 1919 eerst behoedzaam en vervolgens systematischer tot Wallonië uit, zie L. Van Molle, 'Spaar- en leengilden onder de hoede van de Middenkredietkas, 1892-1934', in: E. Buyst e.a. *CERA, 1892-1998. De kracht van coöperatieve solidariteit,* Antwerpen, 2002, pp. 95-113.

34 E. Gerard, *De katholieke partij in crisis. Partijpolitiek leven in België 1918-1940,* Leuven, 1985, pp. 141-170.

Toe-eigening voor Wallonië

In de late negentiende eeuw was het concept van één Belgische katholieke boerenbond van Vlaanderen uitgegaan. Dat concept was spoedig een halt toegeroepen aan de taalgrens door de bisschoppen van de Franstalige diocesen die geen inmenging wensten in hun eigen werkingsveld. Na de Eerste Wereldoorlog werd dat eenheidsconcept opnieuw opgenomen. In zekere zin noodgedwongen, op vraag van de Waalse bisschoppen, en in een enigszins aangepaste confederatieve versie: namelijk een Vlaamse en een Waalse katholieke boerenbond, met daarboven een nogal wollig 'middencomité' waarin de Vlaamse bond het grootste soortelijke gewicht in de schaal zou leggen. In het bestuur van de Katholieke Unie kreeg de Vlaamse bond trouwens vier en de Waalse tegenhanger slechts twee zetels toebedeeld. De confederatie zou een *win-win* situatie creëren: enerzijds zou ze de zieltogende Waalse organisaties van de ondergang redden en anderzijds de Leuvense Boerenbond een leidende positie bezorgen, plus een uitstekende commerciële toegang geven tot Wallonië. Het initiatief voor deze operatie ging, zij het discreet, uit van de drie Waalse bisdommen, maar het kwam de leiders in Leuven zeker niet ongelegen. Het klimaat leek vrij gunstig want de Boerenbond won in 1919 en 1920 in Waalse landbouwkringen aan sympathie door energiek de verdediging van de boeren op te nemen tegen de beschuldiging van woekerwinsten in de oorlog en tegen de «anti-boerenpolitiek» van de socialistische minister van Ravitaillering Joseph Wauters. Bovendien was de vrees van de Waalse bisschoppen voor een doorbraak van de niet-confessionele U.P.A. groter dan de huiver om met hun organisatorische en financiële problemen bij het succesvolle boerenbondmodel uit Vlaanderen aan te kloppen.

De Fédération Nationale des U.P.A. vormde overigens niet alleen voor de Waalse katholieken een bedreiging want de federatie koesterde op haar beurt Belgische ambities. Ze was ontstaan in de oorlog als een protestbeweging tegen de Duitse landbouw- en bevoorradingspolitiek, maar vond gemakkelijk een tweede adem als «organisme de combat» in de moeilijke naoorlogse jaren[35]. Onder het motto «la ferme aux fermiers» recruteerde ze zowel onder liberalen als onder lauwe katholieken, vooral in Wallonië, maar ook over de taalgrens. In 1921 gewaagde de U.P.A. zelf van ca. 10.000 Vlaamse leden, vooral in Vlaams-Brabant en het zuiden van Limburg. Nu was het de Boerenbond die zulke grensoverschrijdende werking niet nam en als reactie zijn eigen werving en werking activeerde.

35 L. Van Molle, *Ieder voor Allen*, pp. 163-164.

Maar met zijn versterkte Vlaamsgezinde opstelling, politieke dominantie in de Katholieke Unie en commercieel expansionisme in Wallonië maakte de Boerenbond zichzelf intussen voor de Franstaligen steeds moeilijker aanvaardbaar. In de groeiende Waalse aversie van de Boerenbond speelden uiteraard ook de afkeer van het activisme en van de Frontpartij mee, bovenop de algemene Waalse verontwaardiging over het Vlaams minimumprogramma. De U.P.A. maten zich nadrukkelijk een Belgicistisch kleedje aan, hun ledenblad heette trouwens *La Défense agricole belge,* en durfden hun discours bij tijd en wijle met aanvallen tegen de Vlamingen te doorspekken. Waalse katholieken hadden de Boerenbond in 1919 nog gepraamd om de Waalse katholieke boerenorganisaties bij te staan, in 1921 was de Boerenbond voor velen onder hen *persona non grata* geworden: een exponent van het Vlaamse separatisme en expansionisme. Om die reden is de geplande fusie tussen de Waalse katholieke boerenorganisaties in een confederatief model met de Vlaamse Boerenbond ook gestrand. Samenwerking met Leuven gold immers steeds meer als een on-Belgische en anti-Waalse daad. Een groep die zichzelf «des patriotes catholiques écoeurés» noemde, ging medio 1921 zelfs zo ver de pastoors van het bisdom Namen tegen hun eigen bisschop (*nota bene* een Vlaming: Mgr. Heylen) op te zetten omdat deze laatste de samenwerking met «le groupe Flamingo-Boche» erg genegen was: «c'est l'asservissement de nos populations agricoles Wallonnes à la démagogie de Louvain, c'est la germanisation de nos provinces, et vivent les boches!»[36].

De Naamse bisschop liet zich vervolgens ompraten en steunde eind 1921 de oprichting van de Ligue Agricole Belge, een nieuwe katholieke boerenorganisatie die zich los van (zoniet tegen) de Boerenbond opstelde en spoedig een eigen wallingantisch discours ontwikkelde. De Ligue Agricole Belge bewees, bij monde van haar flamboyante priester-voorzitter Gaston Cordier, eerst nog wel lippendienst aan het ideaal van nationale eenheid van de christelijke boerenstand. Maar tegelijkertijd voedde Cordier het Waalse regionalisme. Zijn taal droeg bij tot de creatie van «la Wallonie agricole», met een eigen «classe agricole de la Wallonie» bestaande uit «nos cultivateurs Wallons». De Ligue eigende zich possessief de Waalse boeren toe, als instrumenten voor de Waalse katholieke zaak[37]. De boeren van Wallonië kregen in de jaren 1920 een aparte Waalse identiteit aangemeten en de belangenbehartiging van de Waalse landbouw werd een doel op zich. Doeltreffend was dat echter niet. De financiële en politieke avonturen van Cordier brachten Mgr. Heylen en het Naamse diocees zwaar in diskrediet, vergrootten de verdeeldheid

36 Omzendbrief aan pastoors, 20 augustus 1921, KADOC, Archief Boerenbond, 26.8.(1); echo's daarvan in *De Standaard,* 15 sept. 1921; ook A. Mélot, 'Chronique politique', *Revue Générale,* dec. 1921, p. 690: «Le Boerenbond étend ses ramifications dans toute la Wallonie».

37 Abbé Cordier, 'Monographie d'une oeuvre agricole d'après-guerre: La Ligue Agricole Belge, son esprit, ses méthodes, son organisation, son programme', *Journal de la Société centrale d'Agriculture de Belgique,* jg. 71, maart 1924, pp. 105-124.

onder de Waalse katholieken en bezorgden de Boerenbond in de late jaren 1920 opnieuw de rol van (financiële) redder-in-nood[38].

In verspreide slagorde

De gevolgen van drie decennia getouwtrek om de boeren, vanaf de jaren 1890 tot in de jaren 1920, bleven niet uit. Aangezien de nationale belangenvereniging van de boeren niet van de grond geraakte, wel integendeel, verloor hun politieke belangenverdediging vanaf de jaren 1920 aan slagkracht. Het Belgische huishouden telde in de jaren 1920 een sterk communautair, levensbeschouwelijk en commercieel versnipperd veld van landbouworganisaties. Geen enkele organisatie kon politiek voldoende gewicht in de schaal leggen om aan de (soms uiteenlopende) wensen en verwachtingen van de boeren te voldoen en de naoorlogse coalitieregeringen waren ook niet geneigd zich prioritair met landbouwproblemen in te laten. Dat dreef de frustraties onder de boerenbevolking verder op, zeker in de jaren 1930 toen de economische conjunctuur kantelde en de landbouwsector opnieuw in zware moeilijkheden belandde. De traditie van communautair gescheiden handelen die al in de jaren 1890 was ingezet, zette zich in de jaren 1930 verder door: in Wallonië kwam in 1932 de uiterst rechtse Parti Agraire Belge tot stand, in Vlaanderen in 1936 het Boerenfront dat in Vlaams-nationalistische richting evolueerde[39]. Het beeld van 'de boer' als ondubbelzinnige drager van de Belgische natiestaat lag aan diggelen.

---

38 Om de financiële put van de Ligue Agricole Belge te delgen stuurde Cordier in 1927 aan op een 'monsterverbond' met de U.P.A., maar dit ging niet door. Pogingen in 1927 en 1928 om de andere Waalse katholieke landbouwersorganisaties alsnog te fuseren, mislukten eveneens. De oplossing die eind 1929 na zware onderhandelingen uit de bus kwam, reflecteerde de ingreep van kardinaal van Roey en de harde condities die de Belgische Boerenbond aan het Waalse wespennest oplegde: de liquidatie van de Ligue Agricole Belge en de oprichting van een nieuwe fusie van Waalse katholieke landbouwersorganisaties tot de Alliance Agricole Belge, statutair een kopie van de Leuvense organisatie die ook de condities van de financiële afwikkeling dicteerde en de commerciële werking in Wallonië voor zich voorbehield. Zie L. Van Molle, *Ieder voor Allen,* p. 166-171, 201-211; ook P. Hannick, 'Le parti catholique luxembourgeois face à la politique agricole de l'évêque de Namur', *Toudi: culture et société,* 1992, pp. 105-111.

39 Kort over het Boerenfront: B. Coppein, 'De hand aan de ploeg', pp.77-81; M. Michiels, *De roep om een nieuwe orde in het Waalse landbouwersmilieu: de Parti Agraire Belge, een rechtse boerenpartij (1931-1940),* onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 2006.

Ruggengraat van de natie? Middenstand en democratie in België (1890-1921).

Peter Heyrman

Deze bijdrage wil enkele krachtlijnen formuleren aangaande de verhoudingen van de stedelijke zelfstandige middenstand met de Belgische natiestaat, dit in een periode waarin de negentiende-eeuwse burgerlijke samenleving onder druk van de zich organiserende volksmassa een merkwaardig transformatieproces onderging. Onder 'zelfstandige middenstand' begrijpen we de kleinhandelaars, ambachtslui en kleinindustriëlen, de familiale ondernemers. Andere zogenaamde middengroepen, bv. de heterogene cluster beoefenaars van vrije beroepen, de ambtenaren en bedienden, hebben in hun omgang met de zich democratiserende Belgische natie eigen paden bewandeld, aangestuurd door vaak afwijkende contextuele factoren[40]. Dat hun parcours soms parallel liep met dat van de zelfstandige ondernemers, hoeft niet te verbazen: de mentaliteit en leefwereld van de nieuwe en oude middenstand waren verwant en de dominante sociale theorieën schreven hen een gemeenschappelijke bestemming voor[41]. Van marxistische zijde werd de onvermijdelijke neergang van de middenklasse voorspeld, ondanks haar aanhoudend worstelen met de dominante krachten van de moderniteit. "Sie suchen das Rad der Geschichte zurürck zudrehen", zo schreef Marx[42]. Aan de rechterzijde van het politieke spectrum werd, ten dele als reactie op dit pessimistisch visioen, een ander discours ontwikkeld. De middenklasse was het maatschappelijk bindmiddel, de ruggengraat van de natie[43]. Die metaforen – we komen er later nog op terug - en het vertoog over de afbakening van de middengroepen maakten een inherent onderdeel uit van het politieke debat over deze groepen.

---

40 Enkele basiswerken.: S. Jaumain, *Les petits commerçants belges face à la modernité (1880-1914),* Brussel, 1995, 321 p. In Europees perspectief: G. Crossick en H.-G. Haupt (eds.) *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth Century Europe,* Londen, 1984; Id. *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914: Enterprise, Family and Independence,* Londen-New York, 1995, 296 p.

41 G. Kurgan-van Hentenryk en S. Jaumain (eds.) *Aux frontières des classes moyennes. La petite bourgeoisie belge avant 1914*, Brussel, 1992, 147 p.; L. Wijmans, *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden. Oude en nieuwe middengroepen, 1850 tot heden*, Amsterdam, 1987.

42 K. Marx en F. Engels, 'Manifest der Kommunistischen Partei' in: *Marx und Engels. Ausgewählte Werke in sechs Banden*, Berlijn, 1972, I, 427.

43 G. Crossick, 'Metaphors of the Middle: the Discovery of the Petite Bourgeoisie', in: *Transactions of the Royal Historical Society*, 1994, 4, 251-279; Id. 'Formation ou invention des classes moyennes? Une analyse comparée. Belgique - France- Grande-Bretagne (1880-1914)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis,* 1996, 105-138.

De evenwichten verstoord

De collectieve actie van de zelfstandige middenstand in de hier bestudeerde periode concentreerde zich in het urbane milieu. Op het platteland waren er tot het interbellum slechts weinig kleine of familiale zelfstandige ondernemingen die niet op één of andere manier met de wereld van landbouw en veeteelt waren verbonden. In de steden en in de geïndustrialiseerde regio's daarentegen was er wel een concentratie én een verenigingstraditie. Het is vanuit die plaatselijke context dat concrete eisenplatforms werden ontwikkeld, collectieve sociale aspiraties werden uitgesproken, dat finaal ook schetsen werden gemaakt van de gedroomde Belgische natiestaat op middenstandsmaat.

De sociale concepten, de maatschappijvisie van kleinhandelaars en ambachtslui rond de eeuwwisseling werden inderdaad gedomineerd door wat zij beleefden in hun straat, wijk, stad en ev. agglomeratie. Die ingesteldheid wordt veelal betiteld met het neologisme 'lokalisme'. Zelfstandige ondernemers vreesden alle factoren en invloeden die de 'natuurlijke' evenwichten in hun lokale werk- en leefomgeving konden verstoren. Zelfstandigen liepen dus niet echt warm voor een expansieve en sterke natiestaat. Industrialisering, vrijhandel en innovatie werden niet afwezen, maar de effecten moesten beheersbaar blijven, op mensenmaat. Hun droombeeld was een overzichtelijke en autarkische wijkeconomie waar billijke en vooral stabiele economische verhoudingen konden worden gewaarborgd. Hoe minder de omgevingsfactoren van de onderneming vatbaar waren voor bruuske verandering, hoe zekerder de ondernemer was van het rendement van zijn investeringen en van zijn inkomen.

De stedelijke context waarbinnen de kleine zelfstandige ondernemingen hun industriële, commerciële en dienstverlenende activiteiten ontplooiden, zou in de tweede helft van de negentiende eeuw ingrijpend veranderen. De industrialisatie deed diverse artisanale activiteiten verdampen. Maar er kwamen ook nieuwe kansen voor ondernemende zelfstandigen. De kapitaalkrachtige burgerij vroeg meer en betere voeding, een hoger wooncomfort, kon meer uitgeven voor ontspanning en kleding[44]. Het ontstaan van een massaconsumptiecultuur deed de vraag naar courante verbruiksgoederen toenemen. De steden groeiden, grootschalige urbanisatieprojecten en nieuwe transportverbindingen leidden tot een duidelijke verschuiving van de commerciële assen. De nieuwe wijken hadden nood aan een eigen of nabijgelegen commercieel/artisanaal apparaat. In de loop van de negentiende eeuw verlieten de ambachtslui en kleinhandelaars hun traditionele, gespecialiseerde locaties om neer te strijken over de hele stad[45].

---

44 Y. Segers, *Economische Groei en Levensstandaard. De ontwikkeling van de particuliere voedselconsumptie en het voedselverbruik In België, 1800-1913*, ICAG-Studies 1. Leuven, 2003.

45 W. Lefebvre, 'Het geografisch inplantingspatroon van voedingswinkels in Leuven tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw (1860-1908)', in: *BTNG*, 33 (2003), 91-127; D. Depaepe, *Beenhouwerij en vleesverbruik in Kortrijk (1880-1914)*, Lic Verh. Geschiedenis, K.U.Leuven, 2001.

De groeiende en muterende stad bood dus tal van kansen. Ze liet meer verscheidenheid toe, meer luxe en meer specialisatie. Maar het 'nest' dat ze bood was ook minder veilig. De markt werd niet alleen groter, ze was ook competitiever en nauwelijks meer te controleren. In de grote steden kwam er ruimte voor een experimentele, kapitaalsintensieve aanpak. De impact van de grootdistributie in België bleef evenwel nog erg bescheiden. Zelfstandige kleinhandelaars vreesden de soms agressieve commerciële strategieën van de grootwarenhuisdirecteurs, maar ze bewonderden ook hun succes[46]. Recent onderzoek onderstreept de verwevenheid en wederzijdse beïnvloeding tussen groot en klein in het winkelbedrijf in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog. Voor 1914 waren de grootwarenhuizen slechts voor bepaalde productcategorieën dominante verdelers en prijszetters. Ze lieten m.a.w. nog tal van niches voor zelfstandige speciaalzaken. Pas in de jaren 1920 verbreedden ze hun kapitaalsbasis en gaven ze langzaam hun familiaal karakter prijs. Het maatschappelijk en politiek debat tussen groot- en kleindistributie kwam pas tot ontlading tijdens de crisisjaren 1930, toen de grootwarenhuizen ook hun assortiment en doelpubliek verruimden[47].

Niet de grootwarenhuizen maar de verbruikscoöperaties vormden rond de eeuwwisseling de centrale steen des aanstoots van de jonge Belgische middenstandsbeweging. Haar kritieken op de rode, blauwe en groene broodfabrieken werden tot voor kort veelal louter in een politiek perspectief geanalyseerd. Samengevat: de kleine burgerij mobiliseerde (of werd gemobiliseerd) rond dit symbooldossier om de groeiende slagkracht van de arbeidersbeweging te kortwieken. Die visie bevat een grond van waarheid. Toch mag men de campagnes tegen de verbruikscoöperaties niet louter afdoen als politieke stemmingmakerij. De afkeer van de zelfstandigen voor de coöperatieve bedrijfsvorm zat dieper. Samenwerkende (en in zekere mate ook naamloze) vennootschappen waren vreemd aan hun visie op bedrijfsleven en samenleving. Het economisch leven, of toch minstens de lokale marktsegmenten, waren naar hun aanvoelen bestemd voor familiale ondernemers, niet voor 'gezichtsloze', anonieme structuren die een politieke missie nastreefden[48].

Dat kleinschalig ondernemingsmodel leek rond de eeuwwisseling onder toenemende druk te staan[49]. Het familiaal draagvlak van de winkel, het atelier of de horecazaak werd aangevreten door andere partijen: fabrikanten, groot- en tussenhandelaars, kredietgevers allerhande. Producenten probeerden rechtstreeks en/of via de groothandel om greep te krijgen op het distributieapparaat. Zelfstandige kleinhandelaars klaagden over de wijze waarop ze financieel en qua assortiment en prijszetting aan hun leveranciers werden ge-

---

46 Jaumain, *Les petits commerçants*, 68 e.v.
47 P. Heyrman, *Middenstandsbeweging en beleid in België. Tussen vrijheid en regulering*, KADOC-Studies 22. Leuven, 1998, p. 298-321.
48 H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt ! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*, Tielt, 2006, 560 p.
49 R. Church, 'The family firm in industrial capitalism: international perspectives on hypotheses and history'; G. Jones, en M.B. Rose, *Family Capitalism*, themanummer *Business History*, XXXV, 1993, nr. 4, 17-43.

ketend. Het is maar de vraag of en in welke mate winkeliers ooit als autonome prijszetters hebben gefunctioneerd. Maar de algemene tendens was wel duidelijk: wie handel wilde drijven had minder netwerken, kennis en kapitaal nodig. Steeds vaker werden winkels en cafés uitgebaat als een loutere bijverdienste. Het fenomeen was echter allerminst nieuw. Ook vroeger in de negentiende eeuw combineerden (startende) zelfstandige gezinnen hun zaak met (losse) loontrekkende activiteiten.

Desondanks declameerde de jonge middenstandsbeweging rond de eeuwwisseling erg sombere maatschappelijke analyses. Het familiaal kleinbedrijf, de ambachten en neringen verkeerden in crisis. Het leek alsof zij in de moderne economische context slag moest leveren op twee fronten, tegen het anonieme kapitalistische grootbedrijf én tegen een vloedgolf van dilettantische nieuwkomers. De sociale kwestie mocht niet worden verengd tot de eisen die geformuleerd werden door de arbeidersbeweging. Ook voor de "décadence de la petite bourgeoisie" moesten oplossingen worden gezocht. De kernvraag was of en in welke mate de Belgische natiestaat - in de geschetste sociale configuraties veelal opgevoerd als een apathische toeschouwer - haar zelfstandige ondernemers zou koesteren, het voortbestaan van de familiale onderneming zou waarborgen, respect zou betonen voor haar ruggengraat.

Naar een georganiseerde belangenverdediging

Die Belgische natie, het nationale politieke niveau was voor de gemiddelde winkelier of ambachtsman echter ver weg. Zijn leefwereld beperkte zich veelal tot de stedelijke ruimte waarin hij actief was. Winkels, artisanale ateliers, horecazaken bepaalden van oudsher mee het uitzicht en het karakter van steden, wijken en straten. De zelfstandige ondernemers maakten zich zichtbaar in folkloristische stoeten, processies en andere rituele manifestaties. Ze engageerden zich in het cultuurleven, in de lokale burgerwacht én in de organisaties die zich toelegden op toeristische stadspromotie. Ook de politieke horizont van de zelfstandige reikte niet veel verder dan de stadsgrens. Slechts gaandeweg groeide het besef dat de voor het kleinbedrijf cruciale beslissingen meer en meer op nationale niveau werden uitgedokterd en geïmplementeerd.

Traditioneel was het lokale politieke niveau voor de zelfstandigen ook het meest relevante. Net als tijdens het ancien régime vonden ze ook in de negentiende eeuw een luisterend oor bij de lokale burgerlijke elite, met wie ze bv. negotieerden over de prijszetting van voedingswaren, de uitbating van private en openbare slachterijen, de organisatie van kermissen, de toepassing van markt- en leurdersreglementen of de openbare verkoop van nieuwe goederen. Ook al werden de vragen van groepen zelfstandigen vrijwel nooit volledig ingewilligd, hun klachten werden wel gehoord. Vanaf de jaren 1880 traden in die communicatiekanalen met de lokale beleidsvoerders almaar vaker storingen op. Oorza-

ken kunnen worden gevonden in de schaalvergroting van het stedelijk weefsel, het verschijnen van grootindustriële drukkingsgroepen én van de arbeidersbeweging, maar ook in de ideologische tweestrijd binnen de stedelijke burgerij tijdens de jaren 1870-1880.

Om efficiënter uiting te geven aan hun eisen, vormden de gevestigde winkeliers en ambachtslui in eerste instantie professionele organisatievormen, soms nog verankerd in oude corporatieve structuren en tradities. Na de afschaffing van het coalitieverbod (1866) en vooral na 1880 nam hun aantal toe en traden die organisaties ook uitdrukkelijker op als belangenverdedigers. Toen manifesteerden zich ook de eerste interprofessionele bonden van handelaars en ambachtslui. Net als de beroepsbonden profileerden ze zich als onpartijdige drukkingsgroepen, over de levensbeschouwelijke grenzen tussen katholieken en liberalen heen. Die 'vrije burgersbonden' hadden weinig begrip voor de toenadering van de progressieve liberalen tot de socialistische partij en wantrouwden de volkswerken die sommige katholieke mandatarissen ondersteunden. Vanaf het einde van de jaren 1880 betraden ze het politieke forum. Ze mandateerden kandidaten op de katholieke en liberale lijsten, gingen afzonderlijk de kiesstrijd aan of vormden een kartel met andere marginale politieke fracties.

De neutrale middenstandsfederaties en hun lijsten vormden niet echt een bedreiging. Toch heeft men vanuit katholieke hoek vrijwel onmiddellijk getracht om ze te pareren met eigen organisaties. Zelfstandigen werden betrokken in de gildenbeweging en men experimenteerde met organisaties voor de brede middenklasse, zoals het Algemeen Syndicaat van Reizigers, Bedienden, Handelaars en Patroons (1891). Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1895, poogde men de zelfstandigen te incorporeren in brede burgerlijke organisatievormen. Dat bleek te werken, vooral omdat enkele mandatarissen en wetenschappers die omkadering politiek en inhoudelijk ondersteunden[50]. Hun initiatieven - bv. de oprichting van een koepelorganisatie in 1900, een internationaal overlegorgaan in 1903, een nationale enquête in 1902-1907 en een Hoge Raad van Ambachten en Neringen in 1909 - maakten wel wat indruk, maar deden het protest niet verstommen.

Natie en democratie: dominante metaforen en identificatie

Op de keper beschouwd bleven de katholieke inspanningen om de zelfstandigen organisatorisch te omkaderen, erg bescheiden. Het discours en het programma dat hierbij werden ontwikkeld, hadden wel een grote impact. Die 'katholieke middenstandsleer' vond zijn wortels in het neo-aristotelische en neothomistische concept van een 'maat-

50 Bv. Gerard Cooreman (1852-1926), Gustave Francotte (1852-1925), Victor Brants (1856-1917), Hector Lambrechts (1865-1938) en Oscar Pyfferoen (1868-1908). Zie vooral: V. Brants, *La petite industrie contemporaine*, Parijs, 1912. H. Lambrechts, *Le problème social de la petite bourgeoisie,* Brussel, 1902.

schappij van het midden'. De middenklasse werd daarbij afgebeeld als het sociale kruispunt waar arbeid, kapitaal, eigendom, productie en consumptie elkaar raakten. De 'kleine burgerij' werd geprezen als een voorbeeld inzake werklust, spaarzin en vaderlandsliefde. Daarom was ze ook een sociale ladder, een kweekschool voor de burgerij, een geliefd rekruteringsterrein voor de administratie, het gerecht en het leger. Ze bood aan de natie een fundament en een stootkussen dat ev. schokgolven in het maatschappelijk weefsel kon opvangen.

Natuurlijk was de appreciatie die in dit maatschappijproject aan de kleine burgerij werd betoond, een sublimatie van haar aanhoudend electoraal gewicht binnen het stelsel van het Meervoudig Algemeen Stemrecht. Het was ook een zelfbewust antwoord op de liberale premisse van het lockiaans bezitsindividualisme en vooral op het droeve lot dat het marxisme de kleine burgerij voorhield. De lofbetuigingen werden eindeloos herhaald en geparafraseerd: tijdens politieke toespraken in en buiten het parlement, in de geschriften van wetenschappers, ambtenaren en polemisten, in de congressen en andere publieke manifestaties van de jonge middenstandsbeweging. Die laatste heeft dit vertoog gretig opgenomen. De verheerlijking van de middenklasse in het katholiek sociaal denken rond de eeuwwisseling heeft bij de georganiseerde zelfstandigen zelfs in belangrijke mate bijgedragen aan de creatie van een (zij het nog vage) groepsidentiteit. Alvast in België had het een grote impact op de wijze waarop ze zich definieerden en representeerden[51].

Lag de maatschappelijke loyaliteit van de zelfstandige vooral op lokaal vlak gebonden, dan hanteerde de katholieke middenstandsleer een meer nationaal perspectief. Zo hielp ze de zelfstandigen om zich uitdrukkelijker als een vitaal onderdeel van de Belgische natiestaat te manifesteren en er zich ook in zekere mate mee te identificeren. Na de eeuwwisseling beklemtoonden de middenstandsorganisaties in hun tijdschriften, op congressen en andere publieke manifestaties herhaaldelijk hun affectie voor vorst en natie. Maar werden de zelfstandigen ook effectief door dit nationalisme gegrepen? We durven het te betwijfelen. De centrale ankerpunten van hun sociale identiteit bleven in belangrijke mate ongewijzigd: de (familiale) netwerken waarop ze steunden, de lokale of regionale ruimte waarin ze leefden en werkten, de beroepsgroep waartoe ze behoorden[52]. Wel deinden de zelfstandigen in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog mee op de golven van het burgerlijk nationalisme, veelal Belgisch en soms Vlaams. Winkeliers en ambachtslui waren trouwens zeer gevoelig voor de dominerende denkbeelden en interes-

51 G. Crossick, 'Metaphors of the middle', passim. De Belgische interprofessionele zelfstandigenorganisaties groepeerden een gemengd publiek van ambachtslui, kleinhandelaars en horeca-uitbaters. In bv. Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië organiseerden deze groepen zich veelal afzonderlijk. Belgische *middenstands*-bonden waren overwegend zelfstandigenorganisaties. In Frankrijk was hun doelpubliek veel ruimer. J. Ruhlmann, *Ni bourgeois ni prolétaires : la défense des classes moyennes en France au XXe siècle,* Paris : Éd. du Seuil, 2001, 461p.

52 P. Heyrman, 'Van winkels en winkeliers. De sociale identiteit van kleinhandelaars', in: H. Defoort en W. De Vuyst eds. *Veldstraat/Gent.* Tielt/Gent, 2005, 38-69.

ses van die burgerij. Haar normen, levensstijl en attitudes werden ijverig geïmiteerd. Ook de leiding van de middenstandsbonden werd vaak toevertrouwd aan zakenlui, advocaten en/of politici die de klim op de maatschappelijke ladder hadden waargemaakt. De burgerij was bovendien een gegeerd cliënteel. De meest tot de verbeelding sprekende lofdichten aan koning en vaderland verschenen in de middenstandspers als verontwaardigde reacties op de vaststelling dat ook grootwarenhuizen en coöperaties in hun reclamevoering gebruik gingen maken van nationale symbolen en verwijzingen naar het vorstenhuis.

De door zelfstandigen gedroomde natiestaat had wel eigen kenmerken. De overheden moesten instaan voor het beheer en de instandhouding van de gedroomde evenwichtige en overzichtelijke economie en samenleving, ten dienste van het volk. Elke vorm van oligarchie, bureaucratie en naamloze politiek moest worden vermeden. De jonge middenstandsbeweging beschouwde zich niet als antidemocratisch. Ware democratie, zo voerde zij aan, berustte niet op de macht van het getal maar diende aan de 'bevoegde' en 'verdienstelijke' krachten in de samenleving inspraak te bieden, evenals kansen tot sociale mobiliteit en verantwoordelijkheid. De subelite van kleine zelfstandige ondernemers leverde de voor de hand liggende pleitbezorgers van het volk dat woonde in hun wijken en dat werkte in hun familiebedrijven. De beweging voerde ook aan dat 'technische' politieke dossiers in samenspraak met bevoegde professionelen en hun organisaties moesten worden uitgeklaard. Die corporatistische en meritocratische uitgangspunten verklaren ook het hevige verzet van de 'vrije burgersbonden' tegen de politieke ambities van de arbeidersbeweging. Hun pleidooi in de jaren 1890 voor een verdere uitbreiding van het stemrecht en de invoering van een proportioneel kiesstelsel, moet in dit licht worden begrepen.

Een onvoldragen compromis

Het programma waarmee de katholieke machtspartij rond de eeuwwisseling de zelfstandigen benaderde, was eigenlijk erg eenvoudig. Conform het subsidiariteitsbeginsel en het Belgisch landbouwbeleid, moest de crisis worden gekeerd via de versterking van hun organisaties, de creatie van ondersteunende diensten en scholingsinitiatieven. Zelfstandigen moest worden geleerd hoe zij zich door specialisatie, expertise en klantgerichtheid een marktniche konden veroveren. De overheid moest hen daarbij ondersteunen, optimale randvoorwaarden scheppen en in onderling overleg aangepaste financiële, infrastructurele en sociaal-fiscale stimuli bieden. De Belgische katholieke overheid leek dus reeds rond de eeuwwisseling te erkennen dat kleine ondernemingen een eigen problematiek vertegenwoordigden en dus een specifiek beleid vergden. Over de concrete draagwijdte ervan en over de betrokkenheid van de beweging bij de implementatie, bestond evenwel nog geen duidelijkheid. Het politiek compromis dat eraan ten grondslag

lag, was niet alleen vaag, het vertoonde ook verschillende blanco onderdelen. Bovendien zou het erg wankel blijken, aangezien het slechts in één partij (en dan nog binnen een kleine kring) vorm had gekregen. Ook in Nederland, Frankrijk en zelfs in Duitsland en Oostenrijk bleef het middenstandsbeleid voor de Eerste Wereldoorlog veeleer symbolisch en werd het vooral ter rechterzijde ontwikkeld[53].

Critici argumenteerden ondertussen dat een ondersteunend en omkaderend beleid onvoldoende was. Wilde men dat het kleinbedrijf zich tijdig aanpaste aan de zich snel wijzigende marktomstandigheden, dan moesten d.m.v. beschermende maatregelen ook rustpauzes worden ingebouwd. Vooral de beroepsbonden beklemtoonden dat aan de georganiseerde ambachten en neringen ook autoregulerende bevoegdheden moesten worden toegekend, bv. wat betreft de reglementering van de handelspraktijken of het vaststellen van vestigingsvoorschriften. De kritische middenstandsleiders wezen ook graag op de interne tegenspraak in het katholieke discours: een maatschappijconcept dat de nadruk legde op de middengroepen, maar een sociaal programma dat in de steden vooral op de arbeiders was gericht en daarbuiten duidelijk voorrang gaf aan de belangen van het platteland en de landbouw. Indien de katholieke machtspartij dan toch zo'n grote waarde toekende aan de middenklasse, waarom ruimden haar mandatarissen dan geen plaatsen om vertegenwoordigers van die groepen ook daadwerkelijk een politieke stem te geven? De middenstandsleiders wensten een ondubbelzinnige parlementaire vertegenwoordiging, met eigen lijsten of via gemandateerde afgevaardigden binnen de twee burgerlijke partijen. Dat ze die voor 1914 niet hebben gekregen, had vooral te maken met de te geringe representativiteit en slagkracht van hun organisaties[54].

De desillusie van de naoorlogse democratie

De Eerste Wereldoorlog was een belangrijk breukmoment in de relatie van de zelfstandigen met de Belgische natiestaat. In augustus 1914 dreef de middenstandsbeweging nog mee op de brede maatschappelijke golf van Belgische vaderlandsliefde. De lofbetuigingen aan vorst en regering waren niet van de lucht. In 1918-1921 overheerste bitterheid en ongenoegen, bezegeld door de oprichting van kleinburgerlijke protestpartijen en hun herhaaldelijk maar mislukt electorale optreden.

Wat was er gebeurd? Wie de sfeer in de organisaties van zelfstandigen tijdens de oorlog tracht te peilen, merkt hoe het ongenoegen stapsgewijs is toegenomen. Uit hun protesten en moties blijkt de machteloze woede van veel familiale ondernemers die wanhopig probeerden hun zaak van de ondergang te redden. In die strijd voelden ze zich nauwelijks ondersteund door de in bezet België achtergebleven burgerlijke elite. Integendeel, heel wat gezagsdragers

53 Crossick, *The Petite Bourgeoisie in Europe*, 223.
54 Jaumain, *Les petits commerçants*, 163-220.

namen duidelijk afstand van hun vroeger zo gekoesterde middenstanders. Dat had te maken met de schaarste en de snel stijgende prijzen op de groeiende zwarte markt. Het stilvallen van het economische leven, de massale werkloosheid en bovenal de bevoorradingsproblematiek deden de lokale gezagsdragers (vooral in de grote steden) intenser samenwerken met socialistische en christendemocratische voormannen. De verantwoordelijken van de lokale hulp- en voedingscomités zagen hoe tal van nieuwkomers hun geluk beproefden in de kleinhandel en twijfelden aan hun loyaliteit. Om de groeiende zwarte markt in te dijken, bouwden zij een eigen distributienetwerk, waarbij soms gebruik werd gemaakt van de infrastructuur van verbruikscoöperaties, industriële bakkerijen en grootwarenhuizen. In kleinere steden en gemeenten kon soms wel een vergelijk worden gevonden tussen de gevestigde kleinhandel/ambachten en hun lokale besturen. In de grote steden én in de meer geïndustrialiseerde regio's verliepen de gesprekken veel moeizamer. Daar werd prioriteit verleend aan de hongerige en werkloze volksklasse. Zelfstandigen werden grotendeels uitgesloten van de officiële hulpverlening. De eigen, kleinburgerlijke hulporganisaties werden slechts in beperkte mate ondersteund.

In november 1918 koesterden de Belgische zelfstandigen grote verwachtingen. Ze droomden van een snelle wederopbouw en van uitgebreide compensaties voor de geleden schade. Bovenal hoopten ze dat in hun dorp, wijk of stad de vooroorlogse marktomstandigheden en commerciële netwerken snel zouden worden hersteld. Die hoop bleek ijdel. De publieke opinie liep niet hoog met hen op. Het door de overheid gecontroleerde distributienetwerk, nu geleid door de socialist Joseph Wauters, werd slechts voorzichtig afgebouwd. De coöperatieve vleugel van de arbeidersbeweging kwam versterkt uit de oorlog en kon rekenen op de steun van een jonge consumentenbeweging[55]. Die ijverde voor een blijvende overheidscontrole op de kleinhandel en de horeca. De wet-Vandervelde bracht die laatste sector in het verweer. Met de progressieve inkomensbelasting kondigde zich ook een nieuw en complexer fiscaal regime aan. Het breedvoerige programma dat na 'Loppem' door de naoorlogse regeringen van nationale unie werd ten uitvoer gelegd, bevatte nagenoeg geen maatregelen ten voordele van de zelfstandigen. Hun belangen werden ook nauwelijks verwoord in het parlement, met hun organisaties werd weinig of geen overleg gepleegd. De creatie van een bescheiden systeem van parastataal beroepskrediet, een politiek breed gedragen eis, was een magere troost. Zonder een uitdrukkelijke koninklijke interventie had de Nationale Bank waarschijnlijk niets ondernomen[56].

---

55 Zie vooral de Ligues Sociales d'Acheteurs, met in 1921 ca. 2200 leden. De Belgische Ligue was in 1912 opgericht, geïnspireerd door de gelijknamige Franse en Zwitserse organisatie en de Amerikaanse Consumer League (1890). Tijdens de Eerste Wereldoorlog functioneerden er "koopersbonden" in de marge van diverse lokale hulp- en voedingscomités. E. Mahaim, *De organisatie der verbruikers,* Brussel, 1922.

56 De oprichting van de Sociétés Coopératives de Crédit à la Petite Industrie et au Petit Commerce : H. Van der Wee, en K. Tavernier, *De Nationale Bank van België en het monetaire gebeuren tussen de twee wereldoorlogen,* Brussel, 1975, p. 447, n.107. De correspondentie van M.-L. Gérard (Archief Koninklijk Paleis / Secretariaat Albert I, vooral 15.1, 15.3-4) illustreert de koninklijke interesse voor de kleinhandel en de ambachten. De helft van het Garantiefonds voor het door de Nationale Bank gepatroneerde systeem werd ingebracht door de Civiele Lijst. Heyrman, *Middenstandsbeweging,* 100-103.

De middenstandspartijen die in 1919-1921 werden gevormd, brachten het ongenoegen hierover uitdrukkelijk op de voorgrond, maar koppelden ze ook aan die van andere 'kleinburgerlijke' groepen, vooral dan de huiseigenaars. Het gehanteerde discours was ruw en weerspiegelde de diepe gevoelens van sociale deprivatie in de winkelstraten. Gezien de heterogene samenstelling van die protestgroepen en hun gebrek aan een goede nationale structuur mag het al verbazen dat ze in 1919 één volksvertegenwoordiger konden afvaardigen.

In 1921 belandde de Belgische middenstandsbeweging opnieuw met beide voeten op de grond. De naoorlogse Belgische democratie bleek andere politieke prioriteiten te hebben. Onder de verschillende belangengroepen die na de oorlog aan de klaagmuur stonden, klonk het geschreeuw van de zelfstandigen maar zwakjes en vooral erg confuus. In het daarop volgende decennium werd de lange weg aangevat om de zelfstandigen en hun organisaties (opnieuw) te incorporeren binnen de gevestigde partijen. Tussen de zelfstandigen en de sociaaldemocratie was het water nog veel te diep. In de liberale partij had men nauwelijks ervaring met het associatief omkaderen van sociale groepen. Het bleef daar bij individuele inspanningen, veelal inspelend op het groeiend antifiscalisme onder de zelfstandigen en de verbijstering van de horeca over de alcoholwet[57]. De incorporatie van de zelfstandigen in de katholieke partij werd bemoeilijkt door de toenemende fractievorming tussen conservatieven en democraten. Eind jaren 1920 waren de Belgische zelfstandigen nog steeds onvolkomen georganiseerd en werden ze politiek nauwelijks ernstig genomen. Het sluimerend ongenoegen in hun rangen zou tijdens de crisisjaren 1930 omslaan in een nieuwe en nog heviger protestgolf. Commentaren typeerden de middenstandsbeweging toen als een 'nieuw' sociaal fenomeen. Dit illustreert hoe onvolkomen haar integratieproces binnen de Belgische natiestaat tot dan toe was verlopen.

57 J. Denolf, P. Heyrman, P. Janssens en S. Van de Perre, 'Van protest naar dienstbetoon. Antifiscale bewegingen in België tijdens het interbellum' in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 75, 1997, 1123-1162.

NATION ET DÉMOCRATIE : UN DÉFI POUR LE GRAND PATRONAT ?

Ginette Kurgan-van Hentenryk

S'interroger sur le rôle du grand patronat dans le processus d'identification à l'Etat-nation et la démocratisation de la société belge entre 1890 et 1921 impose un bref rappel de l'évolution de l'économie belge pendant cette période[58]. Elle débute pendant la dernière phase de la grande dépression de1873 à 1895 qui n'affecte pas en profondeur la structure industrielle du pays. Celle-ci subit de plein fouet la concurrence des pays voisins tandis que les émeutes ouvrières de 1886 placent la question sociale au cœur du débat politique. La reprise de la fin du siècle confirme la Belgique dans sa situation de pays de vieille industrie même si des jalons sont posés dans les industries nouvelles. Le grand capital belge privilégie la concentration horizontale de l'industrie et la poursuite à l'étranger de ses spécialités traditionnelles plutôt que d'investir dans les technologies nouvelles. De 1895 à 1914, l'économie belge s'internationalise à un rythme accéléré. Le marché financier connaît un développement spectaculaire marqué par l'essor des banques mixtes et l'internationalisation de la place de Bruxelles. La première guerre mondiale bouleverse profondément l'économie belge. Suite à la destruction et au démantèlement d'une grande partie de l'appareil industriel ainsi qu'à la perte des investissements à l'étranger, il se produit une réorientation de l'économie vers la reconstruction nationale et une substitution des entreprises coloniales à l'exportation des capitaux à l'étranger.

La diversité du monde patronal invite à limiter notre propos aux dirigeants de grandes entreprises, en gardant à l'esprit la coexistence dès la fin du XIXe siècle de deux types de patrons : le patron propriétaire de l'entreprise et le manager salarié. D'autre part, les besoins de certaines industries en cadres hautement qualifiés, formés dans les écoles d'ingénieurs, ont favorisé la professionnalisation des dirigeants et amorcé un processus de dépolitisation au sein du monde patronal. Dans ce contexte, le grand patronat sera abordé dans une double perspective : d'une part, le rapport entre sentiment national et internationalisme dans une économie en voie de mondialisation, d'autre part, l'impact de la première guerre mondiale sur l'interaction entre nation et démocratie.

Sentiment national et internationalisme

L'essor des entreprises belges à l'étranger pose en permanence deux problèmes majeurs: le financement et le contrôle. Qu'il s'agisse de compagnies de transport ou d'investissements dans l'industrie lourde, les promoteurs, banquiers ou industriels, sont rarement en mesure de se pourvoir exclusivement sur le marché des capitaux national.

---

58 G. Kurgan–van Hentenryk, 'Le patronat en Belgique (1880-1960)', *Histoire, Economie, Société,* 1998 (17e année, n°1), p.189-211.

Aussi bon nombre d'entreprises sont –elles mises sur pied avec le concours de capitaux étrangers dont la France est le principal pourvoyeur. Par ailleurs, d'importants capitaux allemands sont investis en Belgique. Si on s'interroge sur le contrôle de l'entreprise et le rôle du facteur national dans le comportement de ses dirigeants, force est de reconnaître la diversité des réactions patronales.

A cet égard la comparaison entre la Société Générale, le groupe Empain et le groupe colonial animé par le colonel Albert Thys est éclairante.

En butte à d'innombrables attaques pendant la première décennie d'existence du nouvel Etat belge, la Société Générale n'a eu de cesse d'affirmer sa vocation nationale. La consolidation du statut international de la Belgique et la position dominante qu'elle acquiert sur le marché financier belge après 1870 la dispensent alors de s'exprimer sur le sort de l'industrie nationale. Celui-ci reparaît dans son discours à la fin du XIXe siècle lorsque la finance et l'industrie belges se lancent dans une expansion sans précédent à l'étranger et que sa position de chef incontesté de l'économie belge commence à être ébranlée par l'essor de nouvelles banques d'affaires[59]. Malgré l'impossibilité de se financer exclusivement sur le marché belge pour de grosses entreprises à l'étranger, elle mène une politique résolument nationaliste en luttant contre vents et marées pour acquérir et conserver le contrôle des affaires auxquelles elle participe. Qu'il s'agisse de ses entreprises en Chine ou en Russie, où elle veille jalousement à les tenir à l'écart de toute ingérence française, la défense énergique du drapeau national converge opportunément avec celle de ses intérêts. Jean Jadot, dont la carrière illustre l'émergence des managers salariés, est un acteur clé de cette politique qui le conduira à la direction de la Société Générale[60].

A la politique résolument nationaliste de la Société Générale s'oppose celle du groupe Empain. Pour dissiper les préventions de l'administration française et masquer la concentration de ses intérêts, Empain crée plusieurs holdings qui contrôlent plusieurs filiales dont il recrute les actionnaires et le personnel en France. L'originalité du groupe réside dans une structure juridique et financière assez lâche qui contraste avec une forte concentration des processus de décision en matière de gestion et de production. Dans cette conception unitaire de sa stratégie, les principaux holdings n'ont pas vocation régionale ou nationale, mais supranationale, lui ouvrant ainsi les marchés de plusieurs pays à la fois. Les préoccupations nationales lui importent peu, même s'il lui arrive de céder aux sollicitations du roi Léopold II lorsqu' il fonde les ACEC à Charleroi, à proximité de

59 Rapports de la Société Générale pour les exercices 1897 et 1899.
60 G. Kurgan–van Hentenryk, *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine,* Bruxelles, 1972, p. 669-671. R . Girault, *Emprunts russes et investissements français en Russie (1895-1914),* Paris, 1973, p. 366-369.

ses usines de Jeumont en France, pour résister à la domination du marché belge par les constructeurs de matériel électrique allemands[61].

Le cas Empain met en évidence le rôle secondaire du sentiment national chez les patrons de grandes entreprises familiales qui se sont développées à l'étranger avant la première guerre mondiale tels Ernest Solvay ou les Coppée. Rôle d'autant plus négligeable lorsque le pouvoir de décision est concentré aux mains du patron et de sa famille et que ces groupes se développent par autofinancement[62]. La défense des intérêts patrimoniaux rencontre alors relativement peu d'obstacles dans un monde où les capitaux circulent sans entrave et où l'avance technologique acquise par les entreprises leur ouvre les marchés étrangers.

Tout autre est la démarche du groupe animé par le colonel Albert Thys, l'un des premiers collaborateurs de Léopold II au Congo. En 1899, vivement encouragé par le Roi, Thys fonde la Banque d'Outremer pour soutenir ses entreprises coloniales. D'emblée il joue la carte de l'alliance avec la haute finance internationale tout en veillant à investir le conseil d'administration de personnalités coloniales liées à son groupe. Il en va de même de sa filiale, la Compagnie internationale d'Orient, dont la banque verrouille le contrôle à son unique profit[63].

Le parcours d' Emile Francqui, grande figure nationale dans la mémoire collective, est révélateur des fluctuations du rapport sentiment national / internationalisme dans le comportement des hommes d'affaires avant la première guerre mondiale. La phase chinoise de la carrière d'Emile Francqui est le tremplin de son ascension ultérieure[64]. Tant qu'il est au service de Léopold II, Francqui s'affirme comme un défenseur acharné d'une expansion nationale en Chine et déploie des efforts inlassables pour assurer aux Belges le contrôle des entreprises auxquelles il participe. C'est en tirant argument de cette vision nationaliste qu'il réussit à se faire engager par la Compagnie Internationale d'Orient et à en prendre la direction en 1903. Revenu en Europe, Francqui tourne casaque. Il devient 'un financier et ne fait que de la finance, tous les moyens lui étant bons' et met fin à sa collaboration intense avec la diplomatie belge[65]. Cette conversion à la pratique de l'internationalisme financier s'inscrit dans la logique de sa personnalité, évoquée par Paul

---

61 P. Lanthier, *Les constructions électriques en France: financement et stratégie de six groupes industriels internationaux, 1880-1940*, thèse Université de Paris X, 1988, p. 432 s. G. Kurgan–van Hentenryk, 'Le patronat de l'électricité en Belgique, 1895-1945 ', dans : Barjot Dominique, Morsel Henri et Coeuré Sophie, éds, *Stratégies, gestion, management. Les compagnies électriques et leurs patrons 1895-1945,* Paris, 2001, p. 55-68.

62 J.-J. Heirwegh, 'Solvay Ernest', dans : G. Kurgan, S. Jaumain, V. Montens, *Dictionnaire des patrons en Belgique*, Bruxelles, 1996, p. 555-559. L. Dubois, *Lafarge-Coppée : 150 ans d'industrie : une mémoire pour demain*, Bruxelles, 1988, p. 181 s.

63 G. Kurgan–van Hentenryk, *Léopold II...*, p. 207 s.

64 Idem, 'Emile Francqui au service de l'expansion belge en Chine (1896-1903)', dans: *Bulletin des séances de l'Académie Royale des Sciences d'Outremer,* 1971, fasc. 3, p. 417-460.

65 Jean Jadot à son épouse,15.2.1906 (Archives Jadot).

Claudel : "Francqui n'avait rien de l'amateur, ce qui ne concernait pas sa tâche n'avait pas plus d'intérêt pour lui que les ruines d'un temple antique ne peuvent en avoir pour un lion"[66]. Nommé en 1912 directeur à la Société Générale, Francqui est chargé au début de la première guerre mondiale de présider le comité exécutif du Comité national de secours et d'alimentation. Sous sa poigne de fer, le CNSA devient une entreprise de rassemblement national dont la politique de neutralité doit transcender les clivages politiques traditionnels. Refusant le pouvoir à la fin de la guerre, Francqui, partisan convaincu de l'unité nationale, n'en devient pas moins l'homme qui fait et défait les gouvernements au point d'être surnommé le "vice-roi" de Belgique[67].

Il serait néanmoins abusif de considérer Emile Francqui comme un cas singulier, dans la mesure où se retrouvent, sans doute sous une forme extrême, les traits d'hommes d'action et de pouvoir, voués à la réussite de leur entreprise que l'on retrouve chez bon nombre de grands patrons. Sans mettre en cause la sincérité de leur patriotisme, la vigueur et la manifestation du sentiment national sont pour une bonne part tributaires du cadre et de la conjoncture dans laquelle se développe leur entreprise. Gaston Barbanson, fondateur de l'entreprise sidérurgique belgo- luxembourgeoise ARBED, en offre un exemple éclairant[68].

L'industrie électrique est un secteur significatif de la confrontation entre sentiment national et internationalisme et de leur poids respectif dans le comportement des chefs d'entreprise. S'il existe précocement une communauté internationale des acteurs de l'industrie fondée sur le caractère international du savoir électrique, le sentiment national et/ou l'internationalisme inspirent de façon variable dans l'espace et dans le temps le patronat de ce secteur[69]. Le cas de la Belgique est à cet égard révélateur[70]. Pionniers de l'électrification des tramways en Europe et ailleurs, les entrepreneurs belges développent d'abord à l'étranger la production et la distribution d'électricité. Par contre le marché belge devient l'enjeu de la concurrence des constructeurs de matériel électrique allemands qui s'y établissent en association avec des capitalistes locaux. Dès lors peut-on s'interroger sur l'importance du facteur national à ce stade de développement du secteur. Lorsqu'Empain investit dans les ACEC, il agit non par patriotisme, mais dans le désir de plaire au Roi[71]. Avec l'essor des électroholdings, financés pour la plupart par d'importants capitaux étrangers, émerge un nouveau type de patron, le dirigeant salarié dont le profil

66 *Le Figaro,* 19.11.1935.
67 L.Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice. 1863-1935,* Bruxelles, 1985, p. 335 s.
68 J. Willequet, 'Gaston Barbanson, promoteur d'une 'Grande Belgique' en 1914-1918', dans: *R.B.P.H.*, XLVIII, 1970, 2, p.335-376 et 4, p. 1177-1206.
69 D. Barjot et G. Kurgan–van Hentenryk, 'Les réseaux humains dans l'industrie électrique européenne', dans: *L'électricité en réseaux. Networks of Power, Annales historiques de l'électricité*, juin 2004, n° 2, p. 73 s.
70 G. Kurgan–van Hentenryk, ' Le patronat de l'électricité …', cité n. 5.
71 Y. Toussaint, *Les barons Empain,* Paris, 1996, p.73 s.

offre une série de traits caractéristiques : la formation d'ingénieur, l'expérience internationale acquise sur le terrain et l'emploi au service de plusieurs entreprises contrôlées par des groupes différents. La première guerre mondiale exerce un double effet, à première vue paradoxal, en accentuant respectivement le caractère national de l'industrie électrique et la persistance de la dimension internationale dans la formation du patronat de l'industrie électrique de l'entre-deux-guerres. C'est dans ce climat de fièvre nationaliste sous-tendu par les rivalités entre la Société générale et les dirigeants de la Banque de Bruxelles qu'à l'instigation d'Emile Francqui, on tentera sans succès d'abattre Dannie Heineman, patron de la SOFINA, en dépit de sa nationalité américaine et de sa contribution efficace à l'organisation de l'aide internationale à la population belge pendant la guerre[72].

Impact de la première guerre mondiale sur l'interaction entre nation et démocratie

La première guerre mondiale projette la Société Générale à l'avant-scène de la vie nationale. Ses dirigeants sont rapidement confrontés à des responsabilités qui dépassent le cadre des activités propres de la banque et les placent en première ligne dans la défense des intérêts de la population et de l'économie nationale. Loin d'affaiblir sa position, la dispersion des membres de la direction pendant le conflit lui permet d'entretenir les liens avec le gouvernement du Havre et les alliés tout en veillant à ses intérêts en-dehors du territoire occupé. Grâce à la cohésion de l'équipe de direction, Jean Jadot, porte-parole des banquiers face à l'occupant, devient le directeur de conscience des milieux d'affaires, tandis qu' Emile Francqui rassemble sous sa férule nombre d'hommes d'affaires pour lesquels l'administration du Comité National de Secours et d'Alimentation est devenue un exutoire à leur patriotisme comme à leur besoin d'action et de prestige social[73]. Plus de la moitié du comité exécutif se compose de l'élite des banquiers. De grands patrons comme Evence Coppée et Paul Van Hoegaerden président respectivement les comités provinciaux du Luxembourg et de Liège. Edouard Empain revendique une mission officielle avec insistance, arguant de sa germanophobie autant que de ses intérêts en Belgique et en France[74].

A l'issue de la guerre, la Société Générale s'impose comme leader naturel de l'économie belge. L'affirmation de son caractère national atteint son paroxysme lors de la célébration de son centenaire en 1922[75]. Sans mettre en cause le patriotisme de ses di-

72 L. Ranieri, *Dannie Heineman. Un destin singulier. 1872-1962*, Bruxelles, 2005, p. 116 s. G. Kurgan–van Hentenryk, 'La Société Générale 1850-1934', dans: *La Générale de Banque 1822-1997*, Bruxelles, 1997, p. 206.

73 Kurgan, 'La Société Générale 1850-1934', p.173 s. R. Brion et J.-L. Moreau, *La Société Générale de Belgique 1822-1997*, Bruxelles, 1998, p. 225 s. S. De Schaepdrijver, *La Belgique et la Première Guerre mondiale*, Bruxelles, Berlin ..., 2004, p. 111.

74 Toussaint, p. 157 s.

75 Discours de Jean Jadot prononcé lors de la commémoration du centenaire de la Société Générale de Belgique. Annexe au rapport de l'exercice 1922 (*Compte rendu présenté à l'assemblée générale des actionnaires du 27 février 1923*, p.XXXI s.).

rigeants, invoquer la défense de l'intérêt national contribue utilement à l'extension de son influence tout comme elle sert d'argument à ses adversaires qui dénoncent la menace de son hégémonie[76]. Sous le couvert du nationalisme, des luttes d'influence et des règlements de compte personnels n'ont pas manqué[77]. Il n'en reste pas moins qu'en mobilisant les milieux d'affaires dans le soutien à la population en territoire occupé et à l'effort de guerre allié, la première guerre mondiale se révèle comme un tremplin pour un renouvellement des élites économiques et politiques, l'émergence des experts dans la vie publique et l'accès direct des financiers aux fonctions gouvernementales dans l'après-guerre.

Si la première guerre mondiale et les problèmes de la reconstruction contribuent à l'affirmation du sentiment national, a-t-elle exercé une influence sur l'attitude du patronat face à la démocratisation ? Cette question impose de se reporter au début des années 1890 et aux luttes violentes qui ont abouti à la réforme électorale de 1893, adoptée avec résignation par une majorité parlementaire conservatrice. L'adoption du suffrage universel tempéré par le vote plural et l'arrivée des socialistes au Parlement suite aux élections de 1894 a pour conséquence le déclin de l'influence politique du patronat de l'industrie lourde. Qu'il s'agisse du patronat charbonnier, des sidérurgistes, de l'industrie des constructions métalliques, des patrons verriers, liés pour la plupart au parti libéral, tous éprouvent le besoin d'organiser la défense de leurs intérêts dans un cadre national, au-delà des groupes sectoriels existant à l'échelle d'un bassin industriel. Cette démarche, qui s'inscrit dans une intégration du patronat dans l'Etat national, s'inspire par contre de sa volonté de résister à l'intervention de la puissance publique dans l'économie. Si la question sociale est au centre des préoccupations du patronat, ses organisations s'opposent avec vigueur à la reconnaissance des syndicats ouvriers et à l'intervention de l'Etat. Tant le Comité central du travail industriel, que la Fédération des Constructeurs, la Fédération charbonnière, fondés respectivement en 1895, 1906 et 1909, refusent la négociation avec des représentants des syndicats ouvriers et l'arbitrage obligatoire des conflits du travail et considèrent la législation sociale comme attentatoire à la liberté individuelle. Mais loin de s'afficher comme des organes de combat, ces groupes de pression insistent sur leur vocation de pacification sociale par la recherche des moyens d'améliorer la condition ouvrière et de favoriser le relèvement de l'ouvrier. Cette approche individuelle de l'intégration sociale s'accompagne d'une position d'abstention sur les questions politiques, en particulier le débat sur le suffrage universel[78].

---

76 Jean Jadot à son frère Lambert, 16.7.1916 (Archives Jadot).
77 Kurgan, 'La Société Générale 1850-1934', p. 204 s. et 239 s.
78 R. Brion, P. Hatry, J.-L. Moreau, *1895-1995.100 ans pour l'entreprise. Fédération des Entreprises de Belgique,* Bruxelles, 1995, p. 18 s. R. Brion et J.-L.-Moreau, *FABRIMETAL. 50 ans au coeur de l'industrie,* Bruxelles, 1996, p. 16 s. G. Kurgan–van Hentenryk et J. Puissant, 'Industrial Relations in Belgian Coal Industry since the End of the Nineteenth Century', dans: Feldman Gerald & Tenfelde Klaus eds, *Workers, owners and politics in coal mining. An International Comparison of Industrial Relations*, New York, Oxford, Munich, 1990, p. 227 s.

D'aucuns ont signalé le progressisme de quelques grands patrons. La reconnaissance d'une représentation syndicale dans le comité de conciliation et d'arbitrage créé aux charbonnages de Mariemont-Bascoup, appartenant aux Warocqué, est un exemple exceptionnel[79]. Ami de jeunesse de Vandervelde, représentant libéral à la Chambre, Raoul Warocqué est l'auteur de propositions de lois sociales, mais s'oppose à la loi limitant à huit heures le travail dans les mines et au suffrage universel pur et simple. De même, il y a lieu de relativiser les versements de fonds de Raoul Warocqué et Emile Francqui évoqués dans ses souvenirs par Vandervelde, lors de la grève générale du 14 avril 1913. Ils procèdent plus d'une action préventive que d'un soutien idéologique[80]. Quant à Ernest Solvay, bien connu pour ses liens avec le POB, sa doctrine vise à concilier liberté individuelle et égalité, sans qu'il soit pour autant un partisan enthousiaste du suffrage universel[81]. L'action philanthropique de Warocqué, Solvay ou de grands banquiers d'opinion libérale tels Léon Cassel, Georges Brugmann ou Georges Montefiore-Levi en faveur de l'enseignement laïque, obligatoire et gratuit s'inspire de cette conception individualiste de l'intégration de la classe ouvrière.

Tout aussi révélatrice du caractère marginal de personnalités comme Solvay et Francqui nous paraît leur tentative d'intégrer les syndicats ouvriers pendant la première guerre mondiale en leur confiant la distribution des fonds de chômage. L'initiative sera peu appliquée du fait de la résistance des comités locaux du CNSA animés par des notables conservateurs[82].

Il n'en reste pas moins que dans sa volonté d'incarner l'union nationale et de promouvoir la paix sociale, le CNSA contribue de façon décisive au ralliement du patronat au suffrage universel et à la formation de gouvernements d'union nationale. Ce ralliement n'entraîne pas pour autant la reconnaissance de bon gré des syndicats comme partenaires sociaux. L'initiative prise par Max-Léo Gérard, secrétaire du roi Albert Ier, d'organiser plusieurs audiences de délégués syndicaux en parallèle avec la réception de représentants d'organisations patronales, fit quelque peu scandale dans des milieux "extrêmement conservateurs"[83]. Ainsi, Paul Van Hoegaerden, grande figure du patronat liégeois de l'époque, dont l'action philanthropique à l'égard de la classe ouvrière était très généreuse, "lui reconnaissait difficilement comme classe son autonomie et des droits"[84]. On lui doit pourtant la création en 1920 de la Commission d'étude de la situation économique qui, pour la première fois, réunit des personnalités issues à égalité des milieux industriels et syndicaux, à l'image des commissions paritaires naissantes. Dominé par le patronat de

79 Kurgan– van Hentenryk et Puissant, p. 232.
80 E. Vandervelde, *Souvenirs d'un militant socialiste*, Paris, 1939, p. 63. M. Van den Eynde, *La vie quotidienne de grands bourgeois au XIXe siècle, Les Warocqué*, Morlanwelz, 1989, p. 253 s. et 299 s.
81 Cf. n.62.
82 G. Vantemsche, *De werkloosheid in België 1929-1940*, Berchem, 1989, p. 20 s.
83 M.-L. Gérard, *Souvenirs pour mes enfants,* 1941, inédit, p. 76-77 (Archives Gérard).
84 M.-L. Gérard, 'Paul Van Hoegaerden', dans : *Le Flambeau,* septembre 1932, p. 9.

la grande industrie libéral et francophone, le débat dérive de la recherche de solution à la crise vers la discussion de la conclusion d'un pacte productiviste entre patrons et ouvriers et la mise en place d'un système de relations sociales basées sur la concertation paritaire sans intervention de l'Etat[85]. Dans son acceptation de la négociation paritaire, le patronat ne renonce pas à la volonté de transcender la lutte des classes par l'individualisation des rapports sociaux et l'apologie de la méritocratie.

En conclusion, la contribution du grand patronat à l'interaction entre nation et démocratie entre 1890 et 1921 donne lieu à une appréciation nuancée. Avant 1914, le sentiment national joue un rôle secondaire dans la conduite des grandes entreprises si ce n'est lorsque leur patron se rallie par conviction ou opportunisme aux sollicitations patriotiques du roi Léopold II. A une époque de déclin de l'influence politique du patronat et d'internationalisation de l'économie, l'identification à l'Etat-Nation s'exprime dans un contexte défensif. Ainsi, la Société Générale réaffirme sa vocation nationale seulement à l'époque où elle redoute l'affaiblissement de sa position de leader du marché financier belge. De même, c'est l'opposition à la démocratisation qui inspire l'organisation des groupes de pression patronaux à l'échelle nationale. La première guerre mondiale confirme sinon amplifie l'identification de la Société Générale à l'Etat-Nation. Grâce à l'emprise de ses dirigeants sur le CNSA, celui-ci s'affirme comme un lieu de rassemblement national et un contre-pouvoir aux forces politiques en exil. Son rôle décisif dans le ralliement du patronat à la démocratisation après l'armistice contribue à l'intégration du mouvement ouvrier dans l'Etat-Nation, sans impliquer pour autant une adhésion à l'intervention de la puissance publique dans les relations sociales.

85 J. Michiels, *La commission d'étude de la situation économique. Principes à l'instauration d'un système de concertation sociale (1920-1921),* Bruxelles, mémoire U.L.B., 1998.

'Voor ons is 't vaderland de ontelbare menigte van 't werkende volk'
Arbeiders, nationalisme en de Belgische onafhankelijkheidsvieringen van 1880, 1905 en 1930

Jeroen Janssens

In 2005 vierde België 175 jaar onafhankelijkheid en 25 jaar federalisme. De overheid wou met een programma van officiële plechtigheden, tentoonstellingen, congressen, sportmanifestaties, concerten en populaire evenementen België in de kijker zetten en hield zo een oude traditie van jubelfeesten in ere. Ook in 1880, 1905, 1930 en 1980 organiseerde ze ter gelegenheid van de ronde verjaardagen van de Revolutie van 1830 grote jubilea, die het enthousiasme van de bevolking en de bewondering van het buitenland moesten opwekken. Alleen in 1955 was er geen bijzondere viering, omdat het land zich toen op een ander (inter)nationaal evenement voorbereidde: Expo '58.[86]

De grote jubilea werden - nog meer dan de jaarlijkse nationale feesten - beschouwd als momenten van nationale bezinning en verzoening waarop de ideologische, sociale en communautaire tegenstellingen en conflicten tijdelijk werden bezworen. Vooral tijdens de grootse patriottische plechtigheden in Brussel bevestigden de koning en de vertegenwoordigers van de hele natie hun geloof in een gezamenlijke toekomst. Toch kwamen de binnenlandse breuklijnen ook juist naar aanleiding van de jubelfeesten duidelijk aan de oppervlakte. De verheerlijking en legitimatie van de Belgische natiestaat kenden dan ook zelden een vlekkeloos verloop.

Tijdens de onafhankelijkheidsvieringen en de grote tentoonstellingen die bij die gelegenheden werden georganiseerd, etaleerde België de successen en de vooruitgang die het land in het verleden en dan vooral sinds 1830 had geboekt op artistiek, intellectueel,

---

86 Over de Belgische nationale feesten en de herdenking van 1830 publiceerde ik reeds: *De Belgische natie viert. De Belgische nationale feesten 1830-1914* (Leuven 2001); 'Ieder zijn eigen verleden. De nationale feesten en de cultus van de Septemberdagen van 1830 (1830-1914)', in: *Volkskunde*, 104 ('s-Gravenwezel 2003) 105-142; *De helden van 1830. Alle feiten en mythen* (Antwerpen-Amsterdam 2005); 'Tussen droom en werkelijkheid. De herdenking van 1830 in Leuven', in: M. Derez, V. Vandekerchove, P. Veldeman e.a. (eds.), *Vrijgevochten stad. Leuven en de Revolutie van 1830/1831* (Leuven 2006) 173-201; 'La commémoration des Journées de Septembre. Rituel Belge, Bruxellois, Wallon ou Francophone?', in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, ter perse.
Over dit onderwerp zie ook: M. Beyen, 'Féconder l'avenir par le passé. La politique commémorative de l'Etat belge pendant les années jubilaires 1880, 1905 et 1930', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts. La politique artistique des pouvoirs publics en Belgique de 1830 à 1940* (Brussel 2001) 73-88; J. Fransen, *Feestdagen en nationale identiteiten: een constructivistisch onderzoek naar de vorming en legitimering van Vlaamse, Waalse, Franstalige, Belgische en Brusselse identiteiten in Brussel 1945-1993*, onuitgegeven proefschrift (Vrije Universiteit Brussel 2001-2002); M. Van Ginderachter, 'Wij vieren niet mee! De BWP en de 75e verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid', in: *Brood en Rozen*, 10 (Gent 2005) 7-21.

politiek, wetenschappelijk, onderwijskundig, industrieel, economisch, militair, sportief en sociaal gebied. Het panoramische overzicht van de nationale realisaties op alle mogelijke domeinen moest België een vooraanstaande plaats op het wereldtoneel en een belangrijke rol in de universele beschavingsgeschiedenis bezorgen. Het vaderland werd voorgesteld als een moderne natiestaat met een roemrijk verleden. De Belgische voorspoed in heden en verleden gold immers als een solide basis voor de nationale toekomst en als een les in patriottisme voor de komende generaties.

Dit artikel bestudeert op welke manier de jubilea van 1880, 1905 en 1930 al dan niet een bijdrage hebben geleverd tot de integratie van de arbeidersklasse in de Belgische natiestaat. Welke plaats kregen de arbeiders in de cultus van de nationale glorie en eenheid? Hoe stonden ze zelf tegenover het feestgedruis? Hoe bepaalde het proces van sociaal-politieke democratisering en integratie mee het uitzicht van de feesten?

1880: het socialistische protest in de schaduw van de ideologische strijd

In 1880 vierde België de vijftigste verjaardag van zijn onafhankelijkheid. In heel het land werden festiviteiten georganiseerd, maar het zwaartepunt van de Halfeeuwfeesten lag in Brussel. Naast het Te-Deum en de oprichting van het monument voor Leopold I in het Park van Laken op 21 juli werd vooral uitgekeken naar de patriottische plechtigheid op 16 augustus en de Nationale Tentoonstelling in het Jubelpark. Op 21 juli en 16 augustus bevestigde de natie haar trouw aan de monarchie en de grondwet, die als de basispijlers van het Belgische succes werden afgeschilderd. Toch werd het jubileum overschaduwd door de Schoolstrijd en het ideologische conflict tussen liberalen en katholieken, zodat niet de eenheid maar de verdeeldheid van het land werd blootgelegd.

Aan de vooravond van de onafhankelijkheidsviering van 1880 stelden steeds meer katholieken hun deelname aan het jubileum in vraag. De onderwijspolitiek van de liberale regering en de diplomatieke breuk met het Vaticaan waren moeilijk verteerbaar. De ultramontaanse pers meende dat de katholieke bevolking onmogelijk de onafhankelijkheid en de grondwet kon vieren, omdat de liberalen de erfenis van 1830 hadden vernietigd. Volgens de ultramontaanse kranten miskende de regering de katholieke specificiteit van de Belgische natie en draaide ze de klok terug naar de periode van vóór de Revolutie. Na een met momenten erg hevige interne discussie besloten de katholieke parlementsleden, tegen de opinie van het episcopaat en de ultramontaanse pers in, om de nationale verjaardag toch mee te vieren. De ideologische spanningen zetten echter een domper op de feestvreugde.[87]

87 Janssens, *De Belgische natie viert*, 112-122.

Ook de houding van de Parti Socialiste Belge zorgde voor een barst in de beeldvorming over de eendrachtige en voorspoedige Belgische natiestaat, al kreeg het sociale protest tijdens de Halfeeuwfeesten amper weerklank.[88] In het najaar van 1879 besloot de Parti Socialiste Belge, de directe voorloper van de Belgische Werkliedenpartij, om ter gelegenheid van het jubileum van 1880 een massamanifestatie voor algemeen stemrecht te organiseren. De socialisten hoopten de burgerlijke maatschappij te confronteren met de ellende van het gewone volk. Het contrast met de feestvreugde en de verheerlijking van het Belgische succes was vanuit propagandistisch standpunt uiteraard mooi meegenomen. Bovendien probeerden de socialisten zich op die manier de erfenis van 1830 en dus een deel van de nationale geschiedenis toe te eigenen, zodat de vaderlandse oorsprong van het revolutionaire discours werd aangetoond. Hoewel de meningen over de onafhankelijkheidsstrijd van 1830 nog steeds sterk verdeeld waren, groeide vooral in Wallonië en Brussel de idee van de 'gestolen' revolutie. Volgens die interpretatie was de Belgische Omwenteling haast uitsluitend het werk van de 'kleine lieden'. Terwijl zij stierven op de barricaden, hielden de zogenaamde leiders uit de burgerij zich afzijdig. De bourgeoisie installeerde vervolgens wel een kapitalistisch regime dat geen rekening hield met de arbeidersklasse.[89]

De nationale stemrechtbetoging in Brussel vond plaats op 15 augustus 1880, zodat de manifestanten volop konden profiteren van de goedkope feesttarieven voor het openbaar vervoer. De organisatoren rekenden minstens op twintigduizend deelnemers uit Brussel, Gent, Antwerpen, Luik en de Borinage, maar de protestmars draaide uit op een mislukking. Uiteindelijk trokken slechts 1500 à 1600 mannen, vrouwen en kinderen van de Grote Markt naar het ministerie van Binnenlandse Zaken, waar ze een verzoekschrift wilden overhandigen aan Gustave Rolin-Jacquemyns. De betoging verliep vrij rustig, totdat de Gentenaar Gustave Verbauwen in de Koningsstraat een rode vlag met een Frygische muts ontvouwde. Aangezien het gebruik van revolutionaire symbolen verboden was, werd Verbauwen meteen gearresteerd. Even leek de confrontatie tussen de politie en de betogers te ontaarden, maar de orde werd snel hersteld. De optocht werd afgesloten met twee meetings. De Vlaamse manifestanten konden in zaal *L'Univers* in de Brigittinen-

88 G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)* (Gent 1997) 224-230; M. Van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WOI* (Tielt-Gent 2005) 69-91; Janssens, *De Belgische natie viert*, 122.

89 In *Het rode vaderland* gaat Maarten Van Ginderachter dieper in op de verschillende socialistische houdingen ten aanzien van de Revolutie van 1830. Hij vergelijkt onder meer de publicaties die Louis Bertrand, Léon Defuisseaux en Edward Anseele naar aanleiding van de jubelfeesten van 1880 schreven. Van Ginderachter, *Het rode vaderland*, 69-91; G. Vanschoenbeek, 'Socialisten: gezellen zonder vaderland? De Belgische Werkliedenpartij en haar verhoudingen tot het 'vaderland België', 1885-1940', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 3 (Brussel 1997) 237-255.

straat onder meer naar een toespraak van Edward Anseele over het algemeen stemrecht luisteren, terwijl Louis Bertrand en César De Paepe de betogers uit Verviers, Hoei, Seraing, Nijvel en Brussel in de *Appollozaal* in de Huidevettersstraat verwelkomden.[90]

Naast de teleurstellende opkomst zorgde vooral de beperkte persbelangstelling ervoor dat de manifestatie haar doel voorbij schoot. Slechts enkele kranten brachten - vaak spottend - verslag uit van de nationale stemrechtbetoging. Blijkbaar was het sociale protest absoluut geen issue tijdens de jubelfeesten, die volledig in het teken stonden van het levensbeschouwelijke conflict tussen liberalen en katholieken. De regering nam dan ook nauwelijks initiatieven om in het kader van de nationale verjaardag hulde te brengen aan het werkvolk. Alleen bij de officiële opening van de Nationale Tentoonstelling op 16 juni 1880 kreeg de arbeidersklasse enige waardering. In aanwezigheid van Leopold II en tal van hoogwaardigheidsbeklederes stelde minister van Binnenlandse Zaken Rolin-Jacquemyns immers dat '*aujourd'hui c'est l'industrie, nos fabricants, nos producteurs, nos ouvriers, dont l'État a voulu mettre les efforts en lumière dans cette vaste Exposition*'.[91] Na de verschillende toespraken en de uitvoering van twee jubelcantates van Peter Benoit defileerden de verschillende exposanten samen met hun arbeiders voor de koning. Na de plechtigheid bezocht het koninklijke gezelschap de verschillende paviljoenen. De 'machinegalerij', waar de pronkstukken van de Belgische industrie werden bijeengebracht, vormde de absolute blikvanger van de tentoonstelling. De regering bood de Belgische bedrijven trouwens de kans om hun arbeiders gratis naar de expositie te sturen. Hoewel het initiatief duidelijk pedagogische en utilitaire doelstellingen had, was het wantrouwen tegenover het bezoek van het gewone werkvolk groot. De werkgevers werd dan ook gevraagd om de orde streng te bewaken.[92]

1905: de sociale kwestie in het oog van de storm

In 1905 was België vijfenzeventig jaar onafhankelijk, wat uitgebreid werd gevierd. Bals, tentoonstellingen, concerten, stoeten, vuurwerk, volksspelen, militaire defilés, prijskampen, onthullingen van gedenktekens en herdenkingsbijeenkomsten brachten het hele land in de juiste stemming. Het patriottische feest op het Brusselse Poelaertplein (21 juli 1905) en de wereldtentoonstelling in Luik vormden de absolute blikvangers van het feestprogramma. De jubelfeesten moesten het beeld van het eendrachtige en voorspoedige België uitdragen, maar opnieuw slaagden ze er niet in om de interne tegenstellingen van het land te overstijgen. In tegenstelling tot de Halfeeuwfeesten van 1880 trad

90 Deneckere, *Sire, het volk mort*, 224-230.
91 *L'Illustration Nationale*, 27 juni 1880.
92 In Leuven bijvoorbeeld stuurden zestien bedrijven 1028 arbeiders naar de tentoonstelling in Brussel. Stadsarchief Leuven. Modern Archief Leuven (1830-1976), nummer 11884 en 11826.

niet het levensbeschouwelijke - de katholieke regering en de liberale oppositie legden hun geschillen enkele maanden naast zich neer - maar het sociale conflict duidelijk op de voorgrond tijdens de nationale verjaardag. De Belgische Werkliedenpartij en de socialistische pers weigerden officieel aan het jubileum deel te nemen. In het parlement stelde de BWP dat de arbeiders en hun vertegenwoordigers de Belgische natie onmogelijk konden vieren, indien ze onverminderd door de dynastie en de burgerij werden onderdrukt. Bovendien verdraaide het Belgische establishment de 'ware' betekenis van de Revolutie van 1830, die door veel socialisten als een proletarische revolutie werd begrepen.[93] Volgens de Leuvense krant *De Volkswil* was het jubileum een schertsvertoning, die de bedroevende levensomstandigheden van de arbeidersklasse en de werkelijke toedracht van de onafhankelijkheidsstrijd verdoezelde: '*Wat zal er nu weer worden gelogen, verwrongen en verguld, om alles toch maar goed te doen voorkomen, ter eere onzer bourgeois-regeerders? En vooral, geene uitstalling van ellende zal geduld worden. Weg uit de oogen, gij verminkte mijnwerkers, achteruit het gespuis, het canaille der fabrieken, met uwe uitgeputte wezens en misvormde trekken, blijft in uw kot en verzorgt uwe jongen, gij in lompen gehulde vrouwen uit het rijke Vlaanderen, komt niet naar de groote steden, in uwe lompen gehuld, om er de feesten te storen, die men er heeft ingericht om uwen welstand te bezingen.*'[94]

Het officiële partijstandpunt van complete afzijdigheid bleek in de praktijk een zeer dubbelzinnige houding ten aanzien van de jubelfeesten te verhullen.[95] De Belgische socialisten wilden absoluut het etiket van vaderlandsloosheid vermijden, want de verworvenheden van twintig jaar politieke machtsopbouw mochten niet op het spel worden gezet. Emile Vandervelde beklemtoonde in het parlement dat de boycot geen afwijzing van het vaderland, de grondwet en de herdenking van de Revolutie van 1830 impliceerde. De BWP weigerde volgens hem uitsluitend het bestaande royalistische, klerikale en kapitalistische regime te vieren.[96] De partij probeerde de kritiek in de burgerlijke pers onder meer te ontkrachten door te wijzen op het onderscheid tussen het verderfelijke burgerlijke chauvinisme en het heilzame socialistische patriottisme.

Het ambigue verzet tegen de onafhankelijkheidsviering werd nog versterkt door de communautaire verschillen binnen de BWP. De Gentse socialisten negeerden het dominante Franstalige discours over de 'gestolen' revolutie volledig. Voor hen was 1830 een pijnlijke vergissing, een nutteloze klerikale en burgerlijke opstand die een modelstaat vernietigd en de Nederlandse 'stam' gespleten had.[97] Bovendien verwierpen ze het jubi-

93 Janssens, *De Belgische natie viert*, 179-189; Janssens, 'Tussen droom en werkelijkheid', 190-194; Van Ginderachter, 'Wij vieren niet mee!', 7-21.
94 *De Volkswil*, 10 december 1904.
95 Van Ginderachter, 'Wij vieren niet mee!', 7-21.
96 *Parlementaire Handelingen. Kamer van Volksvertegenwoordigers*, 22 december 1904.
97 Van Ginderachter, *Het rode vaderland*, 268; Van Ginderachter, 'Wij vieren niet mee!', 15-18.

leum om internationalistische, 'vaderlandsloze' redenen, terwijl de socialisten in Brussel en de Borinage louter kritiek uitoefenden op het royalistische, klerikale en kapitalistische karakter van de festiviteiten. Binnen de Franstalige federaties leek er zelfs ruimte voor uitingen van authentieke vaderlandsliefde. Toen de nationale verjaardag stilaan zijn hoogtepunt bereikte, werd de officiële partijlijn alleszins sterk genuanceerd door de Brusselse en Boreinse socialisten. Vele leden en mandatarissen van de BWP namen uiteindelijk toch deel aan de verschillende vieringen. Op initiatief van Vandervelde besloot de Algemene Raad op 17 mei 1905 zelfs dat de kamerleden en senatoren van de partij aanwezig zouden zijn op de nationale plechtigheid in het parlement. Het katholieke dagblad *Le Bien Public* hekelde de 'tweeslachtige' houding van de BWP. De krant vroeg zich smalend af of de socialisten de herdenkingsmedaille met de beeltenis van 'tiran' Leopold II, die op 21 juli aan alle parlementsleden werd aangeboden, zouden aanvaarden.[98]

Onder druk van het socialistische protest trof de regering verschillende maatregelen om het 'werkende volk' nadrukkelijk bij de nationale verjaardag te betrekken. In vergelijking met de Halfeeuwfeesten van 1880 werd het establishment in 1905 geconfronteerd met een grote, goed georganiseerde socialistische partij, die al enkele jaren in gemeenteraden en het parlement zetelde. Het maatschappelijke en politieke belang van de sociale problematiek verhinderde alleszins dat de socialistische kritiek net zoals in 1880 botweg werd genegeerd. In juli 1905 organiseerde de nationale feestcommissie drie grote plechtigheden, die het sociale regeringsbeleid moesten legitimeren en de politieke macht van de BWP moesten ondermijnen. Op 16 juli 1905 vond in Brussel het Feest van de Mutualiteit plaats. Het feest begon met de uitreiking van de speciale decoraties voor onderlinge bijstand, maatschappelijke voorzorg, coöperatie en professionele vereniging in het Paleis der Academiën. In aanwezigheid van de koning, de minister van Industrie en Arbeid en de minister van Landbouw ontvingen 1600 'mutualisten' een onderscheiding. Na afloop van de plechtigheid haastte Leopold II zich samen met de andere dignitarissen naar de tribune voor het Paleis der Academiën om de optocht van de verenigingen van onderlinge bijstand te aanschouwen. Ongeveer 50.000 personen en meer dan 1500 verenigingen defileerden door de belangrijkste straten van de hoofdstad. Op de Grote Markt, waar de manifestanten werden opgewacht door de leden van de Brusselse gemeenteraad, werd de stoet ontbonden. Nadat de afgevaardigden van de verschillende verenigingen op uitnodiging van de regering hadden genoten van een banket, zong een groot koor op de Grote Markt de cantate *La Mutualité*.[99] Het Feest van de Mutualiteit was een groot succes, maar het socialistische dagblad *Le Peuple* was niet onder de indruk: '*En vain, les classes dirigeantes et les partis bourgeois essayent de accaparer et de enrôler [les mutualistes]; il y a des communautés d'intérêts qui emportent ces dérisoires tentatives et ces impuis-*

98 *Le Bien Public*, 16 juli 1905.
99 A.-Th. Rouvez, *Le Jubilé National de 1905* (Brussel 1905) 105-114.

santes diversions qui n'ont pas plus d'importance, au fond, que les parades officielles et les mises en scène patriotiques.'[100]

Ter gelegenheid van de patriottische plechtigheid op 21 juli 1905 ondernam de regering een nieuwe poging om het werkvolk een plaats te geven binnen de jubelende Belgische natiestaat. Ze nodigde namelijk 2500 gedecoreerde fabrieks- en landarbeiders uit voor de grootse ceremonie op het Poelaertplein. De deelname van de vaak gepensioneerde handarbeiders, die naast een transportvergoeding ook een lunchpakket en een herdenkingsmedaille ontvingen, was een belangrijk signaal. De arbeiders werden als het ware ritueel opgenomen in de nationale gemeenschap en mochten samen met de andere vertegenwoordigers van de natie het pact met de vorst hernieuwen. Toch bleken ze in de praktijk maar moeilijk van hun statuut van tweederangsburgers af te geraken. De elite van de arbeid moest immers op de hoogste tribune op het uiteinde van het halfrond plaatsnemen, ver verwijderd van de koning en het symbolische centrum van de macht. Zelfs in de officiële verslaggeving klonk de moeizame integratie van het werkvolk door: '*Au centre, trônaient la Royauté et les espérances dynastiques. A leurs côté, étaient rangés les représentants des Nations, les grands dignitaires, les législateurs, les représentants des administrations centrales, des provinces et des communes, les délégations de la force publique, des universités et des académies, le clergé, les citoyens décorés des ordres nationaux ; l'élite des ouvriers du travail manuel coudoyaient les personnages illustres.*'[101] Het feit dat de arbeiders zichzelf moesten vertegenwoordigen, impliceerde trouwens dat de zogenaamde Gestelde Lichamen van het land dit blijkbaar niet konden of wilden. Het algemeen meervoudig stemrecht werd nochtans reeds in 1893 ingevoerd.

Amper vijf dagen na de patriottische plechtigheid werden de Belgische arbeiders op 26 juli 1905 opnieuw in de bloemetjes gezet. Tijdens het Feest van de Arbeid in Luik ontvingen 5000 Belgische arbeiders en ambachtslui een decoratie voor landbouw en industrie. De plechtige uitreiking, die plaatsvond in de feestzaal van de wereldtentoonstelling, stond volledig in het teken van de verheerlijking van het Belgische werkvolk. In een enthousiast onthaalde toespraak verwees minister van Industrie en Arbeid Gustave Francotte nogmaals naar de 'ontroerende' en 'historische' deelname van de 'veteranen van de fabrieken en de akkers' aan de 21 juliviering. Na de plechtigheid begaven de gedecoreerden zich naar een enorme tent op de kade van Marcellis, waar hen een banket werd aangeboden. Tegen het einde van de maaltijd nam Francotte opnieuw het woord. Hij toostte onder meer op de gezondheid van de helden van de dag, die als de elite van de natie en de hoop van het vaderland werden afgeschilderd.[102]

---

100 *Le Peuple*, 18 juli 1905.
101 Rouvez, *Le Jubilé National de 1905*, 175-176.
102 Rouvez, *Le Jubilé National de 1905*, 271-274.

In de socialistische pers werd erg cynisch gereageerd op de avances van het burgerlijke establishment. *Le Peuple* merkte bijvoorbeeld op dat het dagelijkse menu van de arbeiders en zelfs het feestmenu op het Feest van de Arbeid en het Feest van de Mutualiteit in schril contrast stonden met de rijkelijke maaltijd die de burgemeesters op 21 juli in het Brusselse gerechtshof werd voorgeschoteld.[103] Toch moesten de socialistische kranten en de BWP toegeven dat veel arbeiders de nationale verjaardag hadden meegevierd. De klerikale *Courrier de Bruxelles* beschouwde het enthousiasme en royalisme van de volksmassa als een ware kaakslag voor de socialistische houding tijdens de jubelfeesten. Patron Emile Vandervelde was echter niet ongerust. Volgens hem waren de arbeiders, die amper ontspanningsmogelijkheden hadden, niet gebonden aan de officiële onthouding van de partij.[104] *Le Peuple* beklemtoonde dat het gewone volk recht had op het amusement dat het zelf financierde. Het dagblad merkte wel fijntjes op dat sommige arbeiders blijkbaar altijd klaar stonden om te feesten...[105] De christelijke arbeidersbeweging nam trouwens wel deel aan het jubileum, al formuleerde ook Pieter Daens in het parlement bedenkingen bij de patriottische 'geldverspilling': '*Voor ons, heeren, is 't vaderland de ontelbare menigte van 't werkende volk, te lande en ter stede, daar is ons vaderland, heeren, en dit vaderland is arm en ellendig, naar lijf en naar geest, ja zoo arm en ellendig dat, indien de kerkbevoegden van ons land den waren echten toestand inzagen, zij geen Te Deum in de kerken zouden doen zingen, maar veeleer den Miserere doen aanheffen.*'[106]

1930: het sociale beleid als parel aan de Belgische kroon

Ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van België in 1930 bereikte de jubelkoorts een nieuw hoogtepunt. De Eeuwfeesten, die als het ware de bekroning vormden van het naoorlogse patriottisme en het sociaaleconomische optimisme van de late jaren 1920, verliepen in een algemene sfeer van enthousiasme en euforie. Ook de Belgische Werkliedenpartij vierde mee, want sinds de Eerste Wereldoorlog was een belangrijk deel van haar programma gerealiseerd. De invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht, de versoepeling van het stakingsrecht, de totstandkoming van de achturige werkdag en de achtenveertigurige werkweek, de wetten op het ouderdomspensioen en de gezinstoelagen, de bevordering van de sociale woningbouw en de invoering van een progressief belastingsstelsel waren enkele van de maatregelen die tot grote tevredenheid van de BWP in de naoorlogse jaren werden doorgevoerd. Bovendien werd de partij voor het eerst in enkele regeringen opgenomen, waardoor ze ook zelf verantwoording voor het gevoerde

103 *Le Peuple*, 25 juli 1905.
104 Van Ginderachter, 'Wij vieren niet mee!', 13.
105 *Le Peuple*, 2 augustus 1905.
106 *Parlementaire Handelingen. Kamer van Volksvertegenwoordigers*, 22 december 1904.

beleid moest afleggen. De democratisering van het stemrecht, de verbetering van de sociale wetgeving en de verdere politieke integratie van de BWP maakten de deelname van de socialisten aan het jubileum mogelijk. Toch stond de socialistische pers nog steeds huiverachtig tegenover de overdreven pracht en praal van de festiviteiten en de perverse 'exploitatie' van de liefde voor het vaderland. De arbeiders kregen de raad de nationale verjaardag met kritische zin te benaderen en vooral het blijvende belang van de eigen sociale strijd niet te vergeten. Ze hadden de Belgische natiestaat misschien wel bijna veroverd, maar een socialistisch paradijs was het nog lang niet.[107]

Met de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht en de definitieve politieke integratie van de BWP veranderde ook de betekenis van de patriottische plechtigheid op de nationale feestdag, het klassieke hoogtepunt van de jubelfeesten. Na het Te-Deum in de kathedraal van Sint-Goedele en Sint-Michiel en het burgemeestersbanket in het Jubelpaleis verzamelden de koninklijke familie, de voltallige regering, de senatoren, de volksvertegenwoordigers, de provincieraadsleden, de burgemeesters, de magistratuur en tal van andere hoogwaardigheidsbeklederes op 21 juli 1930 in het Brusselse Jubelpark om het pact tussen vorst en natie opnieuw te bekrachtigen. Het feest groeide uit tot een echte massamanifestatie, want de tribunes, die plaats boden aan minstens twintigduizend toeschouwers, raakten goed gevuld. In tegenstelling tot de patriottische plechtigheid van 21 juli 1905 moesten de arbeiders niet langer zichzelf vertegenwoordigen. Voortaan gebeurde dit door de parlementsleden, de provincieraadsleden, de burgemeesters en de andere dignitarissen. De arbeiders werden hierdoor eindelijk behandeld als een volwaardig en vanzelfsprekend deel van de Belgische natiestaat. Minister van Landbouw, Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid Hendrik Baels wees in zijn toespraak zelfs expliciet op het enorme belang van het werkvolk voor de Belgische welvaart en economie.[108]

Net zoals in 1905 werd ter gelegenheid van de eeuwfeesten hulde gebracht aan de Belgische arbeidersbevolking. Naast de jaarlijkse uitreiking van de landbouw- en nijverheidseretekens op het Feest van de Arbeid dat op 2 augustus 1930 in de gebouwen van de wereldtentoonstelling in Luik plaatsvond, moest vooral de Nationale Arbeidersten-toonstelling in Brussel het werkvolk nauwer bij de viering betrekken. De tentoonstelling, die de steun kreeg van de regering, de beroepsverenigingen, het patronaat en de werknemersorganisaties, werd voorafgegaan door een nationale wedstrijd voor geschoolde arbeiders. Per beroepsgroep of specialiteit werd een jury aangesteld voor de beoordeling van de kandidaten. De winnaars verwierven een bronzen, zilveren of gouden decoratie en de titel van Laureaat van de Arbeid. Ook de leerlingen uit het technisch en beroepsonderwijs konden deelnemen aan de wedstrijd met de titel en het ereteken van Cadet van de Arbeid als inzet. Personen met een buitengewone vakkennis en bijzondere sociale kwaliteiten

107 Janssens, *De helden van 1830*, 113-118; Janssens, 'Tussen droom en werkelijkheid', 194-199.
108 *Le Moniteur Belge*, 29-30 september 1930.

konden in overeenstemming met de corporatistische tijdsgeest de titel en het halssnoer van Deken der Ambachten bekomen. De bekroonde werken werden vervolgens van 12 tot 20 oktober 1930 tentoongesteld in het Jubelpaleis.[109]

De plechtige opening van de Nationale Arbeiderstentoonstelling vond plaats op 12 oktober 1930 in de Grote Hal van het Jubelpaleis. In aanwezigheid van de winnaars van de nationale arbeidswedstrijd en verschillende hoogwaardigheidsbeklederS nam de koninklijke familie plaats op het erepodium, dat door het Monument van de Arbeid van Constantin Meunier werd opgefleurd. Na de intrede van Albert I speelde de Koninklijke Fanfare van Boussu-Bois - voor de gelegenheid getooid in mijnwerkerskledij - de *Brabançonne* en zong een koor de *Ode aan den Arbeids-Koning*. In zijn toespraak benadrukte minister van Landbouw, Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid Hendrik Baels meteen het doel van de plechtigheid en de tentoonstelling: '*Thans als opperste heerlijkheid, als bekroning van het feestgedons, verschijnt de arbeid, omhuld met gulden sieraad der majesteit en gepantserd met stalen geweefsel om op zijne beurt de honderdjarige moeder, die de Natie heet, te begroeten. Of is het weleer niet de natie zelf, die befeest en bevleid en met bloemen bestrooid, den arbeid wou bezingen en hem zeggen: Wat België heeft gemaakt zooals het is, wat België zijn innerlijken adel en zijn verrukkende zieleschoonheid heeft geschonken, dit is de vrome werkenskracht zijner kinderen, dit is de Arbeid!*'[110] Minister van Nijverheid, Arbeid en Maatschappelijke Voorzorg Henri Heyman beschouwde de Nationale Arbeidstentoonstelling, die als de tegenhanger van de wereldtentoonstellingen in Antwerpen en Luik werd voorgesteld, als het 'eindpunt' en de 'bekroning' van de Eeuwfeesten. Ook de koning sprak zijn waardering uit voor de Belgische arbeidersbevolking, die met de moeilijke economische tijden in het vooruitzicht als een waarborg voor de nationale welvaart werd afgeschilderd. Na zijn redevoering bracht Albert I samen met de koningin en de prinsen een bezoek aan de tentoonstelling. Tijdens de opening van de expositie kende hij trouwens aan vier landgenoten de uitzonderlijke eretitel van Prins van de Arbeid toe.

De Nationale Arbeiderstentoonstelling betekende niet alleen een officiële erkenning van het Belgische werkvolk. Ze vervulde eveneens een belangrijke educatieve functie. De organisatoren streefden ernaar bij alle categorieën van werknemers uit alle

---

109 Algemeen Rijksarchief te Brussel. Archief van de Ministerraad tijdens het interbellum, nummer 313; G. Coppieters, Inventaris van het Archief van het Koninklijk Instituut der Eliten van de Arbeid, Albert I - Nationale Tentoonstellingen van de Arbeid (Stichting Koningin Elisabeth van België) (1929-2004), ter perse; S. Claes, *1905 en 1930: de jubeljaren van de Belgische onafhankelijkheid. Een studie naar het vormelijke aspect van de vieringen en de betekenisgeving ervan*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (KULeuven 2002-2003), 108-110; G. Van Dijk, *Sfeerbeeld van het Belgisch eeuwfeest in 1930*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (KULeuven 1980-1981), 72-74.

110 *Het Gulden Boek der Nationale Arbeidstentoonstelling, Brussel, 1930* (Brussel [1930]) 23. In het Algemeen Rijksarchief te Brussel wordt een exemplaar bewaard in het archief van het Koninklijk Instituut der Eliten van de Arbeid.

sectoren van het economische leven de belangstelling voor en de kennis van hun beroep te ontwikkelen en de geest van initiatief en vooruitgang aan te wakkeren. Op de tentoonstelling werden naast de bekroonde werken bijvoorbeeld ook films van de arbeidsprocedés getoond. Verder werd er onder meer aandacht besteed aan de preventie van arbeidsongevallen, de expansie van de Belgische economie op wereldvlak, de arbeidssituatie in de kolonies en de toepassingen van de elektriciteit. Tijdens de 'week van de arbeid' werden trouwens verschillende congressen en feesten georganiseerd, zoals de onthulling van het Monument van de Arbeid van Constantin Meunier in Laken.[111]

De Nationale Arbeiderstentoonstelling verliep in een algemene sfeer van eensgezindheid, die ook door de socialisten werd onderschreven. Het was alleszins typerend dat de enige kritiek op dit 'sociale' onderdeel van de jubelfeesten uit Vlaamsgezinde hoek kwam. *De Standaard* meende bijvoorbeeld dat de Vlaamse vakscholen werden benadeeld en dat het aantal Vlaamse Dekens van de Arbeid opvallend laag was. De krant spaarde de tentoonstelling niet: '*Moet dat het bilan worden der verheerlijking van den Arbeid in het eeuwfeestende België? Het moet amen en uit zijn met die vervloekte anti of a-Vlaamsche bejegeningen. De Vlamingen zijn geen tweede-rangsburgers, het zijn geen tweede-rangsarbeiders, het zijn geen tweede-rangsmenschen, al hebben zij dan laattijdig hunne schand gevoeld en later dan elders de ekonomische mogelijkheden zien ontluiken die hun arbeid zal bevruchten.*'[112] Na het klerikale protest in 1880 en het socialistische protest in 1905 werd de nationale verjaardag in 1930 overschaduwd door de communautaire spanningen. Dit kon het enthousiasme over de Nationale Arbeidstentoonstelling echter niet temperen. Het succes inspireerde de regering in 1935 tot de organisatie van de Tweede Nationale Arbeidstentoonstelling. De expositie, die niet toevallig in hetzelfde jaar als de wereldtentoonstelling in Brussel plaatsvond, werd afgesloten met een indrukwekkende massamanifestatie in het Heizelstadion op 21 juli 1935.[113] De Belgische arbeiders bepaalden meer dan ooit het uitzicht van de hoogdag van het Belgische patriottisme en royalisme.

---

111 Algemeen Rijksarchief te Brussel. Archief van de Ministerraad tijdens het interbellum, nummer 313; Coppieters, Inventaris van het Archief van het Koninklijk Instituut der Eliten van de Arbeid, ter perse; Claes, *1905 en 1930*, 108-110; Van Dijk, *Sfeerbeeld van het Belgisch eeuwfeest in 1930*, 72-74.

112 *De Standaard*, 17 oktober 1930.

113 Algemeen Rijksarchief te Brussel. Archief van de Ministerraad tijdens het interbellum, nummer 313; Algemeen Rijksarchief te Brussel. Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dienst protocol, eer en voorrang, nummer 6.

Conclusie

De grote jubilea van 1880, 1905 en 1930 boden de Belgische natiestaat de gelegenheid bij uitstek om een beeld van zichzelf te construeren en te verspreiden. Meteen werd duidelijk wie volgens dit zelfbeeld werkelijk tot de natiestaat behoorde en wie niet. De houding ten aanzien van de arbeidersklasse wijzigde in de periode 1880-1930 alleszins spectaculair. In 1880 werden de arbeiders nauwelijks bij de onafhankelijkheidsviering betrokken. De elite van het land wou vooral zichzelf en de eigen burgerlijke samenlevingsvisie in de schijnwerpers plaatsen. Het schuchtere sociale protest werd schijnbaar probleemloos genegeerd. In 1905 beheerste de sociale kwestie de nationale verjaardag wel. De Belgische Werkliedenpartij en de socialistische pers bestookten gretig het burgerlijke beeld van de Belgische natiestaat, terwijl de overheid verschillende pogingen ondernam om het werkvolk zoveel mogelijk bij de viering te betrekken. Tegen de Eeuwfeesten van 1930 was het proces van sociaal-politieke democratisering en integratie dermate gevorderd dat er van sociaal protest nog nauwelijks sprake was. De BWP nam enthousiast deel aan de verschillende plechtigheden en de arbeiders werden eindelijk behandeld als een volwaardig en vanzelfsprekend deel van de Belgische natiestaat.

IMPERIALISME, NATIE EN DEMOCRATIE IN DE KOLONIALE DOCTRINE VAN LEOPOLD II

Vincent Viaene

Het probleem

De geschiedenis van het imperialisme van koning Leopold II is niet meteen een onbeschreven blad. Wie Leopold zegt, zegt Stengers. Professor Jean Stengers was inderdaad gedurende lange tijd België meest eminente «imperiale» historicus - zoniet historicus. Stengers' interpretatie van Leopolds imperialisme is voornamelijk vervat in twee belangrijke artikels: "King Leopold's imperialism" van 1975 (dat verscheen in een bundel gewijd aan economische theorieën over het imperialisme, toen een heet hangijzer),[114] en "La génèse d'une pensée coloniale: Léopold II et le modèle hollandais" van 1977.[115] Stengers' lezing van Leopolds motieven laat aan duidelijkheid niets te wensen over: "what he was after was not political grandeur but economic advantage". De koning wou "maximum winst" binnenrijgen, bovenal in zijn "meest ouderwetse vorm" van "the spoils of efficient exploitation", directe inkomsten op basis van dwangarbeid – met andere woorden, "plundering".[116] Leopold deed dit echter niet om zichzelf te verrijken maar uit patriottisme, om de welvaart en de verfraaiing van zijn land te verzekeren. Het was "une volonté d'exploitation inspirée par l'amour de son pays".[117] Stengers besluit met de paradox dat Leopolds "vraatzucht" economisch imperialisme in zijn zuiverste vorm was, maar dat het onmogelijk is om het als een uitvloeisel van het kapitalistisch economisch systeem te zien, of van om het even welke andere diepe kracht in de Belgische samenleving. De Brusselse professor stelde het Belgische «new imperialism» niet enkel steeds voor als een eenakter, maar hij beklemtoonde ook graag het idiosyncratisch karakter van 's mans motieven. "Leopold's imperialism was a product solely of his own beliefs; it reflected nothing other than his own mind".[118]

Hoe provocerend en scherpzinnig ook, Stengers' interpretatie bevat een impliciete contradictie: hij plaatst economische motieven onomwonden centraal in zijn analyse, maar deze zijn niet meer dan een middel voor het doel van het "patriottisme". Stengers laat na om dit "patriottisme" concreet in te vullen: het blijft een in wezen niet geproble-

114 In R. Owen & B. Sutcliffe (eds.), *Studies in the theory of imperialism*, London, 1975, 248-276.
115 In *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90, 46-71. Repr. in J. Stengers, *Congo: mythes et réalités. 100 ans d'histoire*, Louvain-la-Neuve, 1989, 9-40.
116 Stengers, 'King Leopold's imperialism', 262, 258, 274.
117 Id., 'La génèse', in *Congo*, 22.
118 Id., 'King Leopold's imperialism', 274-275.

matiseerde categorie (misschien omdat hij zelf zo patriottisch was). Wij mogen ons desalniettemin afvragen wat voor vaderland het was dat Leopold voor ogen stond. De vraag is relevant voor een goed begrip van de manier waarop het kolonialisme de wisselwerking tussen nationalisme en democratie beïnvloedde in België - en beoogde te beïnvloeden. Ze nodigt ons ook uit tot een nieuwe kijk op de verhouding tussen sociopolitieke, economische en andere motieven in Leopolds imperialisme.

Op zich is het geen Herculesarbeid om de kwestie van het koninklijk imperialisme opnieuw te berde te brengen. De bronnen zijn beperkt; ze zijn sinds geruime tijd gekend, en vaak zelfs gepubliceerd. Leopold gaf zich niet vaak over aan speculatie of retoriek. Hij verkoos zijn imperiaal «gepreek» zoveel mogelijk te condenseren in slagzinnen, en de feiten van de koloniale expansie verder voor zich te laten spreken.[119] Toch had hij een "doctrine", om zijn eigen woord te gebruiken.[120] Ze kristalliseerde voornamelijk tussen 1860 en zijn troonsbestijging in 1866, en is vervat in een aantal lange nota's die de toenmalige Hertog van Brabant neerpende voor een brochure die uiteindelijk nooit het daglicht zag.[121] De dagboeken en privé-correspondentie van de Hertog voegen diepte toe aan het profiel dat uit deze sleuteldocumenten naar voren treedt. De hoofdthema's keren in de loop van de daaropvolgende drie decennia terug in verschillende privé-conversaties en programmatische brieven, die perfect sporen met de vroegere documenten. De «doctrine» behield zijn volle relevantie tot het einde van Leopolds regeerperiode in 1909. Zoals een van zijn laatste vertrouwelingen, Carton de Wiart, correct opmerkte: "le Roi avait, en montant sur le trône, quelques idées directrices dont il allait constamment et simultanément poursuivre la réalisation, sans en abandonner jamais aucune".[122] Een tweede categorie bronnen, die ons helpt om de eerste te verhelderen, zijn nota's, artikels of brochures door naaste mederwerkers (zoals Banning, Brialmont, Lejeune of Béthune), van wie we weten dat ze onderschreven en vaak zelfs «besteld» werden door de koning.

Het beperkte corpus bronnen werd herlezen in het licht van klassieke sociopolitieke eerder dan economische interpretaties van het imperialisme, met name deze van Hans-Ulrich Wehler en Joseph Schumpeter. In een baanbrekend artikel uit 1970 zag Wehler het Duitse imperialisme als een politieke strategie van Bismarcks «bonapartistische dictatuur» en van de traditionele heersende klasse om de gevolgen van snelle en ongelijkmatige economische groei tegen te gaan, en om het legitimatieprobleem van de

---

119 Leopold aan Brialmont, 29-10-1861, in P. Crokaert (ed.), *Brialmont. Eloge et Mémoires*, Brussels, 1925, 416.

120 Leopold aan Brialmont, 16-12-1861, ibid., 419 ; en 17-4-1862, in P. Crokaert, *Brialmont*, Brussels, 1928, 148; Leopolds nota van 20-5-1865, in L. Le Febve de Vivy, *Documents d'histoire précoloniale belge (1861-1865). Les idées coloniales de Léopold duc de Brabant* (Académie Royale des Sciences coloniales, Cl. des sciences morales et politiques, Mémoires VII), Brussel, 1955, 33.

121 Over hun genese, zie de werken vermeld in de vorige twee voetnoten, die de documenten ook in extenso reproduceren.

122 E. Carton de Wiart, *Léopold II. Souvenirs des dernières années 1901-1909,* Brussel, 1944, 12-13.

Pruisisch-Duitse autocratie te omzeilen, "delay[ing] emancipation at home by means of expansion abroad".[123] België is evident niet te verwarren met Pruisen-Duitsland, en Leopold was verre van een «bonapartistische dictator», maar een aantal fundamentele gelijkenissen doen toch de relevantie van Wehlers analyse vermoeden. Ook België werd geconfronteerd met de sociale repercussies van stormachtige economische groei. En ook België keek aan tegen een legitimatieprobleem van formaat als een onzekere jonge natie bestuurd op grond van een zeer beperkt cijnskiesrecht tot 1893, en van een uniek systeem van meervoudig stemrecht nadien, dat het politieke landschap vertekende in het voordeel van de conservatieven.

Wehlers model van sociaal-imperialisme was ten dele beïnvloed door (en was ten dele ook een reactie tegen) een lang essay over « de sociologie van de imperialismen» (1919), van de hand van Joseph Schumpeter.[124] De liberale economist, die ontkende dat het imperialisme een structureel gevolg van het kapitalisme was, verbleef lange tijd in de vergeethoek. Meer recentelijk is zijn duizelingwekkende speculatieve rit doorheen de geschiedenis - van het Romeinse tot het Britse Rijk en van het oude Egypte tot het moderne kapitalistische Westen (met vistas, en passant, op Assyrië, de islam, de middeleeuwse Duitse keizers en de vroegmoderne staat) - een inspiratiebron geworden voor het betere werk over imperialisme.[125] Waar Lenin ooit "incontournable" was in postgraduate seminaries over het onderwerp, breken studenten zich nu het hoofd over Schumpeter. Schumpeter beklemtoonde het irrationele atavistische element in het moderne imperialisme, en de rol van traditionele pre-kapitalistische elites in de verderzetting van instincten van overheersing lang nadat ze hun eigenlijk doel gediend hadden. Het was via deze elites dat de sociale psychologie van het imperialisme geënt werd op het eraan vreemde lichaam van het kapitalisme. De Leviathan van de vroegmoderne staat belichaamd in de absolute vorst, heer van zijn legerscharen, had de aristocratie omgeturnd tot een oorlogsmachine, en de ontwikkeling van de bourgeoisie vertekend volgens een mercantilistisch patroon dat haar een zelfbewuste ethos ontnam.

Schumpeter verwees niet één keer naar Leopold II, maar hem lezen is in menig opzicht een «Aha-Erlebnis» voor een historicus van België. Per slot van rekening kwam het imperialisme hier immers precies voort uit, en was het lange tijd besloten in, de apex van de traditionele machtsstructuur. Schumpeter zou verrukt geweest zijn als hij het mondwaterende atavistische vocabularium gekend had dat Leopold bezigde, en dat

---

123 H.-U. Wehler, 'Bismarck's imperialism 1862-1890', in *Past & Present* 48, 119-155, hier geciteerd p. 154

124 J. Schumpeter, 'Zur Soziologie der Imperialismen', in *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 46 (1919), 1-39 and 275-310. Het dient opgemerkt te worden dat Schumpeter zelf het woord 'sociaal-imperialisme' in een andere betekenis gebruikte - een die echter niet weerhouden is door de historiografie.

125 Bijvoorbeeld P. Cain & A. Hopkins, *British imperialism: innovation and expansion 1688-1914*, Harlow, 1994; of D. Cannadine, *Ornamentalism: how the British saw their empire*, London, 2001.

Stengers (die Schumpeter ogenschijnlijk niet las) zo goed in het licht stelt. De koning "exploits", "extorts", "robs", "pillages", "seizes", "loots", "preys upon", "zuigt" nectar uit koloniale bloemen (als een insect) en verorbert zijn stuk van «ce magnifique gâteau africain».[126] In Leopolds imperialisme was er duidelijk ook een uitgesproken element van zuivere irrationaliteit, versterkt door tribale Coburg adrenaline. "Ce qui est irrationel arrive", zou hij zich ooit hebben laten ontvallen tegenover de bezadigde Lambermont, *éminence grise* van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.[127] "Durf" en "viriliteit" waren vaak terugkerende termen onder zijn pen.[128] Kansen dienden gegrepen te worden als ze zichzelf aanboden: "tout ou rien".[129] *Condottiere* was een compliment.[130] In zijn dagdromen was Leopold een condottiere die de lotsbestemming van de Coburgs in vervulling zou brengen door het Latijnse keizerrijk te doen herrijzen aan de Bosporus of het rijk van de farao's aan de Nijl.[131]

Idiosyncratisch imperialisme? Maskerade van winstbejag in de gespierde beeldspraak van de roofridder? Laten we de bewijslast van naderbij bekijken.

Economie en samenleving

Onder de economische argumenten voor kolonisatie die naar voren komen in de geschriften van Leopold en zijn vertrouwelingen is er een zekere hiërarchie. Emigratie (of toch massa-emigratie) is duidelijk het minst belangrijke objectief. De ongelukkige ervaring in Guatemala is niet vergeten. Een vestigingskolonie is uitgesloten, op grond van de algemene stelregel dat «le peuple belge n' est pas émigrant». Voor zoverre sommige Belgen echter wel andere horizonten opzoeken, is het Leopolds bekommernis dat ze zoveel mogelijk onder Belgische vlag werken, «au profit de la nation», in plaats van de rijkdom van de Verenigde Staten of andere landen te vergroten. Wat er in dit opzicht van een tropische kolonie kan verwacht worden, is werkgelegenheid voor 25 à 30000 Belgen van de *middenklasse* in het leger, het bestuur en de zeemacht: "c'est la classe moyenne

126 Stengers, 'La génèse', passim; G. Janssens & J. Stengers, *Nieuw licht op Leopold I en Leopold II. Het Archief Goffinet*, Brussel, 1997, passim.
127 J. Willequet, *Le Baron Lambermont*, Brussel, 1971, 60.
128 Zie bijvoorbeeld zijn toespraken tot de senaat in 1855 (29 sept.) en in 1860 (17 febr.); of zijn brieven aan Beernaert inzake koloniale aangelegenheden in E. Van Der Smissen, *Léopold II et Beernaert*, Brussels, 1920, 2 vols., passim.
129 Nota door A. Goffinet, 2-12-1886, in G. Vanthemsche, 'Kongo en het privé-fortuin van Leopold II', in: Janssens & Stengers, 197.
130 Cfr. Stengers, 'King Leopold's imperialism', 254.
131 V. Capron (ed.), *Le mariage de Maximilien et Charlotte. Journal du Duc de Brabant 1856-1857*, 91-92 ; Id. (ed.), *Un voyage à Wildbad-Gastein en 1861. Journal du Duc de Brabant*, 29 ; over Leopolds ambities richting Nijl, zie R.O. Collins, *King Leopold, England and the Upper Nile*, London, 1968; J. Stengers, 'Une facette de la question du Haut-Nil: le mirage soudanais' - *Journal of African History* 9 (1969), 599-622
132 Nota door Leopold van dec. 1861, in Crokaert, 145.

qui manque, plus que le peuple, d'occupations et de moyens de faire fortune".[132] Zoals de Hertog van Brabant opmerkt in 1865, ontvangt hij elk jaar duizenden verzoekschriften om tewerkstelling: een kolonie "offrirait à ce grand appétit de places un nouveau budget à dévorer."[133] Net als zijn vader Leopold I wantrouwt de Hertog van Brabant de middenklasse (eerder dan het "goede" volk) als de broeihaard van democratie en revolutie.

Naast "outdoor relief" voor het meest ontvlambare element van de bevolking, zal kolonisatie (en de bijhorende ontwikkeling van een commerciële vloot) ook indirecte voordelen met zich meebrengen voor de midden- en bovenklasse in het algemeen, in de vorm van hogere interesten op investeringen in «maagdelijk» gebied en van een grotere Belgische betrokkenheid bij de overzeese handel.[134] Leopold mocht dan al lippendienst bewijzen aan de heersende ideologie van de vrijhandel en het protectionisme verwerpen, de neo-mercantilistische ondertoon in zijn betoog is er niet minder duidelijk om.

Hetzelfde geldt vanzelfsprekend voor het economische argument dat het meest terugkeert in de (publieke) geschriften en de (politieke) brieven die hun oorsprong vinden in het paleis: de nood aan afzetmarkten. Het was een cliché, en zoals we nu weten, speelden Afrikaanse koloniale markten een zeer bescheiden rol in de export van hun respectieve moederlanden (Congo vormde geen uitzondering). We moeten er ons echter voor hoeden om het al te gauw opzij te schuiven als een retorisch instrument bestemd voor publieke consumptie. Het «nieuwe imperialisme» in het algemeen, en de «scramble for Africa» in het bijzonder, waren, zoals terecht is opgemerkt, de geschiedenis van een illusie. Net als Jules Ferry, Bismarck of Rosebery geloofde Leopold oprecht dat hij het terrein afbakende van een nieuw Indië in het Afrikaanse binnenland, een enorme potentiële markt bestaande uit "d'immenses espaces très peuplés qui, sous le rapport de la fertilité, ne le cèdent en rien aux Indes", zoals hij aan Beernaert schreef.[135] Wat vooral van belang is voor onze argumentatie is dat koloniale markten in Leopolds "doctrine" een gelijkaardige functie vervulden voor de arbeidersklasse als koloniale carrièremogelijkheden voor de middenklasse. Ze waren een «veiligheidsklep» op de Belgische ketel, zowel vanuit sociaal als vanuit economisch oogpunt.[136] De zoektocht naar verzekerde exportmogelijkheden was voor Leopold, zoals voor Bismarck, een bewust anti-cyclisch instrument, en daarom impliciet een garantie voor sociale stabiliteit. In 1860 al verklaarde de Hertog van Brabant in het parlement: "Dès maintenant, il faut multiplier, autant que possible, nos marchés. C'est le seul moyen de conjurer ces crises industrielles dont les funestes effets se feraient sentir en raison directe du développement des parties atteintes."[137] In 1876, in het midden van de « Grote Depressie », schreef Emile Banning in zijn geautoriseerde hulde aan het

133 Nota van 20-5-1865, in Le Febve de Vivy, 35.
134 Toespraak tot de senaat van 1860 (17 feb.); brief aan A. Goffinet, 26-7-1863, in Le Febve de Vivy, 18 ff.
135 Brief van 3-7-1886, in Van der Smissen, vol. 1, 263.
136 Brief van 22-9-1889, ibid., vol. 1, 425.
137 *Discours prononcé par S.A.R. Mgr. Le Duc de Brabant*, Brussel, 1860, 5.

Afrikaans Geografisch Congres dat de "grote geesten" die de *Association Internationale Africaine* voorstonden – "mannen van de daad zowel als van het woord" – de instelling "un caractère social" toeschreven, naast wetenschappelijke en humanitaire objectieven. Tegen de achtergrond van de «nooit geziene» economische crisis kwamen "eminent politieke preoccupaties" in het spel. Door een nieuw continent te openen voor de Europese industrie en ondernemingszin, zou de A.I.A. "het rivierbed" verbreden voor de "stortvloed" van "periodieke convulsies" die moderne samenlevingen dreigde weg te vagen.[138] In andere woorden (zoals Banning iets later zou schrijven), de sociale kwestie zou "een normale oplossing" vinden via "la mise en valeur des vastes ressources de l'Afrique".[139] Het komt niet als een verrassing dat we dezelfde redeneerlijn terugvinden in Leopolds brieven aan Beernaert na de stakingen van 1886, ten tijde van de eerste sociale wetgeving. Als België naliet om «zijn horizonten te verbreden» en nieuwe afzetmarkten te zoeken, was het land fataal gedoemd om weg te zinken in «ellende» te midden «politieke en sociale onlusten». Imperiale politiek en sociale politiek waren nauw verweven in Leopolds visie. Net zoals de koning werk creëerde voor gezonde Belgische arbeiders via Congo, diende de Belgische natie zekerheid te bieden aan oude of invalide arbeiders via *caisses de retraite et de secours*. Dit zou, op zijn beurt, de arbeidersklasse nieuwe moed geven en de vitaliteit van de Belgische expansie overzee ten goede komen.[140]

Een laatste economisch argument in Leopolds repertoire is het directe inkomen dat de uitbating van een tropische kolonie kan opleveren voor het moederland. Stengers heeft dit sterk beklemtoond, in het licht van de invoering van het *système domanial* in Congo na 1890. Zonder het ermee eens te zijn dat dit Leopolds enige drijfveer was, staat het buiten kijf dat het Hollands model van Java belangrijk was in de genese van zijn koloniale «doctrine», naast het Engelse model van Indië dat vaker diende om de «indirecte» voordelen te illustreren die hierboven besproken zijn. De vraag is natuurlijk wat Leopold dan wou aanvangen met dat geld. Een constante is zijn droom om België architectureel te «verfraaien», zoals Stengers onderstreept heeft. We komen hier nog op terug. In zijn oorspronkelijke opvattingen tot 1870, waarin hij een institutionele band voorzag tussen België en de kolonie die verderging dan de persoon van de soeverein (via een koloniaal fonds), was er een andere, niet minder belangrijke zijde aan het argument, dat in verband te brengen is met de functie van exportmarkten. Een koloniaal surplus voor het budget van

138 E. Banning, *L'Afrique et la Conférence Géographique de Bruxelles*, Brussel, 1878 (2de uitg.), XIV-XV.
139 Id., *Réflexions morales et politiques*, ed. door E. Gossart, Brussel, 1899, 102.
140 Zie de belangrijke brief van 22-9-1889, in Van der Smissen, vol. 1, 424-428. Dit kan in verband gebracht worden met Leopolds (ongerealiseerde) plan van 1886 om een deel van de Congolese lening opzij te zetten voor de sociale zekerheid van de arbeidersklasse, ibid., 266-267.

de metropool moest toelaten om de invoerrechten en consumptietaksen die het zwaarst wogen op de lagere klassen (zoals deze op zout of bier) te reduceren of af te schaffen.[141]

Om kort te gaan, elk economisch argument dat Leopold aanhaalt voor kolonialisme heeft een sociale keerzijde. Het economische verwijst naar het sociale; en beide verwijzen uiteindelijk naar de politiek. De neo-mercantilistische rode draad doorheen zijn koloniale filosofie is veelbetekenend in dit opzicht. Ook de historische voorbeelden die Leopold steeds opnieuw inroept, de grote thalassocratieën van het verleden, spreken boekdelen: waar het uiteindelijk op aankwam was de macht en de politieke grandeur die economische welvaart en sociale stabiliteit met zich meebrachten. "L'histoire de la grandeur des Etats se trouve dans celle des efforts qu'ils ont faits pour s'étendre. La Grèce, Rome, Venise, le Portugal, l'Espagne, la Hollande, l'Angleterre sont les exemples vivants de cette doctrine."[142] Veel van de recente historische literatuur over Leopolds exploitatie van Congo is, vanuit dit oogpunt, een geval van de bomen die beletten het bos te zien. "Red Rubber" begon in wezen als een monsterachtige voetnoot bij de race voor de nijl[143] De rubberexploitatie liet toe om de Force Publique tom te vormen tot het verhoudingsgewijs grootste koloniale leger in zwart Afrika, dat Leopold droomde in te zetten van de Atlantische oceaan tot de Zwarte zee[144]. Zoals zijn vertrouweling Adrien Goffinet al opmerkte in de tijd dat de hertog van Brabant zijn «doctrine» aan het uitschrijven was: "c'est sur les avantages politiques que s'appuie principalement le raisonnement du Prince".[145]

Maatschappij en politiek

Leopolds imperialisme was inderdaad steeds op de eerste plaats een (socio-)politiek project. Zijn diepste drijfveer was, zoals we nu weten, het nationale trauma van 1839, de "amputatie" van Limburg en Luxemburg. De vernederende uitlevering van de twee provincies zonder een schot te lossen maakte België grenzen strategisch kwetsbaar, onderstreepte het legitimatieprobleem van een etnisch gespleten natie die onzeker was in haar historische identiteit en luidde de doodsklok voor het politiek unionisme. De impact van de gebeurtenis op de Belgische «official mind» is moeilijk te onderschatten. Voor dat deel van de elite

141 Leopold aan A. Goffinet, 26-7-1863, in Le Febve de Vivy, 23; nota van 20-5-1865, ibid., 30 ff.; dagboekaantekening van 28-1-1865, in G. Janssens, 'De reisdagboekaantekeningen van de Hertog van Brabant', Janssens & Stengers (eds.), 122.

142 Nota van 20-5-1865, in Le Febve de Vivy, 33. Zie ook reeds zijn toespraak van 1860 voor de senaat, *Discours*, p. 19ff.; of, later, zijn brief aan Beernaert van 22-9-1889, in Van der Smissen, vol. 1, 427.

143 Zoals Edmond Van Eetvelde après coup besloot: "*Note historique autographe de Baron Van Eetvelde*", s.d. (ARA, fds. Van Eetvelde)

144 Zie Salisbury's spitsvondige memorandum over een gesprek met Leopold in 1895. in: J. Stengers, "La premiere tentative de reprise du Congo par la Belgique (1894-1895)" - Bull. de la société Royale Belge de Géographie 73 (1949), p. 119 ff.

145 Goffinet aan Le Jeune, 7-9-1864, ibid., 30.

dat het koninklijk paleis als zijn natuurlijk centrum beschouwde, leek België onvoltooid en verdeeld. Van nu af was er een krachtige onderstroom in de Belgische politiek die vastbesloten was om te voorkomen dat de neutraliteit ooit nog het nationaal belang zou doorkruisen, verlangde naar een «groter België» en droomde van een nationaal project dat slopend binnenlands gekibbel kon overstijgen. Leopolds allereerste plan om "België te vergroten", uit 1854, was een militaire campagne tegen Holland (een beetje later was er ook sprake van de Rijn).[146] Na 1860 realiseerde de Hertog van Brabant zich dat de politieke condities in Europa noopten tot "*l'extension de la patrie* par des voies honnêtes, légales, dignes de notre siècle", eerder dan door "ambitieuze projecten ten koste van onze buren".[147] België moest overzee "voltooid" worden: "c'est au loin qu'il faut retrouver les demi-provinces perdues".[148] De aard van Leopolds expansionisme als *Ersatz* wijst op een interessante parallel met het Franse en Italiaanse imperialisme. Ook in deze gevallen was koloniale expansie bedoeld als medicijn voor nationale frustratie in Europa. Overzeese bezittingen vormden een compensatie voor de Belgische irredenta vanuit het oogpunt van (in opgaande lijn van belangrijkheid) strategie, binnenlandse politiek en nationale psychologie.

Hoewel meer bronnenmateriaal voor latere jaren wenselijk zou zijn, is strategie geen verwaarloosbaar element in de programmatische tekst van Leopold uit 1865, die de vrucht was van zijn koloniale overpeinzingen in de voorgaande jaren. Een kolonie zou België van een nationale vluchtheuvel voorzien als het land overrompeld werd door een invasie (Congo zou natuurlijk precies deze rol vervullen in beide wereldoorlogen). Een overzees actieterrein zou het leger sterker maken en zijn gevoel van zelfwaardering opkrikken. "Si l'Autriche avait eu une colonie, si elle avait pu exercer son armée, qui sait si le vainqueur de Magenta et de Solferino se serait appelé Napoléon III?"[149] Doorheen Leopolds regeerperiode zou er een sterke (impliciete) connectie blijven bestaan tussen zijn koloniale activiteit aan de ene kant, en zijn voortdurende begaanheid met nationale defensie en militaire hervormingen aan de andere kant: beide waren erop gericht een natie te smeden die de test van oorlog beter kon doorstaan.

Deze symbiose werd met name geëxpliciteerd in de belangrijke brochure die Brialmont en Banning schreven in 1889, *La Belgique actuelle au point de vue commercial, colonial et militaire*. De ondertitel was *Programme de politique nationale*, wat ons meteen bij een zeer belangrijk aspect van Leopolds koloniale "doctrine" brengt: imperiale expansie als een middel om partijtwisten te overbruggen. Dit was niet zomaar een accessoire uit de argumentenmand dat enkel bovengehaald werd in tijden van politieke crisis, maar een integraal en zelfs centraal onderdeel ervan. Het was aanwezig vanaf het begin en keert regel-

146 J. Stengers, 'De uitbreiding van België: tussen droom en werkelijkheid', in: Janssens & Stengers, 237 ff; V. Viaene, 'De monarchie en de stelling van België in Europa onder Leopold I en Leopold II', ibid., 151 ff.
147 Leopold aan A. Goffinet, 26-7-1863, in Le Febve de Vivy, 23.
148 Nota van dec. 1861, in Crokaert, 143.
149 Nota van 20-5-1865, in Le Febve de Vivy, 35.

matig terug over de jaren, zowel in privé- als in publieke documenten. Er is een sterke band met het streven naar veiligheid dat aan het strategisch motief ten grondslag ligt: een land verenigd achter een groot nationaal project zou niet zo gemakkelijk opgeslokt worden door zijn buren. Typerend is de aaneenschakeling van ideeën in de volgende sleutelpassage uit het programma van 1865. "La Belgique, libre seulement depuis 1830, a avant comme après cette époque subi de nombreuses amputations : Picardie, Artois, Bourgogne, Flandre zélandaise, Limbourg, Luxembourg, etc. C'est en Orient qu'il faut rendre à la Patrie ce que nous ne pouvons reconquérir pour Elle en Europe. Ce n'est que le jour où nous aurons une politique extérieure que nous cicatriserons l'affreux cancer du libéral et du clérical qui nous consume et occupe en les trompant notre activité et les forces vives de la Nation. Si nous voulons que la Hollande cesse d'aspirer à nous reprendre, la Prusse de chercher à nous vendre et la France d'essayer de nous annexer, soyons forts et unis."[150] Een dagboekpassage uit hetzelfde jaar is even ondubbelzinnig. "Je déplore la situation intérieure de mon pays. L'aveuglement et la stupidité des partis. Il faut jeter au milieu de cette fournaise une grande idée nouvelle. C'est cela que je recherche en Orient. Nous devrons soulever la question de l'expansion nationale… La Belgique choisira entre le développement, le travail, la richesse et la puissance qui assure la sécurité, ou elle vivra d'une vie peu intéressante en quelque sorte aux dépens de ses forces et s'affaiblira ainsi de plus en plus à la merci de l'étranger."[151]

Later versterkten de sociale kwestie en de Vlaamse kwestie enkel de nood voor een « nationale » politiek in de ogen van de koning en zijn entourage.[152] Hun viscerale afkeer voor de partijtwisten eigen aan een parlementair regime weerspiegelde, naast veiligheidsoverwegingen, ook een eigenlijk politieke agenda. Zoals in het Tweede Duitse Keizerrijk

---

150 Ibid., 34-35.

151 28-1-1865, in Janssens, 'Reisdagboekaantekeningen', 122-123. Het idee kan getraceerd worden tot 1859, op zijn minst: cfr. Lepolds brief aan Prins Albert, waarnaar verwezen wordt in noot 27 van Stengers, 'La génèse', 34; het werd ten volle gedeeld door de vroege raadgevers van de koning zoals Brialmont (in diens brochure *Complément de l'oeuvre de 1830* van 1859, cfr. Crokaert, ed., 406 ff.), Adrien Goffinet of Jules Lejeune (cfr. Le Febve de Vivy, 29). Leopold kwam er regelmatig op terug, bijvoorbeeld in het midden van de jaren 1870, in een gesprek met de Britse vertegenwoordiger Lumley, gereporteerd aan de Minister van Buitenlandse Zaken Lord Derby, wiens typerende commentaar luidde: 'Letter from Lumley, relating a conversation with the King of the Belgians: in which the King expresses a wish that Belgium should have a colony somewhere, as an outlet for the enterprise of the people…The King's reason for wishing for colonial possessions, if sincere, is an odd one: he argues that they would draw men's minds off from religious quarrels! Surely a sanguine speculation!' (J. Vincent, ed., *A selection from the diaries of Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1826-1893): between September 1869 and March 1878*, Londen, 1994, 230-231). Voor de jaren 1880 en 1890, zie volgende voetnoot.

152 Zie, naast *La Belgique actuelle* (de derde uitgave, met de epiloog), A. Roeykens, *Le Baron de Béthune au service de Léopold II. Conflit de l'Etat du Congo avec certaines compagnies commerciales belges (juillet-octobre 1892)* (ARSOM, Classe des Sciences morales et politiques XXIX-1), Brussel, 1964, 17-26. In 1895 toonde Leopold zich in een privé-brief aan koningin Victoria opnieuw zeer bezorgd om het gebrek aan "public spirit" in zijn land, dat zo "ernstig verziekt" was door partijpolitiek dat het er de nationale koloniale missie voor wou verzaken. (aangehaald in Stengers "première tentative", 107-108) Bannings *Réflexions morales et politiques*, grotendeels daterend van voor zijn ongenade in 1892, zijn eveneens veelzeggend over de ideeën die circuleerden in de koninklijke entourage. Aldus Banning in zijn "programme de politique nationale et royale" van 1887: E. Gossart, *Emile Banning et Leopold II*, Brussel, s.d., 118

diende kolonialisme niet enkel een sociale stoomklep te zijn, maar ook een politieke bliksemafleider. Het was onderdeel van een «pakket» waarin een populistische monarchie naar voren geschoven werd als de hoeksteen van orde, een «top-down» alternatief voor democratie, waar ook de persoonlijke dienstplicht, sociale maatregelen en het recht van de koning om een beroep te doen op het volk via de ontbinding van het parlement of het referendum, deel van uitmaakten.[153] De monarchie hoorde niets minder te worden dan het "actieve en kloppende hart van de nationale politiek".

Economische voorspoed en sociale stabiliteit, territoriale veiligheid en politieke concentratie waren vervat in wat men als Leopolds einddoel mag beschouwen: van het kleine België het centrum van een wereldrijk te maken, en de Belgen van «kruideniers» en advocaten»om te turnen tot «un peuple impérial».[154] Het tekort aan "national feeling" (of "public spirit") zou zo weggewerkt worden.[155] Het is ook vanuit deze invalshoek dat we de bovenbouw van architecturele "verfraaiing" en een "mission civilisatrice" in Leopolds visie best kunnen plaatsen. De koning bewonderde de monumenten en de brede lanen die Berlijn omvormden tot de hoofdstad van het tweede Duitse Keizerrijk[156]. Ook Brussel zou het centrum van een imperiale metropool worden, "la principale et la plus belle agglomération de la Belgique, devenue elle-même la capitale, le centre de l'Empire Belge."[157] De stad zou de « verbreding van [Belgische] horizonten » (om een van Leopolds favoriete slagzinnen te gebruiken) weerspiegelen en versterken. Net zoals «la plus grande Belgique» een imperiale esthetiek vereiste, veronderstelde de imperiale missie van de natie "un idéal, c'est à dire une politique".[158] De "christelijke en beschavende" aspiraties waarvan Leopold akte gaf in zijn dagboek waren niet zozeer cynisch dan wel geïnteresseerd.[159] Ze waren de kers op de imperiale taart. Een imperiaal volk was er immers een "capable d'en dominer et d'en éclairer d'autres"[160] (niet te verwarren met het latere koloniale adagium "dominer pour servir"). Dat "verlichten" slechts een verlengstuk was van "domineren" bleek ondubbelzinnig uit Leopolds constante verdediging van dwangarbeid als de enige manier om primitieve of decadente volkeren te "beschaven", zoniet als de essentie zelf van kolonialisme.[161]

---

153 V. Viaene, *Politiek en Profetie. Het beleid van Leo XIII tegenover België 1884-1889*, ongepubl. lic. verh., Leuven, 1989, 110 ff. Zie ook de correspondentie tussen Leopold en Beernaert over het referendum, Van der Smissen, vol. 2, 65-174; en een nota over de kwestie door Leopold van 1892, in AKP, papieren Goffinet.

154 Nota van Dec. 1861, in Crokaert, 145; Roeykens, 56 (nota door Béthune, over een gesprek met Leopold van 30-8-1892); brief van Leopold aan Brialmont, 24-11-1861, in Crokaert (ed.), 418; ook *Belgique actuelle*, 33.

155 Leopold to Lord Clarendon, 28-11-1861, in Crokaert (ed.), 418.

156 P. Heymans, *Mémoires*, vol. 1, Brussel, 1958, 7

157 Dagboekaantekening van mei 1861 in Capron (ed.), *Voyage à Wildbad-Gastein*, 24.

158 Zoals Leopold schreef in een enthoesiaste reactie van 2-12-1894 op een 'imperiale' speech door Beernaert ter ere van de Belgische 'helden' van de militaire campagne tegen de slavenhandelaars in Congo (Van der Smissen, vol. 2, 415).

159 Janssens, 'Reisdagboekaantekeningen', 115 (from 1862).

160 Nota van dec. 1861, in Crokaert, 145.

161 Leopold aan A. Goffinet, 26-7-1863, in Le Febve de Vivy, 20; nota van 20-5-1865, ibid., 34; en de zeer curieuze nota's genomen door Lejeune over een audiëntie met Leopold, die de idee uitspinnen van dwangarbeid als de essentie van het kolonialisme vanuit economisch oogpunt, ibid., 129-131. Over het algemeen, zie Stengers, 'La génèse'.

Imperiale nation-building was de kern van Leopolds doctrine, zoals van deze van Disraeli. Het was niet alleen de grootste algemene deler van de verschillende concrete motieven die de revue gepasseerd zijn, maar het was ook een doel op zich dat zijn rechtvaardiging in zichzelf droeg. Naties moesten groeien of vervallen, "viriele daden" stellen of wegkwijnen.[162] Of, om het met de curieuze bijbelse finale van de sleuteltekst uit 1865 te zeggen, de verdorde boom wordt omgehakt door God.[163]

Sociaal atavisme?

Daarmee zijn we opnieuw bij Schumpeter aangeland. Leopolds imperialisme was geworteld in een psychologisch atavisme, en beoogde atavistische instincten opnieuw tot leven te wekken. Correspondeerde het ook aan een sociaal atavisme? Hoewel een historicus het moeilijk eens kan zijn met Schumpeters abstracte en geïdealiseerde notie van het kapitalisme, is het toch opvallend hoe de kern van zijn analyse bijna op maat gesneden lijkt voor het Belgische geval. Op zichzelf genomen was België in de 19de eeuw tegelijk de meest industriële en de minst imperiale natie van het Europese continent. Het imperialisme vond zijn oorsprong in het ene element dat van buitenaf overgeplant was in zijn constitutie - de monarchie - en dat element was precies het meest «atavistische» onderdeel van zijn sociale structuur (per definitie, mag men stellen, ondanks de briljante aanpassing van de Coburgs aan een moderne omgeving). De koloniale aspiraties van de Belgische monarchie (Leopold II volgde in het spoor van Leopold I) waren een integraal bestanddeel van de manier waarop ze haar rol opvatte als een anker van de gevestigde orde; en hun initiële verwezenlijking steunde in grote mate op die pijlers van het establishment die ze controleerde en waarvan ze de sociale positie zocht te versterken - het hof, het leger bovenal, de (hoge) clerus en (meer schoorvoetend) het diplomatiek corps.

---

162 Zie, bijvoorbeeld, de dagboekaantekening van 28 jan. 1865 (nota 29); de brieven aan Beernaert van 26-1-1887, met de verwijzing naar Disraeli (Van der Smissen, vol. 1, 284), en van 22-9-1889: 'Un pays doit grandir ou décliner. Persuadé depuis longtemps de cette vérité j'ai voué mes efforts à étendre l'horizon ouvert devant mes compatriotes…Il ya des jours dans la vie des peuples où il faut savoir aller de l'avant vers la fortune, la considération et une belle destinée, sous peine de rétrograder pour arriver par l'anémie à une fin lamentable. Pas plus que moi, j'en ai la confiance, le Conseil ne consentira à reculer après avoir mis si énergiquement et si habilement la main au développement de l'œuvre de 1830 au delà des mers où grandit, grâce à nous, un jeune Etat que l'histoire appellera une nouvelle Belgique.' (Van der Smissen, vol. 1, 425 and 428). Men mag dit beschouwen als een soort nuchter vitalisme, of darwinisme. Sommige van de koninklijke medewerkers verwezen meer expliciet naar concepten als 'nationale wil' en een mysterieuze ' force vitale' (Banning, *Réflexions*, 111 and 113), of 'le *struggle for life* colonial' (Béthune, in Roeykens, 17).

163 Le Febve de Vivy, 36. Echo van de protestantse vader? Er is in alle geval een sterke continuïteit tussen het imperialisme van Leopold I en dit van Leopold II, zowel op specifieke punten als in de overkoepelende centrale bekommernis om een gebrek aan natiebesef te compenseren: zie de brieven van vader aan zoon, 11-9-1857, 18-4-1860, 15-6-1860, 27-11-1860 (AKP, papieren Goffinet)… De derde brief werd gepubliceerd in J. Tordoir, 'Vorsten en koninlijke families' – Janssens & Stengers, 65-66.

De koninklijke staf in het paleis, bezoldigd door de *liste civile*, voorzag Leopold van waterdragers om de imperiale onderneming vlot te trekken. De aura van het hof en de aantrekkingskracht van een onderscheiding of adelstitel stimuleerden koloniale roepingen. De koning was opperbevelhebber van het leger, en veel van de werkers van het eerste uur in Brussel waren militairen. In Congo waren de verovering, het bestuur en de exploitatie van het territorium zelfs nog meer afhankelijk van vrijgestelde Belgische officieren en onderofficieren. Het Belgische leger was verre van een *chasse gardée* voor aristocraten, en Congo diende als springplank voor de sociale mobiliteit van ambitieuze jonge soldaten afkomstig uit de middenklasse (zoals Leopold voorzien had). De roes van koloniale macht en koloniaal geweld maakte de ethos van het leger echter minder bezadigd en zakelijk. Het imperiale avontuur versterkte vooral de positie van het leger in de Belgische samenleving, tot dan vrij marginaal. Voor het eerst sinds 1830 kon België prat gaan op militaire exploten en zich overgeven aan heldenverering.[164] Dit vormde een psychologische opstap voor de invoering van de universele dienstplicht in 1909, die het leger moest omvormen tot een «school van de natie». Imperialisme baande niet alleen de weg voor het leger als 'school van de natie", het versterkte ook de "religie van de natie". Leopolds besliste steun voor de evangelisatie herstelde de bevoorrechte verhouding van de monarchie met de hoge clerus en het Vaticaan, die een tijd lang was vertroebeld door België's *culture wars*. De pauselijke en bisschoppelijke zegen was op zijn beurt cruciaal voor de succesvolle "nationalisering" van de katholieke missie in Congo door de koning, via Scheut en andere congregaties. Deze regulieren vormden een elite onder de clerus, die vaak meer ultramontaans en behoudsgezind was dan de seculiere lagere clerus. Met de tot de verbeelding sprekende "nationale" missie traden ze op de voorgrond binnen de Belgische kerk, en verzekerden zich van nieuwe rekruten en nieuwe schenkingen. Waar de Congostaat op het leger en de kerk rekende voor zijn verwezenlijking op het terrein in Afrika, viel hij terug op de diplomatieke dienst voor het veilig stellen van zijn positie op het internationale schaakbord. Veel Belgische diplomaten hadden oorspronkelijk hun twijfels over het koninklijke project wegens het (indirecte) gevaar voor de neutraliteit, maar de beslissende rol van Leopold in het maken of breken van diplomatieke carrières liet hen geen andere keus dan te doubleren als vertegenwoordigers van de Congostaat. Tegen 1908 had een nieuwe generatie diplomaten - meer aristocratisch van sociale samenstelling en mentaliteit - zich het koloniale credo eigen gemaakt. Zowel België's formele imperium in Centraal-Afrika als zijn informele imperium van globale handels- en investeringsnetwerken vergrootten het belang van de diplomatieke dienst. Congo overtuigde het diplomatieke establishment er bovendien van dat België nu een middenmacht was, met een eigen rol op het wereldtoneel. De imperiale factor was zo een cruciale vooron-

164 L.H. Gann & P. Duignan, *The rulers of Belgian Africa 1884-1914*, Princeton, 1979, 52 ff.

derstelling achter het verlaten van de neutraliteit na de Eerste Wereldoorlog en het voeren van een beleid van «les mains libres», met verreikende gevolgen voor de binnenlandse politiek.

En het kapitaal? Leopold kende de «ins» en «outs» van de *haute finance* natuurlijk zo goed als om het even welke *chevalier d'industrie*. Toch mogen we niet uit het oog verliezen dat Belgische privé-investeringen in de Congostaat lang verwaarloosbaar bleven. Het ging bovendien om kapitaal van een wat bijzondere aard, verblind door het klatergoud van het hof en stevig in de hand van de koning via concessiemaatschappijen. De exploitatie van ivoor en rubber was in wezen een roofeconomie die steunde op geweld in plaats van op geld (Stengers had overschot van gelijk op dit punt). Wanneer het Belgische kapitaal er uiteindelijk kwam na de eeuwwende, met meer op ontwikkeling gerichte doeleinden, bleef het onlosmakelijk verbonden met en geconditioneerd door de koloniale staat - dit was precies een van de karakteristieke eigenaardigheden van het Belgisch kolonialisme. Het was in alle opzichten «koning Leopolds erfenis»,[165] want, zoals Professor Kurgan zo sluitend heeft aangetoond in haar standaardwerk over Leopold II en de Belgische *finance*, bleef kapitaal in de ogen van de koning uiteindelijk een middel voor politieke doeleinden en dagdromen.[166] Het ineenhaken van grote maatschappijen en de koloniale administratie weerspiegelde de sociale mechanica van het imperialisme in de metropool: het versterkte de innesteling van traditionele elites in een hoogindustriële samenleving, en vergemakkelijkte de partiële refeodalisering van deze samenleving. Leden van de koninklijke entourage werden concessiehouders, soldaten «captains of industry» en diplomaten koloniale aandeelhouders, terwijl entrepreneurs zich ontpopten tot hovelingen en bankiers tot baronnen.

In hoeverre Leopold erin slaagde om van de Belgen een imperiaal volk te maken, moet momenteel verder een open vraag blijven.[167] Binnen het bestek van dit colloquium kan echter alvast besloten worden dat het imperialisme van de koning erop gericht was om de natie te versterken ten koste van de democratie - en daar althans gedeeltelijk ook in slaagde.

---

165 R. Anstey, *King Leopold's legacy: the Congo under Belgian rule 1908-1960*, Oxford, 1966.

166 G. Kurgan-Van Hentenryk, *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine. La politique royale et ses prolongements (1895-1914)* (Académie Royale de Belgique, Mémoires de la Classe des Lettres, Coll. in 8° - 2e s., LXI/2), Brussel, 1972.

167 De problematiek staat centraal in de bundel *De overname van België door Congo? Aspecten van de koloniale 'aanwezigheid' in de Belgische samenleving 1908-1958* (red. V. Viaene, D. van Reybrouck en B. Ceuppens), die in 2008 zal verschijnen bij Universitaire Pers Leuven.

Inwoners van buitenlandse nationaliteit en de zich wijzigende grenzen van België, 1892-1922

Frank Caestecker

Tijdens de lange eeuwwisseling maakte de politieke elite ingrijpende beslissingen gericht op een sociaal-politieke integratie van brede bevolkingsgroepen. In deze bijdrage wordt nagegaan in welke mate buitenlanders gevestigd in België mee opgenomen werden in deze expansie van de Belgische gemeenschap. Het immigratie- of toelatingsbeleid wordt in deze bijdrage niet aangesneden. Enkel het migrantenbeleid wordt belicht daar hier de integratiediscussie zich duidelijk manifesteerde. In deze periode wordt het immigratiebeleid wel beduidend restrictiever wat beschouwd kan worden als de pendant van het sociale en politieke integratieproces voor de inwoners van België.[168] De uitsluitingsmechanismen hebben zich hiermee gedurende deze lange eeuwwisseling verplaatst naar buiten de Belgische gemeenschap. Wat evenwel de exacte grenzen van de Belgische gemeenschap waren, was een politiek strijdpunt.

Inleiding

In de tweede helft van de 19de eeuw was er sprake van een vrijwel ongebreidelde immigratie. Elke vreemdeling zonder gerechtelijke antecedenten die in zijn levensonderhoud kon voorzien, was welkom. Deze liberale houding sloot aan bij de negentiende-eeuwse maatschappij als een autonome samenleving wars van nationalisme. Deze maatschappelijke orde reguleerde zichzelf, vrij van een ingrijpende staat. In haar weinig formele voorzieningen maakte deze maatschappij geen onderscheid tussen Belg en vreemdeling.[169] Het econo-

168 Het repressief worden van het immigratiebeleid tijdens de lange eeuwwisseling wordt uitgewerkt in F. Caestecker, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest workers, Refugees and Illegal Aliens,* Oxford, 2000, pp. 31-38.

169 In de negentiende eeuw stond het Openbaar Ambt open voor vreemdelingen, met uitzondering van leidinggevende posities. Zo stelde het Belgische leger en zowel het publieke als private onderwijs heel wat buitenlanders tewerk. Wel was de pensioenverzekering voor beroepsmilitairen en de vaste benoeming in het onderwijs gereserveerd voor Belgen. Het recht op publieke armenzorg stond vanaf 1876 open voor vreemdelingen die gedurende 5 jaar (vanaf 1891 3 jaar) in België hadden verbleven. De discriminatie waarvan niet-Belgen slachtoffer waren, beperkte zich vooral tot de politieke rechten. De medische lobby was de eerste die er in slaagde haar beroep te beschermen tegen buitenlandse immigratie door de homologatie van buitenlandse diploma's van geneesheer die in 1876 was geregeld ingrijpend te verstrengen in 1891. F. Caestecker, 'In het Kielzog van de Natie-Staat. De Politiek van nationaliteitsverwerving, -toekenning en -verlies in België, 1830-1909', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, XXVIII, 3-4,* 1997, 323-349; F. Caestecker, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940,* pp.9-18; Frank Caestecker, *Nieuwe Belgen in de lange negentiende eeuw, een onderzoek naar de sociale en politieke dynamiek van nationaliteitsverwerving in een pre-nationale maatschappij.* (in voorbereiding); K. Velle, *Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 1988 (onuitgegeven doctoraatsverhandelingen aan de Universiteit Gent, vakgroep nieuwste geschiedenis), pp.265-270.

mische leven was nauwelijks gereguleerd, elkeen kon een eigen zaak opstarten en zo zijn broodwinning verdienen. De overheid had geen enkele bevoegdheid om het arbeidsaanbod te reguleren en bedrijven waren vrij te beschikken wie zij tewerkstelden. De overheid was ook in vergaande mate blind voor de buitenlandse nationaliteit van haar inwoners; vreemdelingen gevestigd in België konden opgeroepen worden voor de burgerwacht, moesten zich inschrijven op de militielijst en konden een beroep doen op het petitierecht.[170]

De Belgische (juridische) natie stond open voor tweedegeneratievreemdelingen. Zij verwierven de Belgische nationaliteit mits een eenvoudige verklaring in het jaar dat volgde op hun meerderjarigheid (21 jaar). Eerstegeneratievreemdelingen konden de nationaliteit toegekend worden via de naturalisatieprocedure. Nationaliteitstoekenning was in tegenstelling tot nationaliteitsverwerving geen recht, maar een gunst. De staat behield een discretionaire bevoegdheid. De kandidaat-Belg moest voldoen aan een aantal minimumvoorwaarden (o.a. vijf jaar verblijf), maar dat hield geen enkele garantie in dat de nationaliteit zou toegekend worden. Tussen 1830 en 1872 werden er zo van de 1.982 verzoeken tot naturalisatie die aan het parlement werden voorgelegd 413 afgewezen.

Zij die de Belgische nationaliteit ambieerden, waren een select gezelschap. Het betrof vooral militairen, ambtenaren en leerkrachten die er belang bij hadden Belg te worden.[171] Vele inwijkelingen, in het bijzonder arbeiders zagen geen nut in het verwerven van de Belgische nationaliteit; zelfs tweedegeneratievreemdelingen legden veelal geen verklaring van inboorlingschap neer en bleven ook na hun meerderjarigheid vreemdeling. Dat zelfs deze tweedegeneratievreemdelingen deze eenvoudige bureaucratische handeling niet overwogen, wijst op het maatschappelijk minimale belang van het beschikken over de Belgische nationaliteit. Een minimaal belang dat samenhangt met de geringe penetratie van de Belgische staat in de toenmalige maatschappij.[172] De grens tussen Belg en (gevestigde) vreemdeling was vaag en maatschappelijk weinig relevant.

---

170 Parlementaire Documenten Kamer (verder PDK), 1864-1865, nr.206; A. De Vigneron, *Loi sur la garde civique annotée d'après les documents officiels et contenant sous chaque article les arrêtés royaux et les règlements en vigueur.* Bruxelles, 1882, pp.19-23; J. De Soignie, *Des Belges et des étrangers en deux parties. Distinction des Belges et des étrangers ou des moyens d'obtenir, de perdre et de recouvrer la qualité de Belge. Exposé analytique du droit des étrangers en Belgique,* Liège, 1858, pp. 95-98; Algemeen rijksarchief Brussel (verder ARA), Archief Dienst Vreemdelingenzaken 20ste eeuw (verder ADVZ), 101C ; A. Halot, *De la situation légale des étrangers en Belgique*. Bruxelles, 1900, pp. 154-155.

171 In een representatieve steekproef van gewone naturalisaties (n=202) toegekend in de periode 1836-1875 was de helft van de nieuwe Belgen reeds werkzaam in overheidsdienst. F. Caestecker, *Nieuwe Belgen in de lange negentiende eeuw*.

172.Vooral inwijkelingen uit de arbeidende klasse "par ignorance ou à défaut d'intérêt ne remplissent rarement cette formalité" (i.v.m. verklaring van inboorlingschap). Nota Directeur Lederighem, 1894 in ARA, vreemdelingenpolitie, individuele dossiers, 454.246. Parlementaire Handelingen Kamer (verder PHK), 22.5.1874, p.1156 en 1159. "excepté les étudiants en droit, il n'y a presque jamais personne qui fait cette déclaration " Guillery in PHK, 22.5.1874, p.1157.

De crisis in het Belgische regime en de doorbraak van de nationale principes (1886-1914)

De arbeidersopstand van 1886 was de katalysator voor de doorbraak van een democratische staat, maar ook van een sociale interventiestaat. Het recht op inspraak werd veralgemeend met het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen (1894). Ook de sociale politiek werd radicaal gewijzigd met onder meer een genereuze wet op de sociale bijstand (1891).

In het kielzog van de ontluikende verzorgingsstaat en het democratiseringsproces drong het onderscheid tussen Belg en vreemdeling door in de maatschappelijke werkelijkheid. Het democratiseringsproces waarbij het stemrecht werd toegekend aan alle meerderjarige Belgische mannen vereiste duidelijkheid over het nationaal statuut van de inwoners van België. De politieke partijen zagen nauwgezet toe op de inschrijvingen op de kiezerslijsten. De Belgische nationaliteit van kiezers van buitenlandse origine verdacht van sympathie voor politieke tegenstrevers werd bijna routineus in vraag gesteld. Zo schreven de gemeentelijke autoriteiten in het arrondissement Antwerpen in de jaren 1900, 1901 en 1902 ten onrechte 378 personen in op de kiezerslijsten omdat men meende dat ze Belg waren. Op last van het Hof van Beroep van Brussel werden ze geschrapt van de kiezerslijsten daar ze in feite vreemdeling waren.[173]

Het hebben van de Belgische nationaliteit werd ook buiten het politiek bedrijf steeds belangrijker. Administratieve documenten die de wijze waarop de staat concreet intervenieerde in de alledaagse werkelijkheid aangeven, getuigen van de doorbraak van nationaliteit als nieuw classificatiecriterium in heel uiteenlopende maatschappelijke domeinen. In het gemeentelijk inschrijvingsdocument voor nieuwe inwoners werd in 1880 de vraag naar nationaliteit opgenomen. De vraag naar nationaliteit werd in 1891 geïntegreerd in het ondervragingsprotocol van vagebonden voor politie en rijkswacht. Militairen moesten vanaf 1893 systematisch hun nationaliteit opgeven en wat later moesten ook gedetineerden dat doen.[174] De nationaliteit van alle inwoners van België werd voor het eerst bevraagd door de volkstelling van 1890: de officiële bevestiging dat nationaliteit het nieuwe ordende principe van de sociale werkelijkheid was.

173.Het Hof van Beroep hanteerde hierbij zelfs geen strikte interpretatie van het Burgerlijk Wetboek. Vele personen die reeds enige generaties in België verbleven werden niet geschrapt van de kiezerslijsten ondanks dat er geen positief bewijs was van hun hoedanigheid van Belg. PHK, 8.6.1904; Pasinomie, 1909, p.115; H. Dumont, 'Comment on devient Belge', *Le Flambeau, III, 9*, 1920, pp. 422-426; H. Otto, *De la nationalité et de l'Indigénat en Belgique,* Bruxelles, 1911, p.101; Stadsarchief Antwerpen, modern archief, verkiezingszaken, MA-BZA-J-1 tot en met MA-BZA-J- 47 en MA-BZA-J-64 tot en met MA-BZA-J-109 (register met bezwaren nopens kiezersregister en besluiten van het college inzake bezwaren).

174. In het inschrijvingsdocument van de gevangenis werd in de jaren 1890 de vraag naar de geboorteplaats(en) aangevuld met "S'il s'agit d'un détenu né en Belgique de parents étrangers ou à l'étranger de parents belges indiquer la nationalité qu'il s'attribue". Tien jaar later werd de nationaliteitsvraag voorgelegd aan alle gedetineerden. ARA, ADVZ, 724 (101C) en individuele vreemdelingendossiers.

Dat het nationale leven een steeds groter deel opeiste van het maatschappelijke leven impliceerde een ingrijpende discriminatie van (gevestigde) vreemdelingen. Zo vereiste bijvoorbeeld de wet op de burgerwacht van 1897 dat elke officier Belg was, waardoor buitenlandse officieren van de burgerwacht hun graad werd ontnomen.[175] De ambitie deze handicaps te overbruggen uitte zich in het groeiende aantal vreemdelingen die juridisch wensten op te gaan in de Belgische natie. Een ambitie die beleidsvoerders toejuichten en waarvoor ze ook faciliteiten voorzag.

De nationaliteitstoekenning, maar vooral de nationaliteitsverwerving werd op het einde van de 19de eeuw ingrijpend geliberaliseerd. Het optierecht voor kinderen, geboren in België uit buitenlandse ouders werd in 1909, althans voor de derdegeneratievreemdeling verruimd tot een automatische toekenning van de nationaliteit. Kinderen, geboren in België, van immigranten die zelf ook waren geboren in België kregen automatisch de nationaliteit. De wetgever voorzag verschillende malen een amnestiemogelijkheid voor de in België geboren immigranten die verzuimd hadden gebruik te maken van hun optierecht. Men kan deze maatregelen als regularisatiemaatregelen beschouwen die de breuk tussen Belg en vreemdeling die zich in die periode doorzette, verzachtten voor de ingeborenen. Duizenden vreemdelingen deden een beroep op deze amnestie en berouwden hiermee hun passiviteit bij het bereiken van de meerderjarigheid toen de Belgische nationaliteit in handbereik had gelegen. Ook het aantal vreemdelingen dat gebruikmaakte van het optierecht bij meerderjarigheid steeg sterk. De explosie van het aantal naturalisatieaanvragen en nationaliteitstoekenningen zijn indicaties dat de Belgische nationaliteit een begeerde status werd voor immigranten en tweedegeneratievreemdelingen.[176]

Het verdiepen van de machtsbasis van het regime vond door deze spectaculaire stijging van het aantal nieuwe Belgen niet enkel uiting naar beneden toe, maar ook in de breedte. Niet enkel werden minder vermogende sociale groepen opgenomen in het kiezerskorps door de afbouw van het censuskiesrecht, ook werd de staat van Belg toegankelijker. Deze vereenvoudigde toegang tot de Belgische nationaliteit had niet enkel invloed op de politieke participatie. Ook de maatschappelijke integratie van inwijkelingen en hun nakomelingen werd er door beïnvloed. De doorbraak van de nationale gemeenschap in de zin van een gemeenschap die zich kon doen gelden in de maatschappelijke werkelijkheid maakte de inwoners van België met een buitenlandse nationaliteit steeds vreemder. Steeds meer terreinen werden immers aangetast door de sluipende nationalisering van de maatschappij. De ambitie om Belg te worden kan beschouwd worden als een louter defensieve reactie van de (gevestigde) vreemdelingen om zich juridisch onherkenbaar te maken en

---

175 R. Darquenne, *Les Warocqué et la Garde civique,* Morlanwelz, 1987, pp.38-39.

176 Een representatieve steekproef van genaturaliseerde Belgen (n= 483) geeft aan dat de nieuwe Belgen tussen 1880 en 1914 (door gewone naturalisatie) een veel minder eenduidig beroepsprofiel hebben dan de nieuwe Belgen van voor 1880 met hun dominantie van tewerkstelling in overheidsdienst. F. Caestecker, *Nieuwe Belgen in de lange negentiende eeuw.*

zo de toenemende staatsinterventie in het Belgisch maatschappelijke leven te omzeilen.[177] Wat buiten kijf staat, is dat de politieke elite de noodzaak erkende om vreemdelingen die zich gevestigd hadden in België, zowel politiek als sociaal te integreren. Het "juridisch witwassen" van deze vreemdelingen werd evenwel niet door iedereen gesmaakt. Nieuwe, etnische demarcatieprincipes doken op in de publieke discussie en wezen de staatsnationale categorisatie af. Het toewijzen van een culturele of religieuze identiteit aan een persoon werd soms zelfs voorgesteld als een veruitwendiging van biologische verschillen. Deze "raciale" verschillen konden niet zomaar gewist worden door een nationaliteitsverwerving.[178] Deze etnische bril zou zich slechts tijdens de Eerste Wereldoorlog kunnen doordrukken in het overheidsbeleid. Toen bleek duidelijk dat de nationaliteitsverwerving, die het statelijk vreemd-zijn wiste, niet altijd impliceerde dat de maatschappelijke perceptie van het anders-zijn verdween.

De Eerste Wereldoorlog en het ontmaskeren van de valse Belgen

De Eerste Wereldoorlog, een hoogtepunt in het (Belgische) natievormingsproces, trok een duidelijke breuklijn tussen vriend en vijand. Een breuklijn die niet parallel liep met de staatscategorisering, want de Belgische nationaliteit wiste de verdachtmaking van vreemdeling-zijn niet. In augustus 1914 werden zeker 340 Belgen van Duitse origine gearresteerd en gedeporteerd naar Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk, vele andere (Duitse) Belgen of Duitsers die reeds lang in België verbleven, werden gewoonweg verjaagd.[179]

Het (mede-)verantwoordelijk stellen van (Duitse) Belgen voor de bezetting bleef tijdens de oorlog een beladen thema. Het belandde zelf op de ministerraad toen de sociaal-democraat Emile Vandervelde, minister van Justitie in het oorlogskabinet, het verraad van deze (Duitse) Belgen aanklaagde: "Nous sommes en présence de Belges par natura-

177 Het is onduidelijk in welke mate het opgaan van deze vreemdelingen in de Belgische natie gepaard ging met een groeiende identificatie met de Belgische natie. Indien dit het geval zou zijn kunnen deze nieuwe Belgen als medearchitecten beschouwd worden van de nationalisering van de mentale horizon en dit ten koste van andere identificatiepatronen zoals lokalisme, transnationaal lokalisme, binationalisme of kosmopolitisme. Verder kwalitatief onderzoek hieromtrent is noodzakelijk.

178 Zie bijvoorbeeld H. Timmerman, *Beleid en beeldvorming van zigeuners (1868-1914)*, Gent, 1998 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling nieuwste geschiedenis UGent).

179 B. Majerus, ' «L'âme de la résistance sort des pavés mêmes»? Quelques réflexions sur la manière dont les Bruxellois sont entrés en guerre (fin juillet 1914- mi-août 1914)', in : Jaumain Serge et al. (Ed.), *Une guerre totale? La Belgique dans la première guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*, Brussel, 2005, p.37-41 ; A. Vrints, ' «Moffen buiten!». De anti-Duitse rellen in augustus 1914 in Antwerpen', in: Jaumain Serge et al. (Ed.), *Une guerre totale? La Belgique dans la première guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*), Brussel, 2005, pp. 47-64 ; Legermuseum, Russisch archief, doos 338 185-14-641; ARA, ADVZ, 210.

lisation qui combattent dans l'armée allemande. Il faut que dès la libération progressive du territoire les tribunaux puissent prendre d'urgence des mesures contre eux ».[180] Het optierecht van tweedegeneratievreemdelingen werd kort daarop opgeschort.

Een paar maanden voordien had de legerleiding de opdracht gegeven om voor elke militair van Duitse origine een betrouwbaarheidsrapport op te maken. De jacht op de interne vijand barstte hevig los onder de Belgische troepen aan de IJzer. Tot zelfs in de loopgraven werden Belgen van Duitse origine ontmaskerd als "papieren Belgen" die spioneerden voor de vijand. Verschillende honderden verdachte Belgen werden geïsoleerd en hun loyaliteit werd geverifieerd door de militaire veiligheid.[181] Hun onbetrouwbaarheid was onvoldoende gestaafd om hen voor de krijgsraad te dagen of in een strafcompagnie in te lijven. Een paar honderd soldaten van Duitse afkomst die onbetrouwbaar werden beschouwd, werden in een houthakkerspeloton samengebracht dat onder strikte bewaking stond. Zelfs de Belgische soldaten van Duitse afkomst wiens betrouwbaarheid niet in twijfel werd getrokken werden in de lente van 1917 het onderwerp van een specifieke maatregel. Blijkbaar was het klimaat aan het front voor deze Belgen van Duitse origine reeds zo verziekt dat uitzonderlijke maatregelen zich opdrongen.[182] Eind maart 1917 besliste de Minister van Oorlog, Charles de Broqueville dat de betrouwbare soldaten van Duitse afkomst hun transfer konden vragen van hun legereenheid aan het front naar de achterhoede en dit tot eind 1917. In de achterhoede werd voor deze betrouwbare Belgen van Duitse herkomst een speciale arbeiderscompagnie (nr.90) te Port-Villez opgericht.[183] Deze arbeiderscompagnie van loyale Belgen geeft duidelijk aan dat in de strijd aan het IJzerfront voor het toewijzen van een identiteit aan de (Duitse) Belgen tijdens de oorlogsjaren de etnische categorisatie triomfeerde over de staatsnationale categorisatie.

Na de Eerste Wereldoorlog

Na de Eerste Wereldoorlog werd in een nationalistische reactie op de bezetting een blinde zuivering van het land geëist. Heel wat inwoners van België bleken een vijandige buitenlandse origine als smet te dragen en samen met alle onderdanen van vijandige staten hoorden ze, ongeacht de duur van hun verblijf in België of hun sociale status, België

180 Ministerraad, 14.10.1916. ARA, Notulen van de Ministerraad, microfilm 1510/65.

181 Legermuseum, Russisch archief, doos 1663 185-14-4091. Met dank aan Luc Vandeweyer die mij op deze archiefstukken wees.

182 Reeds begin 1916 wezen de Belgische soldaten van Duitse herkomst er bij de verhoren bij de militaire veiligheid op dat zij regelmatig slachtoffer waren van anti-Duitse uitlatingen. Het uitvergroten in negatieve zin van de Duitse herkomst van soldaten zal zonder twijfel de antipathie tegenover deze soldaten versterkt hebben en indien deze antipathie nog niet bestond ze in ieder geval gecreëerd hebben.

183 Alle soldaten van Duitse afkomst die in de achterhoede dienden, werd hun graad ontnomen. Archief Legermuseum, Eerste Legerdivisie, 405/2; 702/58; 847/90-92; 1122/22.

te verlaten. De staat en de civiele maatschappij vonden elkaar wat zich uitte in een democratisering van het politiek bestel, maar ook in een nationalisering van de geesten. De (Duitse) Belgen en Belgische Duitsers die zich, ondanks de bezetting, als inwoners van België bleven beschouwen, werden collectief gewraakt voor de Duitse inval in en bezetting van België. Deze xenofobe oprisping leidde tot een blinde zuivering van het land waardoor ongeveer een negenduizend personen België verlieten of moesten verlaten, veelal uitsluitend wegens hun afkomst.[184]

Ook de nationaliteitswetgeving werd aangepast aan de nationalistische tijdsgeest. Een eerste maatregel die genomen werd, was een retroactief moratorium op de nationaliteitsverwerving voor onderdanen van vijandige staten.[185] Slechts vanaf midden 1922 konden Duitsers om de Belgische nationaliteit verzoeken en dit op basis van de, inmiddels heel wat wantrouwiger geworden nationaliteitswetgeving. Een nationaliteitswetgeving die onder meer het ontnemen van de nationaliteit van allochtone verraders voorzag.

Onmiddellijk na de oorlog werden maatregelen geëist tegen alle verraders en in de volgende maanden werden deze oproepen schriller. Toch is een discoursverschuiving te noteren. Vooral de Belgen van Duitse oorsprong die hand en spandiensten verleenden aan de bezetter groeiden uit tot het symbool van verraad, terwijl het verraad van autochtone Belgen aan betekenis verloor binnen de verwerking van de oorlogservaring. De wraaklust op autochtone Belgen was snel bekoeld, de wetgevers wensten hun nationaliteit niet meer te ontnemen. Enkel de vijand van buitenlandse origine bleef in het vizier. In de nationaliteitswet van 1922 werd voorzien dat personen die de Belgische nationaliteit niet hadden bij geboorte, hun Belgische nationaliteit bij verraad kon ontnomen worden door de rechtbank van eerste aanleg. Denaturalisering was enkel voorzien voor Belgen door naturalisatie, optie of automatische verwerving. Allochtone Belgen waren mindere Belgen wiens Belgische nationaliteit voorwaardelijk werd. Deze maatregel was een uiting van een essentialistische kijk op identiteit. Deze Duitse Belgen behoorden immers, gezien "le sang germanique qui coulait dans leurs veines" tot het Duitse "ras".[186]

De nationaliteitswet institutionaliseerde ook een preventief wantrouwen van elke vreemdeling. De Wet van 15 mei 1922 vond een verblijf in België heel wat minder

---

184 F. Caestecker, 'Wie was nu de vijand? De constructie van de «Duitser» bij het aflijnen van de ongewenste vreemdelingen (1918-1919)', in: Jaumain Serge et al. (Ed.), *Une guerre totale? La Belgique dans la première guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique,* Brussel, 2005, pp. 519-532. T. Roobrouck, *De situatie van Duitse inwoners in België na de Eerste Wereldoorlog,* Gent, 2005 (onuitgegeven licentiaatsverhandelingen UGent, nieuwste geschiedenis).

185 Pasinomie, 1919, p.158. De wet van 25 oktober 1919 legaliseerde de maatregelen door de regering genomen tijdens en juist na de oorlog. Belgische Staatsblad (verder BS), 1918-1919, p.5834-5835, verlengd in BS, 9.8.1920, p.5853-5854.

186 Goblet d'Alviella in de senaat geciteerd door T. De Meester, 'De impact van de beide Wereldoorlogen op de juridische afbakening van het 'eigen volk' ', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 3, 1997, p. 76.

heilzaam dan de wetgevers in de lange 19de eeuw hadden gemeend. Het vermogen van de Belgische samenleving om nieuwkomers te assimileren werd gewantrouwd. Geboorte en/of verblijf in België waren geen garantie meer voor loyaliteit. De nationaliteitstoekenning aan tweedegeneratievreemdelingen werd geschrapt. Men werd niet zomaar Belg door in België te verblijven, het 'Belg worden' werd subjectiever ingekleurd. Het zogenaamde geschokte vertrouwen van de natie vroeg meer garanties. De Belgische nationaliteit diende enkel toegekend aan zij die een hart voor België, hun (adoptief) vaderland, hadden.

Tweedegeneratievreemdelingen konden niet meer zomaar de Belgische nationaliteit opeisen. De kandidaat-Belg moest zich publiekelijk uitspreken over zijn affectieve band met België. In de krant, aan het gemeentehuis en aan de woning van de kandidaat-Belg moest de wens om Belg te worden aangekondigd worden. De kandidaat-Belg moest ook afstand doen van zijn vorige nationaliteit. De wetgever meende dat men geen verplichtingen jegens twee staten op zich kon nemen. Deze verplichtingen konden immers, zoals tijdens de oorlog was gebleken met elkaar in strijd zijn. Daarenboven kreeg de rechterlijke macht een discretionaire bevoegdheid toegewezen bij de nationaliteitsverklaring. De rechtbank moest, als bewaker van de toegangspoort tot de Belgische nationaliteit, nagaan of de kandidaat-Belg tot de Belgische natie kon gerekend worden. De rechter moest de geschiktheid (*idonéité*) van de kandidaat-Belg onderzoeken. De rechtelijke macht wees in de jaren twintig het essentialistische denken af: tweedegeneratievreemdelingen bleven als sluimerende Belgen beschouwd worden. De rechtspraak ging uit van een vermoeden van Belg zijn, maar op basis van daden gericht tegen België kon deze tweedegeneratievreemdelingen de Belgische nationaliteit ontzegd worden. Slechts in de jaren 30 zou de essentialistische oorlogstaal van tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog heropleven en gebruikt worden om een protectionistisch vreemdelingenbeleid te legitimeren. Ook de rechtbanken en het parlement begonnen blijkbaar bij de nationaliteitstoekenning een meer exclusief natiebegrip te hanteren.[187]

187 Dit wantrouwen in de (gevestigde) vreemdeling dat in de nationaliteitswetgeving werd geïnstitutionaliseerd zal in de administratieve en gerechtelijke praktijk van de jaren dertig naast een bredere politieke (de uitsluiting van communisten), ook blijkbaar steeds meer een culturele inhoud krijgen. Alhoewel diepgaand onderzoek nog ontbreekt lijkt het erop dat een integrale assimilatie in de jaren dertig zal vereist worden vooraleer een vreemdeling Belg kon worden. Belgen van buitenlandse origine die het vertrouwen in hun assimilatie beschaamden door zich bij nazistische of communistische organisaties te voegen konden vanaf 1934 hun Belgische nationaliteit ontnomen worden F. Caestecker en R. Andrea. De Belgische nationaliteitswetgeving in de twintigste eeuw. Een terugkeer naar de zelfbewuste natie of het koesteren van het wantrouwen? In M.-C. Foblets, R. Focquet en M. Verwilghen (ed.), *Naar de Belgische nationaliteit/Devenir Belge*, Brussel-Antwerpen, 2002, pp.91-95; K. Pabst, 'Eupen-Malmedy in der belgischen Regierungs- und Parteienpolitik, 1914-1940', in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, 76*, 1964, pp. 294 e.v. ; A. Rommel, *Tweede-generatie-migratie en nationaliteitsverwerving*, Gent, 2004 (onuitgegeven licentiaatsverhandelingen UGent, nieuwste geschiedenis); BS 1934, p.4242.

Conclusie

De Belgische staat transformeerde zich tijdens de lange eeuwwisseling van een elitaire laisser-faire staat naar een democratische interventiestaat. Steeds uitgebreidere rechten en plichten van de burgers werden vastgelegd: de algemene dienstplicht werd ingevoerd, het recht op onderwijs gedefinieerd, het kiesrecht uitgebreid, het recht op sociale bijstand uitgewerkt enz. De staat penetreerde steeds dieper, of beter geformuleerd: de staat was steeds sterker aanwezig in en trad in interactie met de maatschappij.

Tijdens deze lange eeuwwisseling werden tegelijkertijd de grenzen in en buiten België verlegd, maar ze werden ook scherper. De versterkte penetratie van de staat in de samenleving leidde tot een nieuwe scheidingslijn binnen de samenleving. De grotere solidariteit onder de Belgen of aan hen opgelegd –de rechten en plichten van nationale burgerschap- zorgde voor een nationale gemeenschap als alledaags beleefde ervaring en werkte een geïnstitutionaliseerde discriminatie van vreemdelingen in de hand.

De twee versnellingsmomenten in de uitbouw van uitsluitingsmechanismen die de vreemdelingen viseerden, waren de regimecrisis van 1886 en de Eerste Wereldoorlog. In de eerste periode volgend op de arbeidersopstand van 1886 werd de afstand tussen de inwoners van België en nieuwkomers langzaamaan vergroot. Vooral sociaal zwakkere nieuwkomers werden geconfronteerd met een staat die zich uitsluitend manifesteerde als een politiestaat. Tegelijkertijd werd met het invoeren van een geïnstitutionaliseerde discriminatie van vreemdelingen de natie-staat tot een materiële werkelijkheid. De (gevestigde) vreemdelingen kon zich toen wel vrijwaren van deze pijnlijke realiteit door de Belgische nationaliteit die voor hen beschikbaar werd gesteld of zelfs opgedrongen aan te nemen. Maatschappelijke integratie werd nationale integratie. Democratisering en nationale integratie van (gevestigde) vreemdelingen was, althans in deze eerste fase een integraal onderdeel van de politieke ontwikkelingen.

In de tweede fase opgestart door de Eerste Wereldoorlog werd deze discriminatie niet enkel aan de grens, maar ook binnen België zelf een concretere realiteit. De buitenlandse origine van de (gevestigde) vreemdeling werd een hinderpaal voor een opname in de Belgische natie. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een versterking van de discriminatie van de in België gevestigde vreemdelingen. Het vertrouwen in het assimilatievermogen van de Belgische maatschappij ruimde plaats voor een maatschappelijk breed verbreid wantrouwen van de allochtoon als potentiële verrader. Dat wantrouwen werd na de oorlog in de nationaliteitswetgeving geïnstitutionaliseerd: tweedegeneratie- en derdegeneratievreemdelingen bleven verdacht wegens hun origine en konden niet meer de nationaliteit opeisen van het land waar ze geboren en getogen waren. Hun loyalisme moest geverifieerd worden. In de jaren twintig bleef de scheidingslijn tussen Belg en (gevestigde) vreemdeling in het licht van latere ontwikkelingen maatschappelijk nog weinig diep ingekerfd, maar de fundamenten voor de discriminatie van deze inwoners van België

waren gelegd. Slechts tijdens de economische crisis van de jaren 30, toen als laattijdig uitvloeisel van de democratisering van het politieke regime het protectionistisch vreemdelingenbeleid zijn definitieve vorm kreeg, zou de staat de maatschappelijke participatie van vreemdelingen duidelijk fnuiken. Nieuwe politieke grenzen werden toen getrokken in België zelf die het burgerschap van de democratische natie-staat gelaagd maakte.[188] De kiemen van het juridisch inferioriseren van de inwoners van buitenlandse afkomst met een duidelijke maatschappelijke impact werden evenwel gelegd tijdens de lange eeuwwisseling.

Deze nieuwe grenzen in België zijn een onderdeel van het democratiserings- en integratieproces in België. De actoren van de doorbraak van de Belgische democratische natie-staat zoals het vreemdelingenbeleid dat aangeeft zijn bij de huidige stand van het onderzoek niet éénduidig te definiëren. Vooral de interactie tussen civiele maatschappij en elite in het nationaliseren van het maatschappelijke leven tijdens de lange eeuwwisseling vraagt nog verder onderzoek. De contouren van het politieke proces zijn gekend en wijzen zeker voor het einde van de 19de eeuw op een sterke input van de toenmalige politieke elite, maar micro-studies van hoe deze ontwikkelingen te situeren zijn in een zich veranderende publieke ruimte moeten duidelijker antwoorden bieden. Wie stuurde aan op het inkerven van de notie vreemdeling in de maatschappij en welke rol speelden nieuwkomers, (gevestigde) vreemdelingen, Belgen van buitenlandse herkomst en andere Belgen hierbij?

188 De inwoners van België werden toen gelaagd in vijf statussen. Het Belgische immigratiebeleid na 1930 gaf vreemdelingen enkel een toelating tot immigratie om die arbeidsplaatsen in te vullen waarvan Belgen afkerig waren. Deze nieuwkomers –gastarbeiders- waren derderangsburgers, zij konden ontsnappen aan dit professionele keurslijf na een stage van 5 of 10 jaar om gevestigde vreemdelingen te worden. De gevestigde vreemdelingen konden zich vrij begeven op de arbeidsmarkt, maar bleven uitgesloten van de politieke gemeenschap en de verzorgingsgemeenschap ontstaan bij de uitbouw van de verzorgingsstaat. Gevestigde vreemdelingen waren tweederangsburgers die op aanvraag en op discretionaire wijze Belgen konden worden. Allochtone Belgen van buitenlandse origine waren niet meer gelijk aan de autochtone Belgen want de nationaliteitswetgeving onderscheidde, naast de volwaardige Belgen nog twee groepen van mindere Belgen. Sommige nieuwe Belgen van buitenlandse origine bleven uitgesloten van politieke rechten (de (gewoon) genaturaliseerden), maar alle nieuwe Belgen van buitenlandse origine kon hun nationaliteit ontnomen worden.

Eenheid en verdeeldheid in de sport 1890-1921

Marijke den Hollander

"*Sport has played a remarkable and significant role in Belgium's divided history. On the one hand, developments in sport have followed the encompassing socio-cultural and political process of division. But on the other hand, sport was and is at the same time a remarkably active agent in the continuous conflict between the division and the unity of Belgium. It is indeed surprising to observe that on some occasions, sport represents and reinforces the Unitarian state and at other moments, serves as platform and battleground for the actors who seek to split the nation-state*"[189] Deze dubbele rol van de sport is vandaag nog niet uitgespeeld. Denk maar aan de vlaggen van de Vlaamse Leeuw die te pas en te onpas opduiken bij internationale wielerwedstrijden. In deze bijdrage nemen we de verschijningsvormen van eenheid en verdeeldheid in de sport vóór 1921 onder de loep.

Nadat de sport in de loop van de negentiende eeuw in ons land was geïntroduceerd door een doorgaans sterk Belgisch- en koningsgezinde elite kwam er samen met de democratisering van de sport verdeeldheid op zowel cultureel als politiek-ideologisch vlak. Vlamingen gingen hun plaats opeisen in de door Franstaligen gedomineerde sportorganisaties en de sport werd ingelijfd in het verzuilde verenigingsleven. Ondanks deze eerste sporen van interne verdeeldheid zien we dat bij politieke en sportieve confrontaties met het buitenland het Belgisch patriottisme of nationaal gevoel de overhand krijgt. Zo besloten concurrerende organisaties uit de sport en de lichamelijke opvoeding naar aanloop van de Eerste Wereldoorlog hun krachten te bundelen in functie van de militaire voorbereiding van de jeugd. De nationale voetbalploeg, nog steeds een onaantastbaar icoon van nationale eenheid, kende haar publieke doorbraak tijdens de Olympische Spelen van 1920 in Antwerpen.

Koningsgezinde sportende elite

De paardenrennen en de watersport zijn de twee eerste moderne sporten die in ons land werden geïntroduceerd. Meer dan vele andere sporttakken hebben ze heel lang hun elitaire karakter behouden en hadden ze een speciale band met het koningshuis.

189 Vanreusel e.a., 'Divided sports in a divided Belgium', in: Sugden & Bairner (eds.), *Sport in divided societies*, Aachen, 1999, 97-111.

De paardenrennen konden kort na de Belgische onafhankelijkheid vanwege hun zogezegd 'nationaal belang' zelfs op belangrijke overheidssteun rekenen. Naar Frans voorbeeld werd op 9 februari 1834 in adellijke kringen de Société d'Encouragement pour l'Amélioration des Races de Chevaux et le Développement des Courses en Belgique opgericht. Minister van Binnenlandse Zaken de Theux was in naam van de regering de grootste aandeelhouder van deze vereniging *"qui aurait pour but d'améliorer les races de chevaux dans le pays, et d'encourager cette branche si importante d'industrie et de richesse nationale"* [190]. Naast de 150.000 Belgische frank die de nationale overheid in 1835 uitgaf aan de import van dekhengsten uit Duitsland en Groot-Brittannië konden ook de paardenrennen in de hoofdstad langs verschillende kanten op financiële steun rekenen. Ter gelegenheid van de Gemeentefeesten in juli kregen de Brusselse rennen 15.000 frank subsidie van de stad en bood koning Leopold I een zilveren schaal aan ter waarde van 4.000 frank. De rennen tijdens de Nationale Feesten in september kregen 6.000 frank staatssubsidie en een beker van de koningin. De jaarlijkse overheidssteun voor de wedrennen, die in 1839 bij wet was vastgesteld op 20.000 frank maar inmiddels was opgetrokken tot bijna 30.000 frank, werd bij de budgettaire besprekingen in februari 1849 opnieuw afgeschaft[191]. Het koningshuis bleef de Belgische paardenrennen echter steunen. Koning Leopold II ontpopte zich als grote promotor van de Belgische paardensport. Zijn geliefde renbanen te Spa, Brussel en Oostende konden steeds op zijn financiële, politieke en morele steun rekenen[192].

Zoals elders in Europa was het Belgische vorstenhuis ook de watersport genegen. De toon werd reeds gezet in 1851 toen in Antwerpen de Yacht Club Royal Belge werd opgericht. De vereniging die oorspronkelijk Société de Régates de Schelde heette was amper drie weken oud toen ze als koninklijke maatschappij werd erkend en van naam veranderde. Koning Leopold I en zijn zonen aanvaardden het beschermheerschap over de club, schonken prijzen ter gelegenheid van de regatta's en vereerden de club met hun aanwezigheid tijdens de wedstrijden en de jaarlijkse banketten. Een van de doelstellingen die aan de basis van zijn stichting lag luidde: *"doter la Belgique une institution qui fleurit chez les nations voisins"*[193]. Ook de latere Royal Yacht Club de Belgique (R.Y.C.B.), opgericht in 1889, hield er een bijzondere band met het koningshuis op na. Voorzitter Albert Grisar werd in 1905 wegens zijn inzet voor de zeilsport tot ridder in de Leopoldsorde geslagen. Kroonprins Albert, die in 1905 het beschermheerschap over de club had aanvaard,

190 *Journal des Haras, chasses et courses de chevaux (édition belge)* 1835 I (2) : 159.
191 *Journal des Haras, chasses et courses de chevaux (édition belge)* 1835-1849.
192 M. den Hollander, 'Les courses de chevaux à Anvers', in : J.-F. Loudcher; C. Vivier (eds), *Le sport dans la ville* (Espaces et temps du sport; Carrefour de l'histoire du sport 6; Besançon; 1996), Paris, 1998, 39-47; M. den Hollander, *Sport in 't stad : Antwerpen 1830-1914*, Leuven, 2006, 95-101; 121-124.
193 Yacht Club Royal Belge: proces verbaux des séances, 1851-1858, p. 82, (Antwerpen : Archief Royal Yacht Club de Belgique)

steunde in 1907 de bouw van het jacht Flandria dat door Albert Grisar werd ontworpen in functie van de prestigieuze Kieler Woche. De Duitse keizer Willem II, evenals diens zonen en broer Hendrik, namen persoonlijk aan deze regatta's deel. Bestuursleden van de Antwerpse jachtclubs en kroonprins Albert waren in de loop der jaren meermaals te gast aan boord van de keizerlijke jachten. De initiatieven van de Royal Yacht Club de Belgique beperkten zich niet tot de pleziervaart. In hun midden werd in 1899 de Ligue Maritime Belge opgericht die tot doel had burgerjongens op te leiden tot officier in de handelsscheepvaart. In enkele jaren tijd werden er verschillende opleidingsschepen in de vaart gebracht. Het laatste schip, de Mercator, werd in 1960 uit de vaart genomen en doet nu dienst als museumschip. Ook was de club in 1897 nauw betrokken bij de eerste Belgische Zuidpoolexpeditie. Eén van de grote geldschieters van de expeditie was weduwe Léon Osterrieth-Mols, moeder van de latere R.Y.C.B.-voorzitter Robert Osterrieth en bestuurslid Léon Osterrieth. De voltallige bemanning van het poolschip, de Belgica, kreeg voor het vertrek een feestmaaltijd aangeboden in het clubpaviljoen op de Antwerpse Linkeroever[194]. Uit deze en andere initiatieven blijkt duidelijk dat de Antwerpse handelselite die betrokken was bij de watersport inspanningen deed om België als een zeevarende natie op de kaart te zetten. Hiermee gaf ze niet alleen blijk van haar nationale gevoelens, dergelijke projecten, evenals de intensieve relaties met het koningshuis, straalden natuurlijk ook af op het prestige van hun club.

Vereniging op lokaal, nationaal en internationaal vlak

In de grote Belgische steden werden diverse sportactiviteiten quasi onmiddellijk na hun introductie opgenomen in het programma van de Gemeentefeesten. Wegens hun rol in het openbaar vermaak en vaak ook de stadspromotie droegen de stedelijke overheden bij in de organisatiekosten van de wedstrijden. Deze gemeentelijke subsidies of 'hulpgelden' hebben het lokale verenigingsleven in belangrijke mate ondersteund en zelfs gestimuleerd. Zoals Holt vaststelde voor Groot-Brittannië had de sport ook in België in de eerste plaats de functie van (bot)viering van lokale rivaliteit en amusement[195]. Om de competitie tussen de diverse Belgische clubs beter op elkaar af te stemmen en te reglementeren werden vanaf de jaren 1860 de diverse nationale sportfederaties opgericht. Na het Comité Central des Courses (1862) en de Fédération Belge de Gymnastique (1865) volgden ze elkaar vanaf de jaren 1880 in versneld tempo op: wielrennen (1882), atle-

194 M. den Hollander, *Geschiedenis van de roei- en de zeilsport in Antwerpen 1851-1914: bijdrage tot het Archief voor de Moderne Sport (MOSAR)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, 1993, 199 p.; M. den Hollander, *2006*, 23-94.

195 R. Holt, 'Sport en nationalisme in Groot-Brittannië en Frankrijk vóór 1914', in: *Hermes* (Leuven) 22(1991): 303-315.

tiek (1886), roeien (1887), voetbal (1895), schermen (1896), autosport (1896), luchtvaart (1901) zwemmen (1902), golf (1910) en rolschaatsen (1910). Bij de oprichting van de nationale bonden was er meer dan eens sprake van interstedelijke rivaliteit. Zo gingen aan de stichting van de Union Belge des Sociétés des Sports Athlétiques (UBSSA) op 4 augustus 1895 maar liefst tien bijeenkomsten vooraf. Omdat de Brusselaars de initiatiefnemers waren en tijdens de besprekingen stevig de touwtjes in handen hadden waren de Antwerpenaars niet laaiend enthousiast. Bij de officiële stichting was Antwerp Football Club zelfs niet vertegenwoordigd[196]. Eens goed en wel geïnstalleerd groeide de UBSSA uit tot een van de machtigste en vaderlandslievende sportinstellingen van het land. Na Leopold II in 1901 nam koning Albert I in 1910 de UBSSA onder zijn hoge bescherming en leden van het koningshuis woonden ook toen al belangrijke voetbalwedstrijden bij. Een ander bastion van nationale eenheid, het Belgisch Olympisch Comité (B.O.C.), werd gesticht in 1906.

In tegenstelling tot de 'grote' Britten die weinig interesse hadden in internationale competitie[197] waren de 'kleine' Belgen juist zeer internationaal ingesteld. Een interessant fenomeen op dit vlak was het Nederlandsch-Belgisch Watersportverbond dat in 1890 door vijf Nederlandse en twee Belgische zeilclubs werd opgericht. Deze internationale samenwerking ging de stichting van de nationale koepel, de Fédération du Yachting Belge, in 1921 vooraf[198]. De Belgen waren goed vertegenwoordigd in de internationale sportfederaties, behoorden meermaals tot de initiatiefnemers bij de oprichting en organiseerden regelmatig internationale congressen. Zo omvatte het programma van de tweede Antwerpse Wereldtentoonstelling in 1894 een Congrès International de Sport, de Tourisme et d'Hygiène Vélocipédiques en in 1905, ter gelegenheid van de viering 75 jaar Belgische Onafhankelijkheid, vond in Brussel het Congrès International des Sports et de l'Education Physique plaats[199]. We kunnen dus stellen dat de Belgische sport in de periode 1890-1921 evolueerde van een lokaal naar een nationaal georganiseerd gebeuren met een sterk internationale oriëntatie.

---

196 J. Fraiponts & D. Willocx, *Kroniek van het Belgisch voetbal I: pioniers en Rode Duivels 1863-1906*, Antwerpen, 2003, 37-40.

197 Holt (1991: 309) spreekt in die zin over de 'splendid isolation of the British'.

198 M. den Hollander, 2006, 83-84.

199 F. Lauters, *Les débuts du cyclisme en Belgique*, Bruxelles, 1936, 125-126 ; Comité Internationale Olympique, *Congrès International de Sport et de l'Education Physique* (Bruxelles; 9-14 juin 1905), Auxerre, 1905, 255 p.

In Vlaanderen Vlaams

Ondanks het feit dat de meeste sportieve activiteiten via de Franstalige elite in ons land werden geïntroduceerd, waren er reeds vóór de Eerste Wereldoorlog een aantal sporten die een vrij ruime aanhang vonden in het midden van de Vlaamse burgerij. Antwerpen heeft op dit vlak een voortrekkersrol gespeeld. De eerste vereniging die naast het Frans ook het Nederlands hanteerde was de Nationale Regatta. Deze roei- en zeilvereniging, opgericht in 1858, had naast haar Nederlandse naam tweetalige statuten en communiceerde met de stad in het Nederlands. In vergelijking met haar voorganger, de Yacht Club Royal Belge, was het een democratische vereniging waar meer belang werd gehecht aan de sportieve participatie van de leden dan aan prestigieuze clubactiviteiten. Deze Vlaamse reflex in de watersport heeft zich echter niet doorgezet. Toen de diverse Antwerpse clubs in 1878 om infrastructurele redenen moesten fusioneren verviel men in het exclusieve gebruik van het Frans[200]. Anders verliep het in de turnwereld. Nadat in 1868 vanuit de elitaire Société de Gymnastique et d'Armes d'Anvers de Gymnastische Volkskring werd opgericht met het doel het turnen toegankelijk te maken voor Vlaamse volksmensen kreeg het turnen in Antwerpen een overwegend Vlaams gelaat. De progressieve Vlaamsgezinde liberaal Nicolaas Jan Cupérus was voorzitter van de Gymnastische Volkskring en stond vanaf 1878 gedurende 45 jaar aan het hoofd van de Belgische Turnbond. Cupérus was erg begaan met de sociale emancipatie van de arbeidersklasse en de culturele ontvoogding van de Vlamingen. Belangrijk op dit vlak was de lancering van zijn Nederlandstalige turntijdschrift *Volksheil* in 1873[201].

De wielersport, die vanaf halverwege de jaren 1890 qua populariteit alle andere sporten overtrof, zou het sterkst verbonden geraken met de Vlaamse beweging. De Fédération Cycliste Anversoise veranderde in 1898 haar naam in Bond der Antwerpsche Wielrijderskringen en startte met de uitgave van het *Vlaamsch Wielrijdersblad*[202]. Op aandringen van de Antwerpse afdeling van de Ligue Vélocipédique Belge verscheen vanaf april 1900 ook de helft van het officiële bondsblad, de *Revue Vélocipédique Belge*, in het Nederlands.[203] Als geen andere sport had het wielrennen bovendien zijn vaste stek veroverd in de Vlaamse dagbladen. De successen van de Vlaamse renners in het begin van de twintigste eeuw bleven dan ook niet zonder gevolg. Het vuur werd aan de lont gestoken in 1907 toen de West-Vlaming Cyrille van Hauwaert (1883-1974) eerste eindigde in Bordeaux-Parijs en een eervolle tweede plaats behaalde in Parijs-Roubaix. Het jaar daarop

200 den Hollander 2006: 36-45.
201 G. De Meyer, *Nicolaas Jan Cupérus (1842-1928) en de ontwikkeling van de turnbeweging* (Rapporten van de Onderzoekseenheid Sociaal-culturele Kinantropologie 6), Leuven, 1986, 268 p.
202 den Hollander 2006: 213-214.
203 R. Renson, 'Sport', in: R. de Schrijver e.a., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging 2*, Tielt, 1998, 2811-2822.

zegevierde hij zowel in Milaan-San Remo als in Parijs-Roubaix. Van Houwaert werd een ware volksheld wiens successen inspirerend werkten voor andere jonge Vlamingen[204]. Duivel doet al Karel Van Wynendaele, pseudoniem voor Karel Steyaert, wist van 1913 een mijlpaal in het Vlaamse wielersport te maken. Naast de organisatie van de eerste Ronde Van Vlaanderen, bracht hij het Nederlandstalige dagblad *Sportwereld* op de markt en brak hij als manager, onder de naam Mac Bolle, door met zijn befaamde ploeg West- en Oost-Vlaamse renners[205]. *"It was the sturdy breed of cyclists, the so-called Flandriens, who put the Flemish Movement on the popular road. Probably more than any poet or writer, they conquered the body and soul of the population at large and provided a muscular answer to the widespread feeling of cultural repression by a long-time hegemonic Francophone Belgian State."*[206] Net zoals de Vlaamse beweging werden ook de Flandriens van Mac Bolle na de Eerste Wereldoorlog in verband gebracht met het activisme. De Belgische Wielerbond eiste in 1919 dat na de aankomst van het Kampioenschap van Vlaanderen niet de Vlaamse Leeuw maar het Belgisch volkslied zou gezongen worden. Dit was echter buiten Van Wynendaele gerekend die onverminderd blijk bleef geven van zijn Vlaamsgezindheid[207]. *Sportwereld* maakte na de oorlog een enorme opgang als dé sportkrant van de Vlaamse kleine man en droeg op zijn beurt bij tot de Vlaamse bewustwording[208].

Pro Patria

Na de Frans-Pruisische confrontatie in 1870 kwam ook in België het probleem van de militaire voorbereiding meer onder de aandacht. Van overheidswege ging de interesse vooral uit naar het turnen. Aanhangers van het Duitse turnen, de Zweedse gymnastiek en eclectische methoden voerden jarenlang een systeemstrijd om erkend te worden als officiële methode voor de verplicht wordende lichamelijke opvoeding in het onderwijs. Terwijl de Zweedse en eclectische methoden meer en meer ingang vonden in het leger

204 K. Mortelmans, *Vlaanderen op twee wielen*, Antwerpen, 1991 45-49.
205 G. Vandevenne, *Karel van Wijnendaele (1882-1961), de pionier van de Vlaamse sportjournalistiek en Sportwereld (1912-1939)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, 1988.
206 R. Renson, 'Sport and the Flemish Movement. Resistance and accommodation 1868-1914', in: Deprez K. & Vos L (eds), *Nationalism in Belgium: shifting identities 1780-1995*, Houndmills, 1998, 126.
207 Van Wynendaele's persoonlijke levensdoel was de verheffing van het Vlaamse volk op zowel geestelijk als lichamelijk vlak via de sport.
208 G. Vandevenne, 'De Katholieke sportpers in Vlaanderen', in: M. D'hoker; R. Renson; J. Tolleneer (eds), *Voor lichaam en geest: katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (Kadoc-studies 17), Leuven, 1994, 218-227.

en het onderwijs hield het verenigingsleven vast aan de methode van het Duitse turnen[209]. Binnen de methodologisch eensgezinde wereld van het verenigingsturnen kwam op het einde van de negentiende eeuw echter verdeeldheid op politiek-ideologische vlak. Naast de door liberale voormannen bestuurde Fédération Belge de Gymnastique werd op 30 mei 1892 de Fédération Nationale des Sociétés Catholiques de Gymnastique et d'Armes de Belgique opgericht[210]. In de schoot van de Werkliedenpartij ontstond een socialistische turnbeweging[211]. Zowel de Belgische als de Katholieke Turnbond droegen dienstbaarheid aan het vaderland hoog in het vaandel. Van het militaristisch nationalisme dat zo tekenend was voor de Franse en Duitse turnwereld was in het jonge en neutrale België lange tijd geen sprake. Naarmate na de eeuwwisseling de oorlogsdreiging toenam maakte het zachte patriottisme van de turners echter plaats voor expliciet militarisme. Op 3 oktober 1909 werd op initiatief van Cupérus de Association des Fédérations Belges d'Exercices Physiques pour la Préparation Militaire opgericht. Naast de turnbonden schaarden diverse federaties uit de sport en onderwijswereld zich gezamenlijk achter de militaire voorbereiding van de jeugd. Zonder zich in te laten met de eigenlijke militaire vorming wilde ieder op zijn terrein de jeugd optimaal voorbereiden op de dienstplicht. In 1908 was immers de beperkte persoonlijke dienstplicht ingevoerd. Politiek-ideologische en methodologische tegenstellingen werden hiervoor aan de kant geschoven. De aansluiting van de socialistische turners was gezien het antimilitaristische karakter van hun ideologie op zijn minst opmerkelijk te noemen. De Fédération Nationale des Sociétés de Préparation Militaire die in diezelfde periode in overwegend militaire kringen werd opgericht, begaf zich expliciet op het terrein van de militaire training. In feite wilde men via gymnastiek, sport, mars- en schietoefeningen en militaire theorie jongens voorbereiden op het examen van korporaal. Overal in België schoten 'sociétés de préparation militaire' uit de grond. In 1913, het jaar dat de algemene dienstplicht werd ingevoerd, liep hun aantal op tot een 300-tal. Ruim één derde hiervan was aangesloten bij de Fédération Nationale des Sociétés de Préparation Militaires[212]. De internationale spanningen zorgden er dus voor dat de oprukkende interne verdeeldheid binnen de Belgische turn- en sportwereld tijdelijk een halt werd toegeroepen.

---

209 M. D'hoker & E. Van Assche, 'Lichamelijke opvoeding in het katholieke onderwijs: een lange weg, een moeilijk parcours', in: M. D'hoker; R. Renson; J. Tolleneer (eds), *Voor lichaam en geest: katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (Kadoc-studies 17), Leuven, 1994, 43-68; H. Smulders & R. Renson, 'A social analysis of the introduction of Jahn's gymnastics in Belgium: its propagators and opponents', in: *Stadion* vol 4(1978): 309-323.

210 J. Tolleneer, *De Belgische Katholieke Turnbond 1892-1992*, (Leuven: KULeuven; doctoraatsproefschrift lichamelijke opvoeding), 2002, 294 p.

211 L. Celis, *Turners, vaandels en rood vuur: de geschiedenis van de socialistische arbeidersportbeweging van 1860 tot 1940*, Brussel, 2003, 44-53.

212 J. Tolleneer, 'Formation pour la vie et formation pour l'armée: la Fédération Nationale des Sociétés Catholiques de Gymnastique et d'Armes de Belgique (1892-1914)', in: *Stadion* vol 17 (1991) : 101-120.

De Olympische Spelen van 1920

Naar aanleiding van de 7de Olympiade die in 1920 plaatsvond te Antwerpen staken bepaalde spanningen opnieuw de kop op. Allereerst was er rond de Olympische Spelen duidelijk sprake van interstedelijke rivaliteit tussen Antwerpen en Brussel. Toen baron Edouard de Laveleye, voorzitter van het Belgisch Olympisch Comité en de Belgische Voetbalbond, in maart 1912 de Belgische kandidatuur voor de Spelen van 1920 voordroeg dacht men namelijk aan Brussel en niet aan Antwerpen. Toen de sportende elite van de Scheldestad lucht kreeg van de plannen hebben ze zich met gedreven vastberadenheid, en niet zonder enige voortvarendheid, in het Olympisch avontuur gestort en het zeil volledig naar zich toegetrokken[213]. Noodgedwongen vond een heel aantal wedstrijden echter niet in Antwerpen plaats. Omdat het geplande roeikanaal door de oorlog niet verwezenlijkt was, werd er bijvoorbeeld geroeid op het kanaal van Willebroek te Brussel. De lokale wedstrijdaffiche van deze olympische roeiwedstrijden vermeldde nergens dat het om de Olympische Spelen van Antwerpen ging. Het verwijt van de organisatoren dat de hoofdstedelijke pers de Antwerpse Spelen zou hebben doodgezwegen bleek na personderzoek echter niet te kloppen[214].

Het gebrek aan publieke belangstelling voor de Spelen werd toegeschreven aan een gebrekkige communicatie naar het grote sportlievende en Vlaamse publiek toe. De Vlaamse pers verweet de organisatoren dat ze zich in hun berichtgeving te eenzijdig op hun eigen Franstalige kringen hadden gericht. Een van de weinige evenementen die tijdens de Olympiade massaal volk op de been bracht, was de olympische voetbalfinale tussen België en Tsjecho-Slowakije.Tijdens de Intergeallieerde Legerspelen in 1919 te Parijs had de Belgische ploeg een 4-1 nederlaag geleden tegen de Tsjecho-Slowaakse legerploeg. Nu beide landen in de olympische finale tegenover elkaar stonden, kon er wraak worden genomen. *"De hoogverheven idealen van een kleine Olympische elite waren blijkbaar geen boodschap voor de 'patriot in de straat' die enkel kwam om de Belgische ploeg te zien winnen"*[215]. Een 2-0 achterstand en de geestdrift van de Belgische supporters joeg de Tsjechen de fout in. Toen twee minuten voor de rust één van hun spelers wegens ruw spel van het veld werd gestuurd stapte de volledige Tsjechische ploeg op en werden de Belgen met 5-0 forfait cijfers tot olympisch kampioen uitgeroepen. Het publiek was uitzinnig en de Tsjecho-Slowaakse vlag moest eraan geloven. *"Eindelijk waren er ook Belgische Olympische helden en de volksmassa leefde zich ten volle uit in deze chauvinistische catharsis van symbolische nationale wederopstanding"*[216]. Ook de waterpolofinale tussen België en Groot-Brittannië,

213 R. Renson & M. den Hollander, 'Sport and business in the city: the Antwerp Olympic Games of 1920 and the urban elite', in: *Olympika: International Journal of Olympic Studies*, vol 6 (1997): 73-83.
214 Zie W. Mostinck, *De Olympische Spelen van Antwerpen en hun receptie in de pers*, (Leuven; KULeuven; licentiaatsverhandeling Lichamelijke Opleiding), 1983.
215 R. Renson, *De herboren Spelen : de 7de Olympiade Antwerpen 1920*, Brussel , 1995, 52.
216 R. Renson 1995: 53.

bijgewoond door prinses Marie-José van België, liep uit op een beschamend nationalistisch incident. Na een 3-2 nederlaag voor de thuisploeg probeerden Belgische supporters de Britse spelers aan te vallen en werd het 'God save the King' door gefluit overstemd. Nooit eerder in de Belgische sport hadden zich dergelijke vertoningen voorgedaan. De nationale gevoelens waren zichtbaar aangescherpt door de oorlog.

Het olympisch succes van de Rode Duivels droeg bij tot de plotse doorbraak en democratisering van het voetbal in België. Het aantal voetbalclubs aangesloten bij de Belgische Voetbalbond steeg van 146 in 1920 naar maar liefst 691 in 1930. Het nationale elftal bleef in het zich federaliserende België een sterk symbool van nationale eenheid. Net zoals het BOIC neemt ook de Belgische Voetbalbond nog elke gelegenheid te baat om haar toewijding aan de Belgische staat en het Belgische koningshuis kracht bij te zetten.

Besluit

Op sportief vlak was 1890-1921 een periode waarin enerzijds sportieve bolwerken van nationale eenheid tot ontwikkeling kwamen en anderzijds de verbrokkeling van het Belgische sportlandschap werd ingezet. De Franstalige elite die lang de alleenheerschappij over de sport had gehad moest vanaf de jaren 1890 geleidelijk aan een stukje terrein prijsgeven maar had vooral op organisatorisch vlak nog stevig de touwtjes in handen. De realisatie van de Olympische Spelen, een 'tour de force' in belle epoquestijl nog geen twee jaar na de wapenstilstand, illustreert dit. Na de Eerste Wereldoorlog nam zowel het Vlaams- als het Belgisch nationalisme in de sport explicietere vormen aan. Het interbellum bracht de grote uitbreiding van het spelersveld. De democratisering van de sport vertaalde zich in de jaren 1920 en 1930 in talrijke Vlaamse en zuilgebonden sportfederaties waardoor de eenheid in de Belgische sport steeds meer door verdeeldheid werd bedreigd.

IV IDENTITES CULTURELLES CULTURELE IDENTITEITEN

INLEIDING MET INBEGRIP VAN NOTITIES OVER EN BRONNEN BETREFFENDE HET VRIJZINNIG ACTIVISME

Herman Balthazar

Geen van de vier auteurs van dit onderdeel zijn specialisten in de cultuurgeschiedenis. Veel meer dan het zoeken naar een theoretische grondlaag is deze vaststelling reeds een verklaring voor de bredere maatschappelijke context, die in deze bijdragen worden vooropgezet. De keuze ervan is vooral bepaald geworden door het lopende onderzoek en door de eigentijdse percepties over culturele identiteit in de begrippen Belgische natie en Belgische democratie. Sinds ca. 1970-1980 kan men – parallel aan de eerste golf van Belgische staatshervormingen – een breuklijn opmerken met zich snel wijzigende percepties over meerdere en tegen elkaar opboksende identiteiten in het cultureel-politieke verhaal over de geschiedenis van België. Het had even merkbare gevolgen op de onderzoeksvragen en –thema's[1]. In dit verband wil ik verwijzen naar mijn inleiding als kernredacteur voor het laatste deel (volume XV) van de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1982). De eerste opzet voor de uitgave van een meerdelige en zo volledig mogelijke compilatie van een eerste *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* kreeg vorm in 1946. Twaalf jaar later, in 1958, verscheen het laatste deel (volume XII).

Zowel voor de eerste als de totaal herwerkte tweede uitgave mag men stellen dat de titel zowel veelbetekenend als misleidend is. Ondanks de manifeste bedoelingen van de initiatiefnemers ging het in beide gevallen niet om een geïntegreerd of bewust comparatief verhaal van 'De Nederlanden', maar om een naast elkaar geplaatste geschiedenis van Nederland en België en hun historische antecedenten en tijdelijke samenvloeiingen.

Jan Romein schreef de inleiding voor deel XII in 1958. Interessant voor de vraagstelling van ons colloquium is dat Jan Romein niet de minste twijfel had over de rotsvaste stevigheid van het natiebegrip in Nederland en België. Ik citeer hem: "Wanneer men, om een voorbeeld te noemen, eenmaal weet dat Nederland op het einde der achttiende eeuw een eenheidsstaat is geworden, dan is het niet moeilijk, de voortekenen die in de loop dier eeuw daarop duiden, als leidraad te nemen bij het scheppen van de grote lijn der politieke ontwikkeling in die eeuw van de statenbond die de Republiek der Verenigde Nederlanden heette. Evenmin is het, om een tweede voorbeeld te noemen, moeilijk om de wording van de Belgische natie als grondfenomeen van de Belgische geschiedenis in de negentiende eeuw te onderkennen, wanneer

1 Zie hierover : M. Reynebeau, *Het nut van het verleden*, Lannoo, Tielt,2006 (i.h.b. hoofdstuk 1).

men eenmaal weet, dat die natie de twee zwaarste crises die haar bestaan in onze eeuw op het spel zetten – de beide wereldoorlogen – als natie glansrijk te boven is gekomen."

In 1982 moest ik als inleiding voor de delen 14 en 15 (20e eeuw) Romeins zekerheden sterk nuanceren. Ik citeer mezelf: "De lezer, die in de delen 14 en 15 van de Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden de hoofdstukken over de maatschappelijk- politieke ontwikkeling van België in de periode 1914-1945 ter hand neemt, zal opmerken dat Romeins zekerheid over de glansrijkheid waarmee België de wereldoorlogen als natie te boven is gekomen behoorlijk genuanceerd wordt. Hij zal integendeel opmerken dat de auteurs veel aandacht geven aan spanningen, die de cohesie van de Belgische staat zwaar hebben aangetast."

De vraag waarom die invalshoek zo verschillend was geworden tussen de jaren 1946-1958 en 1972-1982, productiejaren voor respectievelijk de eerste en de tweede Algemene Geschiedenis der Nederlanden, geldt a fortiori voor het hoofdthema van dit colloquium, nog eens een kwarteeuw later. Chantal Kesteloot, Harry Van Velthoven, Frans-Jos Verdoodt en ik zelf kozen invalshoeken, die in hoofdlijn gaan over Vlaamse en Waalse natievormingsideeën, -feiten en –protagonisten als struikelstenen voor een Belgische natie, die nochtans in deze jaren 1890-1921 "Naar Wijd en Zijd" of "Vers l'Avenir" haar gloriejaren beleefde of meende te beleven. Het is dus niet deze triomferende Belgische natie noch de personen en instrumenten om deze triomf uit te dragen, die hier aan bod komen. Het gaat veel meer over de deconstructieve oorzaken en symptomen van een natie in volle overgang van censitaire naar massademocratie.

The making of Flemings (and Walloons)

Harry Van Velthoven vertrekt van de analyse van Els Witte in 'De constructie van België, 1830-1847.' In deze constructie paste een homogeniserende eenheidstaal en voor de hoge elite in al zijn facetten was er een vanzelfsprekendheid: Frans was de taal van status, beschaving, internationale contacten en standaard boven de Vlaamse en Waalse dialecten. Zo vanzelfsprekend was dit voor deze elites – in paradox zelfs voor de orangistisch gezinde elites, cfr. de casus Gent – en zo gesloten zag men de eigen politieke, culturele en sociaal-economische machtspositie dat men geen systematisch beleid van verfransing over de hele sociale breedte heeft gevoerd. Twee potentieel belangrijke instrumenten voor deze algemene verfransing kwamen slechts tot stand in een periode dat het natievormende en natieversterkende debat in België reeds heel wat barsten en twijfels vertoonde: de persoonlijke dienstplicht (1909/1913) en de leerplicht (1914). Deze twee instrumenten waren toen al niet meer dienstbaar of inzetbaar.

Wat zeker ook een rol speelde in de relatieve welwillendheid van de elites was de uitgesproken Belgische vaderlandsliefde van de eerste generatie Vlaamse Bewegers. De grootste externe bedreiging kwam tot 1870 vanuit Frankrijk. IJveren voor de Vlaamse taal was België sterker Belgisch maken. De literaire, historische en culturele ondersteuning voor dit Vlaamse ontwaken, inbegrepen de romantische herbeelding van historische helden en heldendaden, diende dus ook het Belgische vaderland. Het was zelfs in deze mate waar dat in het woelige jaar 1848 het toen pas gecomponeerde lied gezongen werd ter ondersteuning van het onafhankelijke vaderland België en zijn konig, Leopold I[2].

Of het nog zo was in 1914 is al een vraag met een dubbele bodem, maar koning Albert I greep het toch aan op 4 augustus 1914 om de vaderlandse inzet van de Vlamingen aan te wakkeren met zijn bekende oproep de Guldensporenslag te gedenken. De oproep zou later veel politieke deining veroorzaken, maar ook in 1914 was het symbool al twee decennia in een ander spoor van exclusief Vlaamse politieke emancipatie gekomen. Wel was het zo dat de kracht en het effect ervan in de schaduw bleven van de twee ideologische interpretaties, die zich in de 2e helft van de 19e eeuw steeds scherper polariseerden tot twee onverzoenbare Vlaamse natieprojecten: het katholieke 'Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus' en het liberaal-vrijzinnige 'Klauwaert en Geus'. Dit plaatste de Vlaamse beweging ook in de bredere spanningsvelden tussen traditionalisme en moderniteit, tussen de verschillende houdingen tegenover de sociale (arbeiders) kwestie en tegenover de reacties daarop van Franstalige kant.

Naar Hrochs fasering van de nationale bewegingen bleef er dus in hoofdtoon een Belgisch bindteken in de culturele en politieke fase. In de letterkundig-culturele fase kwam de eenheid van spelling en schrijftaal met Nederland tot stand, maar zonder te twijfelen aan het Belgisch kader. De politieke fase eindigde met een reeks taalwetten, die de erkenning van ook een Vlaams België bevestigden in een nationaal Belgische consensus. Het was de resultante van een complex politiek verhaal in de laatste fase van het cijnskiesstelsel. De taalwetten waren voor de Vlaamse beweging een sprong voorwaarts, maar de evidentie van een tweetalig Vlaanderen en van de suprematie van het Frans was daardoor niet verdwenen.

Met de massafase begon echt een ander verhaal met een reusachtig nieuw feit: voor de verkiezingen van 1894, de eerste onder het stelsel van algemeen meervoudig stemrecht verwierven een paar miljoen Fransonkundigen in Vlaanderen stemrecht. De Vlaamse beweging kwam zonder autonome politieke formatie binnen in deze feitelijkheid. Het was dus de vraag hoe de nieuwe socialistische beweging en de zich snel ontwikkelde tegenkracht in het christendemocratische kamp zou omgaan met de Vlaamse beweging. Het is voorwerp geweest van zeer veel studies en controverses. Als rapporteur

2 H. Balthazar, 'Klauwen en tanden in de Minard. De vaderlandse ontstaansgeschiedenis van ons nationaal lied', in: *Brood en Rozen*, Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2005/ 3, pp.49-55.

volg ik ten volle de conclusies van Harry Van Velthoven waarin hij stelt dat zowel het socialistische als het christen-democratische kamp in Vlaanderen volbloed Vlaams waren, maar dat zij bewust in het nationaal Belgisch kader opereerden en andere prioriteiten voorop stelden. De banden tussen christendemocratie en katholiek flamingantisme waren duidelijk hechter, maar meer wegens een recuperatie binnen de katholieke beweging dan andersom.In die context kan men de uitzondering van het daensisme situeren en kan men een eerste verklaring vinden voor een toenemend flamingantisch radicalisme in zowel het katholieke als vrijzinnige kamp.

Een tweede verklaring moet zeker gezocht worden in de snellere opwaartse mobiliteit van nieuwe elites, die in de eerste plaats Nederlandssprekend waren. Cultureel, sociaal, politiek en zelfs ook al economisch groeide een sterkere Vlaamse en – in meerdere kleuren en modaliteiten – Vlaamsgezinde 'Civil Society'.Daarom ook werd de vernederlandsing van de Gentse universiteit een centrale eis, die de Vlaamse beweging een enorm elan gaf en die ook in de drie grote partijen vernieuwing van personeel en strategie bracht. Frans Van Cauwelaert, Kamiel Huysmans en Louis Francq dankten er hun mythische gestalte van 'drie kraaiende hanen' aan. Er kwam dus in Vlaanderen een aanbod van meer pluralistisch gerichte convergentie in de Vlaamse eisen en verwachtingen.

Parallel hiermee ontwikkelde zich de Vlaamse subnatie als een 'verbeelde gemeenschap' met al zijn symbolen en emoties. Dit betekende allerminst dat de concurrentiële en ideologische polarisaties afzwakten. Wel kwam de Vlaamse kwestie op het nationaal Belgische vlak in een nieuwe confrontatiefase waarin een nationale consensus steeds problematischer werd. Wij komen er op terug in de analyse van Chantal Kesteloot over de Waalse beweging.

In de mate dat een nationale consensus moeilijker te bereiken was, dat wederzijdse tweetaligheid een onhaalbare illusie was en dat onder meer daarom Brussel een grotere struikelsteen werd, kwamen in zowel de Vlaamse als Waalse bewegingen de ideeën over een bestuurlijke scheiding van België luider aan bod. Harry Van Velthoven stelt dat zich hier de overgang situeerde van Belgisch-nationaal naar Vlaams-nationaal denken. De centrale vraag blijft dan of de Eerste Wereldoorlog voor dit denken katalysator, afremmer of beide samen werd.

La Belgique de 1830, une nation à conserver? Le combat difficile du mouvement wallon dans une Belgique en mutation.

Met de analyse van de Waalse beweging, die van 1890 tot 1914 vorm krijgt in een langzaam proces van Waalse zelfbevestiging voert Chantal Kesteloot ons van een andere zijde binnen in dezelfde vraagstelling. De taalstrijd binnen een Belgisch perspectief is er eveneens de aandrijvende kracht voor, maar ook andere maatschappelijke factoren

bepalen het grillige verloop van het proces. Het verloop van de oorlog verhoogt daarenboven de complexiteit van de verhoudingen tussen een Belgische en een Waalse identiteit.

De Waalse beweging ontstaat op het einde van de 19e eeuw als een defensieve reactie. Aanvankelijk kan men stellen dat zowel de Vlaamse als de Waalse beweging garant willen staan voor een consolidatie van de Belgische staat. Maar er zijn andere objectieven, andere strategieën, andere politieke en ideologische krachtsverhoudingen.

De eerste legitimiteit zoekt de Waalse beweging in een geïdealiseerd beeld van België, 1830. Let trouwens op de datum van het eerste Waals congres: 21 juli 1890. Het behoud van dit ideale België hangt in grote mate af van de taal: de universaliteit en de culturele waarden van de Franse taal tegenover een ruwe en bonte verzameling van Vlaamse dialecten. Dit discours wordt versterkt door een sociale dimensie: uit het arme Vlaamse platteland komt een stroom van 'flamandiants' werk zoeken in Wallonië. In de Vlaamse steden heerst voorspoed, maar de elite spreekt er Frans.Het derde discours richt zich tegen de clerus die de culturele emancipatie van Vlaanderen tegenhoudt.

Trouw aan 1830, trouw dus aan de natie, rechtvaardigt de ééntaligheid van de staat.

De snelle maatschappelijke evolutie dwingt echter tot bijsturen. Het Waals congres van 1905 aanvaardt dat België de som is van twee volkeren. Het komt er dus op aan een legitimiteit te smeden die verder reikt dan de taalkwestie, die weliswaar primordiaal blijft, maar anders voor het ééntalige Wallonië dan voor het tweetalige Brussel en Vlaanderen. Net zoals voor de Vlaamse beweging wordt ook de Gentse universiteit een casus belli voor de Waalse Beweging, maar in omgekeerde zin. Gent vervlaamsen is een Vlaamstalige elite creëren parallel aan de Franstalige. Het is het voorspel van de scheiding van het land. En het woord scheiding noopt tot een nieuwe strategie, deze van de administratieve scheiding.

De politieke context versnelt trouwens het zoeken naar nieuwe strategieën: sinds 1884 is er een katholieke regering waar de Waalse aanwezigheid onwaardig klein is. De nederlaag van het liberaal-socialistische kartel in 1912 lokt woede en radicalisering uit. Derhalve wordt de idee van administratieve scheiding geformuleerd: in woorden, nog niet in helder geformuleerde concepten en zeker zonder te raken aan het bestaan van de Belgische staat. Het is de uiting van woede, cfr. *La lettre au Roi* van Jules Destrée. Precies in diezelfde periode neemt een belangrijk deel van de buitenparlementaire Vlaamse beweging ook de notie van administratieve scheiding op, maar daar graaft de notie zich veel dieper in.

Om die reden en wegens de oorlogsgebeurtenissen keert de strategie van de Waalse Beweging zich opnieuw om: administratieve scheiding krijgt een antinationale, antivaderlandse connotatie. Op de Assemblée Wallonne van 1921 is het radicalisme van 1912 niet meer te horen.

Nochtans werd er tijdens de oorlog in verschillende Waalse kringen verder werk gemaakt van de radicale ideeën over scheiding. In het bezette land heeft een kleine min-

derheid er zelfs Duitse steun voor aanvaard, weliswaar niet vergelijkbaar met het Vlaamse activisme, maar toch met de bedoeling van een Waalse aanwezigheidspolitiek.Des te luider echter klonken stemmen van Walen in Franse ballingschap. Daar kwam klaar en duidelijk een federalistisch programma aan bod.

In een gedeelte van de Waalse beweging heeft de oorlog dus een verdere radicalisering gevoed. Het blad '*L'opinion Wallonne*', uitgegeven in Parijs was er de belangrijkste bode van.

Zij echter die in 1918 de politieke teugels opnemen, zullen in de eerste en enige plaats de Belgische natie voorop stellen. Chantal Kesteloot schetst als type-voorbeeld de politieke gedragswijziging van Jules Destrée. In zijn ogen heeft de oorlog de essentie getoond van België als natie.

De vaderlandse ophemeling wordt in fel contrast geplaatst met de gediscrediteerde Vlaamse beweging. Eisen en grieven van Vlaamse federalisten verdienen niet meer beluisterd te worden. Elke Vlaamse eis wordt geassimileerd met Duitse Flamenpolitik. Flaminganten zijn 'Flamboches' geworden. Ik citeer Chantal Kesteloot in haar scherpe analyse van deze nieuwe houding: "Le mouvement wallon est victime d'une vision éculée des choses et de sa méconnaissance du mouvement flamand auquel il ne s'est jamais véritablement intéressé, un phénomène dû aussi à son ignorance du néerlandais. Il n'a pas perçu combien le mouvement flamand disposait (désormais) de relais dans l'ensemble des partis politiques et combien était erroné son espoir que la guerre marquerait définitivement la fin d'un mouvement qu'il considérait comme entièrement compromis à la solde de l'ennemi ou qu'il pouvait envisager que sous cet angle d'analyse, aveuglé qu'il était par l'équation 'flamingantisme = trahison'. "

Op het einde van de Eerste Wereldoorlog leek de Waalse beweging gewrongen geraakt tussen een passé-istisch en geïdealiseerd België enerzijds en de noodzaak om zich aan te passen aan een getransformeerde staat anderzijds. Het was moeilijk om minder dan tien jaar later de confrontatie met een andere werkelijkheid aan te gaan

Wij, ontwikkelde Vlamingen van de Voorlinie...

Frans-Jos Verdoodt vertrekt van een handgeschreven memorandum-manifest dat aan het IJzerfront ontstond in de schoot van de Vlaamse Studiekringen. Deze waren in de loop van 1916 ontstaan als didactisch en cultureel project voor Vlaamse militairen. Zij bleken de voedingsbodem te zijn of te worden van de clandestiene Frontbeweging. Zo althans zag het de Belgische legerleiding en daarom werden de Studiekringen in februari 1917 ontbonden. Het effect was omgekeerd aan de verwachting van de generaals: de Frontbeweging radicaliseerde in thematiek en strijdvaardigheid. Deze polarisering had ook te maken met de doorstroming van het activistisch flamingantisme in

het bezette land. Het memorandum uit de wintermaanden 1916-1917 droeg tientallen handtekeningen, in hoofdzaak van katholiek geëngageerde Vlamingen. Zij waren vertegenwoordigers van die nieuwe Vlaamsbewuste elite waarover wij het al hadden. Het was dus een reëel document, één van de vele die circuleerden aan het front en daarbuiten en die samen het virtuele 'IJzertestament' vormden. Frans-Jos Verdoodt volgt Bruno De Wever, die dit mythische testament en het hele, zeer reële verhaal van de Frontbeweging de funderingsmythe van het Vlaams- nationalisme noemt. De vraag is echter hoe deze funderingsmythe zich in de tijd heeft gevormd en hoe ze met een parallel, maar toch ander fenomeen, het activisme, werd vermengd. Wanneer, hoe, bij wie geraakte de notie 'zelfbestuur' los van de Belgische natie? In welke politieke vorm moest de notie 'godsvrede' gegoten worden? Was het de onverzoenbare antithese van de 'union sacrée', de godsvrede, die koning Albert vroeg op 4 augustus? Was de notie 'Nooit meer oorlog' verwant aan het principiële antimilitarisme of was het enkel een litanie voor de geofferde Vlaamse soldaten?

Er was dus een dunne of helemaal geen grens tussen het ethisch- cultureel gegeven van de IJzersymbolen en het politiek gebruik of politieke recuperatie ervan.

Een deel van de antwoorden vindt men voor het uitbreken van de oorlog. Frans-Jos Verdoodt stelt: "Tussen 1900 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden het Vlaamse natieprincipe en het antibelgicisme steeds belangrijker in het flamingantische discours". De Duitse inval deed bij de overgrote meerderheid Vlaamsgezinden de aversie tegen België 'verdampen'. Is verdampen het goede woord? Aan nagenoeg alle fronten en in alle legers werd 1917 een kanteljaar. Voor de Frontbeweging werd het de kanteling naar zelfbestuur voor een vaderland Vlaanderen. Frans-Jos Verdoodt geeft meerdere verklaringen voor dit specifieke kantelmoment: onbegrip en lankmoedigheid van de Belgische overheid, defaitisme in een uitzichtloze oorlog met weinig frontoffensieven, minder strenge tucht, geen ernstige pogingen om de taalwetten van 1913 op de tweetaligheid van de officierenkaders effectief toe te passen....

Uit veel geschriften van frontsoldaten blijkt de vermenging van sociale en culturele gevoeligheden en frustraties. De meeste van deze geschriften kwamen van Vlaamsgezinde intellectuelen, die met hun katholieke aalmoezeniers de 'zedelijke hygiëne' poogden hoog te houden. Vlaams en katholiek waren dus de sterke bindmiddelen voor de studiekringen, die zich in 1916 vormden en meteen door de legerleiding gewantrouwd werden. Er waren nagenoeg geen banden met pacifistische revolutionaire en socialistische agitatie, die in dezelfde periode elders wel opdook. Er is ook nog onvoldoende onderzoek naar de vraag waar het liberale flamingantisme was gebleven in de frontlinies. De geestelijke productie was in hoofdzaak katholiek geïnspireerd en het was er één van pamfletten, slogans, liederen, inscripties, brieven, maar wel merkwaardig weinig grote oorlogsliteratuur zoals we die aan alle andere fronten zagen ontstaan. Geert Buelens heeft er verhelderend onderzoek over verricht.

Volgens Buelens werd de literaire zeggingskracht bedolven door de retoriek van het vruchtbare oorlogsoffer, zo bekend in het epitaaf van priester Verschaeve: 'Hier liggen hun lijken / als zaden in 't zand / Hoop op den oogst / O Vlaanderenland.
Frans-Jos Verdoodt trekt er een zeer verregaand besluit uit. Ik citeer het letterlijk: "De permanente, katholiek-integralistische koppeling van de *cultus van het Vlaamse oorlogsoffer* aan het vooruitzicht van het *Vlaamse risorgimento als ultieme beloning*, vormde een hinderpaal voor de reformistische ontwikkeling van het vlaams-nationalisme binnen het kader van een civiele maatschappij. Maar daartegenover staat evenzeer dat de Belgische overheid tijdens en na de Eerste Wereldoorlog dat probleem nauwelijks heeft onderkend noch ontmijnd en zodoende heeft bijgedragen tot de extreme verrechtsing van het mentale kader waarin de Vlaamse-natievormers zich bewogen."

Vrijzinnigen in en tegenover het activisme

In zijn memoires (eerste versie : "Herinneringen",1941) vertelt Hendrik De Man hoe hij in zijn Gentse studentenjaren (1904-1905) betrokken geraakte bij de studentenkring "Ter Waarheid". Het is voor ons onderwerp interessant hem hierover volledig te citeren: "Wij richtten de befaamde kring' Ter Waarheid' op, tengevolge van een splitsing in de oude vereniging van antiklerikale Vlaamse studenten ' 't Zal Wel Gaan', aan wie wij burgerlijke gematigdheid en politiek conformisme verweten. Bijna alle leden van genoemde kring hebben, op verschillend gebied, later veel van zich doen spreken : de gebroeders De Gruyter, de gebroeders Van Roy, de gebroeders Picard, Adriaan Martens,, Paul Kenis, Raymond Kimpe, Fernand Brulez, Irénée Vanderghinst, Georges Sarton – om slechts enkele te noemen. In ieder geval heeft de kring het record geslagen wat het aantal terdoodveroordelingen betreft, want de meerderheid van de leden moest aldus – d.w.z. in feite door ballingschap in Nederland en Duitsland – boeten voor haar deelneming aan het Vlaamse activisme gedurende de wereldoorlog. Hoewel zij later verschillende wegen zijn opgegaan, vormden zij in Gent een uitzonderlijk eendrachtige en levende groep"[3].

Het was de studentenkring" Ter Waarheid"met Jan Oscar De Gruyter (1885-1929) als voorman, die op 9 en 29 mei het debat over de Vlaamse beweging aanging met Anseele in het imposante socialistische lokaal "Ons Huis" op de Gentse Vrijdagmarkt[4]. Over deze massaal bijgewoonde debatten bestaan veel getuigenissen, die aantonen hoe opvallend groot de groep jongeren was op de universiteit, het atheneum, de handels-en nijverheidsschool en elders, die in of aan de rand van de liberale en socialistische partij

3 H. De Man, 'Autobiografie' (ed. M.Claeys-Van Haegendoren), dl.I, in: *reeks Hendrik De Man. Persoon en Ideeën*, Antwerpen-Amsterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitg., 1974, p.115.
4 H. De Man, *Een halve eeuw doctrine (verspreide geschriften)* (ed.Herman Balthazar), partim. *Een debat in Ons Huis,* pp.33-39 in id.

opposant werden, gedreven door een steeds radicaler flamingantisme. In het politieke spectrum vormden zij een minderheid,, maar zij lieten van zich horen. En velen ervan zijn inderdaad activist geworden. Het was overigens geen Gents fenomeen alleen. Dezelfde evolutie was merkbaar in Antwerpen en enkele andere Vlaamse steden (altijd steden).

Sinds de jaren 70 wordt in veel studies de aandacht getrokken op de sterke aanwezigheid van vrijzinnigen in het Vlaamse activisme, zeker in de eerste fase.
Reeds in 1972 schreef Mieke Sertyn een goede analyse over de socialistische component van deze vrijzinnige activisten. Lammert Buning heeft er voor alle strekkingen enkele tientallen artikels aan gewijd, meestal verschenen in *Wetenschappelijke Tijdingen*. Het komt manifest aan bod in het standaardwerk van Daniël Vanacker, *Het activistisch avontuur* (1991). In enkele, soms nog ongepubliceerde, deelstudies en zeker in de archieven van het Gentse Taalminnend Studentengenootschap 't Zal Wel Gaan en zijn Bond van Oud-leden (opgericht in 1885) is de problematiek fequent aanwezig, maar er blijven nog vele vragen en gaten in het onderzoek.

Voor 't Zal en zijn oud-leden situeert het begin van zware interne spanningen zich reeds in de jaren 1890 en de losbarstende 'strijd der stelsels' voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit. Het was een strijd om principes, maar ook een felle strijd tussen personen. Het conflict tussen de professoren Paul Fredericq en Julius Mac Leod viel daarbij het meest op. Prof. Hans Van Werveke schreef er een indringende studie over, tenminste gezien vanuit het dagboek van Fredericq (*Paul Fredericq in de spiegel van zijn dagboek*, postuum uitgegeven in 1979).

De dissidentie in 1905 met de oprichting van de groep Ter Waarheid had reeds meer en diepere gronden dan de strijd om de vernederlandsing van de universiteit. Men zag er liberale studenten die zich definitief en vijandig afkeerden van de liberale partij (zoals Leo Picard) en men zag er (veel minder) revolutionair socialistische studenten, die in de Socialistische Jonge Wacht oppositie voerden als marxistische, anarchistische en/of flamingantische radicalen.
Een groeiende groep van deze vrijzinnigen voelde zich politiek dakloos en droomde van een radicale hergroepering van Vlaamsgezinden. Het is een eerste verklaring, die zou moeten aangevuld worden met een nog te schrijven prosopografie van alle deelnemers in dit proces: niet enkel van de toch talrijke groep activisten in hun vele gradaties van engagement, maar ook van de nog grotere groep 'fellow-travelers', die bewust geen activist wilden worden, maar activisme ook niet ten gronde veroordeelden of na de oorlog gewonnen waren voor een snelle amnestie. Het verhaal moet een triptiek zijn: de aanloop in 1905-1914; de oorlog en zeker ook de atmosfeer van de jaren 20. Het verhaal gaat veel verder dan het strikt politieke. Ik refereer naar het boek van G.Buelens, M. De Ridder en J. Stuyck, *De trust der vaderlandsliefde: over literatuur en Vlaamse Beweging, 1890-1940* (AMVC 2006) of naar het doctoraat van Christophe Verbruggen, *Een sociale geschiedenis van het schrijversschap tijdens de Belgische belle époque* (Universiteit

Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2006.) Ook Maurits Coppieters schreef er over in zijn vierdelige schets over *Het Jaar van de Klaproos*: een cultureel-politieke mozaïek rond zijn geboortejaar 1920. Het thema komt veel aan bod in de biografie van de opstandige dichter Richard Minne (M.Daane, *De Vrijheid nog veroveren. Richard Minne, 1891-1965*)(2001). In de biografie van de einzelgänger Paul Pée vindt men eveneens boeiende verbanden (Eric Defoort, *Al mijn illusies bloeien*, 1991). Het zijn maar enkele voorbeelden, die prachtig materiaal bieden om dit sociaal netwerk in zijn daden en dromen verder te onderzoeken.

Momenteel werk ik aan de uitgave van twee oorlogsdagboeken: deze van Leo Picard (Antwerpen, 1888 – Gent, 1981), gestart te Gent op 7 mei 1914 en deze van August Balthazar (Gent, 1893 – Mariakerke-Gent, 1952), gestart op 5 april 1915 in het krijgsgevangenenkamp Soltau, nadien in Göttingen. De confrontatie van beide dagboeken verschaft een goed inzicht in de complexiteit van het fenomeen activisme. Leo Picard was met de groep Jong-Vlaanderen in Gent in de herfst 1914 betrokken bij de start van het activistisch avontuur. In februari 1915 aanvaardde hij Duitse steun voor het uitgeven van het dagblad *De Vlaamsche Post*, maar hij vertrok een jaar later naar Nederland na stijgende conflicten over de te volgen lijn. August Balthazar werd reeds in augustus 1914 krijgsgevangen genomen. Hij kwam uit de militante leiderskern van de Gentse Socialistische Jonge Wacht en hij was sinds 1909 tewerkgesteld in de socialistische Volksdrukkerij en sinds 1913 in het dagblad *Vooruit*. In het krijgsgevangenenkamp Soltau werd hij de woordvoerder van de Vlaamse eisen en verlangens, die botsten op onwil en onbegrip van de onderofficieren. Door zijn onafgebroken contacten met Anseele in het bezette land kreeg hij in het kamp grotere politieke invloed. Hij werd overgeplaatst naar Göttingen, het modelkamp dat o.m. moest dienen om de Vlaamse gevangenen in het activistische kamp te brengen.

In de literatuur vinden we meerdere verklaringen voor het ontstaan, de ontwikkeling en de gevolgen van het activisme. Zij lopen voor een groot deel samen met de uiteenlopende verklaringen over ontstaan en groei van het Vlaams- nationalisme, maar zij worden ook sterk bepaald door de betekenis, die men hecht aan de onmiskenbare buitenlandse steun aan het activisme. In vele studies heeft Lode Wils het sterkst de nadruk gelegd op deze buitenlandse invloeden, vooral van Duitsland natuurlijk, maar ook van Nederland[5]. Voor een beter begrip van de liberaal-vrijzinninge component van het activisme is dit van essentieel belang.

---

5 Het hoofdwerk van L. Wils, *Flamenpolitik en Aktivisme*, Leuven, Davidsfonds, 1974 blijft de basis voor onze analyse, maar voor de relatie met de Groot-Nederlandse gedachte verwijs ik naar zijn recente analyse in 'De politieke Groot-Nederlandse Beweging', in *Neerlandistiek in Contrast, Bijdragen aan het Zestiende Colloquium Neerlandicum*, Amsterdam, Rosenberg Publishers, 2007, pp.457-470.

De belangstelling voor de Vlaamse beweging in Nederland is van het eerste gemeenschappelijke taal-en letterkundig congres in 1849 doorheen de hele 19e eeuw beperkt gebleven tot enkele filologen en literatoren. Rond 1900 kwam daar een politieke factor bij, zeker ook gevoed door de grote betrokkenheid bij de Boerenoorlog in Zuid-Afrika, 1899-1902. Het Algemeen Nederlands Verbond, in Vlaanderen gesticht door de vrijzinnige atheneumleraar Hippoliet Meert in 1895 kreeg dan ook in Nederland sterkere steun en aanhang. In 1898 werd de hoofdzetel van het ANV verplaatst van Gent naar Dordrecht en naar 1914 klom het ledental in Nederland tot ca.8000. Terwijl de Vlaamse tak van het ANV vooral betrokken was bij de speerpunten van de Vlaamse strijd, vooral de strijd om de vernederlandsing van de Gentse universiteit vertrok de belangstelling van de meeste Nederlandse leden vanuit de belangen van de eigen natiestaat. De studies van Wils vooral hebben daarbij onze aandacht toegespitst op de correlatie met de Duitse oorlogspolitiek. Een voornaam doel van het Duitse Rijk in het Westen was de "Angliederung" van het veroverde België en van het neutrale Nederland. De inhoud en de strategieën van deze "Angliederung" waren uiteenlopend en zij wijzigden zich ook volgens de imperatieven van het oorlogsverloop, maar zij zijn steeds op de politieke agenda gebleven. Om Vlaanderen beter te lijmen vanuit Nederland en om Nederland te winnen met Vlaanderen als een lokaas werd Den Haag evenzeer als Brussel een belangrijk centrum voor de Duitse "Flamenpolitik". Zo kreeg de Groot-Nederlandse beweging ook een nieuwe dimensie met Duitse vertrouwensmannen zoals Frederik C. Gerretson (1884-1958). Met de hulp van Duits geld stimuleerde Gerretson het activisme vanuit Nederland, steunend op een netwerk van jonge, meestal vrijzinnige flaminganten, die hij in zijn Brusselse studentenjaren (tot 1911) had leren kennen. Daar hoorde o.m. Leo Picard toe.

Er schuilt een merkwaardige paradox in dit verhaal. Bij een deel van de Nederlandse elite uit liberale en calvinistische rangen was de sympathie voor het Duitse keizerrijk evenredig met hun afkeer voor het jacobijnse en lichtzinnige Frankrijk. Ook daarom werden prestigieuze politici zoals Abraham Kuyper(protestants) en Cort van der Linden(liberaal) in zekere mate voorstander van Vlaams zelfbestuur in een hersteld, maar verzwakt België. Uit deze elite kwamen dus meer Nederlanders met sympathie en belangstelling voor de Vlaamse beweging, ook bij protestantse dominees in België, zoals de vader van Derk Hoek – nog een compagnon van Leo Picard – in Brussel en vooral Jan Derk Domela Niewenhuis Nyegaard (1870-1955),sinds eind 1902 predikant in Gent. Gent was een belangrijk centrum voor het protestantse pastoraat. Ook hier liepen verschillende lijnen samen. Het virulente antipapisme van de protestanten vergemakkelijkte de contacten met het antiklerikale kamp in Vlaanderen. Veel burgerlijke antiklerikalen wilden niet te sterk vereenzelvigd worden met de radicale vrijdenkersbeweging. Zo had dominee Domela Nieuwenhuis contact met prominente flaminganten, zoals bij prof. Julius Mac Leod wiens kinderen bij hem catechese volgden. Maar zijn huis werd ook het verzamelpunt van de jonge intellectuelen van Jong-Vlaanderen. Dit werd hem trouwens

zeer kwalijk genomen door prof. Paul Fredericq, de Vlaamse liberale voorman en vrijmetselaar, die zich reeds in 1876 bewust had laten opnemen in de protestantse kerk en in 1898 zelfs lid werd van de kerkeraad. Domela's aanwakkerende steun aan deze jonge ultra-flaminganten hinderde Fredericq zo erg dat hij na 1904 nog zeer onregelmatig Domela's predikingen bijwoonde[6].

Met vijf excerpten uit het dagboek- Picard en vier uit het dagboek- Balthazar kunnen we –enkel ter illustratie – de denk- en droomwereld van deze jonge mannen aangrijpen om beter de tijdsgeest te vatten waarin het activisme ontstond.

Leo Picard (1888-1981) groeide op in een liberaal Antwerps onderwijzersgezin en hij volgde zijn oudere broers Hendrik (1883-1946, advocaat) en Antoon (1884-1949, arts) op in fel flamingantisch engagement dat ontstond op het Antwerpse atheneum en zich verder ontwikkelde op de Gentse en Brusselse universiteiten[7]. Alle drie waren ze actief in het Taalminnend Studentengenootschap 't Zal Wel Gaan of in het Brusselse Geen Taal, Geen Vrijheid en zij waren betrokken bij de dissidente studentenkring Ter Waarheid. Hendrik was in 1914 militair en geraakte met zijn regiment geïnterneerd in Nederland. Na de oorlog werd hij advocaat te Antwerpen waar hij verschillende zaken pleitte pro veroordeelde activisten, o.m. voor "ruwaard" Adiel De Beuckelaere. Antoon behoorde in 1915 tot de vrij talrijke groep artsen die zich bij het activistische kamp voegden[8]. Leo was een beetje de eeuwige student : na een eerste en onafgewerkte studieperiode aan het Antwerpse Rijkshogerhandelsinstituut begon hij in 1905 geschiedenis te studeren in Gent. Henri Pirenne werd zijn promotor, maar zijn thesis was nog niet afgewerkt bij het uitbreken van de oorlog. 1914 was voor hem ook een romantisch hoogtepunt : in de lente begon zijn verhouding met Martha Van Vlaenderen (1891-1984). Uit zijn dagboek blijkt zijn dolle verliefdheid en zijn grenzenloze bewondering voor Martha, dochter van een Vlaamsgezind katoenkoopman en oudere zus van Michel(1894-1965), die met Jan Oscar De Gruyter een toneelloopbaan opbouwde en met hem in het activisme terecht kwam.

Leo's politieke dromen staan bol van onrijpe onstuimigheid. Martha blijkt wat afstandelijker te staan van het directe politieke engagement, maar deelt die zelfde droomwereld. Zij was een jonge onderwijzeres, die verbonden was aan het meisjeslyceum dat als een zeer progressistisch en feministisch privé-initiatief was opgericht in 1907. Tot de oprichterskern behoorde Rosa De Guchtenaere, leerlinge van Isabelle Gatti de Gamond en actief lid van het ANV als secretaris naast voorzitter Hippoliet Meert. Na enige aar-

---

6 E.C. Coppens,_*Paul Fredericq*, Gent, uitg.Liberaal Archief, 1990, pp.83-98.

7 De biografische verwijzingen komen bijna allemaal uit de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 3 dln., Lannoo, Tielt, 1998 (verder aangeduid als NEVB).Voor Hendrik, Antoon en Leo Picard: NEVB, 2471-2474.

8 L. Vandeweyer, 'Taalstrijd en Volksgezondheid. De Eerste Wereldoorlog als breekpunt in de Vlaamse artsenwereld', in: *WT(Wetenschappelijke Tijdingen*),LXVI,2, juni 2007,pp.117-145(ihb 127-133).

zeling vervoegde zij in 1915 bij het activistische kamp[9]. De directeursfunctie van het nieuwe meisjeslyceum werd opgenomen door de geëerde en in Tübingen gepromoveerde professor klassieke talen Pierre Hoffmann(1851-1918). Hoffmann was betrokken bij alle nieuwe alternatieve levensstijlbewegingen : neo-malthusiaans, vegetariër, geheelonthouder, oprichter van de Gentse tak van de Internationale Orde van Goede Tempelieren[10]. In 1916 overhaalde von Bissing hem om het rectoraat van de vernederlandste universiteit te aanvaarden.

In mei 1914 steunden Leo Picard en zijn vrienden vooral op hun grote mentor, Julius Mac Leod om een nieuwe, zuiver Vlaamse strijdpartij op te richten. Bij het uitbreken van de oorlog wordt hij opgeroepen voor dienst in de Antwerpse Burgerwacht. Op 19 oktober is hij terug in Gent waar hij moet vaststellen dat Mac Leod een Belgisch loyale positie had ingenomen en elk pan-germaans standpunt verwierp. Hij week uit naar Engeland om aan de Victoria University te Manchester zijn befaamd biologisch onderzoek verder te zetten. Zijn jonge volgelingen vonden ten huize dominee Domela Niewenhuis nieuw voedsel voor hun radicale opvattingen. De primus onder hen, Marcel G.J.Minnaert(1893-1970) promoveerde net voor het uitbreken van de oorlog bij Mac Leod met de grootste onderscheiding. Het was nog, verplicht, in het Frans maar in maart 1913 schreef hij in het studententijdschrift *De Goedendag* : "...Wij voelen niets, absoluut niets voor België, waar we behandeld worden als slaven..."[11]. Hij stortte zich volop in het activisme en zocht na de oorlog refuge in Nederland, waar hij een briljante wetenschappelijke loopbaan opbouwde.Hetzelfde parcours werd gevolgd door de andere jonge dromers, die we in Leo Picards brieven zien opduiken : de ambtenaar Jozef Boulengier(1882-1954), de Nederlandse dichter-jurist Derk Hoek (1887-1976), de ingenieur Reimond Kimpe (1885-1970), de leraar Antoon J.F.Thiry (1888-1954), de advocaat Alfons Van Roy[12]. In hun antigevoelens waren ze eensgezind : tegen België van de Franstalige overheersing, tegen Frankrijk, meestal ook tegen Engeland. Over de andere opties waren ze nog verdeeld : Groot-Nederland, Groot-Duitsland....?

---

9 L. De Backer-De Vleeschauwer, *75 jaar Lyceum Gent. Het verhaal van een school*, Gent, 1983.
10 Over P. Hoffmann : NEVB, 1453-1454. Ook P. Tack, Professor P. Hofmann, *Gentsche Studentenalmanak T.S.G.'t Zal Wel Gaan*, 1895, pp. LXXVIII-LXXXVI (P. Tack werd later ook één van de activistische leiders).
11 L. Molenaar, *Minnaert, een leven lang leraar,* Universiteit Utrecht, 1998 (bij opening Minnaertgebouw op 5 maart 1998); zie ook NEVB, 2062-2063); over oom D.G. Minnaert, bij wie Marcel Minnaert opgroeide: M. Steels, *Geschiedenis van de het stedelijk onderwijs te Gent, 1828-1914,* Gent, 1978, pp.188-189.
12 Over Jozef Boulengier : NEVB, 572-573; over Derk Hoek, NEVB, 1452-1453; over Reimond Kimpe, NEVB,1716; over Antoon Thiry, NEVB,3062-3063; over Alfons Van Roy, NEVB, 2668; Herman Felix Wirth, NEVB, 3762-3763.

August Balthazar kwam uit een socialistisch gezind arbeidersgezin en was de eerste in de familie, die middelbare studies kon afwerken[13]. Wanneer hij begon te militeren in de Socialistische Jonge Wacht heerste er een nogal zenuwachtige sfeer bij Anseele en de partijleiding. Hendrik De Man stookte vanuit Leipzig de revolutionair marxistische oppositie aan. De Nederlandse kameraden hadden af te rekenen met de marxistische scherpslijperij van het weekblad *De Tribune* (opgericht in 1907), die in steeds heviger taal de "rechtse"politiek van de partijleiding aanviel. De volgelingen werden op het partijcongres van Deventer in februari 1909 buiten gegooid, maar daar waren nogal wat bekende intellectuelen en kunstenaars bij zoals Herman Gorter en wat later Henriette Roland Holst. In het eigen Gent moest Anseele afrekenen met een nieuw politiek offensief van zijn vroegere medestander, later bittere vijand Pol De Witte. Vanaf 1906 gaf De Witte het weekblad *De Waarheid* uit[14] Het trok veel jongeren en dissidenten aan en het werd ook een spreekbuis van de militante Vlaamse beweging. Heel wat jongeren, allen vrienden van Balthazar, werden door de marxistische en flamingantische actie aangetrokken : de beeldhouwer Jozef Cantré, de schilder Frits Van den Berghe, de dichter Richard Minne, schrijver Paul Kenis, Paul-Gustave Van Hecke... Bij velen was de invloed van de atheneumleraar René De Clercq zeer groot. Enkelen er van werden ook door het activisme aangetrokken. Balthazar zelf onderging zeer sterk deze marxistische en flamingantische invloed, maar hij kreeg ook het grote vertrouwen van Anseele. In krijgsgevangenschap en achteraf bleef dit vertrouwen ongeschonden hetgeen mee aan de basis lag van zijn snelle en invloedrijke politieke carrière.

Zijn oorlogsdagboek begon op 5 april 1915 in het kamp te Soltau. Onmiddellijk zijn we er geconfronteerd met een verscherpte taalstrijd.. Balthazars eerste notitie is een soort "profession de foi" : als socialist en loyaal Vlaming wil hij zich inzetten om in het kamp de opvoedende rol van de Vlaamse beweging verder te zetten, maar "kleinzielige, doch machtige personen" nopen tot een strijdende en eisende houding. In excerpt 2 (18 april 1915) krijgen we een concreter beeld van de anti-Vlaamse pesterijen. In de loop van 1916 wordt August Balthazar overgeplaatst naar het kamp te Göttingen waar de atmosfeer heel anders was. De Vlamingen kregen er infrastructuur en andere faciliteiten om allerlei activiteiten te organiseren : voordrachten, lessen, toneel, revue, koor, muziek, fotografie...Balthazar bleef er woordvoerder van de "passivisten", maar kreeg meer en meer te maken met de propagandaslag van de "activisten" met als spilfiguur Godfried Rooms (1893-1968 / NEVB2653-2654). Het derde en vierde excerpt handelen over hoog bezoek in het kamp : op 21 mei 1917 kwamen de activistische leiders August Borms, Raf Verhulst en Cyriel Rousseeu het kamp bezoeken. Balthazar hoopte ook het woord te kunnen nemen namens de loyale Vlamingen, maar het paste blijkbaar niet in de propaganda-opzet. Het

13 Over August Balthazar, NEVB,390 en *Dictionaire biographique des militants du mouvement ouvrier en Belgique*, t.I,A-B, EVO, Brussel,1995, p.61.

14 P. De Witte, *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden, 1848-1918,* (ed. H.Gaus en G. Vanschoenbeek), Kritak, Leuven, 1986,pp.289-292.

belette niet dat Balthazar sterk onder de indruk kwam van Borms' woorden ("...Veel heb ik in zijn rede kunnen toejuichen"...). De activistische leiders poogden dan Göttingen[15] verder uit te bouwen als propagandacentrum : Rooms werd naar Gent gestuurd om er de studenten militanter te maken en Cyriel Rousseeu bleef vanaf augustus 1917 permanent in het kamp als afgevaardigde van de Raad van Vlaanderen. Door het oorlogsverloop en de interne verdeeldheid en machteloosheid van de actvisten liepen deze pogingen dood. Toch hadden ze, ook bij August Balthazar, een blijvende en aanwijsbare invloed.

Fragmenten uit het onuitgegeven dagboek van Leo Picard

(met spellingsaanpassing door de auteur)

Fragment 1

Zaterdag 9 mei 1914

Acht uur gewerkt; om zes uur ben ik dan Martha gaan halen – na de les van De Saeger in 't meisjesatheneum – en heb een drie kwartiertjes met haar gewandeld.

's Avonds zitting met Mac-Leod. Enige kleinigheden afgehandeld. Mac-Leod zelf zal een brochure schrijven over De Nieuwe richting. Tiry over tweetaligheid in het onderwijs; ik over de vrijheid der talen volgens onze grondwet.

Mac-Leod is de meest oprechte en de klaarziendste van al de liberalen die ooit in België geleefd hebben. Zijn ideaal is: beter maatschappelijke organisatie door beter onderwijs. Er steekt nog altijd iets in van het ideaal der achttiende eeuwse verlichting: het gezond verstand voor alles! Maar verstand, zelfs een zo edel-klaar verstand als dat van Prof.Mac-Leod – is nog niet alles en de grote dingen groeien uit het hart al is 't waar dat zij 't licht van het verstand nodig hebben om groot te worden.

De poging van Mac-Leod om met ons een Vlaamse partij te stichten zal waarschijnlijk mislukken want het werk is te eenzijdig-verstandelijk aangevat. Toch zal dit werk niet – volstrekt niet! – nutteloos zijn en een groot resultaat is reeds dat Mac-Leod een nieuwe brochure uitgeeft. Hij is voor alle rechtgeaarde Vlamingen de meest gezaghebbende man uit het land: l'incorruptible.

Maar wie zal de man zijn die tegelijk het gloeiende hart heeft en het helderste verstand?

Die beiden – hart en verstand – zijn ook nodig tot het scheppen van de Geschiedenis van het Nederlandse volk, waar ik verleden donderdag met Martha over sprak.

Met haar ga ik zo haast mogelijk ten strijde voor ons Nederlandschap in België; en dat belooft alvast één vrucht: een leven van geestelijke passie, en dit saamgegoten wordt een leven van blijvende kracht en jeugd.

---

15 Göttingen, NEVB,1345-1347.

Fragment 2
Maandag 11 mei 1914

Ik sprak vandaag met Prof.P.Fredericq à propos van een artikel Klauwaert en Geus in het Volksbelang van gisteren. Verleden zaterdag sprak ik met J.Mac-Leod en donderdag voor acht dagen met Pirenne – naar aanleiding van het artikel van Van de Woestijne over het congres.

Mijn impressie is en die wordt van dag tot dag versterkt: van de Vlaamse Beweging komt er niets terecht; Vlaanderen blijft een tweetalig land; om nog wat te redden hoeven wij een eigen nationale partij tegen de verbelgisching, het ontstaan en de bloei van zo'n partij houd ik voor… bijna onmogelijk; alleen een gelukkig samentreffen van gunstige omstandigheden – een sterk gevoelende en denkende individualiteit, een bende jonge enthousiaste vrienden met enige flink werkende arrivisten er bij, een ernstige kentering in de bestaande partijen enz.... – God late het gebeuren… maar....

Wij zullen doen wat wij doen moeten: flamingant blijven tot het uiterste door alles heen voor eigen geestelijke vrijheid en voor betere sociale organisatie van 3.500.000 mensen.

Maar niet te veel deelnemen aan de eigenlijke strijd; die is zo neerdrukkend! Ons werk moet zijn: de geestelijk historische basis van de partij te bouwen. Daaraan zal Martha me helpen of toch steunen.

…

Fragment 3
Maandag 19 oktober 1914

Eindelijk terug te Gent! En gelukkig en sterk zullen ze moeten zijn die er mij binnenkort weer uit halen.

En toch ook hier is 't triestig: het regent, fijne motregen, de hele avond al en hier, als overal, als te Antwerpen voelt men loodzwaar wegen de overheersing van het geweld. Morgen, 20 oktober, had de rentrée solennelle moeten plaats grijpen; doch er liggen Duitse soldaten in onze Alma Mater.

Toch wil ik mij verheugen in de kracht van het jonge volk dat geheel ons oud Europa misschien hernieuwen zal. O, konden wij als Nederlanders mogen meewerken aan die hernieuwing door 't Germanendom.
Maar van ons Nederlandschap zal wel niet veel meer overblijven, ook niet in geval de Verbondenen het nog winnen.

Wanneer de Duitser of een nog vreemdere meester hier heersen blijft, dan wil ik mij geheel van het publieke leven afwenden en samen met Martha, afgezonderd, ommuurd door liefde, beschermd door onze trots, samen een zo geestelijk mogelijk leven opbouwen in eigen interieur.

…

Fragment 4

Woensdag 21 oktober 1914

Vanmorgen bij Van Houtte: die vertelt niets bijzonders, slechts de praatjes van de straat. Aan een schending der Belgische neutraliteit door de Belgische regering zelf zoals op een, in Frans gestelde gele plakbrief door de Duitsers wordt beweerd, gelooft hij niet.

Na de middag bij M.Minnaert. Deze is heftig Duitsgezind, vol bewondering. Wanneer de bondgenoten het winnen dan is het een overwinning van een wilde horde, sterker in getal dan het wetenschappelijk georganiseerde leger. Doch, ook onder Duitse overheersing zou hij flamingant blijven. Minnaert zag Alphons Van Roy te Aardenburg; die laatste wil wel aannemen dat de Belgische regering ons verkocht heeft, hij blijft echter erg anti-Duits; zegt o.a. dat de Duitsers door hun te veel aan techniek de poëzie van de oorlog hebben weggenomen.

Om half vier bij Pirenne; gele plakbrief is slechts leugens; Le peuple allemand s'est discrédité en Europe; hij zal al zijn Duitse diploma's en eretekens terugzenden: hij gelooft wel – doch niet zo sterk als Van Houtte – in de eindzegepraal der bondgenoten; België zal er cimenté uitkomen en een der merkwaardigste landen van Europa worden; zich economisch weldra heropbeuren en alom door sympathie gesteund een enige rol kunnen spelen.

Ikzelf voel mij toch steeds aan de Germaanse kant, ben beschaamd dat geen enkel flamingant heeft durven spreken en gelukkig dat men 't tenminste in Transvaal heeft gedaan.

Het Duitse volk is een jong volk. Zijn oorlog is wel geen verdedigingsoorlog, maar ook geen verovering, 't is een uitzettingscrisis.

't Tragische is dat een volk dat een nieuwe zending brengt misschien zijn werk verijdeld zal zien worden door een samenspanning van 't oudere Europa met het halfaziatische Rusland + kaffers en Indiërs.

Duitsland is de laatste troef van Europa. 't Ideaal zou zijn voor ons Nederlanders te worden en als zodanig in goede vriendschap en zelfs in sterk verbond te leven met Duitsland.

In geval van Duitse overheersing wordt er één of twee geslachten opgeofferd. Ik zelf zou mij dan slechts kunnen terug trekken maar ('t is een formuul) maar mijn zoon zou 'k met welgevallen officier zien worden in 't Germaanse heir. Onder Duits regiem geen flamingantisme meer: ter wille van mooiere toekomst enige jaren treurnis.

Doch België zal wel België blijven en wij flaminganten zullen het moeilijker hebben dan ooit. Doch, toegegeven, mee wegzakken in de poel der latijnse douceur de vivre die slechts fadeur is, dat nooit! Une douce vie? Het leven moet heftig zijn om schoon te zijn en dit kan het slechts door geestelijke gepassioneerdheid.

Het mooie eind is niet de vrouw. Dit is slechts het begin en samen gaat men ter wereldverkenning uit.

Allerlei buitensporige geruchten over Frans-Engelse zegepralen doen de ronde. In de N.Rotterd.Courant van gisteren (Ochtendblad) die ik kocht bij Dobbelaere – Vlaanderenstraat, staat van dat alles niets. Minnaert zegt ook dat volgens hem de Hollanders meestal Duitsgezind zijn; dat Meert zich niet uitspreekt, doch steeds heftig anti-Frans is geweest en dat Paul Fredericq woedend is op de Hollanders omdat zij ons niet helpen tegen het Duitse militarisme. Mac-Leod had hem gezegd dat nu het ogenblik gekomen was voor de Vlamingen, dat het uit moest zijn met Pan-Germanisme en dat Duitsland in de laatste jarern aan 't vervallen was. Mac-Leod droeg Belgisch lint en Vlaamse leew.

Pirenne ook vindt l'Allemagne en décadence depuis une quinzaine d'années. Hij vindt ook dat dit volk door leugen ondermijnd wordt en dat het geen begrip meer heeft de l'honneur. 'Ils ne comprennent pas même pourquoi nous avons tenu notre parole et défendu notre neutralité…'

Over de Boeren spreekt hij met een zekere minachting 'Enfin ces gens vont se chamailler là'.

Over de gele affiche 'Ils semblent croire que la Belgique aussi est un pays d'absolutisme car même si notre roi s'était lié à l'Angleterre cela ne signifierait rien. C'est notre parlement qui a décidé la guerre.'

Dit lijkt mij vanwege een historicus als Pirenne een naïeve overschatting van het parlement.

Van Minnaert: te Waelhem zou men de witte vlag gehesen hebben om daarna te gemakkelijker op de vijand te schieten.

Te Melle zaten er op een ambulancie (een klooster?) valiede en nog steeds vechtende soldaten.

Te Leuven zouden 200 studenten vanuit een lokaal der hogeschool geschoten hebben.

Een Brusselse infirmière verzekerde hem dat zij Duitse soldaten verpleegd had met brandwonden veroorzaakt door kokende olie die de burgers te Visé op de soldaten uitgoten.

Fragment 5

Maandag 7 december 1914

Vanmorgen door een triestige regen naar Morel – daar les. Dan naar de bibliotheek: …. Plan opgevat toch een artikel over de Belgische neutraliteit te publiceren, ten minste, als de litteratuur voldoende voorhanden is te Gent.

België's neutraliteit is, meen ik, een Engels fort op het vasteland. Die neutraliteit is ook een gebrek aan onze onafhankelijkheid of liever zo: de Belgische onafhankelijkheid is een onvolledige: de neutraliteit was een begrenzing.

De Zwitserse neutraliteit is bekrachtigd.

De Belgische opgelegd.

Het verdrag der 14 artikelen was een maatregel tegen Frankrijk, sinds 1870 is het karakter van dit verdrag geheel veranderd.

In de dertiger jaren hebben de mogendheden zich verenigd tegen Frankrijk om die neutraliteit.

In 1914 zullen de mogendheden Engeland en Rusland zich met Frankrijk verenigd hebben om die neutraliteit te herwinnen of haar ten voordele van Frankrijk en Engeland te doen ten onder gaan.

Na 't diner ben ik bij Dominee Dirk Hoek gaan uithalen – samen naar Wirth geweest (Presse Buro, Nederkouter).

Wirth zeer Nederlands gezind maar eerst Germaan. Vlaanderen – indien ingelijfd – wordt echter – zo verzekert hij ('dit kan ik je wel op een briefje geven') – geheel Nederlands en weldra Bondsstaat, na een overgangsperiode.

Fredericq had geweigerd hem te ontvangen.

Hij, Wirth wil met ons in relatie blijven; hij zal trachten, dit is sinds lang zijn idee – een departement voor Vlaamse belangen in de burelen der administratie van het tot hier toe nog maar bezette land – in te richten.

Hij vroeg ons of we zouden bereid zijn in zulk een bureau dienst te nemen. Hoek zei ja. Ik heb niet geantwoord doch meen ook: ja. Dan met Hoek naar Minnaert gegaan.

Hoek bij Minnaert gelaten en naar Martha gegaan. Haar mijn dag verteld. Zij vreest wel dat iets van al de politieke questies ons geluk zou kunnen komen storen. Maar wat een geluk zou 't zijn met haar als mijn vrouw Vlaanderen te zien herworden tot wat het zijn moet: de voorwacht van 't Germanendom.

Mee te werken aan een grote daad, door haar gesteund.

O, ik dorst naar een daad, en 'k wil haar tot mijn vrouw: niet langer een lief meisje maar eindelijk mijn goede vrouw.

Maar eerst de daad waardoor ik haar winnen zal!

Dan naar de zitting in café 'De Nederlanden'.

Lange discussie over wat 't best zou zijn: aansluiting bij Holland of inlijving bij Duitsland.

Minnaert is voor de eerste oplossing. De andere (Dominee, Boulangier, Rens, Kimpe, Thiry, Hoek en ik) voor de inlijving.

Mijn argumenten:

1° eerst het katholicisme, dat in de nieuwe Nederlandse staat een overwegende rol zou spelen

2° de franse geest (zoniet de taal) zou in 't Noorden een veel grotere rol spelen dan vroeger

3° de Europese kwestie van middenstaat wordt door die oplossing niet geheel opgelost. Zelfs zonder het Walenland, blijft de aldus nieuw gevormde Nederlandse staat een veld voor anti-Germaanse kuiperijen.

De goede weg is, volgens mij eerst inlijving en dan met alle kracht verdrijving van het Frans; dan moet er gewerkt worden om Holland, Zweden, Noorwegen en Denemarken met Duitsland te verenigen in één grote Germanenbond; en zo kan dan Vlaanderen, eerst geheel Vernederlandst op een min of meer federatieve wijze met Holland verenigd worden.

Werd in die vergadering beslist:

Dominee zal trachten in een Hollandse Revue een artikel te plaatsen over de verschillende Europese plannen die nu zowat overal voorkomen. Hoek zal oud-ministers Colyn en Kuyper op de hoogte brengen van onze wensen en vragen dat zij hun invloed in Duitsland ten onzen gunste gebruiken.

Te Antwerpen en te Brussel zal men trachten soortgelijke kringetjes als hier te Gent bijeen te krijgen.

Voor volgende maandag moet ieder eens nadenken over een kort Duits geschrift over de Vlaamse beweging, dat wij zullen uitgeven.

Na die zitting heb ik heerlijk zitten praten met Thiry, Kimpe en Hoek, dan met Kimpe en Hoek en enfin met Hoek alleen, heerlijk intiem over ons treurig lot van in een katholiek België geboren te zijn: over de individuele kant der nationale zaak.

Nu nog dit: toen ik aan Martha zei dat, moest ik ooit in Duitse dienst treden dit wel allerlei moeilijkheden zou kunnen meebrengen, zo bijvoorbeeld last met haar papa, toen had zij er direct wat op gevonden: je zoudt kunnen vertellen dat je slechts taalman bent.

De vrouw is steeds slim!

Fragmenten uit dagboeken van August Balthazar (krijgsgevangene te Soltau en te Göttingen)

(met spellingsaanpassing door de auteur)

Fragment 1 (Soltau)

5 april 1915:

Het spijt me nu werkelijk dat ik mijn dagboek niet meenam uit Brussel en voort onderhield.

Hoe erg voel ik nu de behoefte aan iets dat ik, telkenmale als ik het nodig heb, kan raadplegen!

Maar het scheen me dat bij het begin van mijne gevangenschap, het leven hier zóó eentonig zou zijn, dat ik werkelijk nooit een dagboek nodig zou gehad hebben om mijn geheugen op te frissen. Ik heb me bedrogen. In den beginne verschilden inderdaad de dagen niet veel van elkaar. Maar dat is – ik zeg maar gelukkiglijk – zoo niet gebleven. En heden kan ik me weer, zoals in mijn vroeger leven, bij het aanbreken van elke nieuwen dag afvragen: 'Wat brengt die me nu?'.

Inderdaad, de Vlaamse beweging, waarvan ik hier in het kamp de spil ben, heeft, door de schuld van kleinzielige doch machtige personen, nevens haar opvoedend ook een strijdend karakter aangenomen. Ik kan me er op roemen alles gedaan te hebben wat mogelijk was om zulks te beletten. En ik kan dan ook met fierheid zeggen, dat het dank aan mij is dat die strijd geen grotere omvang nam en neemt. Ik meen dat het ongepast is hier of elders, nu of later een rassenstrijd te doen ontstaan of aan te wakkeren en dat we hier in onze ballingsoord geen tafereel van tweedracht en onderlinge haat mogen opleveren aan onze vijanden, aan wiens grillen we op dat ogenblik onderworpen zijn.

Ik voel heel goed de zware verantwoordelijkheid die op mijne jeugdige schouders weegt. Ik behoor tot ene Partij die een hardnekkige en juiste strijd achter den rug heeft tegen ons Gents kleinzielig flamingantisme. Ik zal me waarschijnlijk bij mijn terugkomst in België, voor mijn daden hier in het kamp, niet alleenlijk te verdedigen hebben tegen mijn vijanden, maar wellicht ook tegen eigen partijgenoten en vrienden.

...

Fragment 2 (Soltau)

18 april 1915

...

De vergaderingen van het bestuur onzer Vlaamse organisatie zijn ons verder onmogelijk gemaakt. Nadat men over een paar weken het 8e linie gedeeltelijk weggezonden had, omdat het het regiment is met het grootste getal Vlaamsgezinden, komt men nu het overblijvende gedeelte gans uiteen te rukken. Midy (?) heeft men met zijne mannen midden de soldaten gelegd, zodat het ons onmogelijk is daar nog vergaderingen te houden. Men ging zelfs zoover hem de tafel, waar hij de liederen op aftrok en schrijfwerk verrichtte, af te nemen. Voetstappen bij Lorigat (?) aangewend bleven tot hiertoe vruchteloos. Aan Lorigat (?) gaf ik heden middag een lijstje der barakken, waar de oversten weigeren de mededelingen in het Vlaams te doen.

Fragment 3 (Göttingen)

21 mei 1917

Het verwachtte bezoek is aangekomen. Zondag rond 10u. 's morgens landden W.Borms, Raf Verhulst, alias [...], en Rosseau in het kamp aan.

Om 11u. werden ze ontvangen in de thee-barak, waar W.Borms een kleine aktivistische meeting hield. Vele passieven waren, evenals ik, uitgenodigd geworden. We meenden dat we ons in een ietwat moeilijker toestand zouden bevonden hebben. We gingen de inrichters vinden en zeiden hen, dat het wenselijk was ook de passieven een woordje te laten zeggen, als de ontvangst werkelijk plaats vond van aktivisten tot aktivisten. Men zei ons dat ze ontvangen werden als landgenoten op bezoek.

Men vroeg me echter in welke zin ik zou spreken. Ik maakte mijn standpunt als volgt kenbaar: 'Ik ben passief en mijn overtuiging is oprecht. Gij zijt aktivist en ik neem a priori aan dat de uwe ook oprecht is. Ik heb eerbied voor alle mensen die niet denken zoals ik. Gij handelt uit liefde tot het land en het volk, ik ook. Hoe zouden we dus aan elkaar geen eerbied verschuldigd zijn! Het is voor mij geen reden u te veroordelen, omdat mijn regering u veroordeelt. Ik begrijp uw strijd, maar sta niet in uwe rangen.'

Dit scheen een geheel goede indruk te maken en hadden de inrichters diplomatisch genoeg geweest om me die woorden te laten herhalen, dan zou de indruk in het kamp zeker uitstekend zijn geweest.

De welkomstrede van Rooms was niet aktivistisch, maar Borms'antwoord was het daarom des te meer. Nu, we zijn in de laatste tijden aan meer dingen gewoon geraakt.

Fragment 4 (Göttingen)
22 mei 1917

't Was heden een dag van grote betekenis in de krijgsgevangenschap te Göttingen. Borms zou vandaag zijn rede houden over de Vlaamse aktivistische beweging op dit ogenblik.

Ik begrijp nu heel goed diens strijd en voel er zelfs veel sympathie voor, al ben ik het niet geheel en al eens met de middelen. Want ons doel, van passieven en aktivisten, blijft toch immers hetzelfde.

Borms gaf me de indruk het oprecht te menen. Hij dwingt me eerbied af en is ook te eerbiedigen. Veel heb ik in zijn rede kunnen toejuichen. Daar waar hij zei dat meer dan waarschijnlijk onze regering schuld heeft aan de oorlog door die systematische 85-jarige verfransing, dat zeker Duitsland wantrouwig moest aankijken, gaf ik hem ten volle gelijk. 't Is ook zonneklaar.

'The making of Flemings (and Walloons)' [16]

Harry Van Velthoven

De Belgische natievorming en de Vlaamse beweging (VB).

E. Witte heeft in 'De constructie van België (1830-1847) uiteengezet hoe de politieke, financieel-economische en culturele elite aan de uitbouw van een Belgisch-nationaal gevoel werkte. Naast en boven een lokale identificatie moesten de inwoners van de nieuwe staat zich ook Belgen gaan voelen[17]. Tot de natievormende factoren behoorde een homogeniserende eenheidstaal. Het Frans werd de hoge statustaal, de taal van de revolutie, de taal van de beschaving (geassocieerd met vooruitgang en moderniteit), de internationale taal. Bijgevolg diende een goede patriot het Frans als overkoepelende standaardtaal te aanvaarden, met daaronder op gelijk niveau Vlaamse en Waalse dialecten. De kennis van het Frans werd de voorwaarde tot volledig burgerschap, zoniet was geen sociale integratie of promotie mogelijk.

De VB wilde de taalrechten van de Vlaamse bevolking verdedigen. In eerste instantie gebeurde dat vanuit een Belgisch-patriottische bezieling, ook wegens de externe dreiging vanuit Frankrijk tot 1870. Via het ijveren voor de Vlaamse taal wilde ze België meer Belgisch maken. Tegelijkertijd werd echter een proces in gang gezet dat een aanvullende identificatie mogelijk maakte: de verbeelde gemeenschap 'Vlaanderen' en het bestaan van een 'Vlaams volk'.

Voor het eerst kreeg het begrip 'Vlaanderen' een ruimere invulling dan het vroegere graafschap en groeide het bewustzijn van het bestaan binnen België van twee 'stammen' of 'rassen'. Naar analogie met het 'Belg zijn' werd al evenzeer verwezen naar een eeuwenoud Vlaams volk dat uit zijn slaap moest worden gewekt. Geïnspireerd door Herder was het voornaamste kenmerk ervan echter de taal, de ziel zelf van het volk. Vandaar de leuze: 'de taal is gans het volk' en een essentialistische invulling vanuit de notie 'volksaard'. Maar hoe moest die verder worden ingevuld? Twee ideologische interpretaties kwamen tegenover elkaar te staan. Ze vielen samen met de polarisering tussen een katholiek en een liberaal natieproject. 'Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus' kwam tegenover 'Klauwaard en geus' te staan.

---

16 Naar A. Zolberg, 'The making of Flemings and Walloons: Belgium 1830-1914', in: *The Journal of Interdisciplinary History*, V, n° 2, 1974, pp. 179-235. De basisanalyse steunt voornamelijk op E. Witte en H. Van Velthoven, *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*, Brussel, VUBpress, 1998; H. Van Velthoven, *De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden*, Kortrijk-Heule, 1982; IDEM, *Vlaamse en sociale machtsstrijd in België, gekonkretiseerd in de wetgeving (1894-1914)*, VUB, doctoraal proefschrift, 1980. Recente theorievorming inzake nationalisme werd erin verwerkt.

17 E. Witte, 'De constructie van België 1828-1847', in *Nieuwe Geschiedenis van België, I, 1830-1905*, Tielt, 2005, pp. 27-235.

Kortom, de Vlaamse strijd kreeg twee dimensies: extern de gemeenschappelijke strijd tegen de Franseentalige natievorming en de confrontatie tussen een hoge en een lage statustaal; binnen de VB zelf de strijd om ideologische dominantie tussen concurrentiële Vlaamse subelites over de inhoud van het Vlaams natieproject. Het plaatste de VB ook in het spanningsveld tussen traditionalisme en moderniteit. Aan de ene kant werd de VB de resultante van een moderniserende samenleving wegens de sterke uitbreiding van de taalgevoelige tertiaire sector. Aan de andere kant werd het Vlaams een traditionalistisch instrument om vooral het Vlaamse platteland en de kleine steden af te schermen tegen factoren die met de moderniteit en met het Frans werden vereenzelvigd: liberalisme, socialisme, ongeloof, zedenverwildering...De aloude katholieke Vlaamse volksaard en het gezonde Vlaamse volk moesten tegen de Franse taal en onvlaamse ideeën worden beschermd. Vanuit die visie vielen, zoals ook elders in Europa, taal en godsdienst samen[18]. Maar ook 'het' katholieke flamingantisme bestond niet. In de steden heerste een andere mentaliteit. Zo zou de Nederduitsche Bond van Antwerpen, de belangrijkste Vlaamsgezinde katholieke groep en de motor naar de taalwetgeving voor Wereldoorlog I, rond 1893 weigeren om bij de traditionalistische Vlaamse Katholieke Landsbond (1891) aan te sluiten. De Bond werd integendeel de steunpilaar van het neutrale Nationaal Vlaams Verbond (1891), waartegen die Landsbond was opgericht.

Verder kan men goed het schema van M. Hroch met betrekking tot nationale bewegingen volgen: culturele fase, politieke fase, massafase[19]. Tijdens de letterkundig-culturele fase werd geopteerd voor een eenheid van spelling en schrijftaal met Nederland. Zo werd de richting aangegeven voor de evolutie van de Vlaamse dialecten naar een aanverwante en homogene cultuurtaal, die het Nederlands werd. Het werd in België de aanzet tot de ontwikkeling van een concurrerende standaardtaal met het Frans. Vanaf 1857 volgde een politieke fase: de strijd voor de erkenning van een Vlaamse subnatie. Dat gebeurde door het afdwingen van een beschermende taalwetgeving, waardoor in Vlaanderen naast het Frans ook het Nederlands voor een aantal materies officieel werd erkend. Hoewel het in essentie om taalfaciliteiten voor Fransonkundigen ging, waardoor aan het meest schreeuwende onrecht een einde kwam, luidde dit wel het einde in van de illusie dat België een louter Franstalige natiestaat was. Door de taalwetgeving werd 'Vlaams België' erkend en werd voor het eerst een regionaal onderscheid gemaakt[20].

---

18 L. Wils wijst er in zijn publicaties op dat dit ook gold voor Bretoense, Baskische e.a. bewegingen; zie E.J. Hobsbawm, *Natie en nationalisme sedert 1780*, Amsterdam, 1994, p. 155.

19 M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge, 1969, pp. 23-24.

20 E. Gubin & J.P. Nandrin, 'Het liberale en burgerlijke België 1846-1878', in: *Nieuwe Geschiedenis van België, I, 1830-1905*, Tielt, 2005, pp. 64-66.

De belangrijkste taalwet was deze van 1883, omdat hij tegemoetkwam aan één van de cruciale eisen van een nationale beweging, zoals E. Hobsbawm aangaf[21]. Voor het eerst werd het Nederlands in het 'secundair' (rijks)onderwijs als officiële voertaal van vakken aanvaard (zowat 1/3 à 1/4 der uren) en dus als gelijke standaardtaal erkend. Dat was vooral belangrijk omdat de flaminganten van het onderwijs de speerpunt tot 'nationale' ontvoogding zouden maken. De wet kreeg een dubbele scharnierfunctie: precedent voor een gelijkaardige wetgeving met betrekking tot het katholieke middelbaar onderwijs én opstap voor eisen inzake universitair onderwijs. Ook voor die laatste eis zouden de katholieke flaminganten inzake Leuven via de omweg van een rijksuniversiteit moeten gaan.

De eerste taalwetten werden bijna eenparig aangenomen, in nationaal-Belgische consensus. Dat kwam omdat zij in de bespreking waren uitgehold en omdat Brussel qua taalstatuut van Vlaanderen werd losgehaakt. Bovendien zouden de meeste taalwetten slecht worden toegepast. Vooralsnog bleef de Vlaamse kwestie een thema van ondergeschikt belang. Het leek er trouwens op dat het flamingantisme onder het cijnskiesstelsel dicht bij de limieten van zijn politieke macht zat.

Naar een massafase?

VB en arbeidersbeweging

Bij de eerste verkiezingen met mannelijk algemeen meervoudig stemrecht (MAMS) in 1894 was het aantal kiezers vertienvoudigd. In Vlaanderen verwierven een paar miljoen Fransonkundigen voor het eerst stemrecht. De facto hield dat de erkenning in van de volkstaal. Voortaan was dit voor alle partijen de enige mogelijkheid om propaganda te voeren. Vlaamse centenbladen en Vlaamse sprekers werden onmisbaar. Potentieel kreeg de VB een massabasis en nieuwe groeimogelijkheden. Het is ook de vraag stellen naar de relatie tussen VB en de nu politiek in de natie opgenomen arbeidersbeweging. Konden ze elkaar versterkend vinden, organisatorisch en/of programmatisch in functie van een versnelde en essentiële taalwetgeving?

Dat was in deze fase nog niet het geval. Zowel socialisten als christendemocraten waren nationaal-Belgisch georganiseerd en hadden andere prioriteiten. Het Vlaamse socialisme in globo zou aan de Vlaamse kwestie geen eigen interpretatie geven en de

21 E.J. Hobsbawm, *op.cit.*, p. 154; zie ook J. Delwaide, 'De natie als constructie. Het geval België', in: *Acta Politica*, 1996-1, p. 69.

taalstrijd als aspect van de klassenstrijd in Vlaanderen niet activeren. Het was op zoek naar bondgenoten voor de volledige democratisering van het kiesrecht en vond die niet bij de flaminganten. De kansen op osmose tussen christendemocratie (in de vooroorlogse betekenis ervan) en katholiek flamingantisme leken veel beter: de vorming van een Vlaamsgezinde christendemocratie die dan aan de basis zou hebben gelegen van de verdere taalwetgeving, zoals L. Wils sinds 1961 verdedigt. Zo ver kwam het echter niet, behalve in een zich afscheurende daensistische beweging.

Het belette niet dat in Vlaanderen de christendemocratie en het socialisme volbloed Vlaams waren, ook al omdat het de enige taal was die hun achterban sprak. In zijn onderzoek wijst M. Van Ginderachter er trouwens op dat ook het Gentse socialisme mee de Vlaamse verbeelde gemeenschap uitbouwde in plaats van die te bestrijden zoals Leuvense historici poneerden[22].

Naar een eerste massamobilisering

Maakt men de balans op na de eerste verkiezingen met MAMS in 1894, met behoud van het systeem van absolute meerderheid, dan was de katholieke cijnselite er in Vlaanderen niet alleen in geslaagd het socialisme en het liberalisme blijvend uit te schakelen (de katholieke partij behaalde alle 72 zetels alsook de 18 zetels van het arrondissement Brussel), maar ze had ook succesrijk de emancipatiedrang van de katholieke middenklasse opgevangen: in 1894 slechts 12 nieuwkomers (16.5%). Zowel de christendemocratie als het katholiek flamingantisme telden slechts een handvol verkozenen. Bij de grote regeringsmeerderheden, van 56 tot 72 zetels, was hun greep op de politieke besluitvorming beperkt.

Toch zou de democratisering van het kiesrecht een fundamentele ommekeer in de werking van het parlement veroorzaken. Dat bleek én uit het groeiende aantal Vlaamse eden bij de inzwering én uit de toename van het Vlaams spreken in de Kamer. Tot dan was dit slechts sporadisch gebeurd. Pas in 1888 had Coremans de eerste toespraak in het Nederlands gehouden. Vanaf 1894 moest men echter met de mogelijke verkiezing van Vlaamseentalige arbeiders of boeren rekening houden, hetgeen ook zou gebeuren. Het nieuwe parlement zag zich nu voor twee fundamentele vragen gesteld, die in principe de hele francofone en natievormende ideologie sinds 1830 ter discussie stelden. Primo, kon men nog volhouden dat het Vlaams (het Nederlands) een dialect was op het niveau van het Waals of was het gelijkwaardig met het Frans? Secundo, was het dan voortaan wenselijk dat parlementsleden en openbare ambtenaren de twee talen zouden beheersen?

Er waren reeds schermutselingen geweest. Vooral de pas verkozen Waalse socialisten reageerden scherp tegen het Vlaams spreken, zeker als daarin hun ideologie werd

22 M. Van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgisch socialisme voor WO I,* Tielt, 2005.

aangevallen. Zij vonden dat alleen aanvaardbaar als het om Fransonkundigen ging en dreigden desgevallend Waals te spreken. Dat werd aan Vlaamse kant principieel afgewezen. Maar het bleef voor de Vlaamsgezinden schipperen tussen enerzijds hun recht en anderzijds het willen overtuigen van Franseentalige collega's. Een dilemma dat zou voortduren tot de simultaanvertaling van 1936. In de Kamer zou het Vlaams spreken toenemen van 2.51% in 1899-1900 tot 10.16% in 1909-1910 en 31.42% in 1919-1920 (MAES en 5 Vlaams-nationalisten). In de Senaat zouden tot 1914 maar 7 toespraken in het Nederlands worden gehouden[23].

De gelijkheidswet zou de gemoederen hoog doen oplaaien. Op zich was de draagwijdte ervan beperkt. Tot dan werden de wetten uitsluitend in het Frans gestemd en had alleen de Franse taal een rechtsgeldige waarde. De in maart 1898 gestemde wet voorzag, met het oog op Fransonkundigen, voortaan in de principiële gelijkwaardigheid van beide talen in officiële wetteksten. Aanvankelijk leek niets een communautaire rel te voorzien. In november 1896 had de Kamer in nationale samenhorigheid het wetsvoorstel goedgekeurd, op 3 Waalse katholieken en 1 Waalse liberaal na (29 Waalse afgevaardigden voor). Maar de Senaat besliste er anders over: alleen de Franse tekst bleef rechtsgeldig, het Nederlands behield slechts de waarde van een officiële vertaling. De Kamer maakte dit opnieuw ongedaan, ditmaal gevolgd door de Senaat. In de Kamer was de nationale consensus echter verdwenen. Negentien Walen zouden ditmaal tegenstemmen, nog 21 voor (dank zij 16 Waalse socialisten, die quasi in groep consequent bleven).

Tijdens de discussie kwamen inzake patriottisme twee opvattingen tegenover elkaar te staan. Aan Franstalige kant bleef men dezelfde taalideologie als tijdens het cijnstijdperk hanteren: het bestaan van twee nationaliteiten in België vormde oorzaak van verdeeldheid, wat werd verholpen door van het Frans het nationaal cement en de voertaal van de ontwikkelde Belgische elite te maken. Elke aantasting daarvan werd als een gevaar voor de natie voorgesteld, gelijk aan incivisme en een gebrek aan patriottisme, een smet op het erfgoed van 1830. Daartegenover verdedigden een aantal Vlaamse parlementsleden het standpunt dat 'un Belge complet' de twee talen moest beheersen, anders was hij maar een halve Belg. Het patriottische ideaal ter versterking van de Belgische nationaliteit moest tweetaligheid zijn, dit als antwoord op de beschuldiging van incivisme. Overigens had Coremans voordien reeds in Vlaamsgezinde kringen duidelijk gezegd dat volgens hem Vlaamseentaligen het parlementair mandaat onwaardig waren. In de gegeven context was dat een erg elitair standpunt, maar daarmee was de kwestie wel scherp gesteld.

De stemming van de gelijkheidswet was een primeur in verschillende opzichten. Het betrof een nationale wet, die niet alleen voor Vlaanderen was bedoeld, en waarbij de taalkwestie nooit eerder België zo diep had beroerd. Voor het eerst zou de Vlaamse bewe-

23 P. Doms, 'L'emploi des langues dans les Chambres législatives en Belgique', in : *Res Publica*, 1965-2, pp. 133-136.

ging erin slagen langdurig en massaal te mobiliseren via petities, meetings en manifestaties tot op het platteland, culminerend in een grote betoging te Brussel (Schaarbeek). Het thema van de 'gelijkheid van burgers', onderuitgehaald door een aristocratische Senaat, sloeg aan. Men wenste geen Belgen van tweede klasse meer te zijn en eiste volwaardig burgerschap op. Ideologische geschillen moesten wijken voor dit gemeenschappelijk Vlaams-nationaal belang. Aan Waalse kant lanceerde de genese van de wet opnieuw de Waalse beweging. Men vreesde de uitsluiting van eentalige Walen en riep dan om 'bestuurlijke scheiding'. Hoewel het bij de gelijkheidswet voornamelijk om een praktische aanpassing van het parlementaire werk ging, betekende deze confrontatie een communautair kantelmoment. De 'job competition' tussen etnische groepen begon naar een centrale plaats op te schuiven.

Evenredige vertegenwoordiging (E.V) en gewijzigde machtscontext

De invoering van de E.V. vanaf de verkiezingen van 1900 voorkwam de mogelijkheid van een verdere polarisering tussen een katholiek Vlaanderen en een antiklerikaal Wallonië, waardoor het politieke draagvlak van het unitaire België werd versterkt. Voortaan zouden de drie partijen in beide landsgedeelten en in het arrondissement Brussel van een parlementaire vertegenwoordiging verzekerd zijn.

Voor Vlaanderen betekende dat een fundamentele wijziging qua politiek personeel. Gedurende decennia had de katholieke partij over een monopolie beschikt. In 1900 behield ze 54 van de 72 zetels en moest ze er 18 aan de oppositie laten: 14 aan de liberalen, 3 aan de socialisten en 1 aan de daensisten. In het parlement verloor het katholiek flamingantisme zijn alleenrecht inzake de verdediging van de taalgrieven, terwijl in alle partijen conflicten daarover open en bloot kwamen te liggen.

De katholieke regeringsmeerderheid hield stand, maar brokkelde van 1902 tot 1910 bij elke verkiezing af, van 26 tot nog 6 zetels. Vanaf circa 1904 werd de conservatieve regering bijgevolg afhankelijk van de steun van een handjevol christendemocraten of katholieke flaminganten, terwijl ook haar Waalse vleugel aan betekenis won. Daardoor kwam zowel de sociale als de Vlaamse kwestie met meer kracht op de politieke agenda. Dat dwong de katholieke elite ertoe zich soepeler op te stellen. In 1907 werd de christendemocratie geïntegreerd en ze kreeg haar vertegenwoordiging in de regering. Dat gebeurde niet met het katholieke flamingantisme. Het zag in 1906/1907 zijn hele ontvoogdingsstrategie via het onderwijs door de katholieke regering en door het episcopaat gedwarsboomd. Daarop zochten Antwerpse Vlaamsgezinde kopstukken toenadering tot de oppositie met het oog op de vorming van een wisselmeerderheid in het parlement.

Dat gebeurde op een moment dat de VB zich ideologisch en organisatorisch reorganiseerde, wat samenviel met een generatiewisseling. Vanuit de internationale literatuur kan men daarbij verschillende facetten onderscheiden. Vooreerst zou de VB grote vorderingen maken in functie van de uitbouw van culturele, sociale en politieke elites[24]. Er manifesteerde zich steeds meer een alternatief pluralistisch Nederlandstalig buitenparlementair circuit, een Vlaamsgezinde 'civil society'. Organisatienetwerken maakten zich van Belgische organisaties los, groeiden uit tot pressiegroepen en versterkten elkaar. Ze vonden aansluiting bij een toenemend aantal Vlaamse ambtenaren en bedienden, die met de ongelijke concurrentie en de taalmuur bij hun opwaartse mobiliteit werden geconfronteerd. Dat gold zowel in Vlaanderen als in Brussel. Een 'blocked mobility and humiliation'[25], waardoor een sociaal met een nationaal belang samenviel, waardoor een materieel (rationeel) belangenconflict aan een etnische (emotionele) vernedering werd gekoppeld. Het is geweten dat een combinatie van beide motieven sterk mobiliserend kan werken.

Deze bewustwordingsfase hield verband met de ideologische vernieuwing van het Vlaamse programma door J. MacLeod en L. De Raet. Centraal in de strategie stond de vernederlandsing van de Gentse universiteit. Hierdoor zou niet alleen een nationale Vlaamse elite kunnen worden gevormd, maar zou tevens een einde komen aan de sociologische taalbreuk met de Vlaamse bevolking, terwijl de franskiljonse elite haar intellectuele machtsbasis zou verliezen. De snel verwachte exploitatie van de Kempense steenkoolmijnen maakte dit streven overigens urgent. Daarbij werd gevreesd voor de rekenkundige (Vlaamse vooruitgang) en de meetkundige (snellere verfransing) reeks. In het door de buitenparlementaire Vlaamse beweging geformuleerde taalprogramma (1906, 1910) kan men reeds de prefiguratie zien van het radicale Vlaamse minimumprogramma van na Wereldoorlog I op gebied van onderwijs, bestuur, gerecht en leger. Tevens dient op de belangrijke inbreng van A. Vermeylen gewezen die de VB moderner wilde: 'Vlaming zijn om Europeeër te worden'.

Die radicalisering voltrok zich ook politiek en ging in de partijen al evenzeer gepaard met de doorbraak van een nieuwe generatie, waarvan de leiders bereid waren om de verzuiling te ontstijgen en de leiding te nemen van een permanente pluralistische campagne in functie van het eerste streefdoel: de vernederlandsing van de Gentse universiteit, uitgroeiend tot het symbool voor de Vlaamse emancipatie. Dat werd mogelijk door het vertrouwen dat zij hadden in een neutrale omkaderende vereniging als de groep-België van het Algemeen Nederlands Verbond en door de interpersoonlijke relaties. De campagne ging van start in december 1910, na de goedkeuring van de taalwet inzake het vrij

24 Voor de betekenis ervan, zie M. Hroch, 'National Self-Determination from a Historical Perspective', in: *Notions of Nationalism*, S. Periwal (ed.), Budapest, 1995, pp. 66-67; zie ook M. Hroch, 'Why did they win? Preconditions for successful national agitation', in: *National Identities and National Movements in European History, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2004-4, p. 645.
25 J.A. Hall, 'Nationalisms, Classified and Explained', in: *Notions of Nationalism*, pp. 17 en 21.

katholiek middelbaar onderwijs, gelijkaardig aan die van 1883. Het werd qua planning een mobilisering naar de Vlaamse bevolking toe, een campagne zonder voorgaande.

Binnen het Belgische kader ontwikkelde de Vlaamse subnatie zich intussen verder als een 'verbeelde gemeenschap', volgens dezelfde mechanismen als de Belgische natievorming en gericht op een gelijkaardige emotionele identificatie: dezelfde etnosymboliek (vrijheidsliefde, vreemde overheersing) maar anders geïnterpreteerd, eigen etnogeschiedenis, eigen 'lieux de mémoire'... gepaard aan passende herdenkingen en vieringen[26]. Het voorbeeld bij uitstek was de herdenking van de Guldensporenslag van 1302. Eerst gebruikt vanuit een Belgisch-nationale zingeving, werd hij tot een exclusief Vlaams symbool omgevormd. In 1893 werd hij door het Nationaal Vlaams Verbond tot Vlaamse feestdag uitgeroepen, tevens bedoeld als een politieke strijddag. Gezien het groeiende succes werd de slag a.h.w. genationaliseerd. Het jaarlijkse ritueel vergemakkelijkte een brede popularisering van de Vlaamse natiesymbolen (lied, kleur, leeuw) die naast de Belgische symbolen kwamen te staan. Het feit dat elke partij er haar eigen interpretatie kon aan geven, leidde eerst nog tot een strijd om de ideologische hegemonie (4 vieringen in 1902), maar zou uiteindelijk voor een verbindend perspectief zorgen[27]. Bij de herdenking van de Boerenkrijg in 1899 was de nationale strijd dan weer aan de verdediging van het geloof gekoppeld geweest: 'Godsdienst, Taal en Vaderland'.

Concurrentiële identificaties

Kort na het jubeljaar 1905 werd de Vlaamse kwestie een brandende kwestie, die permanent opdook, voor veel passie zorgde en qua uitkomst niet meer op een Belgisch-nationale consensus kon rekenen. Drie opvattingen kwamen naar voren. Het eerste denkschema hield nog vast aan de Franseentalige Belgische natie van 1830, met wat faciliteiten voor Fransonkundigen. Na de democratisering van het kiesrecht begonnen vele Walen echter het onhoudbare van het statusquo in te zien. Volgens het tweede denkschema kon de 'âme belge', de theorie van de historische Belgische wilsnatie, via vormen van tweetaligheid in België worden onderbouwd; volgens het derde was de 'âme belge' een kwalijk verzinsel dat afbreuk deed aan de Vlaams-Waalse dualiteit in België.

De Belgische regering begon in een taalregeling beperkt tot Vlaanderen een bedreiging voor de Belgische eenheid te zien. Tussen 1906 en 1909 ondernam zij drie pogingen om vormen van nationale tweetaligheid in te voeren. Het hield een volledig nieuw beginsel in, namelijk de verplichting tot kennis van het Nederlands in Wallonië, zeker voor

26 Een mooi inzicht in: *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse beweging*, F. Seberechts (red.), Lannoo, Perspectief Uitgaven, 2003.

27 H. Van Velthoven, 'Over mythe, symboliek en interpretatiekaders: 1302 en de Vlaamse beweging', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 2003-4, pp. 279-289.

afgestudeerden uit de bourgeoisie die professioneel met eentalige Vlaamse proletariërs in contact kwamen. Dat stuitte op een Waals afwijzingsfront, vooral van Waalse liberalen en socialisten. Aan het territorialiteitsprincipe in Wallonië mocht niet worden geraakt, evenmin als aan Walen in nationale instellingen de kennis van het Nederlands mocht worden opgelegd. Aangezien Walen geen Nederlands konden/wilden leren zou het antiklerikale Wallonië, reeds zuchtend onder een nationale klerikale regering, er daardoor anders nog een Germaanse magistratuur bij krijgen. Dat deed denken aan Willem I, aan 1830, aan de bestuurlijke scheiding. Overigens beschouwden zij die initiatieven als verwerpelijke uitingen van de 'âme belge', die zij met Brussel en zijn Beulemansen identificeerden. Daartegenover stond de zuiverheid van de 'âme wallonne', in feite een essentialistisch equivalent van de Vlaamse volksaard en evenzeer gebaseerd op stereotypen. Daarop stelden de flaminganten voor om van elke taaldwang voor Wallonië af te zien. Hun strijd gold alleen Vlaanderen. Het Waalse veto tegen de mogelijkheid van een tweetalig België betekende een historische optie met verreikende gevolgen. Het versterkte ook de Vlaamse beweging in zijn eis tot corresponderende ééntaligheid.

Deze positionering leidde tot een herdefiniëring van de begrippen 'natie' en 'patriottisme'. De Belgische natie werd gezien als een politieke eenheid, maar samengesteld uit twee 'rassen' (qua terminologie gecorrigeerd tot 'nationaliteiten'). Patriotten waren niet zij die Vlamingen en Walen door een brutale unitaristische politiek tot Belgen wilden mengen, maar wel zij die de Belgische dualiteit en het bestaan van elke 'nationaliteit' erkenden. Dat zou tot pacificatie leiden en de nationale eenheid versterken in plaats van verzwakken.

In principe hadden flaminganten en wallinganten nu een gespreksbasis. Hun belangenparallellisme bleef echter beperkt tot een zich afzetten tegen een uniform unitarisme. Twee tegenstellingen verhinderden verdere toenadering: de taalsituatie van Brussel en het lot van de taalminderheden. De voor Vlaanderen opgeëiste 'taalvrijheid' bleef een breekpunt. De hoofdstroom van de Waalse beweging trok bijgevolg nog zowel de wallingantische als de Belgische kaart, een meervoudige identificatie naargelang van de context. Eentaligheid in Wallonië werd 'regionalisme' genoemd, aanzetten daartoe in Vlaanderen 'separatisme'. Het strategische antwoord op zowel de unitaristische als de Vlaamsgezinde uitdaging kwam dus neer op: territorialiteitsprincipe voor Wallonië, personaliteitsprincipe voor Vlaanderen en a fortiori in het hoofdstedelijk gebied Brussel.

Intussen was het duidelijk dat de taalkwestie alle partijen verdeelde. Zo ook kon de Waalse linkerzijde in het parlement het flamingantisme niet langer gemakkelijkheidshalve tot klerikalisme herleiden. De Vlaamse kwestie begon uit te groeien tot een 'ethnic competition', waarbij de Belgische identificatie met een Vlaamse en een Waalse werd aangevuld. Dat baarde het Belgische establishment, onder wie de koning, grote zorgen. Haar bekommernis bleek bij de laatste grote taalwetten voor Wereldoorlog I, naar aanleiding van twee natievormende factoren bij uitstek: de persoonlijke dienstplicht en

het leger (1913) en de leerplicht (1914). Telkens liet de regering duidelijk weten dat ze een 'Belgische' verankering wenste en geen toepassing van het territorialiteitsprincipe. Dus zeker geen Vlaamse regimenten of Vlaamse compagnies. In feite hanteerde zij een dubbel uitgangspunt: enerzijds behoud van een tweetaligheid in Vlaanderen, anderzijds een toekomstige eis tot tweetaligheid in nationale instellingen (zoals het legerkader). Daarmee joeg ze zowel flaminganten als wallinganten tegen zich in het harnas. Tevens bleek Brussel, steeds de losprijs bij zowat elke taalwet, geen voorbeeld van nationale samenhorigheid en Belgische identiteitsvorming te zijn, tenzij in de aloude betekenis van 1830: 'Vlaams' als een tweederangstaal van tweederangsburgers. In 1914 waarschuwde A. Vermeylen ervoor dat alleen een tweetalig Brussel een schakel tussen Vlamingen en Walen kon zijn en dat de toekomst van de Belgische staat aan dat vraagstuk was verbonden.

Voor de flaminganten waren de resultaten van de taalwetten in 1913 en 1914 teleurstellend. Als het erop aankwam, konden ze in het parlement slechts op een minderheid van Vlaamse parlementsleden rekenen, zodat de VB opnieuw aan haar politieke limieten leek te komen, ditmaal van wat met MAMS mogelijk was. Terecht rees twijfel over de mogelijkheid tot vernederlandsing van de Gentse universiteit, de hoofdeis. Vanuit die context begon de radicale niet-partijgebonden vleugel van de Vlaamse beweging geïnteresseerd te geraken in de idee van bestuurlijke scheiding, door J. Destrée in 1912 gelanceerd, terwijl dit ook werd bestudeerd in de grote neutrale buitenparlementaire organisaties. Het initieerde de overgang van Belgisch-nationaal naar Vlaams-nationaal denken: in plaats van de defensieve strategie van taalwetten kon op die manier het Franstalig front (o.m. de drie takken van de Waalse beweging) worden doorbroken. Deze optie werd niet gedeeld noch door katholieke Vlaamsgezinden die op de demografische Vlaamse meerderheid rekenden en levensbeschouwelijk solidair met de Waalse katholieken bleven, noch door Vlaamsgezinde liberalen en socialisten die dan een blijvende minorisering in een klerikaal Vlaanderen vreesden. Wel werd door C. Huysmans, geïnspireerd door O. Bauer, de idee van culturele autonomie geformuleerd. Dat kon voor een nationale beweging de doorbraak naar twee cruciale oogmerken betekenen: een vorm van culturele zelfbeschikking en in het verlengde 'the nationalization of schools'[28].

Hoe dan ook, men kan moeilijk ontkennen dat voor Wereldoorlog I een voedingsbodem was ontstaan voor activisme en Frontbeweging. Externe factoren, de Duitse bezetting annex Flamenpolitik en het in stand houden van het Belgische leger aan de IJzer, zouden de zaken op de spits drijven en voor een versnellingsmoment zorgen. Het was geen toeval dat de Duitse bezetter vrij snel het lokmiddel van de Gentse universiteit inzette in functie van een bredere collaboratie.

---

28 M. Hroch, 'Why did they win', p. 650.

La Belgique de 1830, une nation à conserver ? Le difficile combat du mouvement wallon dans une Belgique en mutation

Chantal Kesteloot

La période 1890-1921 est une période complexe dans l'histoire du mouvement wallon[29]. Elle se caractérise par un lent processus d'affirmation d'un fait wallon nourri en première instance par un combat linguistique intégré dans une perspective belge et complété peu à peu par un processus d'affirmation de soi. Période complexe également parce que faite de flux et de reflux qui s'inscrivent dans une perspective plus large et ne se comprennent qu'à travers elle. Alors que cette dimension wallonne prend peu à peu corps, la Première Guerre mondiale brouille ce processus et rend, pour le mouvement wallon, particulièrement complexe la question des rapports entre identité belge et identité wallonne.

La consolidation de l'Etat belge

Lorsqu'ils voient le jour, mouvement flamand et mouvement wallon apparaissent d'abord comme des mouvements de consolidation de l'Etat belge et non comme des terreaux d'hostilité à celui-ci. Leur objectif est de rendre la Belgique plus conforme à leurs idéaux. Certes, leurs revendications, comme leurs plans d'action, se distinguent mais des convergences existent quant à leur volonté d'être reconnus dans leur légitimité, dans leur conviction de mener un combat salutaire pour l'épanouissement et le développement harmonieux de la Belgique. Mais cette Belgique qu'ils portent en eux est bien évidemment fondamentalement différente : une Belgique francophone dans le cas du mouvement wallon, une Belgique bilingue dans le cas du mouvement flamand. Dès lors, forcément, leurs stratégies d'action vont diverger (hostilité à tout changement et maintien des droits acquis

29 Plusieurs auteurs se sont intéressés à cette période. Nous renvoyons tout particulièrement aux ouvrages suivants : Ph. Destatte, *L'identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie (XIX-XXèmes siècles)*, Charleroi, Institut Jules Destrée, 1997 ; Y. Quairiaux, *L'image du Flamand en Wallonie. Essai d'analyse sociale et politique (1830-1914)*, Labor, 2006 ; Ph. Raxhon, 'Le siècle des forges ou la Wallonie dans le creuset belge (1794-1914)', dans: *Histoire de la Wallonie* sous la direction de Bruno Demoulin et Jean-Louis Kuper, Toulouse, Privat, 2004 ; J. Stengers et E. Gubin, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Le grand siècle de la nationalité belge*, Bruxelles, Racine, tome 2, 2002 ; M. Van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO1*, Tielt/Gent, Lannoo/Amsab, 2005 ; L. Wils, *Histoire des nations belges. Belgique, Flandre, Wallonie : quinze siècles de passé commun*, Ottignies, Quorum, 1996 ; E. Witte, H. Van Velthoven, *Langue et politique. La situation en Belgique dans une perspective historique*, Bruxelles, VUBuniversity Press, 1999.

dans le cas du mouvement wallon, protection des locuteurs flamands et revendication de droits pour les fonctionnaires flamands dans le cas du mouvement flamand) y compris parce que leurs représentants naturels et leurs alliés potentiels sont différents : catholiques dans le cas du mouvement flamand – ce qui n'empêche pas l'existence de courants libéraux et socialistes au sein du mouvement flamand –, libéraux et socialistes dans le cas du mouvement wallon – ce qui n'empêche pas non plus l'existence d'une sensibilité catholique wallonne même si elle est nettement plus discrète et marginale que les courants flamands dans le monde libéral et socialiste.

Dans un cas comme dans l'autre, aux premières heures, l'attachement à la langue est une donnée essentielle. Si la langue est un élément porteur, elle n'est pas pour autant un élément isolé. A ses côtés émergent d'autres dimensions qui impliquent en fait un choix de société. Mouvement flamand et mouvement wallon n'évoluent pas en vase clos ou selon un agenda politique qu'ils seraient seuls à dominer. Le rapport ou plutôt l'évolution de leurs rapports à l'Etat belge se doit d'être perçu à la lumière du combat de l'un et l'autre et de leurs stratégies d'identification respectives mais aussi d'autres enjeux politiques majeurs qui mobilisent la société belge.

Une identité wallonne née dans le giron d'une identité belge

Lorsqu'il voit le jour à la fin du 19e siècle, le mouvement wallon apparaît comme un mouvement sur la défensive qui lutte pour le maintien des droits acquis. Il se construit une rhétorique de légitimité qui puise sa source dans une Belgique francophone "idéalisée" de 1830.

Pour consolider sa légitimité, le mouvement wallon va s'attacher à discréditer l'autre. Pour ce faire, deux éléments sont mobilisés : la langue et la nation. S'agissant de la langue, le jeune mouvement oppose l'universalité de la langue française et les valeurs positives qui lui sont attribuées à l'agglomérat des dialectes flamands qui ne peuvent constituer une langue. Les dialectes doivent demeurer dans le registre des contacts de proximité et ne peuvent être admis dans les plus hautes sphères de l'Etat comme le déclare, notamment, l'un des précurseurs du mouvement wallon, le libéral liégeois Julien Delaite : "En introduisant le flamand à la Chambre, quelques-uns d'entre eux [les flamingants] ont peut-être en vue l'entrée future dans cette enceinte de quelque ouvrier ou de quelque paysan des Flandres ne pouvant s'exprimer que dans son dialecte natal. Mais c'est rabaisser le Parlement que de soutenir qu'en Belgique un homme ignorant du français soit digne de s'occuper de questions supérieures touchant aux droits sacrés de la nation"[30]. Tout juste ces dialectes flamands peuvent-ils être assimilés aux dialectes wallons auxquels les Wallons ont précisément renoncé au bénéfice d'une langue de culture universelle. On ne s'interroge pas sur les causes fondamen-

30 J. Delaite, *Le flamand aux chambres*, Liège, 1895, p. 15.

tales de l'état des dialectes flamands ni sur le pourquoi de leur maintien. Plus encore, ce sont les dialectes eux-mêmes qui sont perçus comme la cause première de l'état de sous-développement économique et culturel dans lequel se trouvent les Flamands. Ce premier discours revêt dès lors également une dimension sociale. Non seulement les provinces flamandes sont pauvres mais elles vivent aux crochets[31] de la Wallonie et cette situation a donné lieu à toute une terminologie – les "flamandiants"[32] – et à un registre de stéréotypes consolidés par les flux migratoires de Flamands pauvres venus chercher du travail en Wallonie. Et les militants wallons d'opposer la prospérité des villes des provinces flamandes dont l'élite parle le français à la misère des campagnes où l'on parle le "flamand". Sans la langue française, pas de développement politique, culturel, économique. Cette situation des campagnes flamandes est en outre perçue comme le fruit d'une volonté consciente d'un clergé rétrograde qui maintient ses ouailles flamandes dans l'ignorance des idéaux véhiculés par les Lumières. Mais évidemment, si le mouvement flamand n'est que "cela" – cette défense de dialectes locaux – difficile d'en faire la source de mobilisation, l'ennemi qui met en péril l'unité nationale et par là même la Belgique. C'est pourquoi, il convient de mobiliser un second élément : la nation. Cet élément s'articule autour de deux principes : l'unicité de la nation et le caractère antinational du mouvement flamand. L'unilinguisme est le garant de l'unité nationale. Entre la langue et l'Etat, il doit y avoir une nécessaire identité mais elle ne se limite pas au cadre institutionnel, elle s'étend au "peuple", composé de Flamands et de Wallons mais dont la matrice est la Belgique et, corrélativement, la langue française. Derrière les dialectes flamands, la langue standard qui est dénoncée par les Wallons, c'est la langue de l'ennemi d'hier, cet ennemi que les Wallons ont chassé en 1830. Impensable dès lors d'admettre que cette "langue" puisse être reconnue de plein droit et, pire encore, se voir reconnue en vertu de la loi d'égalité.

En considérant que seuls les Wallons ont fait la révolution de 1830 et en insistant sur les causes linguistiques de cette révolution, on justifie l'unilinguisme de l'Etat. Cette approche permet également de montrer que les Flamands ont d'emblée été hostiles à la Belgique et que dès lors tenter d'imposer la langue de l'ennemi consiste en une vaste entreprise de "dénationalisation". Cet attachement à 1830 est l'un des ciments premiers du militantisme wallon. Il marque le lien intangible entre la langue et la nation que défend le mouvement. En plaçant l'autre en dehors de l'espace national, le mouvement wallon s'investit pleinement dans la rhétorique belge à laquelle il va rattacher ses premiers choix symboliques : les journées de septembre et la devise "liberté" tout en affirmant clairement une fibre wallonne selon le principe des poupées russes, l'amour de la petite patrie servant de faire-valoir pour mieux aimer la grande.

---

31 "La Wallonie aux Wallons. Que les administrateurs des sociétés industrielles commencent par renvoyer chez eux, en Flandre, tous ces crève-de-faim flandrins qui viennent chez nous prendre la place des Wallons", dans : 'La division administrative s'impose', dans: *L'Ame wallonne*, 6/8/1898, p. 1.

32 On trouve même le terme de 'Néerlando-flamandiants', une façon d'associer l'image de l'ennemi et la misère des Flandres, voir *L'Ame wallonne*, 7/1/1899, p. 1.

Une identité belge conditionnelle

Progressivement, l'identité wallonne est affirmée de façon de plus en plus claire, et plus seulement comme une "sous-identité" mais bien comme une identité première. Implicitement, cette évolution est aussi une reconnaissance de facto du fait flamand et de sa force de mobilisation, de l'identité flamande ainsi que de l'inscription des revendications du mouvement flamand dans la durée. Ce glissement puise ses racines dans le Congrès wallon de 1905 mais il est progressif. Désormais, l'Etat belge est clairement perçu dans sa dualité. Ce qui fait la Belgique, c'est la somme de deux peuples. Il s'inscrit pleinement dans la vague des discours sur la typologie des races et le rejet de toute forme de mélange, de "métissage" qui pourrait mettre en péril l'image d'une Wallonie "authentique". A l'instar d'une évolution déjà constatée au sein du mouvement flamand, l'identité wallonne va peu à peu être mise en avant comme facteur constitutif du mouvement – tout en continuant à s'inscrire clairement dans une logique belge – et dès lors qu'il s'agit de se définir des caractères spécifiques, c'est la dimension wallonne – y compris en ce qu'elle se distingue du "type" flamand – qui est valorisée. Avec cette affirmation de l'identité wallonne, le mouvement dépasse la dimension strictement linguistique qui ne disparaît pas pour autant. Les deux dimensions ne s'opposent pas mais se superposent. Il s'agit de se forger une légitimité au-delà de la seule question linguistique et donc, pour le mouvement, de donner corps à son existence. L'identité wallonne ne peut en effet pas se cantonner au seul registre linguistique sinon quels sont les éléments qui distingueraient les Wallons des francophones de Flandre ? S'interrogeant sur les causes de la prépondérance économique de la Wallonie, l'industriel liégeois Jean Roger l'attribue précisément aux "qualités ethniques" des Wallons et... à la langue française ; l'articulation langue française et identité wallonne étant ainsi clairement formulée. Mais cette identité wallonne doit composer avec un mouvement dont les racines ne se situent pas exclusivement en Wallonie. Or, le discours identitaire wallon s'accommode mal de cet élément extérieur qu'il ne sait comment intégrer dans sa rhétorique, même si les militants de Bruxelles se revendiquent eux aussi de l'épithète de Wallons. Il n'en demeure pas moins que leur combat est centré dans un espace extérieur à la Wallonie, dans un environnement culturel bientôt qualifié de "cité des métis" et qui, dans les faits, est de plus en plus perçu comme une entrave plutôt qu'un poste avancé. Le thème de la liberté linguistique cher aux Wallons de Bruxelles n'a pas la même portée pour des militants de Wallonie qui, même s'ils y réfèrent, veulent avant tout conserver une Wallonie unilingue et se préserver de toute forme de bilinguisme. Dès lors, lorsqu'ils mobilisent cette notion, c'est à usage "externe", à destination de Bruxelles et de la Flandre.

Face aux tentatives du gouvernement de faire adopter des lois linguistiques à appliquer dans l'ensemble du pays et donc d'introduire de fait un certain bilinguisme en Wallonie, la nécessité de mener une stratégie centrée sur la Wallonie n'implique pas (en-

core), à la veille de la Première Guerre, l'abandon de revendications en territoire flamand. Ainsi, en 1911, la revue *Wallonia* lance auprès de ses lecteurs et des intellectuels "belges" de langue française une enquête qui porte à la fois sur l'opportunité de "supprimer en Belgique une Université française et de créer une Université flamande ainsi que sur les mesures à prendre pour arrêter la lutte sans merci poursuivie dans le pays entier contre le français et contre la race wallonne ?"[33]. Sans surprise, l'immense majorité des répondants est hostile à la flamandisation de Gand[34] et l'on retrouve dans cette opposition tous les arguments déjà maintes fois entendus : projet criminel, crime de civilisation, défi à la raison, une telle création n'est pas viable, ne répond pas à un besoin véritable, le flamand n'étant pas une langue. Si certains disent admettre la création d'une université flamande, c'est dans le contexte du maintien de Gand français et de la défense absolue du principe de la liberté des langues. La nature du mouvement flamand se décline à nouveau sous une double casquette. D'une part, il y a l'ennemi qui menace l'unité nationale. Flamandiser Gand, c'est permettre la création d'une élite flamande parallèlement à l'élite francophone. Une telle situation constituerait le prélude à la division du pays, à la séparation administrative alors que son unité était précisément assurée par la langue française. D'autre part, il y a le paternalisme version francophone. Former une élite flamande serait une ineptie vu l'absence de rayonnement international du "flamand" et accroîtrait encore l'isolement des Flamands. D'ailleurs ces derniers ne sont pas demandeurs. Seule une poignée de flamingants fanatisés réclament, dans la foulée des lois de 1883 et de 1910, la flamandisation de l'Université de Gand. Leur arme privilégiée ? La contrainte. L'enquête illustre bien la complexité du discours. Plusieurs opinions sont exprimées en faveur de la séparation administrative tout en défendant le maintien de l'Université française de Gand. Cette contradiction est au cœur de la problématique : entre l'aspiration à un idéal qui demeure celui de la "Belgique française" et une stratégie de repli centrée sur la Wallonie et la séparation administrative, l'hésitation et la réaction naturelle font qu'on ne renonce jamais de gaieté de cœur à ce que l'on a possédé.

L'évolution du contexte politique, la persistante mainmise d'un pouvoir catholique depuis 1884 où la représentation wallonne est dérisoire, la défaite du cartel de 1912 sont autant d'éléments qui contribuent à la radicalisation, à la colère. Cette colère ne se comprend qu'à la lumière de ce qui a précédé : de manière ponctuelle d'une part, la majorité catholique n'a cessé de s'effriter à chaque élection depuis une dizaine d'années, de manière symbolique d'autre part puisque les Wallons se sont pleinement identifiés à

33 'Enquête de 'Wallonia' sur la néerlandisation de l'Université de Gand et sur le mouvement flamingant' dirigée par Fernand Mallieux, in *Wallonia*, XIX, 1911, pp. 45-166.

34 "Je suis hostile à toute espèce d'université flamande. Je ne veux pas de la flamandisation – le mot est aussi laid que la chose ! – de l'Université de Gand et je ne voterai pas un centime pour une université flamande", dans 'Le discours de M. Jules Destrée' (la conférence est faite au Jeune Barreau de Bruxelles), *Wallonia*, mai 1911, n°5, p. 203.

cette Belgique de 1830 qu'ils considéraient comme la leur. Or, ils s'en sentent désormais exclus à un double titre : régionalement et politiquement. La défaite est vécue comme une humiliation. La rancœur est à la fois anti-cléricale et anti-flamande[35]. Le gouvernement ne correspond pas à la majorité politique wallonne, libérale et socialiste. Comment sortir de ce qui s'apparente à une exclusion et à une perpétuelle minorisation, politique mais aussi démographique ? La défaite est synonyme de tristesse et de deuil. C'est vers la Flandre que se tournent les regards pour désigner les responsables. A Charleroi, le libéral Emile Buisset prend la parole lors d'un meeting réunissant libéraux et socialistes : "La Wallonie a été admirable. Les cléricaux triomphent grâce à l'ignorance des Flandres, de ces Flandres malheureuses qui restent courbées et asservies sous le joug clérical ! De notre défaite d'aujourd'hui, il y a une conclusion à tirer. C'est que nous sommes depuis trente ans des vaincus subjugués par la population fanatique flamande ! L'heure qui vient de sonner est solennelle. Nous en avons assez d'être opprimés et puisque par la fraude, la corruption et l'ignorance, nous sommes dominés par les Flandres, il nous faut songer comme le rappelait tantôt Destrée à cette parole du grand Liégeois qu'était le ministre d'Etat Neujean : la séparation administrative"[36]. Deux options sont envisageables, voire même une combinaison des deux : le suffrage universel et un mode de représentation qui tienne compte des sensibilités régionales. Il n'est pas étonnant que ce soit du côté du monde socialiste hennuyer et liégeois que souffle le vent du radicalisme : les socialistes se perçoivent comme l'incarnation d'une Wallonie exclue du pouvoir et, moins encore que les libéraux, ils ne sont prêts à composer avec le monde catholique. Davantage que les libéraux, le contact avec les masses ouvrières – dont certains sont directement issus – contribue sans doute à une vision stéréotypée du "Flamand", trop souvent associée aux plus pauvres d'entre eux venant chercher du travail en Wallonie. Les images de l'adversaire sont floues et brouillées : un mouvement flamand organisé en masses fanatisées ou un mouvement flamand n'incarnant que les intérêts d'une petite minorité sans réelle représentativité de la population, assimilé à la notion de contrainte, d'obscurantisme et

35 Certains tiennent déjà ce discours au lendemain des élections législatives de 1906. Voir les propos de Louis Piérard dans M. Van Ginderachter, *op.cit.*, pp. 289-290.

36 'Lendemain de lutte…Nos députés parlent à la foule…', dans : *La Gazette de Charleroi*, 4/6/1912, p. 2 cité par Ph. Destatte, pp. 75-76.

de vision sociétale rétrograde[37] ; un Parti catholique à l'élite francophone mais incarnant pourtant la défense des "intérêts flamands" ; une masse de Flamands pauvres, la Flandre comme instrument d'hostilité à l'émancipation de la Wallonie. Face à ces images multiples, quelle(s) stratégie(s) faut-il développer ?

L'idée de la séparation administrative est formulée. Mais on en reste au stade de la menace. La notion même n'est pas véritablement définie. Mais elle n'est en rien la marque d'une volonté de remettre en question l'existence de la Belgique en tant qu'Etat. Cette séparation, c'est plutôt la revendication d'une forme de fédéralisme qui reste imprécis. Aucun véritable contenu n'est donné entre l'énoncé de la revendication, à l'été 1912, et le déclenchement de la Première Guerre mondiale. Elle est l'expression d'une colère, d'un ras-le-bol, mais la stratégie demeure contenue : on s'adresse au Roi (à travers *La lettre au Roi* de Destrée), on met en exergue la dualité de la Belgique, on formule des griefs. Il s'agit d'expliquer pourquoi le mouvement est entré dans cette phase de radicalisation. Mais il n'y a pas passage à l'acte. Autant, dans les discussions au Parlement en matière d'emploi des langues, des parlementaires libéraux et socialistes n'hésitent pas à répercuter les positions wallonnes, autant la séparation administrative les rend particulièrement muets. Les hommes politiques actifs au sein du mouvement ne sont en tout état de cause pas en mesure de l'imposer à l'agenda de leur formation respective. Il ne s'agit pas d'une stratégie d'action révolutionnaire. On se situe dans la phase de structuration du mouvement wallon qui cherche dans le même temps à se doter d'une instance – l'Assemblée wallonne – qui soit à la fois un instrument de pression mais aussi un organe d'études qui pourra poser des diagnostics et proposer des remèdes. Parallèlement, il s'agit aussi de populariser une revendication. En ne la définissant pas plus strictement, on peut espérer un plus large écho et élargir la base sociale du mouvement wallon. Ce qui est également significatif, c'est que le mouvement wallon comme tel n'est pas mobilisé dans le combat

37 Cette vision se retrouve très clairement dans les points de vue formulés lors des débats sur l'emploi des langues à l'armée au printemps 1913. Jules Destrée, partisan de régiments unilingues mais sur base du libre choix, déclare notamment : 'C'est que ces unités, que vous concevez avec moi, comme pouvant être de langue flamande et de langue française, vous voulez, vous autres Flamands, leur donner un caractère strictement territorial ; vous refusez aux fils de la Flandre la faculté de choisir l'unité française. C'est là une conception du passé, une idée du moyen âge. Jadis, le serf était attaché à la glèbe. Aujourd'hui la personne humaine s'émancipe du sol où elle est née ; elle se conçoit supérieure au territoire et libre de déterminer les directions de son activité. Le lien à un territoire est un reste de servitude. Le régionalisme flamand est un régionalisme attardé ; tandis que le mien est moderne et de liberté'. Discours de Jules Destrée, 'Pour une solution régionale de liberté, contre la solution nationale de contrainte', reproduit dans *La Défense wallonne*, juin 1913. Pour Emile Jennissen, c'est le bilinguisme – et donc le projet gouvernemental – qui constitue la pire menace : 'Le rejet du principe de libre choix nous ramène à la théorie flamingante de la territorialité, qui entraîne, ne l'oublions pas, la contrainte à l'égard des Flamands de la langue française. Sacrifice infiniment pénible pour nous, que celui d'abandonner à la furie flamingante des frères de culture, animés d'une commune vénération pour la langue française. Mais entre deux maux, celui-là et l'autre, qui nous jetterait dans le bilinguisme meurtrier, il faut savoir choisir le moindre' in 'Le rapport de M. Emile Jennissen sur la question militaire au point de vue wallon lu à l'Assemblée wallonne du 13 mars 1913', reproduit dans *La Lutte wallonne*, 30 mars 1913, pp. 1-2.

en faveur du suffrage universel. On trouve certes au sein de la jeune Assemblée wallonne nombre de parlementaires favorables à l'élargissement du droit de suffrage mais le mouvement wallon reste extérieur à ce combat. Lors de la grève générale d'avril 1913, on ne trouve aucune prise de position ni engagement révolutionnaire de la part de l'Assemblée wallonne. Craint-on le spectre d'une Wallonie "rouge" qui servirait davantage de repoussoir que d'élément mobilisateur ? Craint-on les effets d'un suffrage universel qui contribuerait à renforcer le mouvement flamand ? Craint-on de diviser un mouvement dont les catholiques wallons se sont déjà exclus eux-mêmes pour une large part ? De même, lors de la Joyeuse Entrée d'Albert Ier à Liège, trois mois plus tard, c'est la même volonté de loyalisme qui est encouragée. Il est en effet explicitement demandé aux participants du congrès wallon, qui se tient une semaine avant la visite royale, de s'abstenir "de toute manifestation qui pourrait blesser même involontairement le roi ou la reine. Laissons pour ce jour, tout cri de ralliement comme : Vive la séparation ! Crions tous : Vive le roi ! Vive la reine ! Vive la Wallonie"[38]. De même, arborer le drapeau wallon n'implique pas de sentiment séparatiste : "C'est affirmer que nous voulons rester Belges, mais qu'avant tout nous sommes Wallons"[39]. Toutes ces démarches illustrent bien la volonté d'affirmer la réalité de la Wallonie tout en s'inscrivant dans un cadre belge. Après le coup de semonce de 1912, le mouvement wallon n'a pas donné corps à la séparation administrative, articulant dans les faits son combat sur des questions ponctuelles centrées sur l'identité linguistique de l'Etat belge. On peut donc parler d'une certaine forme d'enlisement à l'heure où la notion de séparation administrative essaime peu à peu dans l'aile non parlementaire du mouvement flamand.

La rupture de la guerre

La guerre va constituer une véritable rupture dans la stratégie du mouvement wallon en ce sens que la notion de séparation administrative va désormais revêtir une interprétation antinationale et antipatriotique que le mouvement wallon n'a jamais voulu lui donner. Ce qui explique qu'à l'été 1921, à l'heure où l'Assemblée wallonne s'engage résolument dans un programme minimum axé sur le bilatéralisme[40] et la décentralisation administrative, il paraît essentiel à ses dirigeants qu'elle prenne clairement position : "Il

38 Ces propos sont accueillis par des applaudissements. Voir *Congrès wallon du 6 juillet 1913... op.cit.*, p. 8.
39 *La Lutte wallonne*, 13/7/1913, p. 1.
40 Ce projet a pour objectif d'introduire un système de double majorité dans les assemblées parlementaires. Pour qu'un projet soit adopté, il faudrait qu'il obtienne à la fois l'approbation d'une majorité de Flamands et d'une majorité de Wallons. Quant aux élus bruxellois, ils ne sont pas considérés comme formant un groupe particulier et sont donc rangés, en fonction de leur langue, soit comme Flamands, soit comme Wallons. Voir J.-M. Remouchamps, *Le vote bilatéral. Essai de solution de la question wallonne*, Bruxelles, 1919.

faut en outre, si l'Assemblée wallonne veut gagner à sa cause une importante partie de la population, dissiper le plus tôt possible la méfiance dont elle est généralement l'objet, en déclarant sans ambiguïté qu'elle ne poursuit pas la séparation politique ou administrative"[41]. Le radicalisme de 1912 appartient bel et bien au passé. La guerre a clairement changé la nature du combat. Pour expliquer cette évolution, quelques éléments essentiels doivent être pris en considération, à commencer par l'évolution du mouvement flamand dont une frange accepte la logique allemande et fait sienne la séparation administrative. Impossible dès lors pour le mouvement wallon de reprendre telle quelle cette revendication au sortir de la guerre. Mais l'évolution est aussi interne et propre au mouvement. Contrairement à l'idée que rien ne se serait passé, des militants wallons ont été actifs pendant le conflit, que ce soit clandestinement ou publiquement, une poignée d'entre eux ont publié sous le couvert des Allemands, quelques-uns ont accepté des nominations proposées par l'occupant mais rien de comparable à l'activisme flamand, ni dans sa structuration, ni dans son organisation, ni dans son ampleur. Cet engagement de militants wallons est à comprendre comme une réaction au mouvement flamand, une "politique de présence" en quelque sorte. Cet "activisme" wallon s'inscrit dans la filiation directe des mesures adoptées par l'occupant allemand dans le cadre de la *Flamenpolitik*[42]. Ce sont en effet les dispositions prises en matière de flamandisation de l'Université de Gand (le 16 octobre 1916) d'abord et de séparation administrative (21 mars 1917) qui vont poser le problème de la situation de la Wallonie et, dans le chef de certains militants wallons, la question de l'action. Quels sont les motifs invoqués par les militants wallons qui acceptent un rôle public sous l'occupation ? Ils sont quelques-uns à estimer que face à la politique allemande, le mouvement wallon ne peut pratiquer la politique de la chaise vide et se doit de réagir : "Parce que nous vivons actuellement sous l'occupation allemande et que celle-ci s'empresse de faire droit aux revendications du mouvement flamand, faut-il qu'en Wallonie, la langue française reste abandonnée à elle-même et menacée de mourir d'inanition et dans le marasme ?"[43]. Cette "politique de présence", motivée par des considérations d'ordre linguistique, est un mélange de naïveté, d'idéalisme, de stratégies opportunistes et carriéristes.

La présence publique wallonne en Belgique occupée va se caractériser par trois formes d'actions : la publication de journaux sous la censure allemande, la participation aux ministères wallons établis à Namur par l'occupant et, enfin, l'adhésion au Comité de Défense de la Wallonie.

---

41 Assemblée wallonne. Rapport de la Commission de Statut politique belge, Fonds François Van Belle, n°39, FHMW, p. 1.
42 Voir à ce sujet les entrées 'Flamenpolitik' (dl. 1, p. 1155), 'Activisme' (dl. 1, pp. 205-224) et 'Passivisme' (dl. 2, pp. 2394-2399) dans la *NEVB*.
43 'Notre programme', dans : *L'Avenir wallon*, 9-15/11/1916, n°1, p. 1.

Mais ces activités publiques ne couvrent pas l'ensemble des faits et gestes commis par des militants. La guerre est mise à profit pour nourrir les discussions en matière de réforme de l'Etat : "On commettrait une erreur profonde en s'imaginant que les Wallons demeurés au pays ne se sont pas préoccupés de la réorganisation intérieure du pays. De nombreux projets ont été conçus, étudiés, discutés dans des palabres fréquents, notamment chez les parlementaires bien au-delà des milieux wallons". Il semble en outre établi que des contacts ont lieu entre des militants de Liège et du Hainaut, voire même que certains militants qui ont agi publiquement ont conservé des contacts plus ou moins réguliers avec ceux qui préfèrent se taire. Des documents plus radicaux, plaidant pour l'annexion de la Wallonie à la France, auraient également circulé à Liège[44].

Il paraît donc établi que des textes ont circulé sous le manteau et que des réunions plus ou moins clandestines ont été tenues. Leur objectif demeure problématique. S'agissait-il d'envisager le sort de la Belgique après la guerre ou imaginait-on d'agir durant le conflit ? Il est plus que manifeste que la plupart des militants préféraient attendre et somme toute profiter des circonstances de guerre pour nourrir leurs réflexions, des "devoirs de vacances" en quelque sorte.

En France, des militants wallons en exil ont publié des articles soit dans des pages belges de journaux français, soit dans des publications spécifiques. Les points de vue qu'ils défendent sont en fait assez proches de ceux des militants en Belgique ; ils s'attirent les foudres de la censure mais pas celle des tribunaux militaires. On peut d'ailleurs établir un parallélisme assez similaire du côté flamand entre activistes et passivistes. Entre ces deux groupes, on constate également une certaine proximité idéologique. Ce qui les distingue fondamentalement, à l'instar de ce qui se passe du côté wallon, c'est la question de savoir s'il faut saisir l'opportunité de l'occupation pour voir mises en œuvre des revendications non satisfaites ou si le combat n'a de sens que dans le cadre d'une Belgique libre et indépendante. En d'autres termes, la question du patriotisme est la grille de lecture essentielle qui démarque les uns des autres. Au-delà, est posée la question du caractère strictement national du "problème belge" ou de la légitimité de son internationalisation.

En termes de doctrine, peu de choses séparent les militants qui s'expriment à Paris de ceux qui prennent la plume en Belgique occupée. De part et d'autre, c'est la même revendication fédéraliste qui est mise à l'avant-plan, la même hargne vis-à-vis du gouvernement du Havre, la même volonté de s'inspirer de modèles étrangers. Si l'on songe au silence de l'Assemblée wallonne en 1912–1914, force est de constater que la période de guerre paraît propice à la réflexion tant la notion de fédéralisme semble omniprésente,

44 'En revanche, je t'envoie également quelques documents irrédentistes : deux brochures anonymes et non censurées publiées à Liège (et non à Paris) pendant l'occupation'. Lettre de Remouchamps à M.L. Gérard, 11/4/1919, Fonds Max-Léo Gérard 3/ 1, APR.

une présence lourde de conséquences après la guerre. En effet, lorsque l'on étudie le discours public, tant en Belgique occupée qu'à Paris, ce qui frappe c'est le radicalisme. On est loin des hésitations d'avant-guerre. On revendique clairement le fédéralisme et, dans la foulée du plan de paix en 14 points du président Wilson, l'application du principe des droits des peuples à disposer d'eux-mêmes. La question des minorités linguistiques est laissée à l'arrière-plan voire considérée comme extérieure au mouvement wallon. Tout se passe comme si les questions qui avaient précisément empêché la formulation d'une doctrine cohérente avant-guerre – les minorités linguistiques, le bilinguisme de la Flandre, le statut de Bruxelles – avaient purement et simplement disparu.

Ce qui rapproche également les militants exilés en France et ceux demeurés en Belgique occupée, c'est leur attitude à l'égard des fédéralistes flamands. Cette politique de la main tendue se retrouve dans les points de vue défendus : droit des Flamands de s'exprimer dans leur langue et droit de bénéficier d'un enseignement dans cette même langue, de l'école primaire à l'université[45].

La guerre n'a sans doute pas entraîné de ralliements en nombre aux idées wallonnes mais elle les a confortées chez les plus radicaux tandis que d'autres se laissaient séduire par un nationalisme belge – voire même grand belge. On assiste donc à un double courant, une vague de radicalisme dans le chef des militants exilés à Paris et qui s'expriment dans *L'Opinion wallonne* et un vent de modération dans la démarche de ceux qui n'agissent désormais plus prioritairement en militants wallons mais en responsables politiques, en élus de la nation. Cette évolution est manifeste chez Destrée dont on n'enregistre plus la moindre position wallonne ; il loue au contraire l'attitude des Flamands dans leur refus de collaborer avec l'Allemagne[46]. Dans ses *Souvenirs des temps de guerre*, plus rien n'évoque ses prises de position antérieures au conflit. C'est tour à tour le parlementaire, le diplomate, l'homme privé qui parle mais de la Wallonie ou de la séparation administrative, il n'en est question nulle part. A ses yeux, la guerre a révélé l'essence de la Belgique en tant que nation : "En quelques jours, mieux en quelques heures, sans discussion, sans débats, sans hésitation, d'un élan unanime, la Nation se serre autour de son Roi. Il n'y eut plus ni partis ni querelles ; catholiques, libéraux, socialistes, Flamands ou Wallons n'eurent plus qu'une même pensée, qu'une même résolution : sauver l'honneur et faire face à l'ennemi". Evoquant la situation qui se prolonge, Destrée ajoute : "Là est le vrai miracle. Et chaque jour qui s'écoulera jusqu'à la fin du cauchemar sera un nouveau miracle, silencieux mais formidable. En cela, les Belges ont manifesté une volonté de vivre en commun, une volonté de liberté et d'indépendance que peu de peuples ont prouvée

45 'Flamands et Wallons sont patriotiquement unies (sic)', dans: *L'Opinion wallonne*, 1-15/7/1916, p. 4.
46 J. Destrée, 'Bravo les Flamands', dans: *Le Petit Parisien*, 15/6/1916, article reproduit dans F. Passelecq, *op.cit.*, pp. 311-313.

avec un égal courage et une égale opiniâtreté. Ainsi la Belgique est une nation – indestructiblement. Le baptême de feu et de sang l'a sacrée"[47]. Evidemment, un tel plaidoyer en faveur de la Belgique est aux antipodes des considérations fédéralistes de *L'Opinion wallonne* qui ne se retrouve nullement dans cette profession de foi ni d'ailleurs dans la revendication de "frontières naturelles" que Destrée énonce dans le même article.

Derniers soubresauts et rentrée dans le rang ?

Cette image tout en contraste se prolonge l'espace de quelques mois à la fin du conflit. Le renoncement à toute séparation – désormais rebaptisée fédéralisme, un terme moins discrédité – n'est pas immédiat, un peu comme si pour certains la fin de la guerre marquait l'heure de tous les possibles. Des revendications longtemps attendues sont rencontrées. Le suffrage universel ne va-t-il pas être introduit ? N'a-t-il pas été question d'égalité complète ? D'une université flamande ? Pour les militants wallons qui ont choisi de se taire, ces promesses sont perçues comme autant de gifles, pire comme une prime à la trahison et un camouflet au patriotisme silencieux. C'est dans ce contexte à tout le moins survolté sur le plan national et international que l'Assemblée wallonne est inondée d'un flot de projets (les retombées des réunions clandestines de la guerre ?). Elle qui, jusque-là, a soigneusement évité toute discussion sur le remodelage de l'Etat belge va devoir y consacrer pas moins de sept assemblées plénières pour la seule année 1919 pour débattre des huit projets proposés. Sans surprise, c'est la voix de la sagesse qui triomphe. Dans une situation très confuse, la thèse du fédéralisme d'abord approuvée finit par être éliminée… deux ans plus tard au bénéfice du bilatéralisme et d'une confiance renouvelée dans l'unionisme belge. Les fédéralistes sont marginalisés et finissent par quitter l'Assemblée wallonne. Ce revirement s'inscrit pleinement dans l'exaltation patriotique qui suit la Première Guerre mondiale. Le mouvement flamand sort profondément discrédité de la guerre et, côté wallon, tout est fait pour faire oublier les quelques dérives des activistes wallons. Plus question non plus d'une quelconque écoute favorable des griefs des fédéralistes flamands. Il s'agit d'investir à nouveau pleinement la rhétorique belge dans le secret espoir d'un improbable et impossible retour à la Belgique francophone de 1830. Chaque revendication flamande est systématiquement assimilée à la *Flamenpolitik* et dénoncée comme injure à la patrie. Les militants flamands sont des traîtres. Cette fois, ils ne sont plus assimilés aux "Hollandais" de 1830 mais à l'Allemagne. Un terme spécifique voit le jour pour accroître la stigmatisation : les "Flamboches". La notion de patriotisme sert une nouvelle fois de grille de lecture et surtout de norme pour discréditer l'autre. Pour ce

47 J. Destrée, 'Le Principe des Nationalités et la Belgique', dans: *La Grande Revue*, mai 1916, pp. 385-412 (citation, pp. 399-400).

faire, toute trace de fédéralisme doit aussi être éliminée dans ses propres rangs. Il faudra du temps au mouvement wallon pour percevoir l'impasse de cette stratégie. Cette erreur d'analyse vient de la sous-estimation du développement du mouvement flamand et de sa force parlementaire. Contrairement à une vision naïve, tout le mouvement flamand ne s'est pas retrouvé dans l'activisme. Le mouvement wallon est victime d'une vision éculée des choses et de sa méconnaissance du mouvement flamand auquel il ne s'est jamais véritablement intéressé, un phénomène dû aussi à son ignorance du néerlandais. Il n'a pas perçu combien le mouvement flamand disposait (désormais) de relais dans l'ensemble des partis politiques et combien était erroné son espoir que la guerre marquerait définitivement la fin d'un mouvement qu'il considérait comme entièrement compromis car à la solde de l'ennemi ou qu'il pouvait envisager que sous cet angle d'analyse, aveuglé qu'il était par l'équation "flamingantisme = trahison". Cet aveuglement est aussi en partie lié à un sentiment d'exaltation patriotique de la Belgique francophone, de la vaste alliance qui s'est nouée au début des années vingt en faveur de "Gand français". Ce combat a réuni l'establishment belge francophone et le mouvement wallon qui, dès lors, s'est incontestablement senti plus fort mais d'une force nourrie par un combat linguistique extérieur à l'espace wallon avec un allié peu sensible à la matrice identitaire du mouvement wallon. Dès lors, à l'heure des bilans, le constat est amer comme le déclarera quelques années plus tard le libéral namurois, François Bovesse : "Nous avons tout supporté depuis l'armistice, permis qu'on tue un foyer de civilisation française, qu'on flamandise l'administration et l'armée"[48]. L'élection de Borms, si elle sera dénoncée par de nouveaux arguments de type patriotique, n'en constitue pas moins une nouvelle gifle montrant ce que le mouvement wallon ne voulait pas voir, à savoir le caractère populaire d'une partie des revendications flamandes. Et surtout l'idée qu'une Belgique telle que conçue en 1830 appartenait résolument au passé, un passé qui ne reviendrait plus.

Au terme de la Première Guerre mondiale – et cette situation va perdurer durant une partie des années vingt –, le mouvement wallon semble donc tiraillé entre une vision passéiste et idéalisée de la Belgique et la nécessité de s'adapter à un Etat qui s'est transformé. Les solutions de bilinguisme mises en œuvre à travers la législation sur l'emploi des langues en matière administrative l'indisposent profondément en ce qu'elles introduisent une certaine forme de bilinguisme en Wallonie, une solution qu'il a toujours récusée. Certaines dispositions heurtent aussi le mouvement flamand parce qu'elles continuent d'offrir des mécanismes de protection aux minorités francophones de Flandre. Mouvement wallon et mouvement flamand se retrouveront une décennie plus tard dans l'arsenal introduisant l'unilinguisme régional. Mais il n'est jamais facile de renoncer à ses acquis

48 Discours prononcé par François Bovesse lors des fêtes de Wallonie en 1928 reproduit dans Ch. Kesteloot, A. Gavroy, *Pour la défense intégrale de la Wallonie*, Charleroi Institut Jules Destrée, coll. 'Ecrits politiques wallons', 4, pp. 155-161.

et c'est la mort dans l'âme que le mouvement wallon doit progressivement renoncer à défendre la langue française en Flandre. Ce renoncement ne va pas sans soubresauts ni actes manqués. Si la langue n'est plus ce socle, cette matrice, d'autres référents vont devoir prendre sa place : une nouvelle nation à mobiliser, une autre histoire à écrire, d'autres traditions à inventer, une réorientation qui s'enracine certes dans une évolution entamée dès le début du 20e siècle mais à laquelle il manque (encore) une véritable dimension populaire.

3. Wij, ontwikkelde Vlamingen van de voorlinie... De Frontbeweging tijdens de eerste wereldoorlog: een culturele identiteit geprangd tussen een reele Belgische natie en een ideele Vlaamse natie, tussen het soldatenoffer en de politieke droom

Frans-Jos Verdoodt

Inleiding

*Wij, ontwikkelde Vlamingen van de voorlinie...*is de titel van een handgeschreven memorandum dat tijdens de Eerste Wereldoorlog werd verspreid door en onder de Vlaamsgezinde soldaten aan het IJzerfront[49].

De nota richtte zich onrechtstreeks tot de militaire en politieke overheden van België en drukte ontgoocheling en verbittering uit over de wijze waarop de auteurs en ondertekenaars zich behandeld voelden door de overheden en door het grootste deel van de Belgische pers. Voorwerp van de ontstemming waren de verregaande discriminatie op het vlak van taal en cultuur, de miskenning en de verdachtmaking door de gelijkstelling tussen Vlaamsgezindheid en sympathie voor de Duitse bezetter.

Toch drukte de noodkreet ook een positieve boodschap uit. De ondertekenaars wilden het toekomstige "Vrije België" voorbereiden en bevestigden hun vertrouwen in de leiders van de (clandestiene) Frontbeweging. Deze laatste poogde, in een loyaal-Belgisch perspectief, de brug te slaan tussen de dagelijkse, zwaarwegende plichtsvervulling aan het front en de toekomstige realisatie van een sociale, culturele en politieke ruimte in België, waarin de Vlaamse gemeenschap respect, ontvoogding en gelijkberechtiging zou verwerven.

De triptiek Vlaamse regimenten, Vlaamse Hogeschool in Gent en Zelfbestuur werd de katalysator van de activiteiten, de doelstellingen en de propaganda van de Frontbeweging. Hij werd tegelijk de incubatiefactor van het Vlaams-nationalisme dat zich na de oorlog volop zou ontwikkelen.

---

49 O. Coessens e.a., *Wij, ontwikkelde Vlamingen van de voorlinie...*, handgeschreven, gepolykopieerde nota, s.l., s.d., ADVN, Antwerpen, 87/340, 128/2/9. Ook de feitelijke programma-nota van het Frontisme - *Vlaanderens Dageraad aan den IJzer,* geredigeerd door de later algemeen bekende Vlaamse romancier Filip De Pillecyn en de latere vooraanstaande VNV-politicus Rik Borginon - droeg een notificatie die verwees naar de symboliek van de *frontlinie*-locatie van de Vlaamse soldaten en van het Frontisme: *de Vlaamsche strijders der voorlinie* (ADVN, Antwerpen, 87/340, 128/1/3). Ook de brieven die werden gezonden aan de paus, aan kardinaal Mercier en aan de bondgenoten van België werden verstuurd in naam van de "Vlaamsche soldaten der voorlinie" (D. Vanacker, *De Frontbeweging. De Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde 2000, blz. 262).

Het document *Wij, ontwikkelde Vlamingen van de voorlinie...* ontstond - tijdens de periode 1916-1917 - in de schoot van de *Vlaamse studiekringen* aan het front. Het werd nominatim ondertekend door tientallen Vlaamse militairen die vaak vrijwilligers waren en vóór de oorlog studeerden aan colleges, universiteiten, lerarenopleidingen, priesterseminaries enz.

Die Vlaamse studiekringen ontwikkelden zich in de loop van 1916 en vormden de facto een cultureel en didactisch project. Zij waren immers de voortzetting van de Vlaamse pogingen om aan het front een cultureel leven te ontwikkelen, studeerkansen te creëren, het defaitisme tegen te gaan en de zedelijke – in casu hoofdzakelijk christelijk bepaalde - moraliteit in stand te houden.

Doordat de culturele, morele en didactische aspecten onvermijdelijk samenvielen met een toenemende bewustmaking rondom de Vlaamse kwestie (taal- en onderwijsproblematiek, taaltoestanden aan het front enz.), vormden de studiekringen gaandeweg een structurele en relatief brede bedding voor de voortzetting van de vooroorlogse Vlaamse beweging.

Ondanks hun meestal uitgesproken pragmatische ingesteldheid, werden de studiekringen reeds in februari 1917 verboden door de legerleiding. In het psychologische vacuüm dat daardoor ontstond, radicaliseerde de Frontbeweging in thematiek en strijdvaardigheid. Dat gebeurde mede onder de invloed van bepaalde mentors en ideologen, zoals de in hoog aanzien staande Cyriel Verschaeve, een letterkundige en priester uit Alveringem, een dorp achter de frontlinie[50].

Ook de doorstroming van het activistische flamingantisme dat in het "binnenland" samenwerkte met de bezetter en daardoor belangrijke eisen van de Vlaamse beweging kon realiseren, leidde tot de polarisering van het klimaat.

Intussen waren de studiekringen wel het terrein geweest waar zich de ruggengraat ontwikkelde van de clandestiene Frontbeweging.

Toen de protagonisten van de Frontbeweging geen gehoor vonden voor hun eisen bij de Belgische regering in Le Havre, zetten zij vanaf einde 1917 een campagne in van brieven (aan de paus, aan de Belgische kardinaal-aartsbisschop, aan de bondgenoten van België), open brieven (aan de Belgische koning, aan generaal Bernheim) en programmateksten (*Vlaanderens Dageraad aan den IJzer, Catechismus der Vlaamse Beweging*). Daarnaast waren er de brieven van individuele personen, de zogenaamde "vliegende blaadjes", de liederen, gedichten enz.

---

50 Cyriel Verschaeve was een zeer belangrijk aanspreekpunt voor de Vlaamse soldaten aan het front, inzonderheid voor de Vlaamsgezinden. Hij was een der drijvende krachten van het Frontisme en redigeerde diverse brieven van de beweging aan kerkelijke en burgerlijke overheden. Hij was tevens de auteur van het uitvoerige *Kort begrip van de Vlaamse Beweging in 't jaar 1917,* een nota die in de vorm van vraag en antwoord was gesteld en daarom populair werd als de *Cathechismus der Vlaamse Beweging*. In sommige studiekringen, waar hij - naast flamingantische, ook artistieke - lezingen hield, werd hij bijna idolaat vereerd.

Het virtuele IJzertestament

Het discours van de Vlaamse beweging kent een belangrijke betekenis toe aan het zogenaamde *IJzertestament*. Daarin formuleerden de Vlaamsgezinde frontsoldaten een opdracht ten behoeve van hun testamentuitvoerders. Het waren in de eerste plaats de na-oorlogse Vlaams-nationalisten die zich daartoe rekenden.

Onder de Vlaamse frontsoldaten hadden velen zich vrijwillig gemeld, tegelijk vanuit een Vlaamse en Belgische patriottische overtuiging. Maar hun vaak bloedig soldatenoffer werd voor een aanzienlijk deel volbracht in een objectief aanwijsbare sfeer van vernedering en onbegrip vanwege de Belgische overheid. Daardoor oversteeg de testamentaire boodschap duidelijk de tijdelijke retoriek en groeide zij uit tot een statement met grote symbolische betekenis. Daarenboven legde hun boodschap nadrukkelijk de band met de moeizame ontwikkelingsgang van de vooroorlogse Vlaamse beweging

De Gentse historicus Bruno De Wever beschouwt het verhaal van de Frontbeweging niet ten onrechte als de funderingsmythe van het Vlaams-nationalisme. "Niet omdat het sociale onrecht waaronder de Vlamingen te lijden hadden een mythe zou geweest zijn, maar omdat het verhaal van de Frontbeweging een mythische functie had (en heeft): het is het verhaal van de geboorte van het idealistische Vlaanderen dat zich losrukt van de anti-Vlaamse Belgische staat[51].

Het eigenlijke IJzertestament bestaat evenwel niet. Het bestaat anderzijds wel als een symbolische – en post factum ingevoerde - benaming voor een geheel van vaststellingen en voorstellingen, opvattingen, verzuchtingen en eisen, die door de Vlaamsgezinde frontsoldaten werden geformuleerd en op beperkte of ruime schaal verspreid tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Die geschriften werden later gedeeltelijk heruitgegeven, gebloemleesd en aangevuld met naoorlogse documenten die inspeelden op dezelfde problematiek doch ontstaan waren in het milieu van de (in 1919 opgerichte) Front*partij* of in het milieu van het (eveneens in 1919 opgerichte) V.O.S, het Verbond van Vlaamse Oudstrijders.

Daarenboven trad een tweede vermenging op, nl. met sommige geschriften van het *activisme*. Soms geraakten de titels van bekende activistische en frontistische geschriften met elkaar verweven. Een kenschetsend voorbeeld van dat laatste was het frontistische *Vlaanderens Weezang aan den IJzer* (Karel De Schaepdrijver en Julius Charpentier, 1918) en het activistische *Vlaanderens Weezang* van Claudius Severus, (1916). Het laatste was een aanklacht tegen de politieke en sociaaleconomische achterstelling van Vlaanderen in België. Het eerste was een relaas van de misstanden aan het front en van de ontwikkeling van de Frontbeweging. Carpentier en De Schaepdrijver publiceerden hun

51 B. De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt-Gent 1994, blz. 31.

document nadat zij in de lente van 1918 de frontlinie hadden overschreden en na hun desertie niet in een Duits gevangenkamp terechtkwamen doch propagandisten werden voor het collaborerende activisme. Zodoende deden zij de facto aan activistische recuperatie van de Frontbeweging.

Het (virtuele) IJzertestament kende vier grondstromen:

- hervorming van het Belgisch leger in Waalse en Vlaamse regimenten;
- *begrip voor de doelstellingen van het activisme in zoverre het betrekking had op de realisatie van de eisen van de Vlaamse beweging;*
- *vernederlandsing van de universiteit van Gent;*
- *zelfbestuur voor Vlaanderen en Wallonië in de bondsstaat België (met een "middenbestuur" voor Brussel).*

Na de oorlog zouden de IJzerbedevaarten, die de feitelijke voortzetting waren van de *Heldenhulde*vereniging aan het front[52], het gedachtegoed van de Vlaamsgezinde frontsoldaten kanaliseren naar de drie kernbegrippen waarmee het zogenaamde "IJzertestament" tot op heden vereenzelvigd wordt: zelfbestuur, godsvrede, nooit meer oorlog[53].

Het "zelfbestuur" verzelfstandigde de Vlaamse-natiegedachte, die door de Frontbeweging nog niet los werd gezien van de Belgische natie. De "godsvrede" riep op tot eenheid onder de Vlaamsgezinden, boven de partijgrenzen heen; zij kwam in de plaats van de Belgisch-patriottische godsvrede waartoe koning Albert op 4 augustus 1914 had opgeroepen. Het "nooit meer oorlog" hield een pacifistische, antimilitaristische boodschap in, maar het consacreerde ook – en vooral – het offer van de Vlaamse frontsoldaten. Dat laatste aspect werd versterkt door de haast mythische dodencultus rondom de zogenaamde *IJzersymbolen*, die als gesneuvelde Vlaamse frontsoldaten de belichaming waren van idealisme en offerzin. Het betrof hier Lode De Boninghe, Renaat De Rudder, Joe English, de gebroeders Van Raemdonck e.a..

Het ethisch-culturele gegeven van de IJzersymbolen zou tijdens het interbellum in toenemende mate gerecupereerd worden ten dienste van politieke doeleinden (de Vlaamse zelfstandigheid, los van België en gestaag tenderen in anti-Belgische richting).

Dat verontrustte begrijpelijkerwijze de Belgische overheid, die tijdens de vroege dertiger jaren een discreet maar diepgaand onderzoek liet uitvoeren naar de houding en het gedrag van IJzersymbolen tijdens de uitoefening van hun militaire dienst aan het

---

52 *Heldenhulde* werd in 1916 opgericht binnen de Frontbeweging met het doel de gesneuvelde Vlaamse soldaten een specifiek grafzerkje te bezorgen. Die grafzerkjes toonden een Keltisch kruis met het opschrift AVV-VVK (Alles voor Vlaanderen-Vlaanderen voor Kristus, een leuze die ontstaan was in de Vlaamse studentenbeweging tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw).

53 Tijdens de vroege negentiger jaren van de twintigste eeuw "hertaalde" de IJzerbedevaart die slogans naar "Vrede-Vrijheid-Verdraagzaamheid" (als de synoniemen voor Nooit meer oorlog-Zelfbestuur-Godsvrede). Die "hertaling" zou echter een der oorzaken zijn van de verwijdering tussen gematigde en radicale Vlaamsnationalisten en leiden tot het ontstaan van een alternatieve IJzerbedevaart (de *IJzerwake*).

front. Paradoxaal genoeg luidde het besluit dat zij weliswaar flaminganten waren doch voorbeeldige soldaten en niet anti-Belgisch. "Overigens heb ik de indruk", schrijft de minister van Defensie aan de minister van Binnenlandse Aangelegenheden, "dat de protagonisten van de frontbeweging vaak de neiging hebben radicalen te zien – en dus hun gewezen medestrijders – waar dat niet zo was. Maar die jongens waren vaak ietwat mystiek, geëxalteerde jongens die erg gehecht waren aan hun taal en streek. Maar in hun geest noch hun houding bevond zich niets van wat zo vaak aan de orde is – anti-belgisch."[54].

Het flamingantisme van die IJzersymbolen beschouwden zij dus eerder als een culturele identiteit dan als een politieke identiteit. Deze laatste was in de visie van de Belgische overheid een vlaams-nationale - en per definitie anti-Belgische - identiteit.

In de flamingantische frontsoldaten die de oorlog hadden overleefd – en hun Vlaamsgezinde overtuiging bleven belijden – waren sommige overheden dan weer minder gerustgesteld. Zo moest drukker-uitgever Joris Lannoo, in 1915 vrijwillig in dienst getreden en reserve-officier geworden, zich in 1927 "op eigen kosten" aanbieden bij de militaire commandant van West-Vlaanderen. Hij moest zich daar verantwoorden omdat hij in Tielt een VOS-vergadering had voorgezeten waar opinies werden verdedigd "hostiles à la monarchie constitutionelle et aux institutions fondamentales de l'Etat"[55].

Als Belgische patriotten de oorlog in, als Vlaamse patriotten de oorlog uit

Tijdens de eerste decennia van haar ontwikkeling in de negentiende eeuw was de Vlaamse beweging in zekere zin een atypische nationale beweging: zij streefde geen eigen autonome natie na. Binnen de krijtlijnen van de Belgische natievorming en het Belgisch patriottisme dat daarmee gepaard ging, streefde zij naar de emancipatie van de lagere klassen van de Vlaamse bevolking, die maatschappelijk noch cultureel aan hun trekken kwamen. Het "Belgisch" loyalisme was een feitelijke noodzaak maar niet altijd evident. De geschriften van bepaalde invloedrijke figuren en iconen binnen de brede Vlaamse beweging tonen dat aan: César De Paepe, Hippoliet Meert, Albrecht Rodenbach, August Vermeylen, Jan Frans Willems[56].

Daarenboven was de "Belgische" opstelling van de Vlaamse beweging gaandeweg verzwakt toen de gemeenschappelijke erfvijand Frankrijk, na zijn nederlaag in

---

54 Activisme au front. Affaire De Rudder, English, de Boninghe, les Frères Van Raemdonck E. et F. – Rapport adressé à Monsieur le Ministre de l'Intérieur et de l'Hygiène, Brussel s.d. [1932], Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Brussel, Doc. Gen. 28.

55 Notebaert, Général-Major, Commandant [de] le Province de la Flandre Occidental, aan Joris Lannoo, Brugge 20 mei 1927, Archief Godfried Lannoo, Tielt.

56 J. Creve, 'Kritische bedenkingen bij de geschiedschrijving van de Vlaamse beweging', in: *Tekos. Teksten, kommentaren en studiën*, s.l., jg. 1995, nr. 77, blz. 32-42

de Frans-Duitse Oorlog, geen reële bedreiging meer vormde voor de integriteit van het grondgebied. Ook de zeer moeizame weg die moest worden doorlopen om ten gunste van de Vlamingen taalwetten af te dwingen knaagde aan de vanzelfsprekendheid van de loyaliteit. En ten slotte ontstond een bepaalde stroming - o.m. bij de daensistische christendemocraten - die de culturele en materiële pech van de Vlamingen toeschreef aan het bestaan van een Belgisch, Franstalig establishement.

Ook het virulente antimilitarisme van sommige daensistische leiders en van de Antwerpse *Meetingpartij* behoorde tot die aversie. Overigens wijst historicus Luc Vandeweyer, een specialist van de Belgische krijgsgeschiedenis, op de historisch moeilijke relatie tussen de Vlaamsgezinden en het leger. De Grievencommissie van 1856, die het mechanisme van stelselmatige vernederlandsing van het openbaar leven in Vlaanderen op gang bracht, vroeg toentertijd reeds om het leger in te delen in Waalse en Vlaamse regimenten, zodat eenieder in zijn eigen taal kon bevolen worden[57].

Tussen 1900 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden het Vlaamse-natieprincipe en het antibelgicisme steeds belangrijker in het flamingantisch discours. Maar de Duitse inval – en het harde optreden van de soldaten – deden de Vlaamsgezinde aversie tegenover "België" zeer snel verdampen. Ook de symbolisch geladen oproep van de Belgisch koning op 4 augustus 1914 – "Souvenez-vous, Flamands, de la bataille des Eperons d'Or" – en het nadrukkelijke Belgisch patriottische standpunt van de Belgische kerk, maakten grote indruk op de talrijke Vlaamse jonge mensen die vrijwillig in dienst traden in het leger aan het front. "De vierde oogst laatstleden is België geboren", proclameerde de *Gazette van Thielt* betekenisvol. De Vlaamsgezinde Frans Kusters, een der IJzersymbolen, schreef in een brief aan zijn familie in 1915 zeer beslist: "Ik voel mij fier Belg te zijn"[58].

Ondanks de overvloedig aantoonbare tekenen van onbegrip tegenover de Vlaamse soldaten door de burgerlijke en militaire overheid en de Franstalige pers, zouden de Vlaamsgezinden in hun pamfletten, brieven en krantjes (de zogenaamde "frontblaadjes") blijven oproepen voor een "vrij België", al ging de kerngedachte steeds meer evolueren naar een "zelfstandig Vlaanderen in een vrij België"[59].

57L. Vandeweyer, 'Vlaamsgezinden pacifisten samen op straat voor het goede doel', in: G. Leemans, L. Boeva, G. Deneckere, F.-J. Verdoodt, *Vlamingen komt in massa. De Vlaamse beweging als massabeweging*, Gent/Antwerpen 1999, blz. 99-120.

58 R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve. Biografie*, Tielt/Gent 1998, blz. 165. *Frans Kusters*, ADVN, Antwerpen, 87/340, 196/1/2.

59 Aloïs Van de Vyvere, als minister duidelijk bekommerd om het lot van de Vlaamse frontsoldaten, schreef in een brief aan een Vlaamsgezinde reserve-officier dat hij bijna dagelijks klachten vanwege de soldaten vernam (A. Van De Vyvere aan Joris Lannoo, s.l. [Le Havre?] 14 september 1918, Archief Godfried Lannoo, Tielt). Het persoonsarchief van politicus Alfons Van de Perre, aan wie talrijke frontsoldaten zich richtten met hun klachten en vragen, illustreert die uitspraak op significante wijze (Archief AMVC-Letterenhuis, in Antwerpen).

Vanaf de tweede helft van 1917 zou de Frontbeweging het zelfbestuur voor Vlaanderen openlijk gaan beklemtonen als haar hoofdeis. Intussen verschoof de motivatie voor het soldatenoffer van het grote Belgische vaderland naar het kleine Vlaamse vaderland. In sommige soldatengeschriften verscheen nu het "eerst Vlaanderen en dan België".

Tijdens de eerste maanden van de oorlog waren talrijke flaminganten – vrijwillig of verplicht – in militaire dienst getreden, als loyale Belgische patriotten. Toen de oorlog ten einde liep waren zij echter in groot aantal radicale Vlaamse patriotten geworden. Onder meer het antibelgicisme van leidende figuren als Cyriel Verschaeve en de psychologische nabijheid van het collaborerende activisme, dat in januari 1918 de zelfstandigheid van Vlaanderen zou uitroepen, oefenden daarbij een grote invloed uit.

Maar de basis voor die evolutie werd vooral gelegd door de "nonchalance" - enerzijds lankmoedigheid en anderzijds onverschilligheid - waarmee de Belgische overheid zich opstelde tegenover het psychologische vacuüm waarin het frontisme zich zou ontwikkelen. In het immobilisme veroorzaakt door de uitzichtloze stellingenoorlog – het Belgisch leger nam niet deel aan de massale offensieven van de geallieerden – was er ruimte en aanleiding voor defaitisme, maar ook voor de ontwikkeling van een Vlaamsgezinde reactie op de taalmisstanden. Die toestand verzwakte van de weeromstuit de Belgische godsvrede en radicaliseerde de vooroorlogse Vlaamse beweging die latent aanwezig was aan het front.

In vergelijking met de andere nationale legers, was de tucht in het Belgisch leger minder streng, zodat er dus feitelijke ruimte bestond voor enige contestatie. Maar die mindere gestrengheid werd begrijpelijkerwijze niet zo begrepen door een Vlaamse soldaat die een Franstalig bevel niet kon of niet wenste te begrijpen en daarom een gevangenisstraf opliep, vaak na een vernederende uitspraak te hebben moeten aanhoren.

Anderzijds schiep de toestand van niet-rechtstreekse deelneming aan militaire offensieven voor de Belgische regering een "pauze" tijdens dewelke zij de taalwetten van 1913 op de tweetaligheid van het officierenkader systematisch had kunnen doorvoeren. Het duurde echter tot einde 1917 vooraleer zij daar een begin mee maakte.

Het respect voor de Vlaamse identiteit

De signalen uitgezonden door vooraanstaande "passivisten" als de katholieke volksvertegenwoordiger Frans Van Cauwelaert, die veel begrip toonde voor de eisen van het Frontisme maar zich desondanks Belgisch-loyaal bleef opstellen, konden het gunstige klimaat voor de radicalisering van de Vlaamse beweging niet ombuigen.

Van Cauwelaert waarschuwde de regering vruchteloos voor een conflict tussen de Belgische staat en het Vlaamse volk. Zijn katholieke collega Alfons Van de Perre merkte in november 1917 in een nota aan de secretaris van de koning bitter op dat de overheid

niets wilde begrijpen van het Vlaamse gevoel voor de eigen identiteit aan het front: " Was ze [de overheid] door de Duitsers betaald, ze kon niet beter handelen. Ze doet meer kwaad dan al de activisten uit België tezamen"[60].

Toen de radicalisering van de Vlaamsgezinden zich vanaf 1918 doorzette en de Frontbeweging zich ostentatief ging "tonen" en het water als het ware aan de lippen stond van de overheid, stelde de regering de erkenning van de culturele twee-(eenheid) van België in het vooruitzicht[61].

De sociale factor

Jan Marinis, sinds 1915 hoofdalmoezenier van het Belgisch leger, oordeelde dat het Frontisme "peut-être plus social que politique" was[62].In een omstandig rapport dat hij kort na het beëindigen van de oorlog redigeerde omtrent de Vlaamse kwestie, leren wij wat de hoofdaalmoezenier bedoelde met "plus social que politique". De Vlamingen, zo stelde hij, hoorden wel het internationale discours over de eerbied en de waardering die men kleine naties en hun cultuur verschuldigd was, maar in eigen land bevonden zij zich in een inferioriteitspositie, miskend en verbitterd "à raison de sa qualité de Flamand", uitgedaagd door de houding van de overheden en ontevreden op moreel én materieel gebied. De gemiddelde soldaat interesseerde zich niet voor een Vlaamse universiteit of voor een administratieve scheiding. Als zij daar voorstanders van geworden zijn, is het te wijten aan de houding van het gezag[63]. Zonder een "flamingant" te zijn, was Marinis in zekere zin gevoelig voor de Vlaamse kwestie.

Uit de geschriften van frontsoldaten, meestal gedrukt maar vaak ook in gepolykopieerd handschrift verspreid, blijkt duidelijk dat de sociale en de culturele aspecten van de flamingantische beweging vaak samengingen. Zowel in haar projectie naar het verleden toe als in haar projectie naar de na-oorlogse toekomst.

De door hoofdaalmoezenier Marinis geciteerde verbittering was vaak tastbaar aanwezig in de geschriften van de Vlaamsgezinde soldaten: "Ik zeg u dat gij een misprezen ras zijt, een verdoemd volk". De auteur van die sombere voorstelling onderstreepte dat het daarbij tegelijk om de taal én om de kansen tot tewerkstelling ging. De invloed van publicaties als Desiderius Strackes *Arm Vlaanderen* en Claudius Severus' *Vlaanderens weezang,* die uit flamingantische milieus afkomstig waren en een schrijnend beeld ophin-

60 D. Vanacker, *De Frontbeweging...*, op.cit., blz. 413, blz. 282.
61 D. Vanacker, *De Frontbeweging...*, op.cit., blz. 248, blz. 324.
62 D. Vanacker, *De Frontbeweging...*,op.cit., blz. 315.
63 R. Boudens, *Een rapport van hoofdaalmoezenier J. Marinis aan kardinaal Mercier over de Vlaamse Beweging aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog* in *Wetenschappelijke tijdingen,* jr. 54, 1995, 2, blz.63-79.

gen van de sociaaleconomische en culturele toestand in Vlaanderen, is hierbij duidelijk aanwezig[64].

Een pessimistisch sociaaleconomisch beeld vinden wij eveneens terug in *Ontwikkelingsgang der Vlaamsche Frontbeweging,* de eerste publicatie over de Frontbeweging die Karel De Schaepdrijver en Julius Charpentier in 1818 lieten verschijnen na hun desertie en hun contacten met de activisten in het binnenland. Zij koppelden de oplossing van die problematiek noodzakelijkerwijze aan de eis op zelfbestuur voor Vlaanderen en Wallonië. Maar, afgezien van de Vlaams-Waalse kwestie, waren er aan het front ook spanningen voelbaar tussen bevoorrechte en achtergestelde sociale klassen[65].

Niet altijd echter overheerst het sombere beeld. Een brochure van de "Hoogeschooluitbreiding op de voorlinie" uit januari 1917, waarin "de sociale strekking der beweging" benadrukt wordt, rekent op de uitbouw van het onderwijs, inzonderheid het technische. Maar tegelijk wordt opgeroepen tot zin voor opbouwend engagement en inspraak inzake sociaal overleg : " Hij weze geen ja-neenknikkend lid zijner vakvereeniging". Een vlugschrift, in handschrift verspreid als "vliegend blaadje" naar aanleiding van een Guldensporenviering, klinkt zelfs niet zonder enthousiasme omtrent de toekomst: "Leve de Vlaamse demokratie. Leve de Vlaamsche Volkskla[se]"[66].

Socialistische agitatie bestond er nauwelijks binnen het frontisme. Anderzijds trad de pacifistische einzelgänger Antoon Pira - die niet tot de kernen van de frontbeweging behoorde - in mei 1918 naar buiten met zijn Algemeen Demokratisch Verbond. Daarin treedt hij naar voren met een uitgesproken sociaal-progressief programma (algemeen stemrecht, verplicht onderwijs, verhoging van de rustpensioenen, arbeiderswoningen, vakverenigingen, soldatenraden). Inspelend op de oorlogsmoeheid van de soldaten, lokte hij in juni 1918 een staking uit en zette tot desertie aan. Hij werd gevangen gezet en liep na de oorlog een zware straf op[67].

Over de vooraanstaande socialistische persoonlijkheid en vrijwilliger Hendrik De Man is bekend dat hij zich buiten de sfeer van het frontisme bevond. Bij wijze van sociaaal engagement zou hij zijn beschermde positie als officier ingeruild hebben voor een verblijf onder de "piotten", die meestal boeren en arbeiders waren.[68].

---

64 *Vlamingen,* handgeschreven, gepolykopieerde brief, s.n., s.d., ADVN, Antwerpen, 87/340, 128/1/5. C. Severus [L. Severeijns], *Vlaanderens weezang,* Antwerpen 1916. D.A. Stracke, *Arm Vlaanderen*, Antwerpen 1914.

65 K. De Schaepdrijver en J. Charpentier, *Ontwikkelingsgang der Vlaamsche Frontbeweging,* Brussel 1918. b. benvindo, *Des hommes en guerre. Les soldat belges entre ténacité et désillusion. 1914-1918,* Brussel 2005.

66 I. Lambrechts, *Vakkunde, s.l. [IJzer] 1917. Guldensporenslag,* gepolykopieerd handschrift, ADVN, Antwerpen, 87/340, 128/2/11.

67 *Algemeen Demokratisch Verbond. Mannen van den IJzer,* handgeschreven vlugschrift, s.n. [A. Pira], s.d. [mei 1918], ADVN, Antwerpen, 87/340, 128/3/5. L. Schepens aan R. Deghein, Brugge, 9 december 1968, ADVN, Antwerpen, 87/340, 81/1/1.

68 Brieven & uittreksels van het IJzerfront gebruikt voor opname in Vrij België, AMVC-Letterenhuis, Antwerpen, VB 12.

De cultureel-ideologische factor

De Vlaamsgezinde intellectuelen die later de ruggengraat van de Frontbeweging zouden vormen, waren vaak studenten - of pas afgestudeerden van universiteiten, middelbare scholen, priesterseminaries enz. Zij poogden aan het front een zeker intellectueel en cultureel leven te ontwikkelen, nieuwe studeerkansen te creëren, het defaitisme te bestrijden en de principes van de "zedelijke hygiëne" in stand te houden. De katholieke aalmoezeniers namen actief deel aan de organisatie van het geheel van die activiteiten, ook toen de bedrijvigheden vanaf 1916 gestructureerd werden via de Vlaamse Studiekringen. Toen die studiekringen meer en meer de voortzetting werden van het vooroorlogse Vlaamsgezinde culturele leven - en mede daarom reeds in februari 1917 verboden werden -, kregen die aalmoezeniers het verwijt te horen dat zij het flamingantisme ondersteunden en bevorderden. In Frankrijk, waar zich Belgische soldaten bevonden voor opleiding, geneeskundige verzorging, rustperiodes, strafkampen enz., verspreidde de overheid zelfs een vertrouwelijke nota aan de prefecten en onderprefecten om te waarschuwen tegen "een aantal flamingantische officieren en aalmoezeniers die complotteren tegen de Belgische koning"[69].

De grote meerderheid van de Vlaamse soldaten waren katholiek. Dat versterkte niet alleen de band tussen de aalmoezeniers en de soldaten maar het verstevigde eveneens de functionele binding tussen religie en Vlaamsgezindheid. Ook de misprijzende houding die sommige Franstalige officieren aannamen tegenover de religieuze gevoelens van hun ondergeschikten bevorderde eveneens de hierboven besproken vervlechting.

Die vervlechting resulteerde uiteindelijk in het aanvaarden van het oorlogsoffer voor een hoger doel: het "AVV/VVK" - Alles voor Vlaanderen/Vlaanderen voor Kristus, dat aangebracht werd op de zerkjes van de gesneuvelde soldaten, en het "Hier ons bloed, wanneer ons recht", dat geschilderd werd op de zogenaamde "Steen van Merkem".

Het antimilitarisme en de pacifistische reflexen die sommige kringen van de Vlaamse beweging voor de oorlog hadden beleden, werden begrijpelijkerwijze taboe aan het front. Want het was strafbaar als defaitisme, onvaderlands gedrag en medewerking aan de pacifistische propaganda die inmiddels door het collaborerende activisme was opgezet (met Duitse steun en om het Belgisch leger te demoraliseren). De Vlaamsgezinde pater Jules Callewaert, die in Engeland fungeerde als aalmoezenier voor de Belgische vluchtelingen, lokte een heftige rel uit in de Franstalige dagbladen toen hij openlijk de pauselijke vredespolitiek verdedigde, het militarisme veroordeelde en pleitte voor pacifisme[70].

---

69 *Circulaire confidentielle et envoyée en septembre 1917. Circulaire envoyée à tous les Préfets et sous-Préfets de France, ADVN, Antwerpen, 87/340, 1191/1/6-9 en 128/3/9.*

70 NEVB (*Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*), Tielt 1998, blz. 679.

De hierboven beschreven cultureel-ideologische sfeer uitte zich begrijpelijkerwijze niet alleen via pamfletten, brieven, slogans en inscripties doch ook via literaire geschriften (waartoe wij ook de liederen kunnen rekenen). Wat dat laatste betreft, lijkt het paradoxaal dat de Vlamingen -in tegenstelling tot de Britten, de Duitsers, de Fransen, de Italianen, enz. - nauwelijks oorlogsliteratuur lieten ontstaan aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Vooraanstaande frontsoldaat-auteurs als Filip De Pillecyn – die samen met de andere frontsoldaat-schrijver Jozef Simons in 1920 nochtans een bundel oorlogsgedichten zou publiceren - en August Van Cauwelaert - broer van de hierboven reeds besproken politicus Frans Van Cauwelaert - waren wellicht de eersten die zo'n vaststelling formuleerden. De specialist literatuurstudie Geert Buelens heeft recentelijk het fenomeen ontleed, inbegrepen de analyses die De Pillecyn en Van Cauwelaert reeds zelf hadden ontwikkeld. In grote lijnen komt het hier op neer dat de omgevingsfactoren van het front het gebrek aan een echte cultuurtaal in Vlaanderen nog versterkten (volgens De Pillecyn) of dat de Vlaamse dichters niet aansloten bij de moderne stijlvormen (volgens Van Cauwelaert). Onderzoeker Buelens laat bovendien verstaan dat de literaire zeggingskracht bedolven werd door de retoriek van het (voor Vlaanderen) vruchtbare oorlogsoffer (wat vooral Cyriel Verschaeve kenmerkte)[71].

Verwijzend naar Verschaeves epitaaf *Hier liggen hun lijken / als zaden in t' zand / hoop op den oogst / o Vlaanderenland,* stelt Buelens dat dit genre verzen niet bijdroeg tot een algemeen gevoel van zinloosheid dat het collectief geheugen beheerst m.b.t. de Grote Oorlog[72].

Die vaststelling is terecht, want Verschaeves vers is integendeel de bevestiging van het zinvolle lijden, voor Vlaanderen dan. Het universele oorlogsleed en de misprezen Vlaamse identiteit vloeiden samen in één zelfbeeld: het bloedoffer dat zal beloond worden door het risorgimento van de Vlaamse natie.

Doelend op het geheel van de Belgische, respectievelijk Vlaamse oorlogspoëzie, stelt Buelens ten slotte dat het "een heel boek zou vereisen" om te analyseren in welke mate die poëzie heeft bijgedragen tot de natievorming in België en Vlaanderen.

Wat Vlaanderen betreft, kunnen wij echter reeds op empirische basis vaststellen dat de bijna mythische combinatie van dé twee metaforen die de Vlaamse beweging putte uit de Eerste Wereldoorlog - nl. de IJzersymbolen en het epitaaf *Hier liggen hun lijken...*- gedurende decennia bepalend zijn geweest voor de ontwikkeling van het strijdend Vlaams-nationalisme en zijn rol bij de Vlaamse-natievorming.

---

71 G. Buelens, *Like seeds in the sand. On (the absence of) Flemish War Poets* in S. Jaumin, M. Amara, B. Majerus, A. Vrints, *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique,* Brussel 2005, blz. 597-614. E. Van Neygen, in: *Filip De Pillecyn Studies I,* Hamme 2005, blz. 92-97.
72 Id.

Bij wijze van besluit

Kan een specifiek oorlogsleed, hoe zwaar het ook weegt en waar het zich ook situeert, in lengte van jaren een bepalende morele zeggingskracht vormen in het raam van de democratische ontwikkeling van een gemeenschap?

Die vraagstelling is complex en delicaat. Maar laten wij haar even toepassen op het thema van deze uiteenzetting. De permanente, katholiek-integralistische koppeling van de cultus van het Vlaamse oorlogsoffer aan het vooruitzicht van het Vlaamse risorgimento als ultieme beloning, vormde een hinderpaal voor de reformistische ontwikkeling van het Vlaams-nationalisme binnen het kader van een civiele maatschappij. Maar daartegenover staat evenzeer dat de Belgische overheid tijdens en na de Eerste Wereldoorlog dat probleem nauwelijks heeft onderkend noch ontmijnd en zodoende heeft bijgedragen tot de extreme verrechtsing van het mentale kader waarin de Vlaamse-natievormers zich bewogen.

V ENSEIGNEMENT, PRESSE, ARTS, SCIENCES
ONDERWIJS, WETENSCHAPPEN, KUNSTEN EN PERS

INTRODUCTION

Jeffrey Tyssens

La période traitée dans le présent ouvrage se caractérise par une transformation de la définition de la citoyenneté en Belgique. Un tel processus ne peut se comprendre dans toute sa complexité si l'on n'inclut pas dans la perspective analytique les transformations, plus ou moins parallèles, qui s'opèrent dans les champs de la production et de la transmission des savoirs et des représentations artistiques ou littéraires. En effet, l'avènement gradué d'une démocratie de masse s'allie à de profonds changements dans le système national d'enseignement, à l'avènement et à la commercialisation d'une presse de masse, à des nouvelles configurations de production d'œuvres littéraires, à une nouvelle « didactique » dans les institutions culturelles –musées et autres– ou dans la vulgarisation des connaissances scientifiques.

La contribution de Valérie Montens montre comment les relations entre l'Etat central et les institutions culturelles se modifient à la fin du XIXème siècle. La volonté d'avoir des musées accessibles et démocratisés conduit à une modernisation de ces institutions, où l'on n'introduit non seulement une gestion désormais scientifique et bien plus efficace qu'auparavant, mais aussi une approche nettement plus didactique des fonctions muséales. Il est frappant que la notion d'un patrimoine à conserver apparaît à cette même époque. Si l'élément de glorification de la patrie n'est pas absent de ce phénomène, les motifs nationalistes n'ont pourtant plus l'aspect naïf et superficiel que présentaient les configurations muséales de la génération précédente. Ce qui importe davantage, c'est la promotion de Bruxelles dans la compétition de prestige artistique avec d'autres capitales. Si cette affirmation d'une gestion nettement plus professionnalisée place les institutions culturelles sur un tout autre plan que celles de la jeune Belgique, l'on ne saurait dire pour autant que le champ des beaux-arts constitue une véritable priorité, voire un sujet d'intense débat pour les élites politiques. Entre les quelques hommes d'Etat esthètes règne une sorte de « consensus mou » autour des finalités générales d'une « politique » culturelle. Cette dernière est traitée généralement en marge de discussions budgétaires dominées largement par d'autres thèmes plus conflictuels. Un de ces thèmes est sans aucun doute l'école, plus particulièrement l'école primaire.

Dans la contribution de Tyssens et Wynants, on peut remarquer comment, durant la période évoquée lors du colloque, le rôle des autorités centrales devient de plus en plus déterminant dans le fonctionnement du système national d'enseignement. Le jalon

essentiel de ce processus se trouve dans la loi Schollaert de 1895. Malgré quelques survivances cléricales, qui voilent en quelque sorte le défi essentiel inhérent à ce texte, le mécanisme de subventionnement des écoles primaires confessionnelles est, partiellement certes, mais pour la première fois, transféré à l'Etat central. De ce fait, il y a dépassement du contre-pouvoir potentiel ou effectif constitué par le niveau des autorités communales, dans les régions urbaines et/ou industrielles où dominent les gauches. Paradoxalement, le succès du sabotage des aspects cléricaux de cette loi par quelques villes –menant à la conservation du caractère plus ou moins laïque de leurs écoles communales– correspond parfaitement à l'option des catholiques modérés ou des démocrates chrétiens. Ceux-ci ne souhaitent pas trop « confessionnaliser » l'enseignement public, afin que le réseau libre ne perde pas son attrait, surtout dans le contexte urbain où le nouveau système de subventions devrait augmenter sa compétitivité sur le « marché scolaire ». Il est frappant que le parti catholique, qui a accusé les libéraux d'étatisme lors des luttes scolaires autour de la loi Van Humbeeck, se sert lui-même progressivement du même niveau institutionnel pour parvenir à une liberté subsidiée qui doit donner tout son éclat à l'école catholique ou au pilier catholique en général. Ainsi, les options de politique scolaire sont bien au cœur de la stratégie de (re)conquête des masses dans un système politique démocratisé.

La volonté d'atteindre les masses change aussi le monde de la presse, que ce soit pour générer un nouveau relais en direction d'un électorat sensiblement élargi ou simplement pour mieux commercialiser un produit dont la facture a subi une modernisation essentielle. Aussi, dans leur contribution sur les journaux de l'époque concernée, Véronique Pouillard et Pierre Van den Dungen intègrent la transformation sociale du lectorat, le progrès technique, la place nouvelle accordée aux publicités et la modification des contenus dans une large grille analytique. Le contraste avec les journaux des grandes années de l'ère censitaire est assez saisissant. En effet, la presse idéologique se destinait alors à un "public citoyen", mâle et bourgeois, se situait dans un cadre non-commercial et ne concernait qu'un lectorat assez réduit. La massification, techniquement possible depuis un certain temps, impose d'autres styles de travail, où les modèles anglo-américains s'imposent graduellement et où les arcanes de la publicité déterminent de plus en plus la forme globale du journal, tout comme son contenu rédactionnel. Dès lors, écrivent les deux auteurs, "l'on semble passer d'un règne des publicistes à celui des publicitaires".

Pour d'autres catégories de professionnels ou semi-professionnels de l'écrit, la fin du XIXème et le début du XXème siècle se présentent également comme une période de restructuration des cadres d'activité. Christophe Verbruggen nous propose une étude des écrivains belges en tant que groupe social pour ces années particulières. Pendant la « belle époque », les deux champs littéraires de ce pays –champs qui s'entrecroisent avec les littératures plus larges de langue française et néerlandaise et qui se présentent dès lors comme des littératures « dominées »– se voient dotés de nouvelles associations d'auteurs. Celles-ci ne limitent pas leurs activités à la sociabilité des écrivains, mais se profilent en

tant qu'instances qui défendent les intérêts collectifs de la profession en cause, notamment par leur rôle dans la distribution de bourses ou de subsides ou dans le travail des périodiques littéraires. Il est à noter que ces groupes d'intérêt se structurent d'abord par « régime » linguistique. En outre, on est frappé par le fait que l'identification primaire n'y est point religieuse ou philosophique –le clivage classique entre catholiques et anticléricaux– mais est d'abord une identification en tant qu'intellectuels, en tant qu'écrivains, puis seulement en tant que participants à telle ou telle « Weltanschauung ».

La confrontation entre mondes laïque et confessionnel a plus d'échos dans la sphère scientifique, ainsi que le démontre Kaat Wils dans sa contribution. C'est certainement le cas, dès les années 1870 et 1880, dans la vulgarisation scientifique où la question du darwinisme cristallise en quelque sorte le conflit. Mais la vulgarisation ne se réduit pas à cet aspect. En effet, l'optique utilitariste –les « inventeurs » au service du progrès technique et donc de l'intérêt général du pays– est tout aussi importante dans les discours, sinon davantage, cet utilitarisme dépassant à l'évidence le clivage confessionnel. La vulgarisation scientifique devient d'ailleurs un thème de grande importance dès que l'ancrage progressif de la recherche scientifique dans les universités fait apparaître comme problématique le gouffre qui se creuse entre spécialiste et grand public. En Belgique, le genre développe un profil propre, avec la représentation du pays comme berceau des précurseurs méconnus. Si des pays comme la France voient se développer un groupe de vulgarisateurs de profession, une telle « niche » professionnelle spécialisée semble manquer en Belgique, même si le genre s'impose en tant que tel sur le marché des publications.

Les contributions réunies dans ce chapitre manifestent toute la complexité de l'interface entre démocratisation, d'une part, et transformation des sphères scientifiques, culturelles, éducatives et informatives, d'autre part. La citoyenneté active devenant une affaire de masse, et non plus l'apanage de la *maior et sanior pars* comme au temps du régime censitaire, l'action des intermédiaires culturels se trouve modifiée dans sa nature et son échelle, que ce soit par le biais d'un rôle accru de l'Etat central ou par l'emprise grandissante de la sphère commerciale. Entre volonté pédagogique et volonté de distraire, une professionnalisation élargie, voire assumée, comme dans le cas des auteurs littéraires, s'affirme de plus en plus dans les champs précités.

'Deux jeunesses, deux races'. Question scolaire, démocratie et nationalité

Jeffrey Tyssens et Paul Wynants

L'avènement de la citoyenneté comme source de légitimité politique et la construction des systèmes nationaux d'éducation sont des processus intimement liés. Quand des conceptions de la citoyenneté s'affrontent, les structures de l'enseignement en sont affectées. En Belgique, l'exacerbation des clivages conduit au cloisonnement du système éducatif[1]. Lieu de rencontre des problèmes auxquels le pays est confronté, la législation scolaire interagit avec la démocratisation de la société et avec les débats sur l'identité nationale.

La présente contribution se focalise sur les lois organiques de l'instruction primaire des 15 septembre 1895 et 19 mai 1914. Deux questions y sont abordées. D'une part, la vivacité des tensions que suscitent ces dispositions révèle des conceptions divergentes de la démocratie entre majorité catholique et opposition laïque. Toute amorce d'une démocratie de pacification s'en trouve-t-elle exclue ? D'autre part, la profondeur des divisions idéologiques (le thème des 'deux jeunesses') et des désaccords communautaires (celui des 'deux races') ne semble guère propice à la consolidation d'un système national d'éducation. Qu'en est-il vraiment ?

La loi du 15 septembre 1895

Origines

Votée après le retour des catholiques au pouvoir, la loi Jacobs de 1884 démantèle la politique laïque et centralisatrice des libéraux. Le système national d'éducation est affaibli par le rôle-clé dévolu aux pouvoirs locaux dans la structuration du champ scolaire : les communes décident d'organiser ou non un enseignement primaire officiel, d'adopter ou non des établissements libres, d'inscrire ou non la religion au programme obligatoire des écoles publiques. Dans les bastions anticléricaux, des édiles refusent l'adoption à des institutions confessionnelles et maintiennent la religion en dehors du programme. De ce fait, la rechristianisation de l'instruction élémentaire est incomplète. De nombreux établissements libres sont financièrement vulnérables, lorsque l'enseignement primaire se massifie.

---

1 J. Tyssens, 'Onderwijsconflict en –pacificatie vanuit een comparatief perspectief : België, Nederland, Frankrijk', dans: E. Witte, E. De Groof en J. Tyssens, *Het schoolpact van 1958. Ontstaan, grondlijnen en toepassing van een Belgisch compromis*, Bruxelles-Louvain, 1999, p. 39-86.

Les tentatives catholiques visant à réformer le régime des subventions se succèdent. La première, celle de Woeste, a lieu en 1887. Elle est vouée à l'échec. La deuxième permet d'obtenir, en 1894, l'inscription provisoire au budget de l'Intérieur d'une somme destinée à soutenir des écoles libres essuyant un refus d'adoption. Le troisième essai est un avant-projet[2], déposé en 1894 par Jules de Burlet, ministre de l'Intérieur. Il prévoit la création d'une nouvelle catégorie d'établissements : les écoles adoptables. Remplissant les conditions pour être adoptées, elles se voient refuser ce statut par des administrations locales. Ces écoles pourront être directement subventionnées par l'État. Il n'est pas question de rétablir un cours de religion obligatoire dans les établissements publics, sujet qui divise les catholiques : l'épiscopat revendique cette mesure, tandis que Beernaert et les modérés redoutent qu'elle dégrade la position des écoles confessionnelles. L'avant-projet de Burlet n'aboutit pas. Lors de la quatrième tentative de 1895, le ministre de l'Intérieur Schollaert reprend le dispositif de son prédécesseur en matière d'écoles adoptables. Il réintègre la religion dans le programme obligatoire de l'enseignement officiel. Toutefois, les Chambres ne consentent ni à subordonner l'octroi de subventions aux écoles libres à la présence d'un cours de religion au programme, ni à réduire les possibilités de dispense pour les 'dissidents'. L'organisation pratique du cours de religion est modifiée : si les instituteurs des établissements publics refusent de le donner et si le clergé local ne peut s'en charger, un tiers, proposé par l'autorité religieuse à la commune, pourra enseigner cette branche. Telles sont les lignes de force de la loi de 1895.

L'accentuation de la pression exercée par les catholiques, à partir de 1894, s'explique. Depuis l'introduction du suffrage universel avec vote plural, la légitimité politique trouve sa source dans un électorat de masse. Ce dernier doit être encadré par un 'pilier' et par un système scolaire imprégné de christianisme. L'élection des premiers parlementaires du POB renforce cette préoccupation de la droite.

Canaliser la démocratie ?

Dans les débats sur la loi Schollaert, le volet religieux retient davantage l'attention que le volet financier. Tant le ministre que le rapporteur Woeste voient dans l'enseignement religieux obligatoire la clef de voûte de la formation des futurs citoyens. Ils ne cachent pas l'orientation antisocialiste de cette mesure, qui polarise l'essentiel des critiques des gauches, surtout celles du POB.

Est-ce là le cœur de la réforme ? On peut en douter. Dans son exposé des motifs, Schollaert affirme que l'école libre confessionnelle est préférable à l'école officielle, même imprégnée de religion. Dès lors, l'apport de la loi de 1895 réside moins dans la christianisation du programme que dans la modification des relations financières entre

2 A. Tillieux,, *La loi du 15 septembre 1895 sur l'enseignement primaire*, mémoire de licence UCL, Louvain-la-Neuve, 1984, p. 22 sv.

pouvoirs publics et réseau catholique. En pratique, même si la majorité impose ses vues dans les textes, les gauches prennent appui sur les places fortes libérales – l'agglomération bruxelloise, Anvers – pour y empêcher l'introduction d'un cours de religion obligatoire dans les écoles publiques. Les techniques utilisées à cet effet sont les demandes de dispense collectives, le refus des instituteurs d'enseigner cette matière, le rejet d'agréation de tiers sollicités pour donner le cours. Le gouvernement s'en accommode. Dans son application, la loi de 1895 est plutôt conforme aux vues des catholiques modérés.

La majorité justifie le versement de subsides aux écoles adoptables par un argumentaire démocratique. Il s'agit de mettre fin à la 'double imposition' infligée au père de famille catholique. Comme l'acceptation des enfants ayant droit à l'instruction gratuite est une condition à l'attribution de subventions aux écoles libres, il y a là un incitant à l'instauration de la gratuité de la scolarité. Il n'empêche : les revendications de l'opposition, même fondées, sont balayées. Tel est le principal indice d'un déficit démocratique.

Retour à une certaine centralisation

Le projet Schollaert n'active guère le clivage communautaire. De Vriendt introduit, certes, un amendement visant à imposer le néerlandais comme langue véhiculaire dans les écoles de Flandre, mais cette demande est écartée. La problématique des nationalités n'affecte pas vraiment les débats.

Par contre, la réforme scolaire de 1895 interrompt le démantèlement du système national d'éducation. Elle initie un mouvement en sens inverse. Au plan administratif, l'assimilation des écoles adoptées aux écoles communales est accentuée par la reprise des frais de personnel par les municipalités. En créant la catégorie des établissements adoptables, l'État s'arroge un droit d'intervention direct dans le financement d'une partie de l'enseignement primaire. Le budget correspondant augmente par la suite. Dès lors, c'est l'intervention financière du pouvoir central en faveur du réseau libre, bien plus que le caractère plus ou moins confessionnel de l'école publique, qui constitue le nœud des controverses ultérieures.

Bref, à la fin du XIXème siècle, la législation scolaire interagit avec la démocratisation. Elle est moins corrélée à la question nationale. Lorsque l'école est en cause, les deux problématiques centrales examinées ici commencent seulement à interférer : dès 1890, les réformistes du POB reconnaissent que la généralisation du service militaire devrait être le pendant démocratique du suffrage universel et de l'instruction primaire obligatoire. Les connexions seront plus effectives par la suite.

La loi du 19 mai 1914

Origines

Portée au départ par les progressistes, la revendication de l'obligation scolaire est reprise par les socialistes vers 1860-1870, puis par les doctrinaires en 1900. Les catholiques conservateurs y demeurent opposés. Les démocrates chrétiens en subordonnent la réalisation à deux conditions : le libre choix de l'école par le père de famille et l'égalité des subventions. Pour obtenir ces garanties, la droite renonce à son veto envers la réforme en 1909.

L'augmentation des charges induites par la scolarité obligatoire rend crucial le financement des écoles. Le cardinal Mercier définit une stratégie[3] en vue de 'rechristianiser' le pays : le réseau des écoles catholiques sera conforté par une augmentation des subventions ; l'Église renforcera son influence dans l'enseignement officiel en y maintenant un cours de religion obligatoire. Afin d'atteindre ces objectifs, l'archevêque fonde la Ligue scolaire catholique (1909). Il convoque à Malines un Congrès des œuvres catholiques, qui lance un mouvement d'opinion : il faut 'réviser la loi de 1895 dans le sens de l'égalité de toutes les écoles devant les subsides.

Le chef du cabinet Schollaert élabore un projet en ce sens, connu sous le nom d'une de ses dispositions : le bon scolaire[4]. Le cabinet, contesté, s'enferme dans une impasse au plan parlementaire, avant de perdre la confiance du roi. Sa démission plonge le parti catholique dans une crise de confiance. Le nouveau gouvernement, formé par Broqueville, gagne cependant les voix d'électeurs hostiles au cartel avec les socialistes. En juin 1912, la majorité passe de 6 à 16 sièges. La Belgique est coupée en deux, avec une prépondérance catholique au Nord et une suprématie cartelliste au Sud. Les masses ouvrières déclenchent une grève pour exiger le suffrage universel pur et simple. Le Mouvement wallon dénonce la domination du cléricalisme flamand et revendique la séparation administrative. L'unité du pays est menacée.

Le gouvernement tente de déminer le terrain. Trois dossiers figurent à son agenda : la réforme militaire, la modification de la loi sur l'instruction primaire et la démocratisation du droit de suffrage. Ils renvoient à la dialectique démocratisation/question des nationalités : l'égalité devant les devoirs civiques postule l'égalité des droits, à l'école et lors des scrutins. Le passage au service militaire général personnel s'impose comme une

3 R. De Groof, *Omnia instaurare in Christo. Kerk, staat en onderwijs in België van 1830 tot 1919. Een analyse van de impact van het episcopaat en de katholieke partij op de schoolpolitieke besluitvorming in het licht van de spanning tussen katholiek integralisme en moderniteit*, thèse de doctorat VUB, Bruxelles, 2003.

4 G. Deneckere, 'De schoolbon, de straat en de koninklijke sanctie (1911) ', dans: ID., *Geuzengeweld. Antiklerikaal straatrumoer in de politieke geschiedenis van België 1831-1914*, Bruxelles, 1998, p. 165-183 ; R. Desmed, 'Le projet de loi Schollaert et le bon scolaire (1911) ', dans: *La Ligue de l'Enseignement et la défense de l'école publique avant 1914*, Bruxelles, 1986, p. 89-117.

priorité. Or les sacrifices qu'il implique, pour les catholiques, doivent être compensés par des progrès en matière de subsidiation des écoles libres. Même s'il est disposé à sacrifier le bon scolaire, Broqueville ne peut être l'artisan d'une pacification. Le projet du ministre Poullet est adopté par la majorité au printemps 1914. Les gauches quittent les hémicycles avant le vote final.

La démocratie en débat

Des conceptions différentes de la démocratie se confrontent lors des débats parlementaires[5]. La première est énoncée par Poullet. Selon ce dernier, la démocratie consacre le principe majoritaire : elle implique le respect des choix exprimés par la majeure partie du corps social. Afin de justifier un cours de religion obligatoire, Poullet invoque l'existence d'un double plébiscite : celui des communes et celui des chefs de famille.

Partant des mêmes prémisses, la position soutenue par Woeste est plus radicale : 'la grande majorité de la nation, dit-il, veut que les écoles établies par les pouvoirs publics soient basées sur les principes de la morale et de la religion'. Lorsqu'elle soutient un point de vue inverse, l'opposition se met en désaccord avec le sentiment du pays. Ne représentant qu'elle-même, elle ne doit guère peser plus qu'un fétu de paille. La majorité catholique peut donc imposer ses vues : elle a 'le droit d'être représentée dans l'enseignement public et d'y jouir des avantages que lui donne son nombre'.

Les gauches répliquent. L'étroitesse de sa majorité devrait inciter le parti catholique à moins de morgue : 'Même sous le régime plural, rappelle Franck, les citoyens qui partagent les vues de l'opposition représentent, à quelques milliers de voix près, la moitié du pays. À celle-ci, vous ne reconnaissez pas les droits que vous vous donnez à vous-mêmes'. Plus incisif, Vandervelde dénonce le vote plural : 'Vous l'emportez aujourd'hui non par la force des arguments, mais par les seize voix d'une majorité mal élue, grâce à la défection de ceux qui, nous écrasant de leur triple vote, vous ont livré, pour trente deniers, l'enseignement du peuple'.

Du côté libéral, on défend une conception tout autre de la démocratie : la majorité, loin de dépouiller la minorité de ses garanties essentielles, doit respecter la liberté de ceux qui ne pensent pas comme elle. Ces derniers ne sont pas des citoyens de seconde classe que l'on traite en vaincus. Pour d'autres membres de l'opposition, le principe majoritaire ne peut attenter à l'unité morale de la nation. Celle-ci, déclare Vinck, est 'le sentiment que chacun doit avoir d'être, à titre égal, citoyen de son pays et d'y jouir du respect absolu de sa personnalité et de ses pensées'. En découle un devoir de respect des convictions de tous. Franck insiste : 'Les questions de conscience ne sont pas des ques-

5 Les citations qui suivent sont tirées des *Annales Parlementaires* (1913-1914).

tions de majorité. On ne peut admettre qu'en matière de morale et de religion, la majorité impose sa volonté'.

Application du principe majoritaire pour les uns, protection des droits de minorités pour les autres. Mais que feraient les gauches si elles venaient aux affaires ? S'exprimant à titre individuel, Vandervelde part d'un constat : près de la moitié des enfants fréquentent des écoles confessionnelles. Il ajoute : 'J'ai la conviction que si demain ou plus tard, un gouvernement de gauche arrivait au pouvoir, il ne supprimerait pas les subsides qui sont actuellement accordés par l'État aux écoles adoptées et adoptables (...). Il prendrait les garanties que, pour le moment, vous vous refusez à concéder'. Il énumère ces mesures de contrôle exigées par le POB : 'organisation sérieuse de l'inspection, représentation des pouvoirs publics, du corps enseignant, des familles et des comités scolaires, délivrance des diplômes d'instituteur par un jury d'État, obligation légale de ne se livrer à aucune attaque contre les convictions des familles'. Il assure que les gauches laisseraient aux communes la liberté d'inscrire la religion au programme, pourvu que les droits des non-croyants soient sauvegardés.

Est-ce là une amorce de la démocratie de pacification, qui se mettra en place au sortir de la Première Guerre mondiale ? Haag, Deneckere et Groessens le pensent[6]. De Groof le conteste : les garanties demandées par Vandervelde sont inacceptables pour les catholiques[7]. Pour notre part, nous adoptons une position intermédiaire : nous ne discernons pas encore de 'rétrécissement pratique du gouffre' (Haag) entre la droite et les gauches, mais bien des fissures dans le rejet de la subsidiation des écoles confessionnelles[8]. Ces fêlures ne sont pas de nature, dès 1913, à provoquer l'effondrement de la digue. Cependant, dans le contexte de l'après-guerre, elles contribueront à créer une brèche dans le modèle idéologique socialiste. Leclercq-Paulissen l'a noté : 'Dans un pays où l'on connaît le subventionnement des écoles libres, la gratuité et l'obligation finissent par légitimer le versement de subventions. Comment décréter, en effet, l'enseignement obligatoire et gratuit sans veiller logiquement à la mise en place d'un système d'aide facilitant le respect des nouvelles dispositions sans distinction d'écoles ?'[9]. En 1914, pour beaucoup, il est trop tôt pour s'en apercevoir. Mais dès 1913, cette dynamique n'a pas échappé à Vandervelde.

---

6 H. Haag, *Le Comte Charles de Broqueville, Ministre d'État, et les luttes pour le pouvoir (1910-1940)*, Louvain-la-Neuve – Bruxelles, 1990, p. 144; G. Deneckere, 'De verplettering van het antiklerikaal kartel op 2 juni 1912', dans: *Geuzengeweld...*, *op. cit.*, p. 192; B. Groessens, *Les socialistes belges et l'enseignement (1831-1914)*, Bruxelles, 1998, p. 214 et 219.

7 De Groof, *op. cit.*, V, p. 101 et 179.

8 J. Tyssens, *Om de schone ziel van 't kind... Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische politiek*, Gand, 1998, p. 97.

9 J. Lecleercq-Paulissen, 'Le socialisme et l'école', dans: *1885-1985. Du Parti Ouvrier Belge au Parti Socialiste*, Bruxelles, 1985, p. 292

Une démocratisation de l'école primaire ?

La loi Poullet est porteuse de réformes sociales et démocratiques. Sur ces dispositions, il existe un consensus national. Broqueville le souligne. Des membres de l'opposition abondent dans ce sens. Les mesures en question sont la scolarité obligatoire jusqu'à l'âge de 14 ans, la gratuité de l'enseignement primaire, la création d'un quatrième degré, la revalorisation des traitements des instituteurs, la non-discrimination en matière d'avantages sociaux, la généralisation de l'inspection médicale scolaire. 'Si vous vous arrêtiez ici, déclare Hymans, vous auriez fait une bonne loi'. À ces points d'accord, ajoutons la protection de la liberté des pères de famille par la répression des comportements de nature à l'entraver, qui résulte d'un amendement libéral repris par le ministre. Comme pratique novatrice, on peut pointer un exemple précoce de concertation sociale tripartite, même si celle-ci n'est pas formellement institutionnalisée et est menée à l'intérieur d'un seul 'pilier' : le contenu de la loi est négocié avec l'épiscopat et sa Ligue scolaire catholique, mais aussi avec la Fédération des instituteurs chrétiens.

Toutefois, la démocratisation de l'instruction primaire réalisée en 1914 présente des limites. La droite repousse trois amendements de l'opposition destinés à garantir la liberté de conscience des non-catholiques. Vainement, les socialistes demandent la création d'un service communal d'alimentation-habillement. Le gouvernement perpétue l'inégalité des traitements entre instituteurs et institutrices. La loi prévoit la possibilité d'accorder 35 jours de congé aux élèves des troisième et quatrième degrés pour effectuer des travaux saisonniers. Les socialistes craignent des abus. Ils ne sont pas entendus. Dans le processus de décision, on relève deux aspects problématiques. D'une part, Broqueville laisse entrevoir au Roi une concertation avec des membres de l'opposition, avant le dépôt du projet. Ces pourparlers n'ont pas lieu. D'autre part, la réorganisation du régime des subventions, très favorable au réseau confessionnel aux termes de la loi, lui est plus bénéfique encore grâce à des moyens octroyés par des voies détournées.

Un pays divisé

Indignée par le coup de force de la majorité, l'opposition estime que l'unité du pays est menacée. Elle agite le spectre de la guerre civile, alors que les relations internationales se dégradent : aux luttes politiques et sociales s'ajoutent les discordes idéologiques et les 'rivalités de races'.

Les dispositions de 1884 et de 1895, affirme Van de Walle, ont eu pour conséquences de 'diviser nos populations scolaires en deux fractions opposées et de séparer les élèves en deux camps ennemis'. Selon Asou, la loi Poullet 'dressera l'une en face de l'autre deux jeunesses n'ayant plus la même mentalité, ne se comprenant plus, irrémédiablement ennemies'.

Deux jeunesses, mais aussi deux 'races'. Les wallingants en appellent à la résistance de la Wallonie, dépeinte comme industrielle, laïque et progressiste, contre le joug d'une Flandre rurale, cléricale et conservatrice. Fléchet s'exclame : 'Nous sommes traités dans notre pays en bâtards, en renégats, taillables et corvéables à merci !'. Rien d'étonnant, ajoute Magnette, si la revendication de séparation administrative progresse. Hallet déchaîne un tollé en déclarant : 'Si l'on pouvait faire un referendum et demander aux habitants de la Wallonie ce qu'ils préfèrent, de la situation actuelle ou de l'annexion à la France, il y aurait probablement 90 Wallons sur 100 qui se prononceraient pour la seconde solution'. Berloz lance : 'Wallonie chérie, qui avez su jusqu'à présent vous préserver du virus clérical, debout !'.

Les élus flamingants ne sont pas en reste, lorsqu'il est question de l'emploi des langues à l'école. Vainement, ils exigent la consécration du principe de territorialité. Huysmans rappelle leur revendication centrale : 'Nous voulons pour la Flandre une culture complète qui sera l'œuvre d'aujourd'hui et de demain, non seulement parce que nous avons foi en l'avenir, mais aussi parce que nous avons confiance dans notre droit'. Van Cauwelaert avertit : si 'les plaintes nombreuses et légitimes du peuple flamand' ne sont pas prises en compte, il est à craindre que 'ses sentiments patriotiques ne soient ébranlés par les abus que l'on entretient à ses seuls dépens'. Même les Bruxellois ne sont pas épargnés : visant Vandervelde, Destrée flétrit leur 'middelmatisme, qui permet d'accueillir, tout en paraissant les réprouver, les exagérations flamingantes'.

En juin 1912, le roi écrit à Broqueville: 'J'éprouve des craintes en voyant nos luttes intérieures se préciser dans le sens le plus redoutable, c'est-à-dire dans le sens des oppositions de croyances, de races et de classes'[10]. Deux ans plus tard, ce diagnostic n'est nullement démenti.

Renforcement du système national d'éducation

L'exacerbation des clivages n'empêche pas le système national d'éducation de se consolider. La loi Poullet y contribue. Selon Masson, elle transforme l'enseignement libre en service public fonctionnel. Les écoles adoptables sont assimilées aux établissements officiels : elles sont investies d'une mission de service public, l'enseignement gratuit ; sans jouir de la personnification civile, elles se voient reconnaître des attributs inhérents à celle-ci, dont d'importants subsides. Leurs instituteurs sont des 'agents faisant office de fonctionnaires' : le législateur détermine leur traitement, le gouvernement le paie. Selon Hymans, 'l'État incorpore l'enseignement de l'Église au service public de l'enseignement'. Ce dernier comprend deux compartiments : 'd'un côté, l'enseignement communal organisé par les communes en vertu de la loi et payé des deniers de tous ; de l'autre côté,

10 M.-R. Thielemans. & E. Vandewoude, *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916, suivi de l'édition commentée des lettres du Roi*, Bruxelles, 1982, p. 70.

l'enseignement confessionnel organisé par l'Église, devenu semi-officiel, renté par l'État et même partiellement réglementé par la loi'.

Woeste contre-attaque. Les établissements libres ne sont pas, dit-il, des organes placés entièrement sous la tutelle de la loi et des pouvoirs publics. L'État n'a pas le droit de s'immiscer dans leur direction intellectuelle et morale. Trois restrictions seulement sont apportées à leur indépendance au titre de garanties découlant de l'octroi des subsides : le respect du programme établi par la loi, l'inspection et l'interdiction d'attaquer les convictions religieuses des familles. Woeste conteste que les instituteurs des écoles confessionnelles soient devenus des fonctionnaires : ils ne sont pas nommés par les pouvoirs publics, ni entièrement payés par eux. Enfin, une part des coûts de l'enseignement libre pèse sur la communauté catholique. Toutefois, Woeste concède que 'les écoles adoptées et adoptables peuvent, au sens large du terme, être considérées comme des écoles publiques'. Il accrédite ainsi la thèse de l'opposition, selon laquelle les établissements confessionnels ont un caractère mixte, en combinant des traits des écoles publiques avec les droits des écoles libres. Instauré en 1914, le renforcement de cette mixité et du rôle de l'État, au détriment des pouvoirs subordonnés, confirme l'hypothèse d'une consolidation du système national d'éducation.

La suite des événements[11] va dans le même sens. Après la guerre, en échange d'une acceptation du suffrage universel pur et simple, le parti catholique obtient un financement accru de l'enseignement libre sur base de la loi de 1914, avec paiement intégral des traitements par l'État. La loi du 13 novembre 1919 consacre la liberté subsidiée de l'enseignement. En 1921, Destrée, ministre des Sciences et des Arts, justifie l'octroi de subventions au réseau confessionnel par la nécessité d'assurer la scolarité obligatoire. Privilégiant la dimension sociale, il présente l'enseignement, officiel et libre, comme 'une grande entreprise nationale'.

11 J. Tyssens, *Strijdpunt of pasmunt ? Levensbeschouwelijk links en de schoolkwestie 1918-1940*, Bruxelles, 1993.

Conclusion

Dans *Le peuple introuvable*[12], Rosanvallon oppose deux conceptions de la démocratie. De type arithmétique, la première donne une importance égale à chaque voix. Elle fait prévaloir 'la justice des nombres'. D'ordre sociologique, la seconde implique que l'on distingue les 'particularités sociales les plus pertinentes', afin que celles-ci se reproduisent dans le processus de décision. Elle conduit au respect des diversités, 'saisissant les membres de la société dans la pluralité de leurs activités et de leurs déterminations'.

Adoptées sous un régime de majorité absolue, les lois de 1895 et 1914 se fondent sur la première logique. Le parti dominant impose ses conceptions aux gauches, sans égard pour les droits des minorités. Seul Vandervelde, en 1913, avance une alternative, fondée sur la seconde logique : les grandes tendances idéologiques devraient pouvoir organiser un enseignement conforme à leurs préférences, moyennant l'instauration d'un mode de financement adéquat et d'un contrôle public. Il faut attendre l'avènement d'une pacification scolaire pour que ces vues se concrétisent. L'enjeu du débat se déplace alors pour se focaliser sur l'ampleur à donner aux subventions du réseau confessionnel et aux mécanismes de contrôle public, avec l'État comme architecte du système scolaire. Il ne peut en être autrement après l'émergence d'une citoyenneté fondée sur le suffrage universel (masculin) pur et simple et le passage à un régime de coalition.

La consécration de la liberté subsidiée rejaillit sur l'architecture du système national d'éducation. En dépit d'un socle commun, ce système repose sur la juxtaposition de réseaux idéologiquement différenciés, relativement cloisonnés, sans pluralisme interne des écoles confessionnelles. Le thème des 'deux jeunesses' ne s'estompe pas d'emblée du discours politique. C'est l'évolution de la société, sous l'influence de la sécularisation et de la dépilarisation, qui le rend de moins en moins opérant. Le système national d'éducation résiste tant bien que mal à l'affirmation des 'deux races', rebaptisées Communautés. Il finira par se scinder, le 1er janvier 1989.

12 P. Rosanvallon, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Paris, 1998.

Vaderlandsloze kennis in dienst van de natie. Wetenschapsvulgarisatie in België

Kaat Wils

De wetenschapsgeschiedenis van de voorbije decennia heeft in toenemende mate aandacht gekregen voor de wijzen waarop kennis in wisselwerking met de omringende cultuur en maatschappij tot stand kwam. Dat heeft onder meer geleid tot interesse in de relatie tussen wetenschap en nationalisme. De blik richtte zich hierbij op uiteenlopende vormen van deze verhouding, gaande van allianties tussen een nationale overheid en de institutionele organisatie van de wetenschap tot het nationaal karakter van allerhande representaties van wetenschap. Op een vergelijkbare manier is aandacht ontstaan voor de vele vormen die de vulgarisatie van wetenschap heeft aangenomen. Hier is het inzicht gegroeid dat popularisering geen louter hiërarchisch proces van 'verdunning' en 'distortie' betreft, maar een veelvormig proces van circulatie waarbij kennis telkens opnieuw wordt vormgegeven. Toen de wetenschapsvulgarisatie in het midden van de negentiende eeuw in een context van professionalisering van de wetenschap enerzijds en een groeiende vraag naar burgerlijke participatie in de cultuur anderzijds systematisch vorm kreeg, ontwikkelde zich in de meeste (jonge) natiestaten een traditie waarbij wetenschappelijke projecten nationaal werden gekaderd. Wetenschapsvulgarisatie leek zich als vanzelfsprekend in dit proces te kunnen inschrijven. Was vulgarisatie immers geen gedroomd instrument in een project van nationale identiteitsvorming?[13]

In de Belgische wetenschapsgeschiedschrijving konden de thema's vulgarisatie en nationalisme tot nog toe nauwelijks op aandacht rekenen, al is daar recentelijk verandering in gekomen.[14] De vraag in hoeverre Belgische wetenschapsvulgarisatie rond 1900 nationale belangen diende of door nationale motieven werd gekenmerkt, is bij mijn weten niet eerder gesteld. Deze tekst is dan ook niet meer dan een eerste verkenning van drie terreinen of genres die onder de brede noemer wetenschapsvulgarisatie kunnen worden thuisgebracht: ex-

13 In welke mate dit ook effectief gebeurde, is niet systematisch onderzocht. Het thema komt wel aan bod in recente studies over wetenschapsvulgarisatie zoals A. Daum, *Wissenschaftspopularisierung im 19. Jahrhundert. Bürgerliche Kultur, naturwissenschaftliche Bildung und die deutsche Öffentlichkeit, 1848-1914*, München, 1998, 161-167, 445-447; A. Schwarz, *Der Schlüssel zur Modernen Welt: Wissenschaftspopularisierung in Grossbritannien und Deutschland im Ubergang zur Moderne (c. 1870-1914)*, Stuttgart, 1999, 332-339.

14 Zie R. Halleux, 'Le livre de vulgarisation en Belgique au XIXe siècle', in: M.-T. Isaac en C. Sorgeloos, *La diffusion du savoir scientifique, Actes du colloque de l'université de Mons-Hainau 22 septembre 1995*, Brussel, 1996, 243-266; A. Stynen, 'Vaderlandse weelde op de kaart gezet. Belgische botanici, wetenschappelijke ijver en nationale motieven', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 121, 2006, 680-710; G. Vanpaemel en B. Van Tiggelen, 'Science for the people. The Belgian *Encyclopédie populaire* and the constitution of a national science movement'. Te verschijnen in Papanelopoulou Faidra, Nieto-Galan Agustí and Perdiguero Enrique (eds.), *Popularising Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*, Ashgate, 2008.

pliciet vulgariserende, collectieve publicatieprojecten, onderwijs in de natuurwetenschappen en publieke debatten over wereld- en maatschappijbeeld waarin natuurwetenschap een rol speelde. Omdat de verstrengeling tussen wetenschapsvulgarisatie en de zoektocht naar een nationale identiteit juist bij het ontstaan van de wetenschapsvulgarisatie in België heel zichtbaar was, start mijn relaas in die periode. Voor de periode na 1870 betoog ik dat van een monogaam huwelijk tussen wetenschapsvulgarisatie en nationalisme nochtans geen sprake was. Ik beperk me hierbij tot de vraag in hoeverre wetenschapsvulgarisatie in dienst van een Belgisch (en dus niet Waals of Vlaams) project stond.

Patriottische wetenschap

De eerste grootschalige aanzetten tot wetenschapsvulgarisatie in België dateren van het midden van de negentiende eeuw. Zo ging de Brusselse uitgever Alexandre Jamar in 1846 van start met een *Bibliothèque Nationale*. In deze expliciet patriottisch opgezette reeks werd de aandacht verdeeld over Belgische geschiedenis, literatuur, kunst, religie en wetenschap. In die laatste categorie verschenen minstens twee werken. De jonge amateurwetenschapper Julien Deby nam het deel over de Belgische natuurgeschiedenis voor zijn rekening. Op anekdotische wijze bracht hij hierin een overzicht van de diersoorten die in België konden worden aangetroffen. De student geneeskunde (en later Brussels hoogleraar) Joseph Désiré Hannon wijdde een deel aan de Belgische flora, met een lofzang op de eigentijdse Belgische botanica als orgelpunt. Beide werken pasten naadloos in het bredere opzet van de reeks. Het Belgische 'volk', dat tegelijkertijd de oudste en de jongste telg van de Europese familie was, diende op die Europese kaart te worden gezet.[15]

Tijdens de vroege jaren 1850 lanceerde Jamar een nieuwe vulgariserende reeks. Via de (verder weinig bekende) Brusselse Société pour l'Emancipation Intellectuelle bracht hij een uitgebreide *Encyclopédie Populaire* op de markt. In de reeks ging heel wat aandacht uit naar geschiedenis, met ambitieuze cultuurhistorische studies van de veelschrijvers en nationale historici Théodore Juste en Henri Moke, maar ook met Charles de Leutres *Histoire de la Révolution Belge*, een bij uitstek Belgisch-patriottisch relaas van de revolutie.[16] Voor de samenstelling van de bijdragen over geneeskunde en natuurwetenschappen deed Jamar een beroep op de wiskundige Adolphe Quetelet, die als secretaris van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten over

15 Vanpaemel en Van Tiggelen, 'Science for the people'; over de plaats van Hannons boek in de 'nationalisering' van de Belgische botanica, zie Stynen, 'Vaderlandse weelde'. 692.

16 Over Deleutres boek, zie M. Beyen, 'Een onafwendbaar toeval. 1830 in de Belgische geschiedschrijving', in: P. Rietbergen en T. Verschaffel (eds.), *De erfenis van 1830*, Leuven/Voorburg, 2006, 80-81. Voor een overzicht van de werken uit de *Bibliothèque Nationale* en de *Encyclopédie Populaire*, zie T. Decreus, *Het verleden heruitgegeven. Geschiedenis van de uitgeverij Jamar*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Leuven, 2006, 38-43.

veel contacten beschikte. Quetelet slaagde er inderdaad in om auteurs met wetenschappelijke faam aan te trekken, onder wie Jean-Charles Houzeau, Pierre-Joseph Van Beneden, Antoine Spring en Joseph Plateau. Quetelets patriottische benadering van de reeks markeerde een verschil met de oudere *Bibliothèque Nationale*, zo betogen Geert Vanpaemel en Brigitte Van Tiggelen. Waar het in de oudere reeks vooral te doen was geweest om het presenteren van België vanuit wetenschappelijk oogpunt, was de wetenschapsorganisator Quetelet in de eerste plaats bekommerd om het naar buiten laten treden van een wetenschappelijke elite waar België trots op kon zijn.[17]

Toch kwam de Belgische natie en haar verleden ook in het wetenschappelijke werk van de *Encyclopédie* aan bod. Zo sneed de gerenommeerde geoloog Jean-Baptiste d'Omalius d'Halloy in één van zijn bijdragen aan de reeks, *Des races humaines ou éléments d'ethnographie,* de vraag naar de oorsprong van de negentiende-eeuwse bewoners van België aan. Het werk was gericht op een classificatie van de menselijke rassen, met bijzondere aandacht voor de kenmerken van de Keltische groepen, die d'Omalius terugvoerde op een Teutoons ras en waartoe hij ook de 'Oude Belgen' rekende. De Kelten, die de Belgen als hun voorouders mochten beschouwen, waren wel zuiverder vertegenwoordigd in Vlaanderen dan in Wallonië, zo zou de auteur in later werk voor de Academie specifiëren.[18] Hij onderscheidde zich hiermee van ouder werk van Moke, die de Germaanse oorsprong van het 'Belgische ras' had benadrukt, en van de latere etnografische studies van de Vlaamsvoelende liberale historicus Léon Vanderkindere, die België bevolkt zag door 'de twee grote historische rassen', de Germanen en de Kelten, respectievelijk vooral in Vlaanderen en Wallonië.[19]

Net als de historiografie uit deze periode kon wetenschapsvulgarisatie dus bijdragen tot de zoektocht naar een eigen nationaal verleden. Dat gold in zekere mate ook voor de prehistorische archeologie, die in België vanaf de jaren 1860 tot bloei kwam. Met name het werk van de archeoloog Eduard Dupont, die rechtstreeks door de Belgische overheid werd gefinancierd, vormde een duidelijk nationaal project. Duponts ontdekking in 1866 van een prehistorisch kaakbeen (dat later als een Neanderthalerbot zou worden erkend) liet hem toe de voorgeschiedenis van het nationale grondgebied te schrijven – al kon hij als prehistorisch archeoloog de link met het eigentijdse België niet op dezelfde organisch-lineaire wijze leggen als zijn collega's etnografen en historici dat deden. Als directeur van het Brusselse Natuurhistorisch Museum legde hij zich toe op het samenstellen van een expliciet nationale collectie, gebaseerd op Belgische opgravingen. Het natuurhis-

17 Vanpaemel en Van Tiggelen, '*Science for the people*'.
18 R. de Bont, *Darwins kleinkinderen. De omgang met de evolutieleer in België, 1865-1945*, Onuitgegeven proefschrift. Leuven, 2005, 57-58.
19 K. Wils, 'Tussen metafysica en antropometrie. Het rasbegrip bij Léon Vanderkindere', in: M. Beyen en G. Vanpaemel (eds.), *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*, Leuven/Amersfoort, 1998, 81-99.

torisch museum, waar verschillende zalen aan de fossiele mens waren gewijd, vormde een uitgelezen instrument om de prehistorie van de natie aan een groeiend bezoekerspubliek te tonen. Duponts eigen populaire overzichtswerken boden bovendien inspiratie aan amateur-geologen die zijn werk verder vulgariseerden.[20]

Wetenschapsvulgarisatie en de queeste naar een nationaal verleden ontmoetten elkaar ten slotte ook in de wetenschapsgeschiedschrijving. Net als de algemene historiografie stond die in het midden van de negentiende eeuw vaak in het teken van een ode aan de Belgische eigenheid of, liever nog, aan het Belgische genie. Een typisch voorbeeld hiervan vormt het werk van de West-Vlaamse archivaris Octave Delepierre. Hoewel hij zijn *La Belgique illustrée par les sciences, les arts et les lettres* uit 1836 opende met de retorische vraag of Europa een intelligenter volk dan het Belgische kende en een land dat meer van superioriteit had getuigd dan België, verraadde zijn verdere betoog toch ook onzekerheid. Op wetenschappelijk gebied leek België te kunnen worden getypeerd als het land van de miskende voorlopers. Het werk van Gregorius a Sancto-Vincentio en Nicolas van Cusa was onmisbaar geweest voor Galilei en Copernicus, de optica van Aiguillon kon niet anders dan van nut geweest zijn voor Newton, Vesalius had al vóór Harvey op een nauwkeurige wijze over de bloedsomloop gesproken en de basisideeën van de moderne fysiologie waren door Van Helmont en Rega veeleer dan door de eerzuchtige Broussais geformuleerd. Wanneer Delepierre in zijn overzicht over de werktuigkunde bij de stoommachine en de steenkoolontginning aanbelandde, moest hij erkennen dat Engeland op dit terrein de bakens had verzet. Toch mochten de Belgen hun machines met trots naast die van de andere naties leggen. Hiermee bevestigde de auteur het patroon dat het boek als geheel ondersteunde. Het kwam er op aan te tonen dat de Belgen op wetenschappelijk gebied 'mee' waren geweest; de eigenlijke actie leek zich altijd in het buitenland af te spelen.[21]

In de periode dat Delepierre zijn werk publiceerde, bestond de wetenschapshistorische productie in België voornamelijk uit verzamelingen biografische portretten van grote wetenschappers. De belangrijkste aanzet tot een meer geïntegreerde en meer genuanceerde vorm van wetenschapsgeschiedenis werd gegeven door de wiskundige, statisticus en astronoom Adolphe Quetelet. Tijdens de jaren 1860 publiceerde hij twee overzichten van de geschiedenis van de wiskunde en de natuurkunde in België. Patriottisme was ook Quetelet niet vreemd. Als zwaargewicht in het merendeel van de Belgische wetenschappelijke instellingen en als gezicht van de overheidsstatistiek identificeerde hij zich graag met de Belgische natie. Zijn voorstel uit 1854 om het Brusselse stadspark van

---

20 De Bont, *Darwins kleinkinderen*, 61-74.
21 O. Delepierre, *La Belgique illustrée par les sciences, les arts et les lettres*, Brussel, 1836, 1840².
22 J. Tollebeek en T. Verschaffel, 'Group portraits with national heroes: the pantheon as an historical genre in nineteenth-century Belgium', in: *National Identities*, 6, 2004, 96.

een gebeeldhouwd nationaal pantheon te voorzien, was hier slechts één voorbeeld van.[22] Centraal in zijn wetenschapshistorisch werk stond de opvatting dat een natie slechts kon bijdragen tot de internationale wetenschappelijke beweging als zij op een zekere culturele en politieke onafhankelijkheid kon steunen. De wetenschappelijke bloei van de zestiende eeuw en de neergang van de daaropvolgende periode golden als bewijs hiervan. Dat de Belgische onafhankelijkheid de noodzakelijke voorwaarde was geweest voor een nieuwe bloei van de Belgische wetenschap, leek in dit perspectief een evidentie.[23]

Het was een evidentie die ook ten grondslag lag aan twee overzichten van de nationale wetenschapsgeschiedenis die zich in de jaren 1870 en 1880 tot een breed geletterd publiek richtten. In Eugène Van Bemmels 'nationale encyclopedie' *Patria Belgica,* waarin ook Dupont en Vanderkindere de voorgeschiedenis van de natie vanuit wetenschappelijk oogpunt belichtten, volgde het hoofdstuk over wetenschapsgeschiedenis het stramien dat Quetelet had uitgetekend. Met veel oog voor historische bewijsvoering en contextualisering waakte de Brusselse hoogleraar Ernest Rousseau er in zijn betoog over dat landgenoten de eer kregen die hen toekwam – onder meer via het door Delepierre geïntroduceerde voorlopersmotief – en dat voldoende wetenschappers als Belgen konden worden 'opgeëist' (*revendiquer*). Opvallend was tevens de felheid waarmee Rousseau uithaalde naar de 'antiwetenschappelijke dromen' van bijgelovige astrologen en alchemisten uit de middeleeuwen en de renaissance, dromen waarvan zelfs bij landgenoten hier en daar sporen waren terug te vinden. Conform de ruimere liberale historiografische traditie die tijdens het katholieke regeringsbewind van de vroege jaren 1870 vorm kreeg, was zijn oordeel over de religieuze vervolgingen vanwege de Spaanse overheerser en de dramatische culturele impact ervan genadeloos.[24] Quetelets en Rousseaus basisverhaal over de op- en neergang van de nationale wetenschap werd in 1881 nog eens kort overgenomen in de inleiding van het aan de wetenschappen gewijde deel van de nationale feestbundel *Cinquante ans de liberté*. Als indicatie voor de bloei in eigen land, gold ook hier de mate waarin de eigentijdse Belgische wetenschap in staat was te concurreren met de 'meest onvergetelijke uitvindingen van buitenlandse geleerden'. Het corpus van het boek, dat zich tot de voorbije vijftig jaar beperkte, was voor het overige echter opvallend zakelijk van toon.[25]

---

23 G. Vanpaemel, 'Wetenschapsgeschiedenis in België', in: R. Halleux, C. Opsomer en J. Vandersmissen (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*, Brussel, 1998, 419-432.

24 E. Rousseau, 'Histoire des sciences physiques, mathématiques et naturelles', in: E. Van Bemmel (ed.), *Patria Belgica. Encyclopédie nationale ou exposé méthodique de toutes les connaissances relatives à la Belgique ancienne et moderne, physique, sociale et intellectuelle*, Dl. 3: *Belgique morale et intellectuelle*, Brussel, 1875, 143-184.

25 C. Lagrange, E. Lagrange en A. Gilkinet, *Histoire des sciences en Belgique*, Dl. 2: *Cinquante ans de liberté,* Brussel, 1881, 9.

Ideologisch verkavelde wetenschap

Zowel de verzakelijking van een wetenschapsgeschiedenis die nochtans expliciet in een patriottisch kader paste als de onverholen kritiek op bijgeloof en religieuze intolerantie waren geen toevallige aanwezigen in publicaties over wetenschap uit de jaren 1870 en 1880. Zij getuigden veeleer van een aantal wijzigingen die zich zowel binnen de Belgische intellectuele wereld als binnen het domein van de wetenschapsvulgarisatie voltrokken. De ideologische polarisering tussen katholieken en liberalen die de maatschappij als geheel kenmerkte, deed zich ook voor binnen de wetenschappelijke wereld. Het belang van ideologisch homogene instituten, genootschappen en tijdschriften nam duidelijk toe.[26] Die instituten waren in de eerste plaats de universiteiten; zij ontpopten zich tijdens deze periode als de belangrijkste plaatsen van wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast ontstonden nieuwe, 'verzuilde' genootschappen als de homogeen katholieke Société Scientifique de Bruxelles (1875) of de vrijzinnige, sterk materialistisch georiënteerde Société d'Anthropologie de Bruxelles (1882), elk met hun eigen tijdschrift.

In dezelfde periode kende de wetenschapsvulgarisatie een sterke toename. De meer algemene massificatie van de cultuur uitte zich niet alleen in de uitbreiding van het potentiële lezerspubliek, maar ook in de groei van het aantal vormen en genres waarin wetenschapsvulgarisatie zich kon voordoen. De opkomst van de massapers in de jaren 1880 creëerde bijvoorbeeld zowel een nieuw lezerspubliek als nieuwe ruimte voor wetenschapsvulgarisatie. In heel wat Europese landen traden beroepsvulgarisatoren op de voorgrond. In België, waar de wetenschapsvulgarisatie comparatief gezien bescheiden in omvang bleef (een langlevend, expliciet wetenschapsvulgariserend tijdschrift heeft in België bijvoorbeeld nooit bestaan), was ook de beroepsvulgarisator veeleer een uitzondering. Academische wetenschappers bleven naast algemene publicisten een belangrijke rol spelen in de presentatie van wetenschappelijke bevindingen aan een groot publiek. Dat had ongetwijfeld te maken met het feit dat wetenschapsvulgarisatie een instrument werd in het proces van ideologische polarisering. Zowel vrijzinnige als katholieke intellectuelen en wetenschappers waren van oordeel dat het belangrijk was hun eigen visie op wetenschap aan hun publiek mee te geven.

Vanzelfsprekend bleven er ook vormen van wetenschapsvulgarisatie bestaan die aan deze ideologische verkaveling ontsnapten. Zo functioneerden de nationale en wereldtentoonstellingen vanaf de jaren 1880 als plaatsen waar de Belgische natie haar wetenschappelijk en technisch kunnen op eendrachtige wijze presenteerde. De nadruk lag weliswaar op technologische en industriële verwezenlijkingen, maar ook wetenschap kwam

---

26 Zie bijvoorbeeld G. Vanpaemel, 'De darwinistische revolutie', in: R. Halleux, J. Vandersmissen, A. Despy-Meyer en G. Vanpaemel (eds.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000,* Brussel, 2001, dl. 1, 263-265.

er op allerlei manieren aan bod. Dit gebeurde op een volstrekt eclectische wijze, zonder enige vorm van hiërarchie tussen, bijvoorbeeld, academische wetenschap, amateurwetenschap en 'uitvinderschap'. Zo kon een didactische collectie van een Leuvense hoogleraar scheikunde figureren tussen de publicaties van de door de overheid georganiseerde Centrale Commissie voor Statistiek en een 'experimenteerapparaat' van een Molenbeekse uitvinder die de onjuistheid van bestaande theorieeën over wrijving bij het gebruik van de stoommachine wilde aantonen.[27] De boodschap die bij dergelijke tentoonstellingen werd uitgedragen, was wél duidelijk: België was een moderne natie, een natie die haar moderniteit te danken had aan de concrete materiële realisaties van wetenschap, techniek en industrie. Een symbolische rol was hierbij weggelegd voor de 'elektrische wetenschap' en haar meest feeërieke toepassing, de (gelegenheids)verlichting.[28] Wanneer bij de Luikse wereldtentoonstelling van 1905 een ambitieuze, systematische opstelling over wetenschap in België werd nagestreefd, verschoven ook hier de ideologische gevoeligheden naar het achterplan. Een centrale bekommernis van de organisatoren was nu het internationale karakter van de wetenschap (dat ook bleek uit de vele internationale wetenschappelijke congressen die ter gelegenheid van de tentoonstelling in Luik plaatsvonden) te verzoenen met het verlangen om de rijke 'wetenschappelijke oogst' van België aan het buitenland te tonen. Deze laatste doelstelling was onmiskenbaar de belangrijkste, zoals onder meer bleek uit de galerij met bustes van grote Belgische wetenschappers die de centrale gang van de wetenschappelijke sectie sierde.[29]

Door het benadrukken van de verwezenlijkingen van de wetenschap werd in een dergelijke, patriottische context de verhouding tussen wetenschap en moderniteit van haar ideologische lont ontdaan. Diezelfde verhouding was echter minder evident wanneer wetenschap op een meer ideëel niveau werd benaderd, en met natuur-, mens- en wereldbeelden in verband werd gebracht. Vanuit dat perspectief was ideologische verkaveling onvermijdelijk. Met name vanaf de jaren 1860 speelden de natuurwetenschappen een rol in de levensbeschouwelijke identificatie van een aantal maatschappelijke groepen, een

---

27 *Exposition universelle d'Anvers 1885 sous le haut patronage de la majesté le roi des belges. Catalogue de la section belge*, Brussel, 1885. Vergelijk ook S. Steffens, 'La 'Belgique industrielle' au XIXe siècle ou la grande industrie comme symbole de modernité et de progrès', in: Morelli Anne (ed.), *Les grands mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*, Brussel, 1995, 152-154.

28 Zie ook J. Janssens, *De Belgische natie viert. De Belgische nationale feesten 1830-1914*, Leuven, 2001, 233-234. Over de internationale populariteit van la 'fée Electricité', zie ook B. Béguet, 'La vulgarisation scientifique au XIXe siècle', in: Idem (ed.), *La science pour tous: sur la vulgarisation scientifique en France de 1850 à 1914,* Parijs, 1990, 20-24.

29 Op de wereldtentoonstelling van 1897 was voor het eerst al een aparte sectie aan de wetenschappen gewijd, maar deze was beperkt gebleven tot de natuurwetenschappen. In 1905 kwam een zeer uitgebreid gamma van wetenschappelijke disciplines aan bod (zie G. Drèze, 'Enseignement supérieur et les sciences', in : Idem (ed.), *Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de 1905: histoire complète de l'exposition de Liège*, Luik, 1905, dl. 2, 66-102; C. Van Overbergh, in: *Le mouvement scientifique. 1830-1905*, Brussel, 1907, dl. 1, IX-XV).

fenomeen dat zich tijdens de jaren 1880 en 1890 zou uitbreiden. Wetenschapsvulgarisatie werd zo een onderdeel van een ruimer levensbeschouwelijk project.

In Belgische socialistische kringen werd al vanaf de jaren 1860 op zeer expliciete wijze gestreefd naar een verbond met 'de moderne wetenschap'. Die wetenschap zou niet alleen het socialisme van zijn utopische connotaties kunnen ontdoen, zij zou ook een betrouwbare leidraad kunnen bieden bij het ontwerpen van een meer sociale maatschappij. Zowel het Duitse, natuurwetenschappelijk gerichte materialisme als het Franse, op de sociale wetenschappen gerichte positivisme konden hierbij worden ingeroepen. Wanneer César De Paepe al in 1863 in zijn befaamde rede van Patignies in het spoor van Duitse materialisten als Ludwig Büchner de onverwoestbaarheid van de stof en het failliet van de gosdienst poneerde, verbond hij hier de noodzaak tot wetenschapsvulgarisatie aan. Ook toen hij wat later door het minder antigodsdienstige positivisme gecharmeerd geraakte, vond hij hierin bevestiging voor zijn overtuiging dat kennis van de wetenschappen een noodzakelijke voorwaarde voor de doorbraak van het socialisme was.[30]

Socialistische volksbibliotheken zagen het dan ook al tijdens de jaren 1860 als hun taak interesse voor de natuurwetenschappen aan te kweken. Zo omvatte de volksbibliotheek van de Ardense sectie van de Association Le Peuple tijdens deze periode drie categorieën boeken: socialistische werken, traktaten met wijsgerige en religieuze kritiek en boeken over de natuurwetenschappen, met onder meer werk van D'Omalius d'Halloy en Plateau.[31] In vroeg-socialistische bladen als het proudhoniaanse *La Rive Gauche* of in de organen van de Internationale *La Tribune du Peuple* en *L'Internationale* ging regelmatig aandacht uit naar typisch materialistische thema's als de eeuwigdurende circulatie van de materie, of de medisch gefundeerde nood aan meer hersenactiviteit bij handenarbeiders. Daarnaast werden 'de natuurwetenschappen' gretig ingeroepen als bewijs van het overbodig karakter van een bovennatuurlijke godsdienst. Wanneer in 1872 in Verviers met steun vanuit Brusselse intellectueel-socialistische kringen een nieuw proudhoniaans tijdschrift werd opgericht, kreeg het, geheel in de voorgaande traditie, de naam *La Science Populaire.* Ook hier werd de wetenschap zeer expliciet als opvolger van de godsdienst gepresenteerd.[32] Even duidelijk zou dat gebeuren binnen de socialistische vrijdenkersassociaties L'Affranchissement en Les Solidaires, die na de neergang van de Internationale aan belang wonnen binnen de socialistische beweging. Ook in de Belgische burgelijke vrijdenkersbeweging, die op wijsgerig vlak nochtans sterk verdeeld was, functioneerde de idee dat wetenschap en geloof onverzoenbaar

30 K. Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914*, Amsterdam, 2005, 158-161.

31 'Cercle scientifique et fraternel de Patignies', in : *La Tribune du Peuple*. 30 december 1866.

32 Zie bijvoorbeeld 'Les sciences naturelles et la religion', in: *La Tribune du Peuple*, 30 juni 1861; P. Lafargue, 'Recensie van Rony-Moilin', *Leçons de médecine physiologique*' *La Rive Gauche*, 8 juli 1866; J. Mathieu, 'Circulation de la matière', in: *La Tribune du Peuple*, 30 juni 1867; 'Notre raison d'être', in: *La Science Populaire*, 27 oktober 1872.

waren vanaf de jaren 1870 als een vast topos.[33] Doorgedreven inhoudelijke interesse in de natuurwetenschappen was in dergelijke pleidooien veeleer zeldzaam. 'De wetenschappen' fungeerden in de eerste plaats als een etiket waarmee het eigen project een herkenbare levensbeschouwelijke identiteit kreeg. In burgelijke vrijdenkerskringen (waar bij velen aversie van het materialisme leefde) kon de term bijvoorbeeld verwijzen naar historische bijbelkritiek of de fundering van een onafhankelijke moraal; in meer militant-socialistische milieus werd vooral aan de vulgariserende publicaties van de Duitse materialisten gedacht. Wetenschappelijk onderzoek uit België kwam hierbij slechts zelden ter sprake.

Toch kon ook het werk van een nationale coryfee als Dupont in een materialistisch kader worden ingeschreven. Dat gebeurde bijvoorbeeld door een spreker die in 1872 voor Les Solidaires een werk van Büchner voorstelde. Hij betrok hier onder meer Duponts archeologische vondsten bij en voerde ook het ruimere prehistorische werk van Belgische onderzoekers aan als bewijs voor de geldigheid van Darwins transformisme en de achterlijkheid van de *'roman de la Genèse'*.[34] Het Belgisch prehistorisch onderzoek functioneerde hier niet in een zoektocht naar de voorgeschiedenis van de Belgische natie, maar als een bouwsteen van een ruimer evolutionair betoog. Het godsdienstkritisch potentieel van de evolutieleer was hiermee op de vrijzinnige agenda geplaatst, en zou er de eerstvolgende veertig jaar niet meer van verdwijnen.

Socialistische vrijdenkerskringen hadden als eerste hun interesse in de evolutieleer betoond.[35] Vanaf het einde van de jaren 1870 werden ook vanuit de burgerlijke vrijdenkersbeweging en de liberale Ligue de l'Enseignement pogingen ondernomen om een actieve propaganda voor de evolutieleer te voeren, al moest men aanvankelijk vaststellen dat vulgariserende literatuur in België zo goed als afwezig was. De Belgische initiatieven spoorden met die van vrijdenkers in het buitenland; in heel West-Europa waren vrijdenkers tijdens de twee laatste decennia van de eeuw sterk gericht op de verspreiding van een evolutionair wereldbeeld. In België werd die taak vanaf de jaren 1890 eenvoudiger. In het kader van de in 1893 gestarte hogeschooluitbreiding van de Brusselse universiteit engageerde het nagenoeg voltallige corps Brusselse biologen zich tot de verspeiding van diverse aspecten van de evolutieleer. Hoogleraren als Léo Errera, Louis Dollo, Auguste Lameere, Paul Pelseneer en Jean Massart droegen in deze publieke lessen en de bijhorende syllabi hun enthousiasme voor de evolutieleer als wetenschappelijke theorie én als basis voor een vrijzinnig wereldbeeld uit. Zoals Raf de Bont heeft aangetoond, deelden zij een mechanistische en in de meeste gevallen ook een materialistische opvatting over de werking van de natuur, en benadrukten zij dat er van een vooropgesteld evolutionair einddoel geen sprake kon zijn. Zij verbonden ook met

33 Wils, *De omweg,* 162-163.
34 Desguin, *L'homme selon la science. Conférence faite à la Société des Solidaires le 25 novembre 1872*, s.l., s.d., 2.
35 Zie bijvoorbeeld ook het thema van de bijeenkomst van L'Affranchissement van 6 januari 1874 (AMSAB, Gent, Microfiches Fonds Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Moskou, nr. 152).

gemak ethische en sociale consequenties aan de evolutieleer. Zo las de liberaal Errera waardering voor het individu en de heilzame werking van concurrentie in de natuurlijke orde, terwijl zijn met het socialisme sympathiserende collega Lameere vooral de nadruk legde op de mogelijkheden tot verbetering van het milieu door de mens. De Brusselse lezingen kregen heel wat weerklank in de pers, en boden inspiratie voor de verdere vrijzinnige en socialistische vulgarisatie van de evolutieleer. Die zou in de jaren na 1900 haar hoogtepunt kennen.[36]

De symbolische rol die de evolutieleer binnen de vrijzinnigheid speelde, kan nauwelijks worden overschat. Toen de Brusselse vrijdenkersbeweging in 1913 haar vijftigjarig bestaan vierde, werd de evolutieleer er (bij monde van de immens populaire Duitse bioloog en monistische vrijdenker Ernst Haeckel) als de belangrijkste vondst van de voorbije eeuw getypeerd.[37] Niet alleen binnen vrijdenkerskringen, maar ook in de socialistische pers vormde kritiek op de georganiseerde godsdienst de belangrijkste boodschap van de evolutieleer, een boodschap die ook gemakkelijker was over te brengen dan de vaak ingewikkelde constructies die nodig waren om het transformisme in te zetten ter ondersteuning van de eigen liberale of socialistische maatschappijvisie. Ook de betrokken Brusselse hoogleraren speelden het godsdienstkritisch potentieel van de evolutieleer overigens gretig uit.[38]

Dit leidde uiteraard tot hevige polemieken in de pers en tot reacties vanwege katholieke collega's uit Gent en vooral Leuven. Waar er tijdens de jaren 1870 in de katholieke wereld ronduit afwijzend was gereageerd op de evolutieleer, ontwikkelden verschillende katholieke biologen sinds de jaren 1880 spiritualistische varianten van het evolutionisme. De natuurlijke selectie werd daarbij verworpen en de oorsprong van de ziel werd buiten de evolutie geplaatst zodat God, verantwoordelijkheid en vrijheid overeind bleven. Het was in hun ogen dan ook zeer onterecht dat aan radicaal-vrijzinnige zijde telkens opnieuw de onverzoenbaarheid van evolutie en geloof werd gepredikt. In algemeen culturele bladen, in het katholieke *Revue des Questions Scientifiques* dat wetenschappelijke ernst aan een breed lezerspubliek wist te koppelen, en in allerhande brochures die voor een zo groot mogelijk publiek waren bestemd, werd dit ongenoegen geuit en werden de eigen evenwichtsoefeningen met betrekking tot de evolutieleer als alternatief naar voren geschoven.[39]

De evolutieleer was daarmee hét symbool geworden van de ideologische verkaveling van het intellectuele landschap, een verkaveling die ook de Belgische wetenschapsvulgarisatie kenmerkte. In die vulgarisatie als geheel speelde de Brusselse universiteit met

---

36 De Bont, *Darwins kleinkinderen*, 253-264.

37 *Liber memorialis des fêtes du cinquantenaire de la fondation de la libre pensée de Bruxelles*, Brussel, 1913.

38 De Bont, *Darwins kleinkinderen*, 254-257.

39 Over de katholieke omgang met de evolutieleer in de periode, zie De Bont, *Darwins kleinkinderen*. 144-163.

haar bloeiende hogeschooluitbreiding een vrij prominente rol. Jonge wetenschappen als de criminele antropologie of de sociologie waarin met name de Brusselse universiteit een voortrekkersrol speelde, kregen er een plaats naast oudere disciplines als politieke economie en geschiedenis. Ook buiten het universitaire circuit werden bepaalde wetenschapstakken door professionele wetenschappers gevulgariseerd. Van het typisch patriottische karakter dat die vulgarisatie bij haar ontstaan had gekenmerkt, leek nog slechts weinig overeind te zijn gebleven. Zelfs bij wetenschapsvulgariserende initiatieven als het onderwijs, dat bij uitstek nationaal van aard was, of bij populariseringsinitiatieven die om hun diensten aan het vaderland werden geloofd, leek het vaderland decorum veeleer dan einddoel te zijn.

Wetenschap zonder vaderland

Toen op 29 juli 1883 in de gotische zaal van het Brusselse stadhuis de Brabançonne werd ingezet, had burgemeester Charles Buls net zijn toespraak beëindigd waarin hij de liberale filantroop en uitgever Ernest Gilon eerde wegens diens bijdrage aan wat tot dan toe volledig zou hebben ontbroken in België: 'het nationale boek'. Aanleiding van de feestelijke zitting ter ere van Gilon was de verschijning van het honderdste deel van de *Bibliothèque Gilon*, een vulgariserende reeks waarin de uitgever maandelijks twee volumes op de markt bracht aan de democratische prijs van 60 centiemen per stuk. Met dit initiatief, zo betoogde ook de liberale intellectueel en politicus Eugène Goblet d'Alviella tijdens de viering, had België eindelijk wat van zijn achterstand tegenover het buitenland ingehaald. België was wel een voorloper geweest op het terrein van de goedkope dagbladpers, maar het goedkope boek had al te lang op zich laten wachten. Gilon had met zijn mooie en nuttige bibliotheek een 'democratisch werk' aan de natie geschonken, aldus een derde spreker. De Franse wetenschapsvulgarisator Camille Flamarion, die verschillende delen in Gilons reeks voor zijn rekening had genomen, formuleerde het als volgt: Gilon had met zijn bibliotheek meer bewerkstelligd dan wat verschillende ministers samen voor het openbaar onderwijs hadden gedaan. In zijn thuishaven Verviers, aldus de organisatoren, had Gilon al langer een 'strijd tegen de onwetendheid' gevoerd, via de organisatie van boekentombola's en excursies voor de leden van zijn vereniging Les Soirées Populaires de Verviers. Hij ijverde ook voor de herdenking van een aantal 'hommes utiles du pays'. In dat verband was het Gilons plan om de biografieën van zijn hand – waaronder een biografie van Célestin Martin, een eenvoudige arbeider die industrieel werd en nuttige uitvindingen op zijn naam schreef – samen te brengen in een aparte collectie, *Le Petit Panthéon Belge*.[40]

40 P. Combes, *Ernest Gilon*, Verviers, 1884, citaten 64, 3, 27, 32.

Het nationaal karakter dat door tijdgenoten in Gilons onderneming werd gelegd, was tweevoudig. Het initiatief verdiende in de eerste plaats de naam 'nationaal' omdat het democratisch was. Het was met andere woorden slechts omdat het beoogde doelpubliek zo breed was, dat de natie als geheel er wel bij kon varen. Gilons bibliotheek werd dan ook gekaderd binnen een groots project, 'de universele en volledige opvoeding van de natie'. Dat er een kloof gaapte tussen het geïntendeerde lezerspubliek van arbeiders, en het vermoedelijke lezerspubliek dat wellicht in kringen van de kleine burgerij moest worden gezocht, deed hier weinig aan af.[41] Een tweede band met de natie werd in de onderwerpskeuze van een aantal van de boeken gevonden: Gilon had zich met zijn reeks ingezet voor de nationale letteren. Daarmee werden niet alleen expliciet patriottische werken als Alexis Lallemand en Armand Pieters' *Extraits des oeuvres patriotiques des poètes belges* of Justes *La Belgique indépendante* bedoeld, maar ook de Franse vertalingen van Vlaamse auteurs. Dergelijke initiatieven hielpen immers vooroordelen en misverstanden over het Vlaams en de Vlamingen uit de weg, aldus het Elsense gemeenteraadslid E. Van Driessche, van wie verschillende werken in vertaling in Gilons reeks waren opgenomen. Het wetenschapsvulgariserend aspect van Gilons reeks leek zich buiten het nationaal karakter van het initiatief te bevinden. Dat Gilons encyclopedie ook kaderde binnen de groeiende populariteit van wetenschapsvulgarisatie, werd door tijdgenoten wél in het licht gesteld – ook vandaag nog wordt de reeks in de beperkte historiografie over wetenschapsvulgarisatie in België als een belangrijk initiatief aangehaald.[42] Een analyse van een aantal van de wetenschapsbijdragen aan de reeks, maakt duidelijk dat zij inderdaad niet zonder meer het etiket 'nationaal' konden toegewezen krijgen. Van een eenduidig nationaal kader was in elk geval geen sprake.

'De vooruitgang is niet Belgisch, niet Frans, niet Engels en zelfs niet Pruisisch, zij is kosmopolitisch', zo benadrukte de Belgische wetenschapsvulgarisator Clément Lyon in een bijdrage over verleden en toekomst van de steenkool. Deze uitspraak verraadde een scherp bewustzijn van de internationale wetenschappelijke 'strijd' tussen de grote naties en de koppositie die hierbij aan het eengemaakte Duitsland werd toegekend. Maar zoals de internationaliseringsbeweging van de wetenschappen mede door competitie tussen naties werd gestimuleerd, zo stond in de wetenschapsvulgarisatie een internationalistisch ideaal nationale ambities en patriottische trots geenszins in de weg.[43] Lyons uitspraak

41 Combes, *Ernest Gilon*, citaat 144; ivm het lezerspubliek: 68.
42 Halleux, 'Le livre de vulgarisation'.
43 Over het samengaan van nationalisme en internationalisme in de wetenschappen tijdens de periode 1880-1914, zie E. Crawford, *Nationalism and internationalism in science, 1880-1939. Four studies of the Nobel population*, Cambridge, 1992, 28-46; Schwarz, *Der Schlüssel*, 332-339.

liet hem juist toe de grote historische ontvankelijkheid van 'ons mooie en dappere vaderland' voor vernieuwingen zonder schroom in de verf te zetten en ook de industriële vitaliteit van België te onderstrepen.[44] Ook de Belgische auteur majoor Hannot liet in een bijdrage over fotografie niet na wetenschappelijke vooruitgang aan nationale efficiëntie te koppelen – een weerkerende topos in de laat-negentiende-eeuwse internationale wetenschapsvulgarisatie. Dat het Duitse leger zijn strijd tegen Frankrijk had gewonnen, was, zo suggereerde hij, mede te danken aan een concrete toepassing van de fotografische wetenschap: de bijzonder voedzame worst die aan de Duitse soldaten werd gegeven, had zijn efficiënte productie mede te danken aan een procedé dat uit de fotografie kwam. Zelf had de militair Hannot tegelijkertijd wel oog voor de verdiensten van Belgische wetenschappers en ontdekkers – zo loofde hij de Brusselse scheikundige en gewezen hoogleraar aan de militaire school Jean Stas voor zijn onderzoek dat tot de ontwikkeling van de fotografie had bijgedragen.[45] Veel explicieter nog kwam de internationale concurrentie aan bod in een van de bijdragen aan Gilons reeks vanwege de Franse astronoom en wetenschapspublicist Camille Flammarion. Indien de Franse transformist Jean-Baptiste Lamarck in eigen land de erkenning zou hebben gekregen die hij had verdiend, zo betoogde Flammarion, zou de leer van het transformisme zich niet alleen een halve eeuw vroeger hebben ontwikkeld, maar zou zij ook Frans veeleer dan Engels zijn geweest. Nu was zij via een Engelse omweg onder de naam darwinisme naar Frankrijk weergekeerd.[46] Flammarions onversneden Franse nationalisme vormde klaarblijkelijk geen obstakel om in Gilons 'nationale', Belgische bibliotheek te worden opgenomen.

Een eigenschap die de boeken uit de reeks wel gemeen hadden, was de overtuiging dat wetenschap in dienst van iedereen stond. Wetenschap had de samenleving niet alleen van bijgeloof en vooroordelen bevrijd (of was daarmee druk doende), zij garandeerde ook een onbegrensde vooruitgang. Door uitgebreid in te gaan op de vele technische toepassingen van wetenschap die het dagelijkse leven vereenvoudigden of minstens eenieders verwondering moesten opwekken, werd telkens opnieuw gesuggereerd dat wetenschap vooruitgang voor allen bracht. De stoommachine, de telegraaf en de telefoon vormden een onmisbare drie-eenheid als het om de wonderen van de wetenschap ging. Bij sommige auteurs ging deze houding ook gepaard met een 'democratische' benadering van het fenomeen of het instituut wetenschap. Hannot getroostte zich veel moeite te bewijzen dat wetenschap en techniek, als men ze maar tot hun basiselementen terug-

---

44 C. Lyon, *La houille. Son origine, son emploi, son avenir*, Verviers, s.d., 39, 41.
45 M. Hannot, *La photographie. exposé des opérations de cet art et des phénomènes photochimiques qui lui servent de base, accompagné de figures intercalées dans le texte*, Verviers, 1886, 60-61.
46 C. Flammarion, *Variétés scientifiques*, Verviers, 1888, 16. Over Flammarion als wetenschapspopularisator, zie B. Bensaude-Vincent, 'Camille Flammarion: prestige de la science populaire', in: *Romantisme*, 65, 1989, 93-104.
47 Hannot, *La photographie*, 10, 39.

bracht, voor eenieder toegankelijk waren; een collega-vulgarisator deed moeite zowel de amateurwetenschap als de professionele wetenschap in zijn betoog te betrekken.[47] Flammarion ten slotte ventileerde gretig het anti-academisme dat hij als wetenschapsjournalist tot zijn waarmerk had gemaakt. Wetenschappelijke vooruitgang, zo betoogde hij onomwonden, realiseerde zich steeds buiten de universiteiten en de kerk, de bastions van de officiële en per definitie conservatieve wetenschap. De echte wetenschapper opereerde onafhankelijk.[48]

Bij andere auteurs stond lof voor de democratische effecten van de wetenschap een duidelijke heroïsering van 'de wetenschapper' niet in de weg. Zo verbond de in Brussel verblijvende Franse wetenschapsvulgarisator Paul Combes strijdend sciëntisme aan een opwaardering van de wetenschapper tot de aristocratie van de toekomst. Zijn werkje over het darwinisme droeg hij als volgt op aan zijn persoonlijke held Ernst Haeckel: 'Meester! Ondanks enkele afgunstige dwazen zijn in de eeuw waarin we leven prinsen slechts mensen, maar geleerden goden!'[49] Ook voor anderen stond het vast dat er genialiteit nodig was om tot wetenschappelijke ontdekkingen of technische uitvindingen te komen. De Franse academische geoloog Stanislas Meunier ten slotte kon het in zijn lofrede op het eigentijdse succes van de wetenschapsvulgarisatie niet laten te waarschuwen voor charlatanisme. Zijn boekje over *L'esprit scientifique à travers les âges* vormde tevens een pleidooi voor wetenschap die *niet* onmiddellijk nuttig scheen en daarom gemakkelijk als een luxueus tijdverdrijf werd afgedaan.[50] Op het eerste gezicht leek Meunier hiermee in te gaan tegen Gilons eigen programma, dat het doel van de reeks had omschreven als de vulgarisatie van 'nuttige kennis'.[51] Ook Meunier echter legitimeerde zijn 'zuiver' wetenschappelijk onderzoek uiteindelijk door te betogen dat juist de ontdekkingen van dergelijke als 'improductief' bestempelde geleerden niet zelden de kiem vormden van uitvindingen zoals de telegraaf, die op sociaal en economisch terrein grote revoluties teweegbrachten. Hij vertolkte hiermee overigens de visie van het merendeel van de toenmalige professionele wetenschappers, voor wie er geen tegenstelling bestond tussen zuivere wetenschap en maatschappelijke relevantie.[52] Wetenschap was nuttig, en dat bleek onmiddellijk uit de vele toepassingen die zij aan de mensheid schonk. De overtuiging dat wetenschap de hele mensheid diende, kon echter niet beletten dat ook in de wetenschapsvulgarisatie echo's over internationale competitie weerklonken.

---

48 Flammarion, *Variétés scientifiques*, 11-13.
49 P. Combes, *Le darwinisme*, Verviers, 1883.
50 S. Meunier, *L'esprit scientifique à travers les âges*, Verviers, 1887, 9-14.
51 Combes, *Ernest Gilon*. 38.
52 Zie B. Theunissen, 'Inleiding', in: Idem en F. Van Lunteren (eds.), *Zuivere wetenschap en praktisch nut. Visies op de maatschappelijke betekenis van wetenschappelijk onderzoek rond 1900*, Themanummer *Gewina*. 17, 1994, 141-144. Zie ook Idem, *Nut en nog eens nut: wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900*, Hilversum, 2000.

Nuttige wetenschap voor de natie

Dat wetenschap nuttig en universeel veeleer dan vaderlands diende te zijn, was een gedachte die ook het Belgische onderwijs in de wetenschappen leek te schragen. De nuttigheidsgedachte stond in elk geval centraal in de pleidooien die liberalen tijdens de jaren 1870 hielden voor de verplichte invoering van natuurwetenschappen in het lager onderwijs. In de katholieke kritiek op die verplichting die in 1878 voor het gemeentelijk onderwijs werd gerealiseerd, werd ook op dit thema ingespeeld: te veel nuttige kennis – door sommigen geassocieerd met positivisme en materialisme – dreigde de vorming van hart en ziel in de weg te staan. Al in 1884 werd onder katholiek bewind de verplichting weer afgevoerd, met een langzame daling in het aanbod als gevolg. Toch bleven natuurwetenschappen in heel wat scholen als een facultatief vak geprogrammeerd, veelal als alternatief voor het vak landbouw, dat eveneens op 'wetenschappelijke basis' diende te worden onderwezen.[53] Voor het middelbaar onderwijs brachten de late jaren 1870 en de jaren 1880 een definitieve verankering van natuurwetenschappen in de humaniora en de beroepsafdelingen van het rijksonderwijs. In het vrij onderwijs bleven deze vakken nog lange tijd facultatief, en werden zij in een aantal diocesen tot een minimum beperkt.[54]

Belgische leerboeken wetenschappen voor het secundair onderwijs vertoonden heel wat parallellen met wetenschapsvulgariserende initiatieven als de *Bibliothèque Gilon*. Van ideologische verkaveling was echter weinig te merken. Katholieke auteurs kaderden een leerboek biologie wel eens in een ode aan Gods schepping of eindigden hun werk met een citaat over de verzoenbaarheid van wetenschap en geloof, maar voor het overige bestonden er over de netten weinig verschillen tussen de leerboeken, die zich overigens systematisch op de officiële lesprogramma's richtten.[55] De idee dat wetenschap nuttige kennis afleverde, speelde bij een aantal leerboeken biologie in de eerste plaats een legitimerende rol: zo werd de plantkunde voorgesteld als een 'praktische wetenschap' die veel diensten aan de de industrie kon leveren.[56] Planten zelf werden ingedeeld in de

---

53 J. Lowis, *De invoering van de natuurwetenschappen in het Belgische lager onderwijs (1842-1879)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Leuven, 1976; R. Abbeel, *Het programma van de lagere school in België tussen 1884 en 1914*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1979, 24-41.

54 L. Sollie, *De evolutie van en in het middelbaar onderwijs in België. Een historisch onderzoek vanuit lessenroosters en leerplannen in het algemeen en Geschiedenis en Nederlands in het bijzonder 1850-1970*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1986, 10-32.

55 A. De Vos, *Cours élémentaire de botanique à l'usage des pensionnats et des écoles normales de demoiselles*, Namen, 1890, 3; L. Wouters, *Leçons d'histoire naturelle. Elements de botanique*, Mechelen, 1897³, V; Kan. L. Wouters, *Beknopte leergang van natuurwetenschappen voor den 3den en 4den graad van het Onderwijs, behelzende: plantenkunde, begrippen van delfstofkunde met nijverheidstoepassingen, natuurkunde (physiek): warmte, lichtleer, magnetisme en electriciteit*, Lier, 1916, dl. 2, 2, 40.

56 Wouters, *Beknopte leergang*, VI.

categorieën nuttig versus schadelijk, zoals dat ook, zeker in de lagere school, voor de dieren gebeurde.[57] Net zoals in de wetenschappelijke botanica van dat ogenblik, was het vanzelfsprekende (maar hier impliciete) kader van waaruit deze boeken werden geschreven, nationaal.[58] De vanzelfsprekendheid waarmee werd gedoceerd over gewassen die de basis voor 'onze' voeding vormden of planten die 'onze bloemperken' sierden, belette niet dat heel wat aandacht ging naar de buitenlandse herkomst van bepaalde planten en het medicinale of voedingsgebruik ervan in de cultuur van oorsprong. Het onderscheid tussen het eigene en het andere was vanzelfsprekend, maar stond geen interesse in het andere in de weg. In leerboeken fysica werd de nood aan legitimatie klaarblijkelijk minder gevoeld dan bij de plantkunde. Daar werd vrij systematisch doorheen het boek ingegaan op technische toepassingen in industrie en geneeskunde. Het betoog werd gedragen door een relatief expliciet vooruitgangsgeloof dat aan de wonderen van de techniek naast nut ook schoonheid koppelde. Ook hier golden de stoommachine, de telegraaf en de telefoon als de meest wonderlijke toepassingen die de moderne wetenschap had gerealiseerd.[59] Wat later kwam daar ook de 'cinematografie' bij, al gaf die uitvinding wel eens aanleiding tot een cultuurkritische noot.[60]

De (zeer cryptische) historische canon van 'grote wetenschappers' die vooral in de leerboeken fysica werd meegegeven, was volledig internationaal. Zij vond een eigentijdse parallel in de internationalistische boodschap die aan uitvindingen als de telefoon, de telegraaf en de 'stoomtuigen' werd verbonden: deze fantastische uitvindingen deden afstanden verdwijnen en stimuleerden de wederzijdse betrekkingen tussen de volkeren. Net als in de *Bibliothèque Gilon* kwamen Belgische geleerden in deze leerboeken slechts ter sprake wanneer het om zeer recente bijdragen aan wetenschap en techniek ging. De meest genoemde Belg was ongetwijfeld Zénobe Gramme, de uitvinder van de dynamo die mechanische arbeid in electriciteit omzette. Maar ook hij kreeg weinig persoonlijke aandacht. Soms werd de 'machine Gramme' wel voorgesteld, maar werd daar niet eens een persoon aan verbonden.[61] Zelfs een auteur die in zijn voorwoord aankondigde bijzondere aandacht aan 'de diensten vanwege onze landgenoten aan de wetenschap' te zullen

---

57 Zie bijvoorbeeld D. Dolhen, *Notions élémentaires de sciences naturelles conformes au programme du 26 mai 1897. Degré supérieur: l'homme, les animaux, les végétaux, notions de physique, notions sur quelques industries*, Namen, 1901.

58 Anders dan het nationale kader was het nuttigheidsdenken dat het onderwijs rond de eeuwwisseling kenmerkte, al sinds het begin van de negentiende eeuw uit de wetenschappelijke botanica verdwenen (zie Stynen, 'Vaderlandse weelde').

59 Zie bijvoorbeeld O. Picalausa, *Physique des écoles moyennes*, Namen, 1889², 117-118, 223.

60 R. Sterckx, *Cours complet de sciences naturelles à l'usage des écoles normales. Physique*, Brussel, 1914², 238.

61 J. Fleury en G. Duguet, *Traité de physique élémentaire rédigé conformément aux programmes officiels*, Bergen, 1885.

besteden, kwam niet veel verder dan enkele marginale verwijzingen en een korte biografische notitie over Gramme.[62] De 'democratische potentie' van een figuur als Gramme werd daarbij niet of nauwelijks uitgespeeld. Hij werd wel eens getypeerd als *'simple ouvrier menuisier d'abord'*, maar op zijn ontwikkeling als autodidact of op de moeilijke materiële omstandigheden waarin hij zijn uitvindingen had gedaan, werd niet ingegaan.[63] Het waren nochtans thema's die in de Belgische herinnering aan Gramme vaste topoi zouden worden.[64]

Heroïsering van individuele geleerden of van wetenschappers als groep, stond duidelijk niet op de onderwijsagenda. Daarmee werd meteen ook een mogelijk instrument voor patriottische opvoeding onbenut gelaten. In vergelijking met het patriottische potentieel van een vak als geschiedenis, betrof het wellicht ook een relatief problematisch instrument: men kon niet aan het internationale karakter van de wetenschap voorbij, en evenmin aan het feit dat België internationaal gezien zeker niet aan de spits van de wetenschappelijke ontwikkelingen stond. Het waren 'problemen' die bij feestelijke herdenkingen van nationale wetenschappers weliswaar creatief werden opgelost, maar waar in het onderwijs misschien best kon aan worden voorbijgegaan.

De afwezigheid van een canon van nationale wetenschappers betekende niet dat de natie volstrekt afwezig bleef in het Belgische wetenschapsonderwijs. Als het ging om de implementatie van bepaalde technische vernieuwingen, zoals de spoorwegen of de telefonie, werden in leerboeken wel voorbeelden uit België gekozen. Ook in leerboeken scheikunde en delfstofkunde, waar de thema's steenkool en rubber aan bod kwamen, werd België impliciet als een moderne, industriële natie gepresenteerd. Slechts zelden werd daarbij een onderscheid gemaakt tussen Wallonië, waar steenkool in overvloed te vinden was en Vlaanderen, waar de arme bevolking zich met turf trachtte te verwarmen. De ontdekking van de Limburgse steenkoollagen door de Leuvense hoogleraar André Dumont werd in een Nederlandstalig boek van latere datum dan weer als een onuitputtelijke bron van voorspoed voor het hele land omschreven.[65] In leerboeken biologie en gezondheidsleer ten slotte kwam de natie in de gedaante van de Belgische overheid aan bod. De overheid werd geprezen voor haar acties ter preventie van besmettelijke ziekten, maar ook aangemaand meer maatregelen te nemen in de strijd tegen het alcoholisme – een

62 M. Seligmann, *Cours élémentaire de physique destiné aux élèves des athénées royaux et collèges ainsi qu'aux étudiants des facultés de sciences naturelles etc,* Gent, 3 dln., 1911-1913, dl.2, 30, 93, 203; dl.3, 182, 237.

63 Picalausa, *Physique*, 120.

64 Zie bijvoorbeeld E. Gerard, 'Gramme et l'industrie électrique', *Revue des Questions Scientifiques*, 25, 1901, 477-490; *Zénobe Gramme 1826-1901. Liège, journée du 5 octobre 1930*, Luik, 1930, 5. Over de portrettering van Gramme (die zijn volledige loopbaan in Frankrijk verbleef) als Belg en als Waal, zie A. Welvaert, *De heroïek van de waarheidszoeker. Belgische wetenschapsbiografieën 1870-1930*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 2002, 174-180.

65 R. Sterckx, *Cours complet de sciences naturelles à l'usage des écoles normales. Chimie et minéraologie*, Brussel, 1912³, 57-59, 93-94; Wouters, *Beknopte leergang*, 42.

strijd die ook de overheid zelf uiteindelijk financieel voordeel zou opleveren, eens de ziekenhuizen, gestichten en gevangenissen niet langer zouden kreunen onder de toevloed van alcoholici.[66] Aan meisjes in de normaalschool werd tevens opgedragen de heersende vooroordelen op het platteland tactvol te bestrijden, en vertrouwen te kweken in de inzichten van de agronomische wetenschap die door de overheid op het platteland werden uitgedragen.[67] Wetenschapsonderwijs kon en moest met andere woorden in dienst staan van de natie, ook al werd een vaderlandsloze wetenschap onderwezen.

In individuele populariserende teksten van amateur-wetenschappers of publicisten bleef de oudere traditie van een patriottische en sterk historisch getinte benadering van wetenschapsvulgarisatie intussen verder bestaan. Zij leek echter te worden overstemd door vormen van popularisering waarin andere bekommernissen primeerden. In levensbeschouwelijk gekleurde debatten weken nationale aspiraties voor ideologische programma's. In het onderwijs werd wetenschap in de eerste plaats aan nut, vooruitgang en eventueel ook schoonheid gekoppeld. Het wetenschapsbegrip dat er werd gehanteerd, was internationalistisch, maar liet ruimte voor vormen van nauwelijks zichtbaar, 'banaal' nationalisme. De spanning tussen een meer expliciet nationalisme, idealen van internationalisme en een bewustzijn van internationale competitie bleek nog het duidelijkst uit de *Bibliothèque Gilon,* tevens het meest bekende voorbeeld van wetenschapsvulgarisatie in België. Samen maken deze vormen van wetenschapsvulgarisatie aannemelijk dat juist de spanning tussen internationalisme en nationalisme mede constitutief was voor de betekenis van wetenschap in de late negentiende en vroege twintigste eeuw.

66 O. Terfve en O. Picalausa, *Leergang van natuurlijke wetenschappen overeenkomstig het officieel programma,* Vert. A. Wauters, Namen, 1899, 111-127.

67 P. Romedenne, *Soins à prendre des animaux domestiques. Ouvrage conforme au programme officiel du 5 septembre 1896,* Namen, 1912.

De slinger van de autonomie. Schrijvers in het bredere intellectuele veld en hun relatie tot de Belgische natiestaat

Christophe Verbruggen

De sociologie van Pierre Bourdieu biedt een uitstekend referentiekader voor het formuleren van vragen naar de relatie tussen literatuur en de Belgische natiestaat. Het literaire veld maakte volgens Bourdieu deel uit van het veld van de macht, dat 'bevolkt' wordt door niet-professionele culturele producenten, politici en personen die de economische macht in handen hebben. Het literaire veld maakt niet alleen deel uit van het veld van de macht, maar ook van het bredere intellectuele veld, net zoals het academische, journalistieke en artistieke veld Deze relatief autonome velden zijn ingebed in een nationale sociale ruimte. Dat deze sociale ruimte per definitie nationaal zou zijn is bediscussieerbaar en inmiddels gaan de meeste 'Bourdieusianen' ervan uit dat ook internationale en transnationale factoren de werking van een literair veld bepalen.[68] In de Belgische literatuurgeschiedschrijving werden vragen met betrekking tot de autonomie vooral gesteld in studies van ofwel de Nederlandstalige ofwel de Franstalige literatuur.[69] Hier gaat men er a priori van uit dat er geen Belgisch literair veld zou zijn of wordt Franstalig België als pars pro toto bestudeerd.[70]

Toch kunnen de Nederlandstalige en de Franstalige literatuur voor 1914 niet onafhankelijk van elkaar bestudeerd worden, omdat ze gestalte kregen in dezelfde (nationale) sociale ruimte die bepaald werd om een strijd en/of het behoud van de dominantie.[71] Zeker in hun relatie tot de Belgische natiestaat kunnen Nederlandstalige en Franstalige auteurs niet los van hun interdependentie bestudeerd worden. In eerder -vooral buitenlands- onderzoek wordt de periode tussen 1890 en 1920 vaak beschreven als de periode waarin de moderne intellectueel tot volle wasdom kwam. Wanneer men in de geschied-

68 P. Casanova, *La république mondiale des lettres,* Paris, 1999, 492 p.

69 Dit is ondermeer het geval in de toonaangevende studies van Paul Aron en Michel Biron. Zie: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913). l'Expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Emile Verhaeren,* Brussel, 1985, 278 p en M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société*, Brussel, 1994, 425 p.

70 Voor een synthese, zie: P. Bourdieu, *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*, Amsterdam, 1994, p. 144.

71 Brems en Meylaerts wijzen op belangrijke 'intraculturele' uitwisseling tot de Tweede Wereldoorlog. Zie: E. Brems, en R. Meylaerts, ' 'Exaltons donc les deux cultures'. Intra-Belgische literaire relaties tijdens het interbellum', in: *Spiegel der letteren*, 47, 2006, pp. 221-249. Vergelijkbare oproepen om in een systematische veldbenadering van de Belgische literatuur ook de Nederlandstalige literatuur te betrekken, kwamen er ondermeer van Christan Berg. Zie: C. Berg, 'Le fin du XIXe siècle en France en en Belgique. Prolégomènes à une approche systémique des champs littéraires', in: *France-Belgique: 1848-1914. Affinités-ambiguïtés*, Brussel, 1997, pp. 461-475.

schrijving, de sociologie of politieke wetenschappen spreekt over een 'intellectueel', doelt men doorgaans op iemand die een intellectueel beroep uitoefent: journalisten, auteurs, ingenieurs, priesters, wetenschappers, enz. In een bijkomende betekenis van het woord doelt men op een persoon die deel uitmaakt van een groep die klassenbewust handelt en politiek-maatschappelijke standpunten inneemt omdat hij/zij gelooft in de maakbaarheid van de samenleving.[72] De sociologie en de geschiedenis van de intellectueel is niet de studie van individuele personen of markante persoonlijkheden maar wel van een groep, net zoals het niet de studie is van een ideologie maar wel van de vorming, de sociabiliteit en de organisatievormen.[73] In eerder onderzoek naar Belgische intellectuelen wordt vooral het verschil met Frankrijk aangetoond.[74] De Belgische verzuiling zou de voornaamste reden geweest zijn waarom er onder schrijvers geen intellectuelen naar Frans voorbeeld zijn opgestaan. In de Belgische context zouden er enkel collectieve acties geweest zijn rond de drie traditionele spanningsvelden uit de Belgische politieke geschiedenis. Deze zouden dusdanig ingrijpend geweest zijn dat er geen onafhankelijke, kritische intellectuelen zouden zijn opgestaan. Wanneer men zoals gebruikelijk focust op markante maar ook bijzonder complexe personen en een 'evenement' als de Dreyfusaffaire, is het inderdaad niet evident een algemene tendens in België te onderscheiden. Deze tendens is dat rond 1900 meerdere groepen intellectuelen zich geëngageerd in de publieke ruimte begaven en sociaal op dezelfde manier handelden.[75] Ik zal dit in deze bijdrage bespreken aan de hand van een aantal passages uit de geschiedenis van de professionele organisaties die schrijvers na de eeuwwende oprichtten.

Het ontstaan van een intellectueel corporatisme

Zonder te willen vervallen in een semantische discussie, is het hier noodzakelijk stil te staan bij een aantal begrippen: beroep, professie, professionalisering en corporatisme. Er bestaan twee gangbare invullingen van professionalisering. De eerste invulling verstaat onder professionalisering (van de kunstproductie) het proces waarbij een groep

72 Voor een bevattelijk overzicht van de gangbare definities van 'de intellectueel, zie: C. Kurzman, en L. Owens, 'The sociology of intellectuals', in: *Annual Review of Sociology*, 28, 2002, pp. 63-90.
73 Zie: G. Leclerc, *Sociologie des intellectuels*, Parijs, 2003, p. 4.
74P. Aron, 'La vie intellectuelle en Belgique à la fin du XIXe siècle', in: *Les premisses du Mundaneum. Cent ans de l'Office international de bibliographie*, Mons, 1995, pp. 17-32 ; M. Qaeghebeur en M. Rebérioux, 'Intellectuels en Belgique et en France : «piliers», citoyenneté, état', in : *Le mouvement social*, 1997, pp. 89-115, en M. Beyen en P. Aron, 'L'histoire des intellectuels en Belgique: spécificités locales et actualité de la recherche', in: Leymarie, M. (ed.), *L'histoire des intellectuels aujourd'hui*, Parijs, 2003, pp. 409-425.
75 Ik toon dit uitvoerig aan in mijn doctoraatsonderzoek. C. Verbruggen, *Een sociale geschiedenis van het schrijverschap tijdens de Belgische belle époque*, Gent-Nijmegen, 2008.

professionals zich gaat onderscheiden van de dilettanten en amateurs.[76] De tweede invulling wordt ons aangereikt door beroeps- en arbeidssociologen, met name professionalisering als 'wording tot professie' of verdeskundiging.[77] Een professie is veelal een beroep dat zich ten dienste van 'de mensheid' stelt of wil stellen en over eigen opleidingsinstituties en beroepscodes beschikt. Deze invalshoek is ingebed in de functionalistische sociale theorie. Maar kan het schrijverschap wel beschouwd worden als een volwaardige professie in de beroepssociologische betekenis van het woord? Kunnen we wel spreken van een professionalisering van het schrijverschap? Het ideaaltype van een professie als arts of advocaat kan alvast hoogstens benaderd worden, al is het maar vanwege het ontbreken van een vereiste scholing.[78] Om schrijver te 'worden' is er immers geen diploma of wetenschappelijke vooropleiding vereist. In principe zal het schrijverschap nooit vanuit de gangbare sociologische omschrijvingen van een professie gedefinieerd kunnen worden.[79] Vandaar ook de optie om eerder uit te gaan van de 'professionalisering' als een historische constructie die evolueert en verschilt van land tot land.[80] De term professionalisering moet hier dan ook begrepen worden als een historisch distinctieproces omdat het kan slaan op een streven naar het invullen van het schrijverschap als professie of een streven naar een professionele status. Door zichzelf als professionals te omschrijven en zich een eigen identiteit aan te meten konden auteurs zich distantiëren van anderen. Tegelijkertijd werd het 'beroep' schrijver meer en meer respectabel en raakte het verlost van de pejoratieve connotaties. Het schrijverschap ontsnapte niet aan de algehele functionele differentiatie van de maatschappij tijdens het laatste kwart van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Een belangrijke voorwaarde in een professionaliseringsproces is het ontstaan van beroepsverenigingen. Men ging zich organiseren rond gespecialiseerde structuren waarin de beroepspraktijk geregeld en beschermd werd. In België werden in het begin van de twintigste eeuw een viertal beroepsverenigingen opgericht: de Vlaamse Vereniging voor

76 N. Heinich, 'Statuts d'artistes', in: *Passages*, 2000, pp. 4-8.
77 A.L Mok, *Arbeid, bedrijf en maatschappij*, Houten, 1999, p. 222.
78 Christophe Charle heeft het in dit verband over een 'overgesimplificeerde' benadering die voor relatief nieuwe professies als het schrijverschap en de journalistiek onmogelijk kan worden toegepast. Zie: C. Charle, 'Contemporary French social history: Crisis or hidden renewal?', in: *Journal of Social History* 37, 2003, p. 59.
79 G. Sapiro, 'Entre individualisme et corporatisme: les écrivains dans la première moitié du XXe siècle', in: Kaplan, S. en Minard, P. (eds.), *La France, malade du corporatisme? XVIIIe-XXe siècles*, Parijs, 2004, pp. 279-314, pp. 279-280.
80 Voor deze invalshoek, zie: R. Torstendahl, 'Introduction: promotion and strategies of knowledge-based groups', in: Burrage, M. (ed.), *The formation of professions : knowledge, state and strategy*, London, 1990, pp. 1-10, en W. Conze en J. Kocka, 'Einleitung', in: W. Conze en J. Kocka (eds.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil I. Bildungssystem und Professionalisierung in internationale Vergleichen*, Stuttgart, 1992, pp. 9-26, en J. Evetts, 'Professionalism beyond the nation-state: international systems of professional regulation in Europe', *International journal of sociology and social policy*, 18, 1998, pp. 61-77.

Letterkundigen (VVL, 1907), de Association des Ecrivains Belges (AEB, 1902), het Syndicat des Auteurs Dramatiques (SAD, 1912) en de Bond der Vlaamsche Toneelschrijvers (BVT, 1910).[81] De oprichting van deze verenigingen was tegelijkertijd een eindpunt en een beginpunt, al geldt dat meer voor de Vlaamse Vereniging voor Letterkundigen dan voor de Association des Ecrivains Belges. De oprichting was een eindpunt omdat er een jarenlange evolutie aan vooraf ging en een beginpunt omdat ze tot op vandaag verder bestaan. Auteurs beleefden reeds vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw hun publieke relaties op een wel bijzonder intense manier.[82] Toch faalden lange tijd de meeste pogingen om een auteursvereniging op te richten. Hun voorlopers zongen het meestal slechts enkele jaren uit of bleven steken in de klei van het stedelijke en subregionale particularisme. In kleine landen als België konden auteursverenigingen pas functioneren indien maatschappelijk diep ingewortelde ideologische breuklijnen, de esthetische problemen van de dag en het lokale particularisme overstegen werden. Camille Lemonnier, het archetype en de peetvader van de Belgische professionele auteurs, begreep dat al in 1877.[83] Om te kunnen spreken van een auteursvereniging moesten een aantal voorwaarden vervuld zijn. Ten eerste moeten de materiële en morele belangen van de auteur centraal staan en niet deze van de literatuur als dusdanig. Ten tweede moet uit de statuten of de praktijk blijken dat men zich hoofdzakelijk richtte op de professionele auteurs of wat men daar onder verstond. Daarom kan een organisatie als de Union Littéraire (°1877) niet als een auteursvereniging beschouwd worden.[84]

Een tweede cruciale stap in het professionaliseringproces werd in België pas gezet tegen het einde van de negentiende eeuw. Toen werd de groep auteurs die een exclusiever en professioneel schrijverschap nastreefde groot genoeg. Auteursverenigingen balanceerden op een slappe koord: men moest met genoeg zijn om een draagvlak te creëren maar tegelijkertijd streefde men er telkens naar om de (materiële) voordelen te reserveren voor een zo select mogelijke groep. Auteurs gingen zich dus meer en meer corporatistisch opstellen.[85] Reacties op deze corporatistische uitwassen konden dan ook niet

81 Voor een introductie, zie: B. Decorte, *Schrijvenderwijs. Vijfenzeventig jaar Vereniging van Vlaamse letterkundigen (1907-1982)*, Antwerpen, 1982, 323 p. en J. Lacroix, '1902: une naissance tumultueuse', in: A.E.B. (ed.), *Association des écrivains belges: 1902 - 2002. Cent ans au service des lettres*, Brussel, 2002, pp. 9-18.

82 E. Witte, 'De negentiende-eeuwse Vlaamse Literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd', in: Gobbers, W. en Deprez, A. (eds.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde. Deel 3*, Gent, 2003, pp. 1-92,

83 C. Lemonnier, 'Le Dénier de la Littérature', in: *L'Artiste* 2, 1877, pp. 408-411.

84 Voor de Union Littéraire, zie : M. Michaux, *Entre politique et littérature : les écrivains belges du réel (1850-1880)*, Brussel, 1997, pp. 164-167 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

85 Ik doel hier niet op een politiek corporatisme, wel op een sociaal-economisch corporatisme. Ik deel dan ook niet de mening van Virginie Devillez. Het door haar beschreven corporatisme van beeldende kunstenaars is van oorsprong sociaal-economisch en geen creatie van het interbellum. Zie: V. Devillez, *Kunst aan de orde kunst en politiek in België (1918-1945)*, Gent, 2003, pp. 50-58 en pp. 347-349.

uitblijven: "La littérature est devenue tout à fait corporative en Belgique", schreef Louis Dumont Wilden in 1914.[86] Gregoire Le Roy -zelf actief lid van de AEB- liet zich op een vergelijkbare manier uit. In het tijdschrift *De Boomgaard* uitte hij zijn ongenoegen over alle aandacht die besteed werd aan bijzondere afvaardigingen, commissies, coöperaties, onderzoeken over "l'âme belge",.... Door kostbare tijd te offeren "op het altaar van glorie en winst" restten "op den duur maar drie korreltjes wierook [...] voor het altaar van de kunst". Hij vroeg zich af waar de "fiere en onomkoopbare schrijvers", de heldhaftige tijden van "der La Jeune Belgique" gebleven waren.[87]

De professionalisering van het schrijverschap was geen geïsoleerd gegeven. Het was het resultaat van een pan-Europees proces waarbinnen de strijd voor een betere regeling van het auteursrecht de katalysator was.[88] De internationale congressen waar gedebatteerd werd over het auteursrecht groeiden vanaf het congres in Brussel van 1858 uit tot belangrijke trefpunten van intellectueel-artistiek Europa.[89] De sociale ruimte waarin de Belgische auteursverenigingen, auteurs en intellectuelen zich situeerden is dus groter dan de nationale sociale ruimte. In het literaire, journalistieke en artistieke veld voltrokken zich simultaan gelijkaardige processen.[90] Telkens was hier sprake van een distinctieproces: het ontstaan van een gemeenschappelijk standsbesef én het zich afzetten tegen 'de dilettant', een notie die in het geval van schrijvers sloeg op zowel de schrijvende hobbyisten als de leden van de Theresiaanse Académie. Van een professioneel auteur werd een grenzeloos engagement ten aanzien van dé literatuur verwacht. Auteurs sloten ook tijdelijke samenwerkingsverbanden met beeldende kunstenaars, journalisten en academici en richtten comités op om hun corporatieve belangen kracht bij te zetten. Een aantal coöperaties waarin de zelfhulpgedachte centraal stond, zagen in het laatste kwart van de negentiende eeuw het levenslicht. Een mooi voorbeeld hiervan was de Société Coopérative Artistique.[91] Onder het motto "l'art aux artistes" sloten zich ook auteurs aan bij deze door beeldende kunstenaars opgerichte coöperatie waarin de materiële belangenbehartiging centraal stond. De oproep aan de Gentse kunstenaars werd in 1894 ondersteund door ondermeer Cyriel Buysse en Maurice Maeterlinck.[92] Dergelijke samenwerkingsverbanden wijzen op een verandering van het bredere en overkoepelende intellectuele veld. Aanvan-

86 Ergaste [pseudoniem W. Dumont], 'La vie à Bruxelles', in : *La Chronique*, 2 februari 1914.
87 G. Le Roy, 'Brieven uit Fransch België', in: *De Boomgaard* 1, 1910, p. 323.
88 C. Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle : essai d'histoire comparée*, Parijs, 1996, p. 240.
89 J. Cavalli, *La genèse de la convention de Berne pour la protection des oeuvres littéraires et artistiques du 9 septembre 1886*, Lausanne, 1986, pp. 89-115.
90 Voor de professionalisering van de journalistiek en de eerste beroepsverenigingen van journalisten, zie: P. Van den Dungen, *Milieux de presse et journalistes en Belgique (1828-1914)*, Bruxelles, 2005, pp. 345-477.
91 Zie: S. Clerbois, *Contribution à l'étude du mouvement symboliste : l'influence de l'occultisme français sur la peinture belge (1883-1905)*, Brussel, 1999, pp. 227-237 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).
92 Omzendbrief mbt tot de oprichting van een 'Fédération Syndicale des Arts et Métiers d'Art', in de schoot van de Société Cooperative Artistique, 21 juni 1897 (UGent, *Fonds Vliegende Bladen*, I B 166).

kelijk ging het in België om enkele honderden personen, intellectuelen zo men wil, maar al snel zou dit aantal oplopen tot verschillende duizenden die in het begin van de jaren 1920 aangesloten waren bij de Belgische afdeling van de van de Confédération Internationale des Travailleurs Intellectuels, een organisatie die mee onder impuls van Paul Otlet werd opgericht.[93] "Sa place [du travailleur intellectuel] est entre le capital et le travail", omschreef de Belgische vertegenwoordiger het op een congres in 1925.[94] De intellectuele werker onderscheidde zich door zijn waardigheid en stond niet alleen in voor de intellectuele ontwikkeling maar eveneens voor "la machine sociale" in zijn totaliteit.[95]

Het gemeenschappelijke standsbesef van tal van auteurs en intellectuelen uitte zich dus niet alleen in hun organisatievormen, maar ook in de politiek-maatschappelijke plichten die ze zichzelf toedichtten. Formeel en informeel waren in het kleine België het politieke en het intellectuele veld in grote mate met elkaar verweven. Dit was evenwel niet incompatibel met het tot stand komen van de kritische en geëngageerde intellectueel. Een belangrijke rol in dit proces was weggelegd voor Carton de Wiart, Paul Hymans en Emile Vandervelde: het intellectuele triumviraat of de intellectuele "patrons" van de belle époque. Carton de Wiart, Vandervelde (afwisselend met Jules Destrée) en Hymans schreven bijvoorbeeld om beurt politiek-filosofische bijdragen in het belangrijke anthologietijdschrift *La Belgique Artistique et Littéraire*, de maandelijkse periodiek van de Belgische "mouvement intellectuel".[96] *La Belgique Artistique et Littéraire*, "une nouvelle tentative de doter la Belgique d'une revue d'art vraiment nationale" verscheen voor het eerst op het einde van 1905. Behalve een kleine groep jonge auteurs rond het tijdschrift *Antée* onderschreven bijna alle Franstalige auteurs de anthologische aspiraties van *La Belgique Artistique et Littéraire*. Het door de Belgische Staat gesubsidieerde tijdschrift wilde een band creëren tussen intellectuelen en zou de oorlogjes tussen kleine scholen trachten te overstijgen en elke opinie, ideologie en partij aan bod laten komen. Het tijdschrift slaagde hier ook in, al kreeg de nationale kunst een bijna exclusief francofoon karakter. Met uitzondering van Stijn Streuvels en August Vermeylen (in vertaling) werd geen enkele Nederlandstalige auteur in het nationale uitstalraam gezet.

La Belgique Artistique et Littéraire was in meerdere opzichten een vervolg op *La Jeune Belgique*. Waren op het befaamde banket Lemonnier katholieken nog ondervertegenwoordigd, dan was dit op een banket ter gelegenheid van de tiende verjaardag in 1891 niet langer het geval. Bijna 250 politici, auteurs, journalisten, advocaten, professoren,

---

93 *L'Oeuvre de la Confédération internationale des travailleurs intellectuels,* Parijs, 1925, p. 10. De voorzitter van de Belgische afdeling was journalist-auteur Maurice Wilmotte.
94 *L'Oeuvre de la Confédération Internationale des Travailleurs Intellectuels*, p. 65.
95 J. Luchaire, 'Principes de la coopération intellectuelle internationale', in: *Recueil des cours, Volume 9,* Den Haag, 1925, pp. 316-317.
96 Prospectus *La Belgique Artistique et littéraire. Revue nationale du mouvement intellectuel*, oktober 2005, UGent, Fonds VB, II J 18.

artsen, studenten en artiesten vierden de '(her)opstanding' van de Belgische Franstalige letteren.[97] Anarchisten, socialisten, occultisten, progressieve liberalen en de 'Jeune Droite'-vleugel van de katholieken zaten samen aan een gevulde feestdis. De enige opvallende afwezigen waren Octave Maus en Edmond Picard van het concurrerende *L'Art Moderne*. Toch sloten Maus en Picard zich niet af van de frontvorming. Wanneer in 1901-1902 de Académie Libre de Belgique (de Académie Picard) opgericht werd, waren de intellectuele 'patrons' opnieuw van de partij. De progressieve liberalen Paul Janson, Paul Hymans en Louis Varlez, de sociaaldemocraten Max Hallet, Emile Vandervelde en Jules Destrée en de katholieken Herman de Baets en Henri Carton de Wiart kregen allen een zitje in de Académie Libre.[98]

Het kunst-om-de-kunstideaal van *La Jeune Belgique* en een publiek engagement van intellectuelen zijn op het eerste gezicht niet verzoenbaar, maar men kan niet om de vaststelling heen dat manifestaties als de banketten van *La Jeune Belgique* en instituties als de Académie Libre de zuiloverschrijdende korpsgeest van intellectuelen versterkten. Hymans toonde zich in 1908 duidelijk over wat hij verwachtte van schrijvers en journalisten: "La foule demande à être conduite. La place de ceux qui écrivent, de ceux qui parlent n'est pas dans le fourgon de queue, elle est sur la locomotive".[99] Tegen de achtergrond van de uitspraken van Hymans tekende zich de ontluikende massademocratie af waarin de intellectuele elite op zoek gaat naar emancipatorische hefbomen om het volk te integreren in de nieuwe structuren. De massacommunicatie via de pers maar ook de literatuur waren daar een wezenlijk onderdeel van. Internationale beroepsfederaties van auteurs en journalisten omschreven zichzelf maar al te graag als "une Croix-Rouge littéraire".[100]

De verhouding met de Belgische Staat

Auteursverenigingen konden tot nu op weinig of geen aandacht rekenen van historici en literatuurwetenschappers. Ze passen op het eerste gezicht ook niet in het dominante discours over de toenemende autonomie van zowel het Nederlandstalige als Franstalige literaire veld.[101] Het spelen van een intermediaire rol tussen de Staat en het schrijversgild was de belangrijkste doelstelling van de VVL. Dit werd duidelijk op het moment waarop in de schoot van de Nederlandse VVL een Belgische afdeling werd opgericht.[102]

---

97 'Banquet du Xe anniversaire de la Jeune Belgique', in: *La Jeune Belgique*, 1891, pp. 97-100.
98 'Le Prix Nobel 1908', in: *La Fédération Artistique*, 30 augustus 1908.
99 P. Hymans, 'L'esprit public et la presse Belge', in: *Annuaire Illustré de la Presse Belge*, 1908, pp. 12-14.
100 'Allocution de M. Gustave Lemaire', in: *Annuaire de la Presse Belge*, 1902, pp. 77-79.
101 Zie bijvoorbeeld : R. Vervliet, 'The increasing autonomy of literary institutions in Belgium in the late nineteenth century', in: A. Rigney en D. Fokkema (eds.), *Cultural Participation. Trends since the Middle Ages*, Amsterdam, 1993, pp. 125-135,
102 Voor de Nederlandse VVL, zie : H. Van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940*, Nijmegen, 2004, 411 p.

Het verschil met Nederland, waar het adagium 'kunst is geen regeringszaak' nauwelijks gecontesteerd werd, kon niet groter zijn. Ook de AEB concentreerde zich van bij de oprichting in 1902 op een intermediaire rol. De AEB werd opgericht na een opmerkelijke enquête waarna de Académie Libre de taak op zich nam alle meningen te bundelen en een rapport op te stellen. In het najaar van 1902 stelde Maurice Des Ombiaux zijn *Rapport sur la situation des littérateurs en Belgique* voor tijdens een publieke zitting van de Académie Libre. Hij vatte de remedies voor de deplorabele toestand van de Belgische literatuur samen onder vier noemers: een massale exodus richting Parijs, controle over de pers, het verkrijgen van meer staatssubsidies en literatuurpromotie in het onderwijs.[103] De ijver waarmee men na de eeuwwende subsidies trachtte binnen te rijven staat in schril contrast met de ronkende onafhankelijkheidsverklaringen in gelegenheidstoespraken op banketten en in literaire manifesten in de jaren 1880. De teloorgang van *La Jeune Belgique* was in dit opzicht een mentaal keerpunt. Als een consacrerend instituut als *La Jeune Belgique* er al niet in slaagde zonder staatssteun het hoofd boven water te houden, wat dan met de andere tijdschriften? In de tussenfase naar de creatie van een bestendig kopend publiek werd staatssteun nagenoeg unaniem als wenselijk ervaren. Enkel over de modaliteiten werd gediscussieerd en het besef groeide dat men best collectief naar buiten trad om met de overheid te onderhandelen. Aan Nederlandstalige zijde was de teneur van de discussies identiek.

Een keerpunt in de verhouding tussen de Staat en schrijvers was de viering van 75 jaar België. De weigering van een groot aantal schrijvers om mee te werken aan de nationale glorificatie zou bekend raken als "la grève des poètes".[104] De katholieke regering vroeg aan de uitgever van het katholieke *Revue Générale* een boek samen te stellen waarin het kruim van de Belgische literatuur een bijdrage zou schrijven. Lemonnier was het enige niet-katholieke lid van het redactiecomité. Dat de Staat een klerikale uitgever koos was voor vele schrijvers al problematisch, maar dat de uitgever grote winsten zou opstrijken en de medewerkers aan het boek een vernederend laag honorarium zou uitkeren, was écht een brug te ver. Dit was het signaal voor het liberale blad *Le Petit Bleu* om een campagne op te starten tegen de stiefmoederlijke behandeling die literatoren van de Staat kregen. Opnieuw weerklonk een diepe verachting voor "dilettanten".[105] In deze discussie kon de AEB niet langs de zijlijn blijven. Begin juni 1905 werd een algemene ledenvergadering samengeroepen. Het apolitieke karakter van de vereniging werd herbevestigd en men nam zich voor ten aanzien van de overheid eendrachtig naar buiten te treden. Bijna tegelijkertijd werd in Luik het eerste Congrès international pour l'Extension

103 M. Des Ombiaux, *Rapport sur la situation des écrivains belges*, Luik, 1903, pp. 22-37.
104 R. Trousson, *Petite histoire de l'Académie*, Brussel, 1999, pp. 75-100.
105 "Enfin, il y a des littérateurs qui ont consenti à prêter le concours de leur lient au gouvernement pour cette glorification de notre indépendance, par dilettantisme et plaisir d'écrire", E. Demolder, 'La littérature et le Gouvernement clérical', in: *Le Petit Bleu*, 19 avril 1905.

et la Culture de la Langue Française georganiseerd. Enkele tientallen leden van de AEB namen deel aan de discussies. Staatssteun diende te worden gekanaliseerd "en quelque sorte par un organisme qui, formé d'hommes de lettres, offrirait d'incontestables garanties d'impartialité".[106] Het principe werd op het congres met grote meerderheid aangenomen. In afwachting van een Academie van 'pure' schrijvers nam de AEB deze taak op zich. Ze bemiddelde bij subsidies voor schrijvers (in de vorm van een afname van boeken) maar ook bij meer indirecte vormen van staatsteun. Op grond van literaire verdiensten werden schrijvers aangesteld als bibliothecaris, ambtenaar of docent. Niet de autonomie ten opzichte van de Staat, maar een relatieve autonomie ten opzichte van Frankrijk en het doorbreken van de dominante Theresiaanse Académie werd op dat moment de belangrijkste doelstelling.

Het besef dat er geen autonome literatuur mogelijk was zonder de Staat kon op het eerste gezicht een contradictie lijken. Dit was niet het geval.[107] Het waren immers meer en meer de professionele auteurs zélf die beslisten hoe de subsidiestromen verdeeld werden en niet de dilettanten waar ze zich tegen afzetten. De auteursverenigingen kregen een semi-officiële erkenning en werden bij wijzigingen van subsidiereglementen als spreekbuis van dé auteurs beschouwd. Hieraan moet toegevoegd worden dat de nieuwe gesprekspartner de oude niet vervangen heeft, vandaar ook het semi-officiële karakter van de auteursverenigingen. Aan Franstalige zijde bleef de Theresiaanse Académie tot 1920 een factor waar rekening mee diende te worden gehouden, maar aan het monopolie op de besluitvorming en de samenstelling van de jury's voor literaire prijzen kwam nog voor de Eerste Wereldoorlog een einde. De manier waarop het programma van het in 1912 opgerichte Théâtre National tot stand kwam, illustreert dit uitstekend. Het Théâtre National diende zowel de natievormende aspiraties van de Belgische politieke elite als de sociaal-economische en literaire corporatieve belangen van auteurs.[108] Het nationale theater kwam er op verzoek van Iwan Gilkin en de AEB, die van oordeel was dat het toenmalige subsidiesysteem (het zogenaamde premiestelsel) vooral toneelauteurs die in het "Waals" of in het "Vlaams" schreven bevoordeelde. Het was de plicht van de overheid om tegen de Parijse hypnose in te gaan en een dam te werpen tegen de "commercialisation" van het theaterwezen.[109] De bevoegde Minister Prosper Poullet ging in op zowat alle eisen. Hij trok vanaf 1912 een aanzienlijke jaarlijkse subsidie uit van 25.000 frank. Koning Albert gaf de onderneming zijn officiële steun en schonk jaarlijks hetzelfde bedrag.

---

106 *Compte rendu de la Section Littéraire du Congrès international pour l'Extension et la Culture de la Langue Française,* Brussel, 1905, p. 91.
107 Ook Bourdieu heeft hierop gewezen. Zie: 'Champs littéraire et rapports de domination. Un entretien de Jacques Dubois avec Pierre Bourdieu', in: *Textyles*, 1998, pp. 12-16.
108 Dixit Emond Picard. Geciteerd in: R. Trousson, 'Edmond Picard et son «nouveau théâtre»', in: G. Debusscher en A. Van Crugten (eds.), *Théâtre de toujours d'Aristote à Kalisky : hommages à Paul Delsemme*, Brussel, 1983, pp. 183-196, p. 188.
109 *Essai de théâtre belge: organisation, résultats, 1912-1913*, Brussel, 1913, pp. 5-6.

Een nieuw theater bouwen was uitgesloten, dus werd een contract afgesloten met het bestaande Théâtre Royal du Parc, op dat moment het meeste vernieuwende - en al royaal gesubsidieerde - theater in de hoofdstad. Zowel het dagelijkse bestuur als de programmering van het nationale theater kwamen in handen van het Belgische Syndicat des Auteurs Dramatiques, de Académie Libre, de AEB en Les Amis de Littérature, niet toevallig vier organisaties waarin spilfiguur Edmond Picard een prominente rol speelde. De 'Belgische' theatercyclus in het Théâtre du Parc werd in 1919 wegens gebrek aan publieke belangstelling opgedoekt.[110] Toch kan het belang nauwelijks onderschat worden. Voor het eerst waren het immers de schrijvers zelf die als 'peers' over hun collega's oordeelden. Het objectief verbond met de Belgische natiestaat namen ze er graag bij.

De corporatieve verenigingen bleven wel pogingen ondernemen om alsnog een brede interesse voor literatuur en theater aan te wakkeren. Er werden dus twee strategieën gevolgd. Men trachtte de markt te stimuleren én meer overheidssteun te krijgen die door de auteurs zelf autonoom zou worden verdeeld. Ze wensten geen subsidieschrijvers te worden, hierover was eensgezindheid. In de praktijk lagen initiatieven als de Amis de la Littérature, opgericht door Edmond Picard om de Franstalige literatuur te promoten, en de lezingenreeksen van de VVL in het verlengde van de burgerlijke en paternalistische beschavingsoffensieven. Eén van de verschillen met eerdere initiatieven is dat de lezingenreeksen, bloemlezingen en anthologietijdschriften die opgezet werden door corporatieve verenigingen of losse samenwerkingsverbanden niet alleen functioneel waren ten aanzien van een aantal idealen, gaande van de Vlaamse ontvoogding tot het ontsnappen van 'la tutelle parisienne', maar dat ze ook functioneel waren ten aanzien van de auteurs en de carrières van de auteurs die er hun medewerking aan verleenden. Een ander voorbeeld hiervan is Vlaanderens Kunstdag in 1911. Dit massaal bijgewoonde evenement wilde een aantal Vlaamse eisen in de kijker stellen, maar het werd door de initiatiefnemers ook aangewend om zichzelf en de contemporaine kunst en literatuur in de kijker te plaatsen. Richard De Cneudt, één van de organisatoren, was hierover het duidelijkst. Met een "overweldigend grootsche betooging" wilden ze ingaan tegen de "onverschilligheid van het volk tegenover zijne kunstenaars, meest onpraktische utopisten en eerlijke werkers met rijk gemoed en platte beurze".[111] Hetzelfde kan gezegd worden van de viering van 75 jaar België of de opvoeringen in het nationale theater. Niet zelden primeerden de corporatieve belangen.

---

110 C. Michel, 'De la prime au subside. L'intervention des pouvoirs publics en faveur des théâtres de comédie durant l'entre- deux-guerres', in: G. Kurgan Van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts*, Brussel, 2001, pp. 221-235,.

111 R. De Cneudt, *Vlaanderens Kunstdag* (perscommuniqué, *AMVC Letterenhuis*, documenten Vlaanderens Kunstdag, K 978).

Nederlands- en Franstaligen, één strijd?

Auteursverenigingen slaagden er dus relatief goed in om het politiek-ideologische tegenstellingen opzij te zetten wanneer corporatieve belangen in het geding waren. Anders was het gesteld met de communautaire spanningen. In februari 1908, enkele maanden na de oprichting van de Vlaamse VVL, berichtte Karel van de Woestijne in het *N.R.C.* over het Belgische letterenbeleid. Hij verheugde zich over de oprichting van het nieuwe ministerie voor Kunsten en Wetenschappen. Van de Woestijne vond zelfs dat de nieuwe minister Edouard Descamps té vrijgevig was, onder meer met het benoemen van dichters tot hoogleraars. Om te onderzoeken wat er nog haperde aan het beleid van Descamps staken een aantal Franstalige en Nederlandstalige schrijvers de koppen bij elkaar. Behalve Van de Woestijne waren ook Van Langendonck (in zijn hoedanigheid van voorzitter van de VVL), Iwan Gilkin (als vertegenwoordiger van de AEB), het "letterkundig kamerlid Carton de Wiart" en "de letterkundige senator Edm. Picard" aanwezig. De vergadering bewees volgens Van de Woestijne dat "bij beroepsbelangen ook literators begrijpen welk nut ze hebben zich te vereenigen [en] dat de bezorgdheid om die belangen Fransch-schrijvers met Vlaamsch-schrijvers voor de allereerste maal verbonden heeft". Van de Woestijne vroeg aan zijn Nederlandse lezerspubliek niet te denken dat Nederlandstaligen en Franstaligen vijandig stonden tegenover elkaar: "de jongere Vlaamsche schrijvers hebben nooit den invloed der 'Jeune Belgique' ontkend". Toch loerde er een gevaar om de hoek: "er was eenerzijds misschien wel wat geringschatting. De Vlaamsche Beweging had anderzijds eenigen afkeer geschapen". Hij hoopte dat dit nu voorgoed gedaan zou zijn. De Belgische constellatie dwong Vlamingen en Franstaligen samen te werken. Eén van de pistes die men verder zou uitwerken was de oprichting van een "Centraal Comité der Schoone Letteren", bestaande uit Nederlandstalige en Franstalige auteurs. Dit comité zou rechtstreeks in contact staan met de minister.[112]

De hoop die Van de Woestijne koesterde bleek ijdel. De VVL voerde via parlementaire interpellaties van Louis Franck de druk op om gelijk behandeld te worden en richtte een eigen commissie op. Het rapport werd in december 1909 voorgesteld op een buitengewone ledenvergadering. Hoewel de productie ongeveer gelijk was, moest uit het rapport blijken dat ongeveer tachtig procent van het aankoopbudget naar Franstalige literatuur ging. *La Belgique Artistique et Littéraire* ontving in 1907 en 1908 een toelage van 4000 frank, een bijzonder hoog bedrag voor een tijdschrift. Het Nederlandstalige anthologietijdschrift *Vlaanderen* rooide het zonder subsidie. Ook de AEB en de Amis de

112 K. van de Woestijne, 'De begrooting van Kunsten en Wetenschappen en de Letterkundigen', in: *N.R.C.*, 15 februari 1908, geciteerd in: A. Deprez (red.),*Verzameld journalistiek werk Karel van de Woestijne*, pp. 318-321.

La Littérature ontvingen elk 2000 frank.[113] Cijfers over de geprimeerde toneelstukken, waar Nederlandstalige toneelauteurs wél hun deel van de koek kregen, werden niet in het verslag opgenomen. Het resultaat van een parlementaire vraag over dit rapport was dat de VVL eveneens een subsidie kreeg van 2000 frank.[114]

Onder het voorzitterschap van Vermeylen haalde de VVL opnieuw de banden aan met de AEB. De concrete aanleiding was de hervorming van de literaire prijzen. Een commissie die de hervorming van de literaire prijzen bestudeerd had, stelde voor dat de schrijvers zélf zouden mogen kiezen door wie ze beoordeeld zouden worden, zoals dat al jaren het geval was op de driejaarlijkse salons. Vermeylen merkte op dat dit ook het standpunt was van de AEB en dat men moest overwegen samen een voorstel tot hervorming in te dienen bij de regering. Het voorstel van Vermeylen werd aanvaard en er werd een vergadering belegd met vertegenwoordigers van de AEB. Beide delegaties raakten het eens over het principe dat de vraag naar staatsinmenging tijdelijk moest zijn: "het ideaal is dat de beide vereenigingen zich mettertijd in de plaats van de Staat zouden kunnen stellen en uit eigen middelen steun zouden kunnen verlenen daar waar behoefte is, of daar waar steun een aanmoediging zou wezen".[115] De samenwerking tussen de AEB en de VVL werd goedgekeurd in november 1911. Het zou een Verbond zijn "tot het aanvragen van rechtspersoonlijkheid en van de vervanging van de bestaande vijfjaarlijkse en driejaarlijkse prijzen door jaarlijkse prijzen". Het Verbond zou door de regering moeten erkend worden als "het officieel literair korps van België". Een rechtspersoonlijkheid was een garantie voor een "grootere steun der Regeering".[116] Volgens Dela Montagne waren de afspraken en de wil van "Franschschrijvenden" om samen te werken met Nederlandstaligen een teken dat de Vlaamse literatuur weldra officieel erkend zou worden als evenwaardig.[117] Een officiële formele erkenning kregen de AEB en de VVL niet, maar ze werden wel meer en meer als spreekbuis erkend en er werd geluisterd naar hun advies, bijvoorbeeld inzake de hervorming van het toneelbeleid. Het Verbond van Belgische schrijvers werd door de leden van de VVL met grote meerderheid 'geratificeerd', maar de Franstaligen hielden de boot af. Wat was nu de mening van de AEB, "clairement, pour ou contre", schreef Vermeylen? [118] Georges Rency moet geantwoord hebben dat de Franstalige Belgische schrijvers heel achterdochtig stonden ten opzichte van een federa-

---

113 'Verslag over de buitengewone ledenvergadering van Zuid-Nederlandsche Vereeniging van Lettterkundigen op 19 december te Antwerpen', in: *Mededeelingen*, 1909, 18, p. 3.
114 *Annales Parlementaires. Session de 1910-1911*, Séance du 14 juillet 1911, pp. 1897-1906.
115 'Jaarverslag van den secretaris', in: *Mededeelingen*, 1912, 24, pp. 1-2.
116 De regering had op 31 maart 1898 de rechtspersoonlijkheid, structuur en opdracht van beroepsverenigingen bij wet geregeld. Het was deze erkenning waar de auteursverenigingen naar hengelden.
117 'Verslag der algemeene ledenvergadering op zondag 19 november 1911 te Antwerpen', in: *Mededeelingen*, 1912, 24, pp. 1-2.
118 A. Vermeylen aan G. Rency, 20 juni 1912 (AML, nr. 760/761).

tie met de VVL. Vermeylen betreurde dit: "Ce serait vraiment... trop 'belge', ne trouvez pas? Si dans notre pays de Béotiens, où il y a tant à faire pour défendre l'activité littéraire désintéressée, les écrivains allaient encore se diviser !".[119] Het kan niet anders dan dat veel Franstaligen zich bedreigd voelden. Vragen om samenwerking in een Verbond vielen samen met nieuwe acties voor de vernederlandsing van de Gentse Universiteit, massamanifestaties als Vlaanderens Kunstdag, enz... Bij veel van die acties hadden leden van de VVL een prominente rol, wat het wantrouwen van de AEB vergroot moet hebben. De tweetalige federatie liep uit op een sisser.

Na de Eerste Wereldoorlog waren er wel een aantal unitaire Belgische auteursverenigingen. De voorloper van SABAM was Belgisch en stond open voor Franstalige en Nederlandstalige auteurs en in 1922 werd een Belgische afdeling van de PEN-club opgericht. De PEN-club had en heeft nog steeds als doel tolerantie en vriendschap tussen schrijvers te stimuleren en een internationale gemeenschap van auteurs tot stand te brengen die begrip en respect voor elkaar moeten opbrengen.[120] De PEN-club kan beschouwd worden als een apolitiek pacifistisch en internationalistisch product van de Eerste Wereldoorlog. Tijdens het interbellum werden de congressen van de PEN-club de belangrijkste vormen van transnationale literaire sociabiliteit.[121] De belangrijkste doelstelling van de Belgische afdeling was net zoals de moedervereniging het creëren en onderhouden van collegiale contacten tussen buitenlandse en Belgische schrijvers.[122] Herman Teirlinck aanvaardde het lidmaatschap "puisqu'il s'avère (sic) que ce club n'exclut pas les gens-de-lettres flamands".[123] Toch duurde het niet lang vooraleer een afzonderlijke Vlaamse afdeling werd opgericht. Dit gebeurde volgens Louis Piérard in onderlinge overeenstemming, maar het initiatief ging uit van de Vlamingen.[124] Tot dan was de respons van Nederlandstalige schrijvers eerder gering.[125] In tegenstelling tot de poging tot toenadering tussen de AEB en de VVL vlak voor de Eerste Wereldoorlog waren het deze keer de Vlamingen die sceptisch stonden ten opzichte van een unitair initiatief. Daarmee kwam in 1927 een einde aan de laatste tweetalige auteursvereniging van betekenis. Nederlandstalige en Franstalige schrijvers groeiden organisatorisch uit elkaar omdat Franstalige schrijvers bewust of onbewust weigerden hun dominante positie in de Belgische sociale ruimte te delen. Tegenover het ontstaan van een transnationaal intellectueel standsbesef, waarbij Belgen trouwens het voortouw namen, staan de Nederlandstalige en Franstalige intellectuelen die verder uit elkaar groeiden.

---

119 A. Vermeylen aan G. Rency, 24 juni 1912 (AML, nr. 760/761).
120 Voor een korte situering van het ontstaan, zie: R.A. Wilford, 'The Pen-club, 1930-1950', in: *Journal of Contemporary History*, 14, 1979, pp. 99-116,
121 'Le 25e anniversaire de la section belge du 'PEN-club", in: *La Dernière Heure*, 10 februari 1947.
122 'Club des Ecrivains Belges (CEB) . Statuts, le premier octobre 1922' (AML, ML 2055).
123 Herman Teirlinck aan Raymond Limbosch, 2 mei 1922 (AML, ML 2055).
124 R. A. Wilford, *op.cit.*, pp. 99-100.
125 Dit blijkt onder meer uit de lijst van deelnemers aan het Congres in Brussel: "IVe Congrès International des P.E.N. Clubs, Bruxelles, 19 au 23 juin 1927 (*AML*, ML 2055).

Le politique et l'art en Belgique à l'aube du 20ème siècle

Valérie Montens

L'art au service de l'Etat – nation

Dans les décennies qui suivirent l'indépendance de l'Etat belge, l'art a été considéré avant tout comme un instrument mis au service des intérêts de la nation. Une série de publications[126] a montré comment l'œuvre d'art, attachée à l'illustration de faits glorieux d'un passé national, avait une finalité idéologique. Ainsi la peinture et la sculpture monumentales ont-elles acquis une place de choix au sein du système qui se mit en place pour rehausser l'honneur de 'la Belgique, sa dynastie et ses institutions'.

Sous l'impulsion de personnalités tel le ministre de l'Intérieur Charles Rogier, les œuvres commémoratives furent bien accueillies et même encouragées par des commandes[127] de l'administration des beaux-arts. Cette division du ministère de l'Intérieur (jusqu'en 1885 et de 1889 à 1895), puis de celui de l'Agriculture, de l'Industrie et des Travaux publics (jusqu'en 1907) fut chargée de distribuer des subsides qui se matérialisèrent particulièrement par l'organisation de prix et de concours, mais aussi de gérer des institutions destinées à participer à la mise en place de la culture nationale.

Dans le domaine des sciences et des lettres, il s'agissait principalement de l'Académie des sciences, des lettres et des beaux-arts, la Bibliothèque royale, les Archives du royaume, le Musée d'histoire naturelle et l'Observatoire. Pour les beaux-arts, outre la Commission des monuments, il y avait les établissements d'enseignement que sont les académies, les écoles de dessin et les conservatoires, ainsi que les musées. Au Musée de peinture et de sculpture, par exemple, fut inaugurée en 1855 une véritable 'galerie historique' qui regroupait des tableaux anciens représentant des personnages historiques, des fêtes, processions, vues de monuments, etc[128]. Au Musée d'armes, d'armures et d'antiquités, on voulut 'faire revivre, à certains égards, la Belgique d'autrefois' et 'montrer les progrès successifs des arts et de la civilisation'[129].

---

126 On pense plus particulièrement à celles de l'historienne de l'art Judith Ogonovsky, notamment J. Ogonovsky - Steffens, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*, Bruxelles, 1999.

127 Le cas de Charles Rogier a été étudié par Judith Ogonovsky dans un article paru dans G. Kurgan - van Hentenryk & V. Montens (éds.), *L'argent des arts. La politique artistique des pouvoirs publics en Belgique de 1830 à 1940*, Bruxelles, 2001, p.63-71.

128 Michèle Van Kalck a consacré quelques pages au musée historique dans M. Van Kalck (éd.), *Les Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique. Deux siècles d'histoire*, Bruxelles, 2003, t.1, p.257-261.

129 Archives des MRAH, dossier acquisitions 1853-1872, minute d'une note du conservateur Schayes au ministre de l'Intérieur, 1859.

Mais au cours des deux dernières décennies du XIXème siècle, des universitaires d'origine bourgeoise en vinrent à proposer des transformations de cet ordre culturel.

La fin de siècle se caractérise en effet par un développement intellectuel rapide qui s'alimente à la prospérité économique qu'a connue le pays. Toutefois, les études menées par Paul Aron, historien de la littérature, ont montré que les faiblesses de l'appareil d'Etat corollaires à l'importance des 'familles' politiques ont empêché que se forme, à l'instar de la France, un groupe social conscient de ses intérêts distincts qui aurait créé une véritable 'classe intellectuelle'[130].

En Belgique, s'est plutôt constituée une génération d'intellectuels unie par une communauté de formation. Ces jeunes gens, qui se recrutaient dans un groupe social limité, ont fréquenté un nombre restreint d'institutions (les quatre universités de Gand, Liège, Bruxelles et Louvain) et développé des liens personnels qui transcendent les domaines d'activité.

Les initiatives de ce groupe qui comprenait à la fois des savants et des hommes d'action furent nombreuses dans le domaine juridique et dans celui des réformes sociales. Dès les années 1890, plusieurs parmi eux se rallièrent ainsi au projet socialiste de réforme sociale.

L'art pour tous

Dans le domaine culturel, ce sont les mêmes noms qui se retrouvaient dans les organes de l'avant-garde. Au sein de l'*Art moderne*, l'avocat réputé Edmond Picard s'opposa aux partisans de l'art pour l'art qui défendaient la théorie d'un art pur, préservé de toute préoccupation sociale[131]. Dans la ligne de Proudhon, il insistait sur le nécessaire ancrage dans la réalité contemporaine 'afin que l'art, conscient de sa mission sociale, fortifie l'homme et l'agrandisse par l'émotion'[132].

Dans la même revue, Picard écrivit en 1891: 'On verra (l'art) redescendant comme autrefois, dans les détails de la vie, embellir l'outil du travailleur, le mobilier des demeures simples, les costumes nationaux. L'assiette, le pot, l'enseigne, la porte, la serrure»[133]. L'accent était mis sur les arts décoratifs auxquels le cercle artistique les XX, dirigé par son ami et confrère Octave Maus, offrit rapidement une large place.

---

130 Voir notamment l'article de synthèse que Paul Aron a consacré à la vie intellectuelle en Belgique à la fin du XIXème siècle dans l'ouvrage collectif *Cent ans de l'Office international de Bibliographie 1895-1995*, Mons, 1995, p.17-31.

131 Sur la notion d'art social, voir l'ouvrage de Paul Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, Bruxelles, 1985, p.28-42.

132 Dans un article intitulé 'Les Vingt et le pouvoir », Michel Draguet a analysé comment les Vingt ont obtenu la reconnaissance par les pouvoirs publics. Voir G. Kurgan – van Hentenryk & V. Montens (Ed.), *op. cit.*, p.99-112.

133 'L'Art et le Socialisme », *L'Art moderne*, IX, n°27, 30 août 1891, p.276.

Une conception morale de l'art s'élabora donc dans l'union rêvée de l'artisanat et l'industrie où l'artiste sauverait la production industrielle de la vulgarité à laquelle tend le pragmatisme économique tout en exploitant, au bénéfice de l'art, le potentiel technique et la possibilité de diffusion auprès du plus grand nombre.

Cette question de la diffusion de l'art devint essentielle. Il s'agissait de créer une société nouvelle où s'élèverait sur des bases saines 'un art démocratique' renouvelé et visant 'aux jouissances psychiques de tous au lieu de penser aux jouissances blasées de quelques-uns'[134].

Mais l'ambition de ces intellectuels était plus large et visait à populariser l'ensemble du domaine culturel dans un 'double mouvement parallèle : l'un, des intellectuels vers le peuple, pour aller partager avec lui les richesses de la science et de l'art ; l'autre, du peuple vers l'intellectualité, dans un bel effort de se hausser et de s'instruire'[135].

Dans cette optique, l'expérience de la Section d'art de la Maison du Peuple de Bruxelles mérite d'être rappelée. En même temps qu'il intégra dans ses rangs plusieurs de ces universitaires d'origine bourgeoise, le Parti Ouvrier Belge fit place, dans son programme, aux préoccupations artistiques. A l'initiative des Jeunes Socialistes, s'ouvrit, à la fin de 1891, à la Maison du Peuple, une section destinée à devenir un lieu de rencontre de l'art et du peuple. Cette dernière présenta des soirées animées par toute une génération d'artistes, de critiques et d'amateurs, jusqu'en 1914. Son animateur principal fut Emile Vandervelde, secondé par les avocats Max Hallet et Octave Maus.

La perméabilité entre les mondes artistique et politique étant grandement facilitée par les contacts personnels et l'imbrication des milieux, ces préoccupations furent relayées jusqu'au Parlement.

Le 'système des Beaux-Arts' remis en question

A partir des années 1890, la 'politique artistique' de l'Etat fit, à l'occasion du vote du budget, plus régulièrement l'objet de discussions entre les parlementaires. Si celles-ci restent peu nombreuses en regard des débats qui surgissaient autour de questions plus 'brûlantes' tel l'enseignement, elles n'en témoignent pas moins d'un intérêt renouvelé pour la question culturelle.

---

134 Idem.
135 J. Destrée, *Discours parlementaires*, Bruxelles, 1914, p.522.

La conservation du patrimoine national

En 1891, le bourgmestre de Bruxelles Charles Buls[136] pointait du doigt l'état dans lequel se trouvaient certains monuments appartenant à des particuliers et demandait que la loi autorise les pouvoirs publics à restaurer d'office ces monuments historiques[137].

Plusieurs années après, en 1897, la question était toujours d'actualité. Pour le représentant catholique Van Der Linden[138], il s'agit 'de conserver la richesse nationale dans ce qu'elle a de plus séduisant et de plus élevé, dans les produits de l'art'. Et le parlementaire de rappeler alors les problèmes posés par les ruines de Villers et celles de l'abbaye d'Aulne et de l'Olive, par les grottes de Furfooz, par les tumulus de Grimde, par les ruines de Beersel et d'Humelghem. Il cite également plusieurs ventes d'œuvres d'art à l'étranger. Enfin, il signale que lorsque l'on procède à une restauration intérieure d'église, on met presque fatalement au rancart le mobilier qui s'y trouve et que 'pour un motif ou l'autre, on voit des bancs de communion, des confessionnaux ou des statues livrées aux brocanteurs'[139].

On assiste à une prise de conscience de la nécessité de ne pas laisser détruire les vestiges du passé 'dont un peuple sort et auquel il se relie'. 'C'est par lui surtout que l'âme nationale prend conscience d'elle-même en contemplant ce qui s'est accompli autrefois', soulignait en1900 le sénateur Edmond Picard.

L'intervention du gouvernement, 'tuteur du peuple', est réclamée : «Il a la charge des intérêts moraux, tout autant que des intérêts matériels de son pupille ; il gère ses finances, assure sa sécurité, entretient ses relations extérieures, veille à son bien-être intime, à l'amélioration constante et progressive de son état, à la conservation intégrale des legs de ses ancêtres. Elle ne se borne pas au territoire ; elle s'étend à tout ce qui peut en augmenter la valeur matérielle ou morale : à ses monuments, à ses œuvres d'art, à tous les souvenirs qui rendent la mère - patrie justement fière de ses enfants, à ces reliques du passé qui sont autant d'enseignements pour l'avenir, autant de preuves tangibles d'une élévation d'âme, d'une richesse intellectuelle plus enviable et plus glorieuse que toute autre' indiquait un jeune conservateur du Musée des arts décoratifs[140].

A tour de rôle, au Parlement, on vit divers hommes politiques solliciter une participation financière plus large dans les chantiers de restauration d'édifices publics dépas-

---

136 Voir la notice de M. Martens dans *Biographie Nationale de Belgique*, t.30, Bruxelles, 1958-59, col.231-236.

137 Annales Parlementaires de la Chambre (A.P.C.), séance du 15 mai 1891.

138 Pour identifier les parlementaires cités dans cette contribution, voir P. Van Molle, *Le Parlement belge 1894 – 1969*, Ledeberg - Gand, 1969 ou J.-L. De Paepe & C. Raindorf ' Gérard (dir.), *Le Parlement belge 1831 - 1894. Données biographiques*, Bruxelles, 1996.

139 A.P.C., séance du 8 juin 1897.

140 H. Rousseau, *Questions d'art. Conservation des legs du passé*, Ixelles - Bruxelles, 1899, p.5.

sant les ressources des communes. Par exemple, les catholiques Charles Woeste pour les églises Saint-Pierre à Louvain et du Sablon, à Bruxelles, en 1891, et Paul Raepsaet pour l'hôtel de ville d'Audenaerde, l'année suivante, ou encore, en 1896, le socialiste liégeois Célestin Demblon pour le Palais de justice de Liège et l'église Saint-Jacques.

Des débats ont aussi surgi autour de certaines 'restaurations'. Plusieurs s'élevèrent contre les reconstitutions. 'Quand comprendra-t-on qu'il ne faut pas restaurer des ruines et qu'y toucher autrement que pour les consolider et empêcher que la destruction suive son cours constitue un acte de vandalisme'![141] 'Si l'on continue ainsi, il n'y aura plus de monuments anciens en Belgique, il n'y aura plus que des fac-simile, telle la Maison du Roi à Bruxelles', s'exclama en 1899 Auguste Delbeke[142].

Dans cette optique, la Commission des Monuments fut remise en cause. Pour Van Der Linden, 'il faudrait un organisme plus vivant, plus actif, doué d'une plus grande initiative et soumis à une responsabilité plus réelle'[143]. Pour le socialiste Jules Destrée, la restauration des monuments anciens devait être étudiée par des artistes et des historiens et non par des architectes, majoritaires au sein de la commission. «Ils ne comprennent pas la vie des vieilles pierres, l'intérêt d'histoire ou le charme pittoresque qu'elles présentent'[144].

Pour les parlementaires, la responsabilité de l'Etat vis-à-vis des monuments devait entraîner la nécessité de le munir des armes nécessaires tant pour la conservation des monuments publics que pour ceux qui ne lui appartiennent pas. 'Il est vraiment déplorable de voir comment certains de ces monuments, qui appartiennent à des particuliers, tombent en ruine faute de soins', expliqua alors Charles Buls qui rappela les nombreuses difficultés rencontrées par la ville pour la restauration des maisons de la Grand-Place appartenant à des particuliers[145].

En effet, si les fabriques d'église et les communes ne pouvaient alors faire des aliénations ou des réparations sans l'intervention de la commune pour les unes, de la députation permanente et du gouvernement pour les secondes, il en était autrement des propriétés de particuliers. Certes, le gouvernement avait pu faire appliquer les lois sur l'expropriation pour cause d'utilité publique pour sauver les ruines de Villers en 1892. Mais cette jurisprudence pouvait assurer la conservation des monuments nationaux tombés dans les mains des particuliers, pas celle des immeubles ayant une origine absolument privée[146].

---

141 A.P.C., 8 juin 1897.
142 A.P.C., 1er juin 1899.
143 A.P.C., 8 juin 1897.
144 A.P.C., 1er juin 1899.
145 A.P.C., 14 mai 1891.
146 A.P.C., 8 juin 1897.

Le sort des objets d'art inquiétait particulièrement les mêmes hommes politiques. Ils pointèrent du doigt certains établissements publics ou certaines administrations communales 'qui, soit par dénuement, soit par ignorance, laissent dépérir et se détériorer des œuvres de mérite'. Et Jules Destrée ajouta : 'Il y en a d'autres dont la vigilance maladroite est pire encore que l'indifférence des premiers : certaines restaurations équivalent à de véritables destructions'[147].

Pourtant, des dispositions relatives à la conservation visant certaines administrations publiques existaient : outre une circulaire du ministre de Moreau du 29 septembre 1885 sur la conservation des objets d'art, le ministre de la Justice rédigea en 1897 une circulaire pour rappeler aux administrations la responsabilité qu'elles encourent en se permettant de vendre des objets confiés à leur garde.

Les fabriques d'églises qui vendaient, souvent à l'étranger, les œuvres d'art qui faisaient partie de leur patrimoine furent en ligne de mire. Selon un arrêt de la cour de cassation du 11 novembre 1886, elles pouvaient disposer de leur mobilier artistique avec l'autorisation de la députation permanente et du Roi, et, sans aucune autorisation, disposer du mobilier hors d'usage. 'C'est à la faveur de cette situation que, bien souvent, on voit s'égarer des objets qui auraient dû rester dans les églises'[148].

Pour y remédier, on préconisa la confection d'un inventaire méthodique et complet de toutes les richesses artistiques nationales. 'Classer les objets, les signaler à l'attention, c'est le premier pas, et le plus important, en vue de leur conservation' indique Julien Van der Linden en 1897[149]. Mais dès 1861, un arrêté royal avait chargé la commission royale des monuments de dresser cet inventaire des objets appartenant à des établissements publics[150].

Ne voyant rien venir, certains demandèrent que l'Etat cherche à acquérir pour ses musées les tableaux et les objets d'art les plus remarquables disséminés dans les églises ou ailleurs[151]. Enfin, on proposa que des dispositions législatives rendent les abus impossibles, à l'image de la France où fut votée en 1887 une loi pour la conservation des objets ayant un intérêt artistique et historique[152].

On se préoccupa aussi de la préservation des sites. En 1890-91, le représentant et industriel Jules Carlier demandait 'que l'on fasse pour la protection des sites pittoresques du pays ce qui se fait pour les monuments'[153].

---

147 A.P.C., 28 mai 1896.
148 A.P.C., 8 juin 1897.
149 A.P.C., 8 juin 1897.
150 A.P.C., 19 mai 1891.
151 A.P.S., 22 juin 1899.
152 A.P.C., 6 juin 1901.
153 A.P.C., 14 mai 1891.

Une des préoccupations principales concernait les affiches publicitaires 'en train de passer à l'état de fléau' tant dans les villes 'où elles s'étalent en couleurs brutales sur des pans de murs entiers', qu'à la campagne et surtout le long des voies de chemin de fer[154]. Henry Carton de Wiart proposa de frapper d'une taxe les annonces et affiches qui gâtent les paysages[155].

Ce dernier revint sur la question en 1898 pour montrer que cette protection s'inspirait d'un intérêt artistique 'puisque les beaux-arts s'alimentent tous aux beautés de la nature' et aussi d'un véritable souci national. 'Qu'est-ce donc la patrie ?' demanda Henry Carton de Wiart à ses confrères, 'ce sont les ondulations de la terre, ce sont les eaux courantes, ce sont les villes et les villages égrenés sur les routes, c'est tout ce décor où nos ancêtres ont vécu, aimé et souffert, où nos enfants vivront, aimeront, souffriront à leur tour, ce sont toutes ces choses inanimées auxquelles nos souvenirs attachent quelque chose de notre âme'[156].

Plusieurs années de suite, il insista pour que des mesures pratiques soient prises. Il demanda que les pouvoirs publics 'cessent eux-mêmes de faire le mal' et qu'ils «apportent dans l'exécution des travaux auxquels ils font procéder le souci du beau à côté du souci de l'utile»[157] en prenant l'avis des artistes ou d'une société de protection des sites, comme en Angleterre.

Il reprocha également à l'administration d'abattre les arbres arrivés à maturité sans se soucier de leur valeur au point de vue pittoresque et en méconnaissant la loi de 1811 qui ne permet d'abattre que les arbres atteints de décrépitude[158] et suggéra de racheter certains domaines forestiers de grande valeur pittoresque, ainsi que l'ont fait certains particuliers, au premier rang desquels le Roi à Meise[159].

Vis-à-vis des particuliers, Carton de Wiart proposa, à l'instar d'un projet français, que l'Etat impose des 'servitudes artistiques' pour les constructions à élever dans certains sites, en vertu de la réglementation sur les établissements insalubres, incommodes et dangereux.

Dans cette démarche, il fut appuyé par Jules Destrée. 'Nous avons l'ambition de constituer au parlement un groupe nouveau : le groupe esthétique', déclara ce dernier en 1908.

Quelques années plus tard, une véritable proposition de loi fut déposée pour la conservation de la beauté des paysages[160].

---

154 A.P.C., 9 juin 1897.
155 A.P.C., 31 mai 1899.
156 A.P.C., 6 avril 1900.
157 A.P.C., 6 avril 1900.
158 A.P.C., 6 juin 1901.
159 A.P.C., 6 avril 1900.
160 Loi sur la conservation de la beauté des paysages du 12 août 1911 (publiée au *Moniteur Belge*, le 19 août 1911).

Le rôle des institutions muséales

Dans une conférence consacrée à 'l'art pour tous', Henry Rousseau disait : 'Plus les musées sembleront intéressants, plus ils retiendront les visiteurs, et le jour où nous serons parvenus à les rendre assez attrayants pour que l'ouvrier se plaise à leur consacrer ne fut-ce qu'une partie de ses loisirs, la question sociale aura fait un plus grand pas – et dans une voie meilleure – que lorsqu'on aura résolu la question du pain pour tous, sans distinguer le paresseux du vaillant'[161].

A la fin du XIXème siècle, un défi fut donc lancé au Musée de peinture et de sculpture et au Musée des arts décoratifs. Comment donner cet attrait aux musées? De nombreuses réformes ont été réclamées au Parlement.

En ce qui concerne la présentation tout d'abord. Au Musée des arts décoratifs, selon Charles Buls, les objets mobiliers, les spécimens d'orfèvrerie, de verrerie, de céramique étaient exposés 'sans le moindre classement, sans le moindre ordre, sans qu'il soit possible de se rendre compte de la filiation historique de ces objets, ni de leur signification historique'[162].

Le parlementaire réclama que les musées soient organisés d'une manière plus esthétique et méthodique, pour qu'ils constituent de 'véritables établissements d'éducation artistique' : 'Il faut que ces musées servent surtout à l'éducation historique des visiteurs, à former leur goût et à éveiller chez eux le sentiment du beau. Il faut que, en les visitant, ils puissent se rendre compte de la marche que l'art a suivi, du rapport qu'il y a entre cet art et la civilisation au milieu de laquelle il est apparu'[163].

Chacun donna son avis sur la méthode à utiliser. Selon le même homme politique, le musée de peinture, par exemple, ne devrait pas ressembler à une carte d'échantillons : 'tout en suivant l'ordre chronologique, en groupant les écoles, en entourant les grands maîtres de leurs élèves, il faut, autant que possible, placer le tableau dans les mêmes conditions que celles pour lesquelles l'artiste avait conçu son œuvre'.

Pour Ernest Slingeneyer, membre de la commission directrice du musée, l'arrangement dans un musée n'était pas une question de pédagogie, c'était avant tout une question de 'goût et de sentiment artistiques'. Selon cet artiste, les conditions principales à observer dans le placement des tableaux étaient la présentation de chaque œuvre 'selon le jour le plus favorable au point de vue de l'effet à produire' et la variété, deux conditions incompatibles avec l'application du principe de classement chronologique[164].

Autre problème soulevé à de multiples reprises par les parlementaires : le manque de signalisation. 'Il y a, au musée moderne, des tableaux historiques et il serait intéres-

161 H. Rousseau, *Le pourquoi de l'art pour tous*, Liège, 1899, p.19.
162 A.P.C., 14 mai 1891.
163 A.P.C., 14 mai 1891.
164 A.P.C., 14 mai 1891.

sant, pour les visiteurs des classes populaires, de connaître les personnages et les scènes qui y sont représentées (...) Malheureusement toute indication de ce genre fait défaut', expliquait Charles Buls[165]. Quelques années plus tard, c'était Destrée qui rappelait : "un musée sans catalogue, sans étiquettes claires et précises, sans classement méthodique est comme s'il n'était pas'[166].

Chaque œuvre devrait porter la mention du nom de son auteur, de la date de son exécution, du sujet qu'elle représente et du nom du donateur ou de l'endroit d'où elle provient, 'en un mot, que les prolégomènes de la filiation des œuvres d'art y soient si clairement exposés que le visiteur emporte cette sensation nette : que l'histoire de l'Art, comme celle de la civilisation, présente une suite ininterrompue d'évolutions, un enchaînement de faits conséquents, sans solution de continuité'[167].

Le musée devrait également éditer un catalogue de ses collections. En 1891, Charles Buls proposait déjà pour celui de Bruxelles, de mettre au concours ou de confier à un écrivain d'un talent ou d'une compétence reconnus, la rédaction d'un résumé de l'histoire de l'art flamand pour le visiteur du musée. 'Les visiteurs, en lisant ce manuel, pourraient se rendre compte du sujet des tableaux, de leur mérite, de leur valeur historique, tandis que le gros catalogue, fort intéressant et fort volumineux, n'est utile qu'aux érudits. Une petite notice bien faite faisant ressortir, d'une manière sommaire, les qualités de chaque tableau, les incidents les plus saillants de la vie des peintres, les transformations et les progrès des écoles aurait le plus grand succès auprès du public populaire qui visite nos musées le dimanche et qui, maintenant, n'en peut retirer grand fruit faute d'y être guidé par un bon manuel, dont les tableaux du musée formeraient les illustrations'[168].

Des années plus tard, la question fut remise à l'ordre de jour par Jules Destrée selon lequel «un musée constitue une œuvre d'éducation qui se perpétue et se poursuit par la diffusion de son catalogue'[169]. Ce dernier constitue 'le guide indispensable à tous ceux qui ne traversent pas le musée en simples curieux, mais qui cherchent à se renseigner et à s'instruire'[170]. Mais pour le parlementaire socialiste 'à notre époque de démocratie, où les musées sont ouverts à tous, il faut que ces catalogues soient très bon marché'[171]. Et de citer en exemple les musées anglais : 'Il nous faut, à nous aussi, des catalogues à 10 centimes afin que les ouvriers puissent, moyennant une minime dépense, conserver chez eux les souvenirs de leur visite au musée'[172].

---

165 A.P.C., 19 mai 1891.
166 A.P.C., 28 mai 1896.
167 H. Rousseau, *L'art public au point de vue social*, Liège, [1898], p.11.
168 A.P.C., 19 mai 1891.
169 A.P.C., 24 juillet 1907.
170 A.P.C., 2 avril 1908.
171 A.P.C., 2 avril 1908.
172 A.P.C., séance du 6 avril 1900.

Toujours dans l'idée de développer le sentiment artistique de la population, certains n'hésitèrent pas à faire des propositions concrètes. 'Dans certains pays du Nord, au Danemark et en Suède, à certains jours de la semaine, les conservateurs, qui ne sont pas les premiers venus mais des savants de premier ordre, vulgarisent la science par les conférences qu'ils font aux visiteurs', expliquait le socialiste montois Charles Houzeau de Lehaie au Sénat[173].

L'accessibilité des musées constitua aussi une question fondamentale pour les parlementaires. Si l'on s'accordait pour qu'ils soient largement ouverts au public, les modalités d'accès firent l'objet de discussions. Lorsqu'en 1898, le ministre de tutelle proposa, à la demande de la commission du musée de peinture, de percevoir un droit d'entrée afin d'éloigner les visiteurs qui viennent dans les musées 'pour dormir, boire et pour y commettre éventuellement des déprédations', elle rencontra une vive opposition. Selon le représentant bruxellois Camille De Jaer, cette idée était 'véritablement fâcheuse'. Ni à Paris, ni à Londres, les musées n'ont pris une telle mesure, la véritable solution étant d'augmenter la surveillance dans les salles[174]. Pour Henry Carton de Wiart, cette idée devait être née 'dans la cervelle de quelque fonctionnaire ou de quelque commission qui se figure que les musées sont faits pour les conservateurs et les huissiers au lieu d'être faits pour le public'. Outre une augmentation du personnel, il proposait plutôt que l'on s'efforce de sensibiliser le public à l'art en donnant aux artistes 'les moyens d'exposer leurs œuvres et de les faire apprécier par le public'. Car 'loin de mettre des barrières autour des richesses artistiques, qui sont le patrimoine de la Nation, le devoir de l'Etat est de répandre, le plus qu'il peut, l'éducation artistique dans le peuple' [175].

Autre aspect : les heures d'ouverture. Dès 1896, prenant en exemple la campagne menée au même moment dans la presse parisienne en faveur du musée le soir, Jules Destrée demanda au ministre De Bruyn d'examiner s'il n'était pas possible d'étendre les heures d'ouverture des musées. 'L'éclairage électrique permet actuellement d'éviter tout danger d'incendie, ce qui était l'objection principale', expliqua-t-il à l'assemblée parlementaire[176]. Et il répondit d'avance aux objections relatives aux conditions de travail des employés de ces institutions : 'ce sont les convenances du public, et pas celles des fonctionnaires, qui doivent être consultées'.

---

173 A.P.S., 18 juillet 1901.
174 A.P.C., 30 mai 1899.
175 A.P.C., 31 mai 1899.
176 A.P.C., 28 mai 1896.

La nécessaire réforme de l'enseignement artistique

'Depuis deux ou trois siècles, l'art est devenu classique et, en même temps, il s'est fait aristocratique, tant au point de vue de ceux qui en jouissent que de ceux qui le produisent', expliquait en 1896 Julien Van Der Linden. Pour ce représentant, la démocratisation de l'art devait passer par le développement de l'art industriel car il faut 'que le peuple apprenne à vouloir de l'art dans les objets qui sont à son usage, tels ses meubles, sa vaisselle'[177].

Mais la situation de l'art industriel semblait particulièrement difficile. Selon le même représentant, en effet, à part les dentelles, le pays exportait fort peu et les objets produits subissaient de plein fouet, dans le pays même, la concurrence étrangère.

L'enseignement fut directement mis en cause. 'Pour être artiste aujourd'hui, il faut avoir passé par l'Académie, consacré du temps et de l'argent à étudier la forme des choses, avec les yeux des Grecs et des Romains (...)', regrettait Van Der Linden.

Ce qu'il faudrait, selon un autre représentant, 'c'est réduire aux strictes limites les institutions de beaux-arts de façon à n'y avoir que des professeurs d'un mérite incontesté et d'appeler dans ces instituts exclusivement les jeunes gens qui ont fait preuve de réelles dispositions. En même temps, on devrait multiplier, développer les écoles d'art professionnel, afin de fournir à nos ouvriers et à nos artisans des notions artistiques suffisantes pour leur permettre de donner à leurs travaux ce cachet et ce goût qui caractérisaient les productions anciennes de notre pays'[178].

Ce souci 'national' était particulièrement important pour les parlementaires. On le retrouve encore chez Charles Buls : 'Le défaut de notre enseignement artistique, c'est qu'il ne préserve pas assez notre caractère national. L'art classique est toujours considéré comme la seule source d'inspiration qui doive être offerte à nos jeunes aspirants artistes', expliquait-il en avril 1894, en même temps qu'il soulignait que la principale préoccupation de l'enseignement devrait être de préserver l'individualité de l'artiste.[179]

Dans cette optique, les concours officiels devraient aussi subir une réforme. Le concours de Rome, plus particulièrement, s'attira les foudres des parlementaires. Selon Georges Helleputte il était 'suranné' et ne produisait que 'des résultats nuls sinon nuisibles'[180]. Si certains préconisèrent même leur suppression[181], d'autres proposèrent un certain nombre de modifications au règlement destinées à préserver mieux chez l'élève 'son caractère national et son originalité'[182]. Pour Charles Buls, par exemple, les lauréats qui

177 A.P.C., 4 juin 1896.
178 A.P.C., 21 mai 1891.
179 A.P.C., 19 avril 1894.
180 A.P.C., 19 mai 1891.
181 A.P.C., 4 juin 1896.
182 A.P.C., 19 avril 1894.

se voyaient imposées deux premières années d'études à Rome, devraient plutôt pouvoir choisir le pays où poursuivre leur formation. Ils devraient aussi pouvoir choisir le genre du tableau à remettre à l'issue de leur voyage, au lieu d'une composition dont le sujet devait être pris soit dans la mythologie, soit dans la littérature ou l'histoire ancienne[183].

Les représentants réclamèrent ainsi une réorganisation complète de l'enseignement artistique qui privilégiât la formation aux différents métiers. Pour le représentant libéral Alfred Micha, 'l'enseignement des arts appliqués à l'industrie laisse beaucoup à désirer dans nos académies et, si j'en juge par ce qui se passe à Liège, il est pour ainsi dire nul'. Le Liégeois demanda donc au ministre de rétablir un cours de gravure à l'Académie et qu'on y crée également des cours d'art appliqué 'tels que la peinture décorative, la sculpture sur bois, la taille de la pierre, le travail du fer forgé et enfin un cours de photographie'[184].

Quant à la pratique du dessin, «il faudrait que nos académies de dessin fussent transformées et qu'elles devinssent de véritables écoles professionnelles de dessin ou, mieux encore, des sections de dessin annexées à des écoles professionnelles'[185].

Il s'agissait de pousser à un enseignement plus pratique, avec pour modèle les méthodes de l'Ecole Saint Luc, qui 'reviendrait à la laborieuse étude des matériaux, qui rechercherait les formes comportées par les matériaux et les applications auxquelles les divers objets sont destinés'. C'est seulement ainsi que l'on pouvait 'espérer la renaissance d'un art décoratif populaire qui se résoudra à valoir moins par le détail et le raffinement que par l'ensemble, et qui fera descendre l'harmonie de la ligne et de la couleur jusque dans les demeures les plus humbles'[186].

Conclusion

'C'est de la bonne, de l'excellente démocratie que de rapprocher le peuple des œuvres d'art, dont il est trop éloigné et trop privé' affirmait en 1900 Jules Destrée devant la Chambre des Représentants[187]. Cette phrase du parlementaire socialiste résume parfaitement comment la démocratisation de la vie politique a appelé également à une meilleure socialisation du savoir.

Dans l'esprit du politique, le souci du patrimoine fut alors d'autant plus vif qu'il était sous-tendu par l'impératif de démocratisation de la culture qui court d'un bout à l'autre de la période. Conserver et accroître les richesses nationales, en ce compris les

183 A.P.C., 19 avril 1894.
184 A.P.C., 1er juin 1899.
185 A.P.C., 19 mai 1891.
186 A.P.C., 6 juin 1901.
187 A.P.C., 6 avril 1900.

œuvres d'art, les monuments et même les paysages devint une priorité. Les crédits furent désormais alloués aux littérateurs, savants et artistes, mais aussi à l'accroissement des collections, des bibliothèques et des musées du pays[188]. Par ailleurs, l'enseignement prit une importance nouvelle puisque 'la culture intellectuelle d'un peuple est souhaitée par tous ceux qui veulent la Patrie grande et forte'[189].

188 *Exposé de la situation du royaume de 1876 à 1900 rédigé sous la direction de la commission centrale de statistique*, Bruxelles, 1912, p.553.
189 A.P.S., 7 mai 1907 : intervention de Jules De Trooz.

« Pour que le peuple lise ? » Publicités et démocratisation en Belgique

Véronique Pouillard & Pierre Van den Dungen

L'étude des formes et des contenus des publicités (politique et commerciale) au XIXème siècle révèle la part capitale prise par le média, en l'occurrence la presse écrite, dans la formation d'une identité nationale. Nous avons voulu voir si les milieux de publicistes avaient ou non lié ce processus de « construction » à celui de démocratisation de la société. Ce travail repose sur nos recherches récentes[190] ainsi que sur le dépouillement de plusieurs quotidiens belges représentatifs de la fin du XIXème siècle[191].

La spécificité du propos tient dans une lecture intégrale de la presse qui n'opère pas de séparation entre l'opinion/le politique/le contenu; la gestion/le financement/la publicité. Cette étude prend place dans le développement actuel des recherches sur la civilisation du journal comme source imprimée à étudier selon les critères croisés de l'histoire, des sciences de la communication et des études littéraires[192].

Une identité nationale ?

La notion de publicité émerge à l'époque moderne, pour atteindre son plein développement à la charnière des XIXème et XXème siècles, dans un contexte de massification du média, ce dernier terme étant pris dans son acception large d'adaptation d'un phénomène, de pratiques ou de mœurs aux masses par suppression des caractères différenciés.

En son sens premier, la publicité, ce qui est public, signifie la publicité des débats en tant que condition de la naissance des démocraties. Le second sens du terme publicité, construit plus tardivement, est celui de la publicité commerciale. Celle-ci peut être perçue comme un moyen permettant la construction d'un espace national démocratique, dès lors qu'elle est jugée nécessaire à l'abaissement du prix des médias. Ce dernier phénomène peut être compris à son tour comme la manifestation d'un processus de démocratisation : les tenants du financement publicitaire des médias ne manqueront d'ailleurs pas de se

190 V. Pouillard, *La publicité en Belgique 1850-1975. Des courtiers aux agences internationales*, Bruxelles, 2005 et P. Van den Dungen, *Milieux de presse et journalistes en Belgique*, Bruxelles, 2005.

191 *Le Soir (LS)*, 12-1887, 01-06 1888, 10-12 1905, 10-12 1913 ; *Le Patriote (LPa)*, 03-07 1884, 10-12 1906, 01-06 1913 ; *Het Laatste Nieuws (HLN)*, 01-06 1894, 01-06 1913 ; *Gazet van Antwerpen (GA)*, 01-07 1911, *La Dernière Heure (DH)*, 01-06 1907 ; *Le Peuple (LPe)*, 12-1885, 11-12 1886, 08-12 1909, 04-07 1911, 03-05 1920.

192 *La Civilisation du Journal*, sous la direction du Centre de recherches en Histoire du XIXe siècle (Paris I, Paris IV), du Centre d'études romantiques et XIXe de Montpellier III et de l'UMR Lire CNRS/ Lyon II.

revendiquer de cette idée. Aujourd'hui, la question du financement du service public reste de fait l'un des principaux enjeux de discussion à propos des médias belges[193].

La presse quotidienne belge est exclusivement rédigée en français jusque 1844 (année de la naissance et de la brève existence de *Vlaamsch België*)[194], dans sa majorité qualitative - en termes d'influences - et quantitative jusque 1914. De fait, comme Jean Stengers l'a observé, un très vif sentiment national existe dans la presse. Mais comme celui-ci s'exprime sous la plume de journalistes dont la langue est, dans une majorité écrasante, exclusivement ou pour partie française (env. 90%), nul ne peut affirmer que ce sentiment ait réellement existé dans le « peuple », notion aux contours flous. Dès lors, il est préférable de constater que ce sentiment national est partagé par les hommes de presse et leurs lectorats. La culture de référence est également française, puisque les regards des publicistes et des annonceurs en particulier, des élites en général, se tournent surtout vers Paris : malgré une francophobie circonstancielle, la gallomanie prévaut.

Certes, *The Times* est souvent cité en modèle par la profession comme « la » référence, mais qui reste peu lue puisque, de façon concrète, la presse bruxelloise qui donne le ton s'inspire de sa consoeur parisienne. Or la capitale belge, centre de la publicité nationale, connaît une francisation rapide entre 1880 et 1914 qui accentue à son tour la « domination francophone » dans la construction de l'identité nationale par la presse quotidienne[195]. D'autant plus que, comme leurs médias et médiateurs, les classes dominantes belges ne parlent en général que le français[196].

Depuis 1885, des quotidiens massifiés d'expression flamande existent pourtant : *Het Nieuws van den Dag* (1885), catholique, *Het Laatste Nieuws* (1888), libéral, *Gazet van Antwerpen* (1891), catholique ; posant la question de ce que l'on peut y lire en termes identitaires. La fréquence du terme *Vlaams*, accolé à ceux de *volks*, *volkskultuur*, est frappante alors que la partie francophone du pays est désignée sous le terme de « Waals », une terminologie moins fréquente dans la presse quotidienne d'expression française[197]. *A contrario*, même dans *Le Peuple*, organe officiel du POB (*Vooruit* ou *De Werker* le sont également mais ne peuvent lui être comparés en termes d'influence), le cadre d'analyse géopolitique est national. A l'évidence, un vaste lectorat flamand existe. *Gazet van Antwerpen* atteint un tirage de 120 000 exemplaires autour de 1900 ; *Het Laatste Nieuws*, de 75 000 en 1913 et *Het Nieuws van den Dag* de 70 000 peu avant 1914.

---

193 G. Geuens, *L'information sous contrôle. Médias et pouvoir économique en Belgique,* Bruxelles, 2002.
194 E. De Bens, *Vlaemsch België. Het eerste vlaamsgezinde dagblad*, Gand, 1968.
195 On doit noter aussi l'importance d'Anvers qui, en tant que centre économique, attire plusieurs agences de publicité de l'entre-deux-guerres. (Lord & Thomas, W.A. Claeys, J. Walter Thompson)
196 J. Stengers, 'L'attitude des Belges à l'égard de la Grande-Bretagne avant la guerre', dans : *Jours de Guerre, Jours de Londres*, Bruxelles, 2000, pp. 9-35 ; M. Quaghebeur, N. Savy, *France-Belgique (1848-1914). Affinités, ambiguïtés, actes du colloque des 7, 8 et 9 mai 1996*, Bruxelles, 1997.
197 *HLN*, 6-1-1913, p. 5, la rubrique 'Walen Landen' (23-3-1913).

En matière de publicité commerciale, plus encore que dans le journalisme, les pionniers sont, sans exception, francophones. Si la majorité des annonces publicitaires de la presse flamande des années 1880-1900 sont rédigées en néerlandais, la traduction des campagnes nationales, souvent confiée aux typographes, laisse parfois à désirer, avec des annonces bilingues ou traduites littéralement, sans souci d'adaptation du message publicitaire. La raison peut aussi être technique, les flans étant en français et l'annonceur ne prenant pas toujours le temps d'en réaliser une version en néerlandais. Après la grande guerre, on constate la disparition progressive de ces annonces mal traduites[198].

La publicité commerciale sera donc la dernière à résoudre la difficulté de la traduction des messages aux marchés néerlandophones. L'enjeu est d'autant plus important que, en plus du texte, elle utilise l'image, qui envahit la presse quotidienne à partir de la fin du XIXème siècle et dont le rôle est essentiel dans la conquête du public. La notion d'adaptation des messages publicitaires aux particularités nationales et régionales deviendra une expertise par le biais des agences internationales après la seconde guerre mondiale, qui sera aussi le moment d'émergence d'une génération de techniciens de la publicité flamands, rédigeant leurs manuels théoriques et donnant cours au niveau universitaire en néerlandais[199].

Massification et technicisation de la presse en chiffres

L'apparition d'une presse quotidienne flamande massifiée s'inscrit dans un mouvement général sensible dès les années 1860, mais qui s'amplifie réellement dans les années 1880-1890 pour prendre toute sa force dans la capitale. A défaut d'une instance de vérification officielle - l'Office d'Analyse de la Diffusion publicitaire (Ofadi) est créé en 1951 - les chiffres des tirages des journaux belges au XIXème siècle constituent néanmoins une échelle de valeur fiable et un outil de comparaison entre titres concurrents.

Dans un processus de diminution généralisée du prix des journaux, le succès de la vente au numéro, patent au plus tard en 1880, indique à son tour une généralisation de la lecture des quotidiens dans les masses.

Ce processus de massification de la publicité est inséparable des innovations technologiques réalisées dans le secteur de l'imprimerie à la fin du XIXème. Avec la presse Marinoni à papier continu, dont la première est acquise en Belgique par *L'Étoile belge* en 1878,

198 Dépouillement *Het Laatste Nieuws* années 1894 et 1913.
199 V. Pouillard, *op. cit.*, pp. 378-83, 394-97.

et avec les presses rotatives[200] à partir des années 1890, l'innovation technique permet la multiplication des éditions quotidiennes et spéciales. Celles-ci deviennent indispensables pour attirer un lectorat de citoyens-consommateurs curieux de nouvelles, faisant fonctionner à plein la logique de concurrence agressive.

Les éditions régionales témoignent de ce processus. Elles existent dès les années 1840, mais linotypes et rotatives autorisent leur développement dans un but de conquête des publics provinciaux. Au point de vue sociologique, le succès du fait local, des nouvelles de proximité, souligne l'affirmation d'un lectorat des villes de petite à moyenne importance et le développement d'un public semi-rural ou rural[201].

De la question sociale dans la presse massifiée

Les évolutions de la presse flamande à grand tirage sont une expression tangible de la question flamande. Dans les milieux de publicistes, celle-ci conduit de nombreux journalistes francophones à adhérer à des associations de promotion ou de défense de la langue française. Mais la question flamande s'inscrit elle-même dans la question sociale. A ce titre, les transformations des publicités d'opinion et commerciale de la fin du siècle peuvent être lues comme un indicateur majeur de ce profond mouvement de revendications sociopolitiques et économiques.

1886 marque en effet les esprits comme la montée du « péril socialiste ». La manifestation du corps social massifié unifie bourgeois censitaires, libéraux et catholiques, dans une même peur, un même réflexe de défense d'où les concessions au peuple ne sont pas absentes. L'histoire des développements de la publicité doit aussi se comprendre au regard de la politique de grande voirie - défilés, cortèges et grèves générales - mise à exécution par les socialistes entre 1890 et 1913.

Dans ce contexte, il est logique que la critique des élites indifférentes aux « vraies questions » s'adresse également aux médias du régime et donc aux médiateurs, accusés de ne s'être préoccupés que du public citoyen, (soit moins de 70 000 personnes avant 1894). De fait, les journaux qui préexistent aux quotidiens massifiés des années 1880 sont avant tout idéologiques, souvent déficitaires[202].

Leurs gestionnaires et rédacteurs, particulièrement dans l'opinion libérale, ont érigé la liberté de la presse en principe fondamental et sacré, en accord avec la lettre du texte de l'article 18 de la Constitution. Par rapport à une presse commerciale émergente - dont *Le Soir* reste un exemple pionnier puisqu'il est en 1887 le premier gratuit belge

200 *Étoile belge*, 13-06 1897, p. 1 : édition spéciale réalisée grâce à une presse rotative.
201 J.C. Farcy, 'Le temps libre au village', dans: A. Corbin (dir.), *L'Avènement des loisirs 1550-1960*, Paris-Rome, 1995, pp. 230-274.
202 P. Van den Dungen, *op. cit.*, pp. 129-141.

et le restera pendant une dizaine d'années - la presse d'opinion est en retard quant à ses méthodes de financement. Mais elle ouvre progressivement ses colonnes à la publicité commerciale.

Des critiques acerbes émanent d'ailleurs de la rédaction du *Soir*. En 1887, sa présentation est efficace. Articles courts, causeries, potins (inspirés de la petite presse commerciale des années 1860), Petite Gazette, faits divers : autant de textes qui se veulent accessibles sur le mode du divertissement. Les pages culturelles sont rares, l'actualité internationale reléguée en page 3 et la publicité des débats du Parlement est moins importante que dans la grande presse censitaire[203]. Dans *le Soir* d'avant 1914, à côté de la publicité proprement dite, la rubrique sportive et la mode sont payantes, opérations qui permettent de proposer aux lecteurs jusqu'à douze pages sans augmentation de prix, puis de huit à seize pages à partir de 1913. Ceci signifie, à l'occasion, que 12 des 14 pages d'une édition peuvent être réservées à la publicité et aux annonces[204]. En outre, la question de l'exigence culturelle se pose à la lecture du *Soir* : la place que le quotidien lui accorde augmente avec les années, en même temps qu'il améliore sa couverture de l'actualité internationale[205].

Massification = modernisation ? Le cas de *La Dernière Heure*

A côté du *Soir*, gratuit jusque 1898, *La Dernière Heure* (1906) apparaît comme une tentative différente de journalisme moderne. L'équipe fondatrice, universitaire de formation, est issue de la bourgeoisie industrielle libérale. Des rubriques cultivées 'survivantes' rappellent son milieu d'origine[206].

Maurice Brébart, patron du « plus grand journal belge, le mieux renseigné » selon son sous-titre, souhaite cependant créer un *esprit Dernière Heure* caractérisé par l'autopromotion agressive. Car au-delà du rapport de proximité, Brébart veut instaurer un lien complice avec son lectorat, dans un but ouvertement commercial, qui commence par une politique de cadeaux - d'autres le font, mais de façon moins systématique - et de faveurs dédiées aux lecteurs. Les abonnés peuvent faire paraître, chaque mois, une annonce gratuitement. La logique publicitaire est ici poussée à l'autre extrême, par rapport à la gratuité du *Soir*, puisque c'est l'accès à la publicité, et non plus au journal, qui devient gratuit. Des « bons pour une prime » sont à découper pour les acheteurs au numéro et,

203 *LS*, année 1887.
204 *LS*, analyse 10-11 1905, 10-11 1913.
205 *LS*, 1-10 1905 : 3 colonnes en p. 2, rubrique 'dernière heure' en p. 3.
206 *DH*, année 1907 : 14-2 1907, en p. 1 : compte-rendu d'une conférence de Jules Lemaître sur Jean-Jacques Rousseau ; 6-1 1907, la 'Gazette rimaillée'.

pratique non observée ailleurs[207], une *carte DH* donne droit à des réductions dans des théâtres[208].

Sur le plan journalistique, le *vécu* fait son entrée dans les colonnes du quotidien. La pratique des entretiens favorise à son tour la complicité. Le terme interview est utilisé[209] alors que cet anglicisme ne s'est pas encore imposé, mais le reportage reste littérarisé, selon une adaptation du genre venue de France.

La rapidité, la fraîcheur des nouvelles, sont une deuxième caractéristique du journalisme selon Brébart. Le titre du journal est lui-même éloquent. Les abonnés reçoivent des « nouvelles de la nuit », dès le matin, en plus des six premières pages du soir. La rubrique « par télégraphe et téléphone de nos correspondants particuliers et des agences » insiste à la fois sur la technicité et la rapidité. Les informations boursières sont également très nombreuses[210].

La spectacularisation de l'information est fondamentale, d'abord dans les titres et la typographie. Le fait divers, le sensationnel se glissent à toutes les pages du journal, y compris en Une : « odieux infanticides », « une mère fait bouillir son enfant ». L'étape supplémentaire, à laquelle se refusent encore la plupart des quotidiens, est franchie dès 1907, avec une photo d'homicide en Une[211]. De ces pratiques ressort une influence anglaise, non exclusive, revendiquée par l'équipe de *La Dernière Heure*. Le fait est suffisamment rare dans la presse quotidienne belge pour être souligné[212].

De façon générale, l'information à tout-va séduit un large public, à la différence des articles de doctrine de la presse d'opinion originelle. Or, pour supporter les investissements et les coûts techniques du nouveau journalisme d'information à grands tirages, cette presse *moderne* a besoin des rentrées financières de la publicité commerciale.

---

207 Benoit Lenoble (voir : B. Lenoble, 'L'autopromotion de la presse en France (fin du XIXe- début du XXe)', *Le Temps des Médias*, n°2, printemps 2004, pp. 29-40), affirme ignorer cette pratique de la 'carte' de fidélité, qui vient sans doute d'outre-Manche voire des États-Unis. Rien non plus à ce sujet dans la plus récente monographie sur *La Dernière Heure* : Ch. Hubert, *De la première à la Dernière Heure*, Bruxelles, 2006. Les innovations des patrons de la DH s'inspirent en partie - il faudrait poursuivre des recherches pour s'en assurer de façon certaine - des formes commerciales à succès mises en pratique par le New Journalism américain et britannique (respectivement dans les années 1870 et 1880) (J.O. Baylen, 'The British press, 1861-1918', in *The Encyclopedia of the British Press 1422-1992*, Griffiths D. (ed.), New York, 1992, pp. 333-46).

208 *DH*, 13-1 1907, p. 4.

209 *DH*, 20-6/1907, p. 1.

210 *DH* 1906-1907 et KBR, Cabinet des Manuscrits, 6432 Autographes collection Hippert. (A–Z), vol. B, Belgique (famille royale), Prospectus de la *DH*, 1906.

211 *DH*, 4-6 1907, p. 2 et 'Le vol du marché du bétail à Bruxelles', *DH*, 3-6 1907. Voir aussi, mélange d'audace de fond et de forme : 'Brelan d'incendies', *DH*, 4-2/1907, p. 1.

212 'Une *zwanze* anglaise', *DH*, 19/6/1907, p. 2.

Privatisation et publicité commerciale

Pour les tenants d'un journalisme idéologique, la privatisation du corps des journaux pose pourtant des problèmes de fond. Cette évolution est en voie au plus tard dans les années 1860, puisqu'il s'agit désormais de séduire un public de citoyens progressivement envisagés comme des consommateurs. Si la mise en page reste souvent austère pour des raisons techniques, d'autres procédés stylistiques apparaissent. La présentation graphique gagne en qualité – avec le développement des petits textes (échos, faits divers) dont beaucoup sont payants, comme le prouvent les en-têtes de journaux. Ces pratiques qui relèvent de la publicité commerciale ne sont pas forcément formalisées par les éditeurs et patrons de presse. En revanche, les pionniers de la publicité s'attachent à cette approche graphique en publicité et généralement pour tout texte imprimé. L'annonce est évoquée dès les premiers traités de publicité. Moins spectaculaire que l'affiche, elle est beaucoup moins chère et permet de concrétiser la première prescription des publicitaires, soit la répétition du message et de la marque. L'accent mis sur la publicité par annonces permet également de gérer la répartition du budget : on assiste dès lors au tournant du siècle à une volonté de rationaliser l'annonce comme moyen de communication publicitaire. L'évolution n'est toutefois pas uniforme.

En effet, tout est alors à faire pour les premiers publicitaires. Si le premier traité de publicité commerciale en langue française est publié par le Belge Paul Mosselmans en 1908[213], la publicité de presse, généralement conçue de manière empirique par les annonceurs, a pris de l'importance pendant les deux dernières décennies du XIXème siècle et se distingue progressivement des petites annonces de particulier à particulier. Les placards, encarts de grand format mêlant de plus en plus souvent le dessin au texte et publiés massivement par les grands magasins, prennent une place croissante dans les quotidiens. Si la photographie existe, l'aspect visuel reste principalement régi par la juxtaposition de différentes polices de caractères, le goût de la ligne et l'usage facultatif du dessin au trait. Cette autre commercialisation, 'affichée' en l'occurrence, pose la question éthique du pouvoir d'influence que les annonceurs risquent d'avoir sur le contenu du journal.

Sur ce point, la lecture de la presse montre le poids des réseaux personnels, visible par exemple dans la publicité des débuts du journal *Le Peuple*. La culture y tient une part bien plus importante que dans les pages publicitaires des autres quotidiens, avec des souscriptions pour des dictionnaires, des encyclopédies, des catalogues d'éditeurs. L'objet de consommation est majoritairement de première nécessité, et/ou concerne un projet économico-politique comme les coopératives. Ce n'est que progressivement – surtout à partir de la direction de Joseph Wauters (1910) – que les grands magasins capitalistes prennent une place croissante dans les colonnes publicitaires du journal, strictement réservées à la dernière page.

213 P. Mosselmans, *La Publicité. Comment s'en servir*, Bruxelles, 1908.

La question des annonceurs peut se résumer à un mouvement vers l'uniformisation des contenus publicitaires de la presse, y compris dans les quotidiens doctrinaires. Nécessité fait loi : peu à peu l'annonceur devient strictement un acheteur d'espace aux yeux du patron de presse d'opinion, tendant à rejoindre le type de gestion pratiquée par Rossel.

Une deuxième question éthique concerne le *contenu* du message publicitaire. Bien que considérée progressivement comme un moyen, la publicité n'en est pas moins langage de l'image, du texte et de l'image/texte. La question de son contenu se fait jour progressivement, par le biais de ses codes et des messages transmis au public-citoyen, dès lors consacré comme public-consommateur. Ainsi, la commercialisation des contenus montre une volonté de créer la confusion entre publicité commerciale et rubriques de textes, ce que les publicitaires vont théoriser sous la forme de l'annonce latente.

Cette observation conduit à s'interroger sur la publicité, non plus en tant que moyen pour la construction d'une nation de citoyens, mais en tant que fin. Il faut remarquer que c'est au début des années 1920 que paraît le premier texte de la législation belge sur les contenus de la publicité commerciale[214]. Il s'agit ici d'un point très précis : l'interdiction de la publicité pour les méthodes contraceptives et abortives, jusqu'alors très présentes dans les colonnes de la presse « neutre » et libérale[215]. Absente, bien sûr, des colonnes de la presse catholique, ce type de publicité commerciale est donc resté l'une des dernières catégories d'annonces publiées selon un clivage strict entre presse doctrinaire et libérale.

Boniment et propagande

Le message des publicistes politiques d'avant 1880 est néanmoins déjà le sujet de critiques parce que, en termes de propagande, la fin justifie les moyens. A nouveau, l'émergence de la publicité commerciale ne doit pas être isolée de son contexte : le langage politique de la presse d'opinion n'est pas moins publicitaire. Il y est explicitement fait état de *boniment*. Les convictions existent, à l'évidence, mais les rédacteurs responsables des sujets politiques usent de trucs et se répètent à l'infini, tout comme le prescrivent les premiers théoriciens de la publicité. Corinne Pelta a parlé de la revendication du lieu commun, ressassé pour l'avènement de la Vérité, afin de provoquer un « processus de reconnaissance, pour ne pas dire de réminiscence dans le public »[216].

---

214 *Pasinomie, Collection complète des lois, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique et des Lois, Arrêtés de la Colonie du Congo Belge*, 5e série, XIV, Bruxelles, p. 354.

215 K. Celis, 'Abortus in België 1880-1940', dans: *Revue belge d'Histoire contemporaine*, t. XXVI, 1996, 3-4, Bruxelles, pp. 201-240.

216 C. Pelta, 'La pensée libérale sous la Restauration : émergence d'une écriture collective', dans: M.E. Thérenty, A. Vaillant, *Presse et plumes. Journalisme et littérature au XIXe siècle*, Paris, 2004.

Cependant la presse massifiée modifie, dans la forme et dans le fond, la présentation des textes politiques : articles élagués, mise en page aérée, vocabulaire simplifié... Comment ne pas lire ces méthodes en regard de la publicité commerciale ? Et rappeler ici que parmi les premiers publicitaires, se trouvent des éditeurs et des patrons de presse, dont Rossel reste l'exemple majeur. La médiatisation des scandales dans lesquels ont trempé décideurs et membres de la classe dominante, rendus publics par la presse commerciale dite populaire, ajoutent au *relativisme* des grands principes dans l'opinion publique. Pour les thuriféraires de la presse d'opinion, cette désacralisation de la *Res Publica* porte en elle les germes du dégoût de la politique et assure la prédominance du cynisme sur l'engagement. Ce type de discours s'adresse dès les années 1860 à la presse satirique et frondeuse et, dans les années 1880, va de pair avec la critique de la médiatisation des faits divers, jugée criminogène.

En somme, les tenants du journalisme a-commercial s'opposent en tout ou en partie aux pratiques du libéralisme économique qui industrialisent la presse. Rejetant méthodes et procédés commerciaux, ils peuvent se trouver dans la situation de compromettre les développements de la presse, et se voir dès lors reprocher d'être en contradiction avec la mission de diffusion et d'amplification des opinions originellement dévolue aux journaux. Or, la plupart de ces partisans ont souscrit à celle-ci. Catholiques apologétiques et socialistes, adeptes d'une autre voie sociopolitique, perçoivent pour leur part la commercialisation de la presse comme une sorte de cheval de Troie. Ce positionnement idéologique explique la relégation initiale des réclames en dernière page afin qu'elles ne côtoient - ne salissent - pas les textes. Mais la colonisation progressive de l'ensemble des journaux par l'annonce et la généralisation de la pratique de l'annonce latente témoignent d'une évolution - en partie contrainte par la concurrence - de cette attitude.

A *contrario*, avec d'autres de ses collègues patrons de presse, Victor Jourdain, propriétaire du *Patriote* (1884), évoque une efficacité éditoriale renforcée. Et démontre aux notables catholiques que, désormais, grâce à sa presse populaire, les bonnes idées entrent dans des milieux où jusqu'alors l'ancien journalisme conservateur, doctrinal ou apologétique, n'entrait pas. La propagande la plus efficace n'est-elle pas celle qui avance cachée sous des dehors divertissants ?

Cette idée du *divertissement*, au centre du débat dans les milieux de presse belges dès les années 1860, se double de réflexions autour de l'américanisme dans les années 1890. Ce terme générique désigne le métier nouveau basé sur le reportage, la course aux nouvelles, l'interview et le sensationnalisme. Pour les intellectuels et plumitifs, qui ne sont pas allés aux États-Unis mais pratiquent le cliché en conscience, cette terminologie permet de prendre la mesure de ce qui est visé comme une culture populaire[217]. Les pionniers de la publicité commerciale vont à leur tour faire référence au modèle américain. Si,

217 F. Passelecq, *Presse américaine. Presse moderne*, Louvain, 1901.

comme dans le cas des publicistes, le voyage aux États-Unis a rarement lieu, les premiers publicitaires se documentent dans la presse américaine, lisent, traduisent et adaptent des ouvrages. Outre l'admiration portée à leurs confères d'outre-Atlantique, ils se réclament dès avant la grande guerre d'une culture des affaires dont le mot d'ordre est l'efficience.

A côté de la conception et de l'émission du message public, commercial et politique, il faut s'interroger aussi sur la réception de ce dernier au sein d'un public en voie d'élargissement. Ainsi, autour de 1900, le public féminin (auquel dès les années 1830 les romans-feuilletons étaient largement dédiés) a les honneurs de rubriques spécialement réservées. Ce sont désormais moins les femmes qui vont vers les journaux, pensés pour les hommes, que les patrons de presse qui s'adressent aux femmes. La démarche annonce le travail des publicitaires sur leurs *cibles*[218] et s'appuie de plus en plus largement sur l'usage de l'image. La question du contrôle des publicités par les élites n'en devient que plus fondamentale, l'image marquant les esprits plus immédiatement que le texte[219] : ainsi l'illustration quotidienne naît en Belgique dans *Le Petit Bleu* en 1894 et dans *La Réforme* en 1895.

Conclusions

Dans un contexte général favorable à la massification de la presse, principal moyen de communication et média le plus important du XIXème siècle, les ventes des quotidiens décollent lorsque les contenus s'orientent vers le divertissement et la proximité avec le lecteur. Il faut pourtant noter le décalage entre une presse populaire, aux mains d'hommes d'affaires souvent conservateurs, et une presse *pour* le peuple dont les considérations pédagogiques, en termes de culture et d'éducation politique, se rapprochent des conceptions de la presse bourgeoise[220].

Du côté des titres catholiques de propagande, comme *Gazet van Antwerpen*, le ton est également didactique. Dans les deux cas, presse socialiste et catholique apologétique, il faut instruire sur le monde de substitution proposé, vers l'anti-consommation ou la consommation alternative dans une société où la collectivité sociale prime sur l'individu. Dans les deux cas également, travailler dans la presse relève d'un apostolat mal payé et exclusif, puisque l'on ne travaille pas dans la presse 'ennemie': contrairement aux milieux émergents de la publicité commerciale, l'homme de plume ne se veut pas

218 J. Scanlon, *Inarticulate Longings. The Ladies' Home Journal, Gender, and the Promises of Consumer Culture*, Londres, 1995.
219 W. Benjamin, *L'œuvre d'art à l'époque de sa reproductibilité technique*, Paris, 2004 : pour l'élite, l'image va trop vite, elle assomme et noie l'intellect.
220 *LPe*, 13-12 1885 et suivants : romans de Zola, Hugo entre autres.

technicien. Le terme propagande/propaganda est d'ailleurs utilisé explicitement par la presse d'opinion[221].

De cette observation, il ressort une première analyse globale de la presse qui révèle une uniformisation croissante de la forme des journaux, des moyens de communication de l'information, des modes de financement aussi.

La Dernière Heure se différencie à de multiples niveaux : par sa conception de l'information et des faits divers, par la nature de sa publicité commerciale et surtout de son autopromotion. Mais son but ne diffère en rien des autres organes de presse; il est simplement amplifié. Dans ce contexte, la mutation la plus remarquable est sans doute celle du *Soir* gratuit de 1887 à 1898. A l'épreuve de la pratique, la gratuité reste ancrée dans un régime constitutionnel bourgeois. Distribué aux rez-de-chaussée, donc prioritairement aux familles bourgeoises, le quotidien existe davantage par la volonté de Rossel de vivre grâce aux seules ressources publicitaires que par son contenu, qui se cantonne généralement aux dépêches des agences de presse.

En se gardant de toute téléologie, on peut cependant remarquer l'émergence avant 1914 (soit bien après les États-Unis ou l'Angleterre) en Belgique des pratiques modernes de communication : gratuité, immédiateté, personnification de l'information. On assiste entre 1885 et 1906 à la naissance de titres dont les développements illustrent la massification. Il faut noter que plus aucun quotidien ne naît après 1906. En ce sens, pour l'histoire des médias en Belgique au XIXème siècle, la fin de la grande guerre apparaît comme un terme satisfaisant. 92 des quotidiens d'avant 1914 ne reparaissent pas en 1918, chiffre considérable sachant que, vers 1912, environ 110 journaux belges d'information générale paraissent quotidiennement[222].

Le Soir échappe à l'hécatombe. A partir de 1918, ses gestionnaires se distinguent à nouveau par leur ouverture à la modernité, essentiellement en termes de mode de gestion. Dans une présentation où titres et sous-titres se multiplient, où les placards sont présents à partir de la page 2 et où la photographie fait son apparition en Une, ils proposent en effet une Tribune libre dans laquelle les opinions de tous courants de la société peuvent s'exprimer. La formule doit être lue, en parallèle de l'accession au suffrage universel masculin, comme un symptôme de l'adaptabilité des publicités et des publicistes devant la massification et la démocratisation de la société civile belge[223].

---

221 *GA*, "Wat is een Encycliek", 14-5 1911, p. 1 ; 1-7 1911, p. 3 : 'onze telegrammen' qui informent aussi sur l'actualité catholique (exemple des processions à l'étranger).

222 J. Gotovitch, *Contribution à l'histoire de la presse censurée 1914-1918*, mémoire inédit licence en Histoire, ULB, 1961.

223 *LS*, 10-11 1920.

VI NATIE EN DEMOCRATIE IN DE BUURLANDEN NATION ET DEMOCRATIE DANS LES PAYS VOISINS

INLEIDING: NATIEVORMING EN DEMOCRATIE IN EEN WEST-EUROPEES PERSPECTIEF

Marnix Beyen

België is het kruispunt van Europa – hoe vaak is het niet beweerd? Het is een interessante metafoor, omdat zij tegelijk nationalistische aanspraken maakt (België als centrum van Europa) en afstand neemt van elke nationale eigenheid (alles wat België te bieden heeft, komt van elders). Op het eerste gezicht lijkt er veel voor te zeggen om deze metafoor ook toe te passen op de thematiek van dit boek. Natievorming, nationalisme en democratisering: het waren allemaal fenomenen die zich gedurende de laatste decennia van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw in heel Europa op een bijzonder pregnante wijze manifesteerden. Het lijdt weinig twijfel dat, globaal gesproken, Europa in 1920 zowel democratischer als nationalistischer was dan in 1890, en al evenmin dat België tot op zekere hoogte simpelweg werd meegesleurd in het kielzog van deze algemene Europese ontwikkelingen. Het inzoomen op de Belgische casus zou vanuit dat perspectief nogal futiel kunnen lijken.

Dat de algemeenheid van deze politieke en maatschappelijke ontwikkelingen een relatief begrip was, moge nochtans blijken uit de drie hierna volgende artikelen, die op een synthetische wijze de relaties tussen natievorming en democratie in drie buurlanden van België in kaart proberen te brengen. Doordat zij alledrie de complexiteit van de beide begrippen en *a fortiori* van de relaties tussen beide beklemtonen geven zij ook de vraag naar de Belgische specificiteit een nieuwe urgentie. Dát democratie en natievorming met elkaar waren verweven, had België met zijn buurlanden gemeen; hoé die verwevenheid werd gearticuleerd en welke implicaties ze had, valt niet af te leiden uit een algemeen Europees patroon. Uitgerekend op die specifieke articulatie werpt een vergelijking met de buurlanden een nieuw licht.

Zowel democratisering als natievorming kan, zo blijkt uit elk van deze drie artikelen, enerzijds op een sociologisch, anderzijds op een politiek-institutioneel niveau worden geïnterpreteerd. Sociologisch gaat het dan om evoluties waarbij steeds grotere groepen mensen hefbomen in handen krijgen voor sociale mobiliteit en toegang krijgen tot allerhande communicatiecircuits (democratisering) of waarbij de natie steeds meer hun referentiekader wordt (natievorming). Slechts indien zij zich ook effectief met dit referentiekader vereenzelvigen, gaat deze natievorming ook gepaard met nationalisme. In

politiek-institutioneel opzicht wordt democratisering vooral begrepen als een proces waarbij de politieke overheden steeds grotere groepen bij het politieke besluitvormingsproces betrekken, terwijl zij door een proces van natievorming de identificatie van hun burgers met de natie proberen te verhogen.

De band tussen democratisering en natievorming (op beide niveaus) lijkt logisch en eenvoudig: waar de bevolking het gemakkelijkst de toegang krijgt tot macht en welvaart, daar zal zich ook de meest hechte nationale gemeenschap vormen. De drie bijdragen tonen overduidelijk aan dat een dergelijke lineaire relatie niet opgaat. De stabielste en minst omstreden natie lijkt zich te hebben ontwikkeld in Nederland, waar de democratisering relatief traag verliep. Die stabiele natie vormde de achtergrond waartegen een geleidelijk proces van democratisering, met het parlement als middelpunt, zich kon afspelen. De vorst fungeerde in dit succesverhaal als een bindmiddel, dat de nationale eenheid kon symboliseren zonder daarmee de positie van de parlementaire vertegenwoordiging fundamenteel in het gedrang te brengen.

Iets soortgelijks deed zich voor in het Verenigd Koninkrijk, waar de democratisering als politiek-institutioneel proces nog minder ver was gevorderd dan in Nederland. Ook hier konden de verhevigde nationale sentimenten zich zowel enten op de monarchie, die zich in deze periode tot het volk wendde, als op de door het parlement vertegenwoordigde vrijheden. Anders dan in Nederland echter droeg de democratisering er niet bij tot een meer stabiele en eenduidige natie, aangezien zij ook aan de Britse subnaties de kans gaf nadrukkelijker op de voorgrond te treden. Meer dan de vorst of het parlement droeg het koloniale rijk ertoe bij dat de Britse nationale gevoelens deze centrifugale ontwikkelingen overleefden.

De meest complexe relatie tussen democratisering en natievorming laat ongetwijfeld de Duitse casus zien. De specifieke vorm van democratisering die door het Keizerrijk werd bewerkstelligd – waarbij al in 1871 het algemeen stemrecht werd ingevoerd, maar het parlement zeer weinig macht kreeg toebedeeld – droeg ertoe bij dat een anti-parlementaire variant van nationalisme er dominant werd. De nationale sentimenten articuleerden er zich rond een eigensoortige combinatie van de concepten volkssoevereiniteit en vorstelijke soevereiniteit, waarbij de parlementaire klasse buiten de natie leek te vallen.

De opvallende afwezige in dit overzicht is zonder meer Frankrijk. Dat is jammer, omdat uitgerekend dit land vanuit een tegengestelde hoek had kunnen aantonen dat radicale democratisering geen garantie is voor een stabiele natievorming. In dit land, waar de politieke democratisering het verst gevorderd was en vanaf het begin was gepaard gegaan met een intense nationalisering, ontwikkelden zich twee antagonistische varianten van nationalisme, die paradoxaal genoeg de natie én de democratie op geregelde momenten dreigden te ondergraven. De tegenstelling tussen links en rechts was ongetwijfeld bedreigender voor de Franse natie dan de subnationale identiteiten voor de Britse.

De eigenheid van België, zo zou men uit dit korte overzicht kunnen concluderen, situeerde zich in het feit dat het een aantal complexiteiten van zijn buurlanden cumuleerde. De politieke democratisering – die er sneller verliep dan in Nederland en het Verenigd Koninkrijk, maar minder snel dan in Frankrijk – werkte er niet alleen subnationale identiteiten maar ook links-rechts-tegenstellingen in de hand. De verheviging van het Belgische patriottisme die zich in diezelfde periode voordeed, berustte dan ook onvermijdelijk op een wankele basis. Dat was des te meer het geval aangezien de vorst en de kolonie, die elders alternatieve bronnen voor nationale identificatie vormden, er zeer gecontesteerde noties waren. België bevond zich dus inderdaad op het kruispunt van (West-)Europa. Niet omdat het land een algemeen Europees patroon zou hebben belichaamd, wél omdat het op een gecondenseerde manier de verschillende problemen belicht die zich tussen natievorming en democratie konden voordoen.

Natie en democratie in Nederland rond 1900 in vergelijkend perspectief

Henk te Velde

Nederland en België vertoonden rond de eeuwwisseling grote overeenkomsten en deze bijdrage zal niet alleen op Nederland zelf maar ook op die overeenkomsten betrekking hebben.[1] Toch zou de gedachte om aandacht te besteden aan de tijd rond 1900 als een historiografisch verwaarloosde tijd, in Nederland niet snel zijn opgekomen. De periode behoort daar tot de best onderzochte uit de geschiedenis, en dat op velerlei gebied. In economisch opzicht is het de tijd van de (late) doorbraak van de grootschalige industrie en al lang bestaat een debat over de vraag of Nederland toen een economische achterstand begon in te lopen of laat industrialiseerde omdat de economie dat niet eerder nodig had.[2] In de cultuur kwam er een einde aan de band tussen moraal, kunst en politiek zoals die in de burgerlijk-liberale periode had bestaan. De moderne geschiedenis van de Nederlandse letterkunde begint sinds jaar en dag met *De Nieuwe Gids* en de Tachtigers, een vernieuwingsbeweging in de literatuur, de kunsten en deels zelfs de politiek, die onder meer l'art pour l'art, het naturalisme en een bohemien-kunstenaarschap dat zich losmaakte uit de burgerlijke samenleving introduceerde. Deze culturele vernieuwing was zo spectaculair, dat alleen al daarom een cultuurhistorische benadering van de periode dominant is gebleven. Nog enkele jaren geleden verscheen als onderdeel van een grote reeks over 'ijkpunten' uit de Nederlandse geschiedenis, waarin natuurlijk de periode rond 1900 niet ontbrak, de studie *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* van de historicus Jan Bank en de letterkundige Maarten van Buuren.[3] Zij konden voor een belangrijk deel volstaan met samenvatten van wat bekend was en beperkten zich, zoals hun opdracht was, tot de cultuurgeschiedenis.

Daartoe behoorde de politiek niet, maar wel de religie. Ook uit religieus, vooral sociaal-religieus oogpunt staat de periode al sinds jaar en dag in de aandacht. In 1879 richtte Abraham Kuyper de orthodox-protestantse Antirevolutionaire Partij op, de eerste moderne politieke partij in Nederland, in 1880 stichtte hij de Vrije Universiteit te Amsterdam, in 1886 leidde hij de Doleantie, de orthodoxe afsplitsing van de Hervormde volkskerk, die zou uitlopen op de Gereformeerde Kerken in Nederland. Dit was het startsein voor de

---

1 Deze bijdrage rangschikt enkele thema's uit de historiografie van de periode 1870-1920. Mijn werk concentreert zich voor een belangrijk deel op deze tijd, en ik benader die historiografie dus niet als objectieve buitenstaander.

2 Vgl. recentelijk J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*, Amsterdam, 2000.

3 Den Haag, 2000. Overigens is de cultuurgeschiedenis in Nederland waarschijnlijk in het algemeen sterker vertegenwoordigd dan in België.

verzuiling die in Nederland tot in de jaren zestig zou duren. Niet alleen de gereformeerde antirevolutionairen, maar ook de katholieken – in Nederland een minderheid van ruim een derde van de bevolking – en de sociaaldemocraten zouden een eigen wereld gaan opbouwen. Het beginpunt daarvan ligt in de jaren rond de eeuwwisseling en de verzuilde, inclusief sociaaldemocratische, historiografie heeft dus altijd veel aandacht gehad voor de periode rond 1900. Meer recentelijk heeft ook de historiografie over de verzuiling, die niet uit de stromingen zelf afkomstig was, veel aandacht gehad voor deze tijd als een cruciale periode in het ontstaan van de verzuiling. Daarbij is overigens het concept van de verzuiling zelf geleidelijk aan steeds verder verbrokkeld.[4] Vanuit het oogpunt van de publieke betekenis van religie zou men overigens kunnen volhouden dat de verzuiling al met al het primaat van de politiek vestigde. In de negentiende eeuw draaide het publieke debat veel meer om de kerk dan in de twintigste het geval zou zijn, en in de verzuiling zou uiteindelijk de rol van staat en politiek belangrijker zijn dan die van de kerk.[5]

Door alle aandacht voor de periode is er ook een dwingend beeld ontstaan van de aard ervan in Nederland. Toen er in de jaren 1980 en 1990, onder meer door Carl Schorskes *Fin de Siècle Vienna*, veel aandacht was voor het fin-de-siècle, was de consensus dat deze tijd in Nederland juist optimistisch en vooruitstrevend geweest.[6] Of men nu lette op de economie, de cultuur, de politiek, of de wetenschapsbeoefening die Nederland rond 1900 een reeks Nobelprijswinnaars opleverde, overal was het vooruitgang en toekomstgerichtheid wat de klok sloeg. Een van de weinige keerzijden was dat de doctrinaire liberalen in de jaren 1880 pessimistisch waren, omdat zij in alle veranderingen hun wereld, vooral hun opvatting van politiek en natie, zagen ten onder gaan. *Hun* versie van vooruitgang bleek geen realiteit te worden. Tegen 1900 maakte overigens ook in die kring pessimisme plaats voor een zeker geloof in de toekomst, gestimuleerd door economische bloei, nationalisme en imperialisme. De inhuldiging van de achttienjarige vorstin Wilhelmina in 1898 werd beleefd als een nieuw begin. Naast Oranje gaven de oorlogen van de deels oorspronkelijk uit Nederland afkomstige Boeren tegen de Britten in Zuid-Afrika en, in mindere mate, de koloniën voedsel aan het heftige nationalisme dat de periode kenmerkte.[7]

---

4 Zie onder meer P. de Rooy,' Zes studies over verzuiling', in: *BMGN*, 110, 1995, 380-392; J.C.H. Blom en J. Talsma ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende* eeuw, Amsterdam, 2000.

5 Binnenkort te verschijnen proefschrift van Annemarie Houkes, RU Groningen; vgl. P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570*-1990, Amsterdam, 1996.

6 Zie onder meer het themanummer over het fin de siècle van de *BMGN*, 106, 1991, afl. 4; historiografische beschouwing in R. Aerts, 'Op zoek naar een Nederlands fin de siècle', in: *De Gids* 156, 1993, 91-102.

7 Onder meer M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*, Amsterdam 1996; H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag, 1992.

Hoe dan ook is het in de historiografie een tijd met een eigen gezicht, afgegrensd door de liberaal-burgerlijke dominantie tot de jaren 1880 enerzijds, en de Eerste Wereldoorlog anderzijds. Nederland was daarin neutraal, maar de oorlogstijd bewerkstelligde een sfeer van consensus waarin de grondwetsherziening van 1917 tot stand kwam met financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder (in de praktijk confessioneel) lager onderwijs, algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. Nadat de sociaaldemocraten onder leiding van Pieter Jelles Troelstra, geïnspireerd door ontwikkelingen in Duitsland, in november 1918 revolutie leken te gaan maken, werd snel vrouwenkiesrecht ingevoerd (in 1919 bij gewone wet, in 1922 in de Grondwet vastgelegd). De evenredige vertegenwoordiging leverde de katholieken veel winst op en van 1918 tot 1994 hebben confessionelen daarna onafgebroken deel uitgemaakt van de regering. De evenredige vertegenwoordiging stimuleerde ook een verschuiving in de opvatting van de natie. In de negentiende eeuw was die allereerst historisch en cultureel en hadden de orthodoxe protestanten of de liberale burgerij zich als de historische 'kern' van de natie beschouwd. Doordat de aanhang nu meteen in een evenredig aantal Kamerzetels werd vertaald, werd het pluriforme karakter van de natie in de politiek onomstotelijk duidelijk. Voortaan spraken de sociaaldemocraten in het parlement letterlijk namens een kwart en de katholieken namens meer dan een derde deel van de bevolking. Het kwantitatieve element ging een grotere rol spelen in de opvatting van de natie.[8]

Het beeld van het fin de siècle als een periode met een eigen gezicht is versterkt door *Op het breukvlak van twee eeuwen* van de historicus Jan Romein, dat in 1967 verscheen en later in het Engels werd vertaald. Dit brede overzichtswerk over een periode, niet een land, dat nog zijn geestverwant Eric Hobsbawm stimuleerde bij het schrijven van diens *The Age of Empire,* heeft tot vandaag invloed op de Nederlandse historiografie.[9] Ook Romein koos resoluut voor zowel de dominante culturele als de toekomstgerichte benadering van de periode. Wat in de reis naar de toekomst niet paste, rangschikte hij onder de groepen die de weg waren kwijtgeraakt. Zo noemde hij de esoterische stromingen die rond 1900 populair waren 'kleine geloven', die hij scherp onderscheidde van het wetenschappelijke socialisme. Daarmee koos hij welbewust voor een teleologische visie op het tijdvak waardoor de uitkomst van de georganiseerde politieke partijen al van tevoren lijkt vast te staan. Nu we inmiddels in de 21e eeuw zijn, is duidelijk geworden dat ook de op een ideologie gebaseerde, goed georganiseerde massapartijen niet het eeuwige leven hebben en neemt de aandacht weer toe voor andere vormen van politiek. In dat licht beschouwd vertoont bijvoorbeeld het vroege socialisme meer overeenkomsten met

8 R. Aerts en H. te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999, 391-454; J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*, Amsterdam, 2004.

9 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam, 1967; E.J. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914*, Londen, 1987, 379.

de kleine geloven dan Romein meende. Bijvoorbeeld Troelstra experimenteerde niet alleen met het socialisme, maar ook met vegetarisme, Lebensreform en het oproepen van geesten.[10]

Experimenteren met de democratie

De periode rond 1900 was een tijd van experimenten op het terrein van natie, politiek en democratie in veel landen. Dat brengt me bij de vergelijking. Voor een beschouwing in onderling verband van Nederland en België kan men goed beginnen bij de onderlinge contacten. Dit boek gaat niet zozeer over identiteit als wel over natievorming en nationalisme in verband met democratie en de Groot-Nederlandse kwestie blijft hier buiten beschouwing. De onderlinge contacten laten wel zien welk land in welk opzicht als voorbeeld diende. Troelstra beschrijft in zijn memoires wat de Nederlandse socialisten deden toen in 1903 de spoorwegstaking op een mislukking was uitgelopen. 'Typisch was de houding van de arbeiders na de verloren staking. Zij bestond hierin, dat 850 socialistische arbeiders een tocht naar Brussel en Gent maakten, om te toonen, dat hun moed ongebroken was en zij meer dan ooit de beteekenis der internationale solidariteit beseften. In beide steden werden groote begroetingsvergaderingen belegd, waar ik het woord voerde.' Bij het verhaal drukte Troelstra enkele foto's af van het indrukwekkende Gentse Vooruit: de Belgische sociaaldemocratie diende ten voorbeeld aan de Nederlandse.[11]

In het vrije socialisme en anarchisme keken de Belgen juist met bewondering naar de charismatische leider Domela Nieuwenhuis – het charismatische leiderschap kwam in deze tijd in Nederland meer voor dan in België. Belgische én Nederlandse sociaaldemocraten gezamenlijk zagen dan weer op tegen de grote Duitse zusterpartij. 'Naar school bij de Duitsers', zeiden de vroege sociaaldemocraten in Gent en hetzelfde gold voor de Nederlandse SDAP.[12] Mutatis mutandis ging dit ook op voor de katholieke beweging, waar

10 Dit blijkt duidelijk in de biografie van Troelstra's eerste vrouw, kinderboekenschrijfster en socialiste: A. Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939*, Amsterdam, 2005. Zie verder onder meer P. de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', in: *BMGN*, 106, 1991, 625-640; themanummer over de medische kleine geloven in *De Negentiende Eeuw*, september 2001; A. Kluveld, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse antivivisectionisten, 1890-1940*, Amsterdam, 2000.

11 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften* II, Amsterdam, 1928, 289; D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, Amsterdam, 2001, o.m. 146-147; C. Strikwerda, *A house divided. Catholics, socialists, and Flemish nationalists in nineteenth-century Belgium*, Lanham, 1997, 313: 'This whole web of ties between Dutch and Flemish workers is a fascinating topic that remains to be explored.'

12 M. van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I*, Tielt, 2005, 34; passim ook bij het voorgaande.

de *Volksverein für das katholische Deutschland* (1890) die al snel een massa-organisatie werd, als voorbeeld gold: *Germania docet* heette het in katholieke kring in die dagen.[13]

België liep ondertussen internationaal mee voorop in de politieke ontwikkeling. Het meervoudig algemeen kiesrecht en de vroeg ingevoerde evenredige vertegenwoordiging maakten het land voor de Franse constitutioneel historicus en latere politicus Joseph Barthélemy tot een proefstation. Barthélemy beschouwde België nog net niet als een Franse provincie buiten Frankrijk, maar er was geen ander land ter wereld dat zoveel leek op zijn eigen land. Al eerder was België een 'laboratoire social' genoemd en Barthélemy maakte er zelfs 'le laboratoire de l'Europe' van.[14] Enigszins zoals veel Duitsers tussen de jaren zestig en 2002 met Nederland zouden doen, leek hij het land te zien als een kleine, maar prettige, moderne en progressieve versie van zijn eigen land, waarvan veel te leren viel. Deze visie tekende wellicht de ingewikkelde relatie tussen België en Frankrijk, maar vooral het moderne karakter van de Belgische politiek. Er waren wel nationalistische Duitsers die de grens met Nederland over het hoofd dreigden te zien en Rembrandt inlijfden als een soort oer-Duitser[15], maar dan was hooguit het Nederlandse verleden een voorbeeld. De Nederlandse binnenlandse politiek gold niet speciaal als modern.

In een ander opzicht waren de overeenkomsten groter. België was het centrum van een aantal internationale verenigingen en huisvestte de nieuwe Union des associations internationales (1910). Ook in Nederland gebeurde er rond 1900 veel op internationaal vlak, bijvoorbeeld de twee Haagse Vredesconferenties (1899 en 1907) en de opening van het Vredespaleis in 1913. Onder meer vanwege de groei van het aantal internationale organisaties is de tijd rond 1900 wel een tijd van proto-globalisering[16] genoemd en een stad als Den Haag kon rond 1900 veel buitenlandse gasten ontvangen in de voor het nieuwe toerisme aangelegde grote hotels in de aan de stad grenzende badplaats Scheveningen. De kleine West-Europese landen waren in deze periode van snel toenemende concurrentie tussen de grote mogendheden voor de hand liggende gastheren voor internationale organisaties en internationale congressen. Brussel en Den Haag zijn vooral vanaf toen brandpunten daarvan geworden.

---

13 H.W. Heitzer, 'Katholische Volksbewegungen in Deutschland', in: E. Lamberts ed., *Een kantelend tijdperk. De wending van de Kerk naar het volk in Noord-West-Europa (1890-1910)*, Leuven, 1992, 115, en T. Duffhues, 'Een wending naar boeren, middenstanders en arbeiders? De katholieke volksbewegingen in Nederland', aldaar 175-197.

14 De Franse diplomaat in België H. Charriaut, *La Belgique moderne. Une terre d'expériences*, Paris, 1910, inleiding; Joseph-Barthélemy, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, Paris, 1912, inleiding; vgl. H. de Smaele, 'Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)', in: *BMGN*, 114, 1999, 328-357, daar 328, en bijdrage van Marnix Beyen in deze bundel.

15 J. Langbehn, *Rembrandt als Erzieher*, Leipzig, 1890.

16 W. Kaiser, 'Transnational mobilization and cultural representation. Political transfer in an age of proto-globalization and nationalism 1848-1914', in: *European Review of History*, 12, 2005, 403-424.

De lijst met wederzijdse Belgisch-Nederlandse beïnvloeding en contacten kan men verder uitbreiden – Leopold II en Java is een bekend voorbeeld – maar het gaat er hier vooral om dat democratie en natie internationale thema's waren, die in ieder land weliswaar een eigen invulling kregen, maar zich toch vooral door overeenkomsten kenmerkten. Belgen van rond 1900 zouden zich met hun gedachten over democratie en natie meer thuis hebben gevoeld in het Nederland of Frankrijk van hun dagen dan in het tegenwoordige België. Ze konden dus ook voor tijdgenoten elders als voorbeeld dienen of van hen leren. De politieke ontwikkelingen volgden in Nederland en België ook min of meer dezelfde lijn, zij het soms met wat faseverschil. Persoonlijke dienstplicht werd in Nederland in 1898 ingevoerd, leerplicht twee jaren later, algemeen kiesrecht in 1917-1919, evenredige vertegenwoordiging in 1917. Soms was Nederland dus wat eerder, soms België. Uitzondering is het algemeen vrouwenkiesrecht, dat in België laat werd ingevoerd, zelfs nog enkele jaren later dan Frankrijk.

Dit zijn slechts jaartallen, maar ook de ermee verbonden processen van natievorming en democratisering vertonen gelijkenis, zoals Ernst Kossmann al heeft laten zien in *De Lage Landen*. Natuurlijk springen de verschillen in het oog, zoals de afwezigheid van taalstrijd, de prominentie van het protestantisme en het ontbreken van rechtstreekse natievorming vanuit de staat in het liberale en verdeelde Nederland. Maar de gelijkenissen zijn groot, zelfs als het soms even zoeken is naar de precieze parallel. Zo liep de herdenking van de Belgische onafhankelijkheid in 1880 uit op onenigheid tussen liberalen en katholieken, hetzelfde gebeurde in Nederland rond de herdenkingen van de Tachtigjarige oorlog tussen 1868 en de jaren tachtig. De afwezigheid van de BWP in 1905 vond zijn parallel in de afzijdigheid van de Nederlandse socialisten bij de inhuldiging van Wilhelmina in 1898 en de geboorte van Juliana in 1909 (overigens was er wel een verschil tussen de Belgische sociaal-democraten die al snel gingen deelnemen aan de regering en de Nederlandse die daarop nog tot 1939 moesten wachten).

Een geheel ander voorbeeld is het verschijnsel van ondernemers in de democratische politiek. Emile Francqui begon zijn carrière in het leger in de koloniën en vervolgde die met een aan koloniën en diplomatie verbonden ondernemersloopbaan, een voorbeeld van publiek-privaat partnerschap, dat niet slecht uitpakte voor de hoofdpersoon. In de Eerste Wereldoorlog kwam hij naar voren als exponent van een zakelijk beheer dat weinig moest hebben van wat de Fransen de politique politicienne zouden noemen, en daarna ontwikkelde hij zich tot een centrale figuur op het snijvlak van financiën en politiek die geen goed woord over had voor de kletsmajoors in het parlement. In persoon en loopbaan vertoont hij zeer grote overeenkomsten met 'mannen van de daad' in Nederland zoals de nouveau riche ondernemer Van Aalst die politieke invloed had en in de Eerste Wereldoorlog de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij leidde – een coördinerend economisch lichaam in oorlogstijd. Minstens zozeer lijkt Francqui op Hendrik Colijn, die ook uit een onaanzienlijk milieu afkomstig was en dus carrière maakte via het koloniale leger, daarna ondernemer werd (in de olie)

met goede contacten bij de overheid en aan het Hof, en ook minister werd en als (deels schijnbaar) zuinige financiële man en *Macher* indruk maakte, al genoot Colijn als leider van vijf kabinetten meer dan Francqui van een publieke rol. De voor Francqui gebruikte aanduiding 'l'homme le plus puissant du royaume' zou ook op Colijn van toepassing kunnen zijn geweest. Francqui en Colijn zijn elkaar tegengekomen op internationale financiële congressen[17] en behoorden tot de meest geharnaste verdedigers van de Gouden Standaard. Evenals Francqui wilde Colijn liefst zijn tijd niet verspillen aan het parlement. Zij behoorden tot het type geldman en krachtpatser in de politiek dat toen internationaal ook verder veel voorkwam, maar de parallellen tussen beiden zijn zo opvallend, dat het de moeite waard zou zijn de vergelijking verder uit te werken.[18]

Gecontesteerde begrippen

Jan Romein beschreef het proces van nationale integratie en democratisering rond 1900 in zijn *Breukvlak* met de nog steeds bruikbare formule van de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij. We moeten wel afscheid nemen van zijn teleologie en ons afvragen wat toen eigenlijk met natie en democratie bedoeld werd. In de periode rond de eeuwwisseling stond de aard van natie en democratie voortdurend ter discussie en de twintigste-eeuwse ontwikkeling was maar deels te voorzien. We zijn de laatste decennia gewend geraakt niet meer uit te gaan van een vaststaande nationale identiteit en vooral de aandacht te vestigen op de performatieve kant van natievorming, op de constructie van de natie. Maar ook democratie is een begrip dat veel interpretatie toelaat. Op het moment dat iedereen democraat wil zijn, kan men er zeker van zijn dat er veel interpretaties van democratie in omloop zijn.

Voor Nederland was tot omstreeks 1870 de Grondwet de strijdkreet, daarna begon geleidelijk aan democratie daarvoor in de plaats te komen.[19] Als de socialisten over democratie spraken, bedoelden ze echter iets anders dan wanneer Kuyper het woord gebruikte (deels misschien zoals in België waar Belgische Volksbond vertaald werd met Ligue Démocratique belge), en geen van de groepen dacht alleen aan algemeen kiesrecht,

---

17 Vgl. E.S.A. Bloemen in J. de Bruijn en H.J. Langeveld (ed.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie*, Kampen, 1994, 250.

18 J. H. ten Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939*, Den Haag, 1995; H. Langeveld, *Hendrikus Colijn 1869-1944,* 2 dln., Amsterdam, 1998-2004; H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, hfdst. 3; L. Ranieri, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice 1863-1935*, Parijs en Gembloers, 1985; bijdrage van Kurgan in deze bundel.

19 J. van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland*, Den Haag, 1948; H. te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en idem (ed.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-191*, Deventer, 1998, 146-181.

terwijl de verbinding tussen democratie en rechtsstaat, die tegenwoordig vanzelfsprekend is geworden, nog lang niet evident was. Tegen deze achtergrond is het urgenter de opkomst te bestuderen van democratie als de centrale politieke categorie dan 'democratisering' zonder meer. Democratisering veronderstelt dat al vaststaat wat democratie is, terwijl dit toch een *essentially contested concept* was. De democratie zou zeker tot de Tweede Wereldoorlog omstreden blijven. Daarna volgde een periode tot in de jaren zestig waarin, als reactie op oorlog en fascisme, democratie automatisch gelijkstond met een strikt opgevatte parlementaire democratie die gebaseerd was op rechtsstaat en afschuw van populisme en opgewonden massamobilisatie. Rond 1900 was dit alles nog geheel open.

Zou men vasthouden aan 'democratisering', dan zou bijvoorbeeld de monarchie vooral als obstakel in beeld komen, en niet als integraal onderdeel van de verandering van de politiek. 'Il faut aussi démocratiser la Royauté'[20], zei Leopold II, maar hij bedoelde daarmee vast iets anders dan de sociaaldemocraten voor wie democratisering van de monarchie vooral afschaffing zou hebben betekend. Wilhelmina gebruikte niet hetzelfde woord, maar heeft op een gegeven moment wel overwogen met zoals zij het noemde het volk mee te gaan tegenover de gevestigde politiek. De monarchie van het midden van de negentiende eeuw was verbonden met de liberale constitutionele politiek, waarin het draaide om ministeriële verantwoordelijkheid, en de populariteit van de monarchie niet van groot belang was. Toen aan het einde van de negentiende eeuw de massa in de politiek van belang werd, veranderde de rol van de monarchie en ging ze een dubbelzinnige relatie aan met volk en democratie. Meer dan daarvoor werd ze een nationaal symbool, en kon ze de populaire steun gaan inzetten als politiek drukmiddel. Ondertussen bleef een vorstin als Wilhelmina grote reserves koesteren tegenover democratie als politiek systeem. In dat opzicht is ze goed te vergelijken met Leopold III. Door hun keuzes in de Tweede Wereldoorlog lijken ze tegenover elkaar te staan, maar hun opvatting van politiek en democratie vertoont veel overeenkomst.[21]

De verschuiving in de politiek die aan het einde van de negentiende eeuw optrad, telde ook verliezers. De doctrinaire liberalen zagen hun wereld teloorgaan. Tot 1870 hadden ze goed geweten hoe de geschiedenis zou lopen, omdat die immers in een liberale wereld moest eindigen. Carl Schorske haalt de beroemde roman van Robert Musil aan die Oostenrijk rond 1900 beschrijft. De tijd ging snel, alleen wist men niet waarheen, en men wist ook niet meer wat vooruit en terug, wat boven en onder was.[22] Dit is de indruk die de doctrinaire liberalen ook in Nederland hadden. Hun voorstelling van politiek was staatsrechtelijk, gebaseerd op de Grondwet, en zij vroeg van burgers dat zij zich eerst verhieven tot het

---

20 Zie de bijdrage van Jan Velaers in deze bundel.

21 Deze redenering wat uitgebreider in H. te Velde, 'De drie fases van de constitutionele monarchie. De Nederlandse monarchie in Europees verband', in: D.J. Elzinga (ed.), *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa,* Alphen aan den Rijn, 2006, 107-119.

22 C. Schorske, *Fin de Siècle Vienna. Politics and Culture*, New York, 1981, 116.

niveau van de politiek voordat zij mochten meepraten. Politiek betekende het afleggen van regionalisme, deelbelang, vooroordeel, en in plaats daarvan concentratie op het algemeen belang. De nieuwe politiek draaide om het volk en zijn identiteit, of dat nu een religieuze, een sociale of een nationale was. Voor doctrinaire liberalen was democratie vooral populisme en konden rechtsstaat en staatsrecht alleen gewaarborgd worden door een welopgevoede elite. Inmiddels zijn we tot de conclusie gekomen dat ook de rechtsstaat alleen gedijt in een democratie. De verwarring van de doctrinairen is echter enigszins te begrijpen. De tijd rond 1900 was een tijd van verandering en ontwikkeling, en daarmee onduidelijkheid, in natie en democratie. Natie, volk, volks, populair, populisme, democratie: het heeft allemaal met elkaar te maken, maar hoe precies, dat is een opdracht aan historici in het algemeen maar zeker voor hen die zich met natie en democratie in de periode rond 1900 bezighouden.

Nations, nationalism and democratisation: The United Kingdom, 1890-1921

James Thompson

This paper examines the relationship between democratisation, nations and nationalism in the United Kingdom from the late nineteenth century until the start of the 1920s. Its starting point is the multi-national and trans-national character of the United Kingdom of Great Britain and Ireland established by the Act of Union in 1800. This approach reflects recent historiographical trends. Inspired by the manifestos of J.G.A. Pocock, David Cannadine and others in the 1980s, Anglophone historians have created a significant body of work offering a 'four-nations' perspective upon the history of the British Isles.[23] Much history of Scotland, Wales and Ireland had of course been written before then, though less that was specifically and exclusively devoted to England; but most so-called British history was essentially English history. This changed comprehensively in the closing decades of the twentieth century. Early modernists pioneered this approach, in part as an attempt to understand the origins and character of the British state, resulting from the Glorious Revolution of 1688 and the Anglo-Scottish Union of 1707; its impact, however, has become deeply apparent in writing on more recent British history.[24]

While a growing recognition of the multi-national character of the UK has been one recent historiographical trend, so has an increasing interest in the impact of empire upon the metropole. This writing has stressed the importance of imperial possession in shaping the character and categories of metropolitan culture. If four-nations history has emphasised centrifugal forces of nationhood and nationalism within the British Isles, 'the imperial turn' has focused more upon the integrative capacities within and beyond the UK of a broader imperial identity, in which differences between Scots and English were marginalised in their common claim to civilising superiority over natives in Africa and Asia.[25]

Both perspectives have had important implications for the study of Britishness. Increased sensitivity to the early modern differences between England, Scotland, and Wales rendered more problematic the later emergence of a sense of British identity. Empire supplied part of the answer in Linda Colley's agenda-setting account of the making of 'Britishness'. Colley emphasised the crucial role of Protestantism, mobilised in imperial conflict with Catholic France, in developing and sustaining British identity, but argued that

23 J.G.A. Pocock, 'The limits and divisions of British history: in search of the unknown subject', in: *American Historical Review*, 87, 1982, 311-16; D. Cannadine, 'British history: past, present and future?', in: *Past and Present*, 116, 1987, 169-91.

24 See, for instance, H. Brocklehurst and R. Philips (eds.), *History, nationhood and the question of Britain*, Palgrave, Basingstoke, 2004.

25 P. Ward, 'Nationalism and national identity in British politics, c. 1880s to 1914', in: Brocklehurst and Philips, *History, nationhood and the question of Britain*, 220.

Britishness was compatible with Englishness, Scottishness and Welshness, insisting that 'identities are not like hats, Human beings can and do put on several at a time'. Colley very firmly excluded Ireland from her prospectus, noting that its 'semi-colonial' relationship to England differed fundamentally from those obtaining between England, Scotland and Wales. Her emphasis upon the centrality of anti-Catholicism to the 'Britishness' of the eighteenth-century suggests some of the strains that would emerge in the nineteenth-century effort to forge a closer Union out of the more extensive, and heterogeneous, United Kingdom of Great Britain and Ireland.[26]

A variety of nationalisms

Much writing about nations, nationalism and democratisation examines the fusing of a nation and a state.[27] In the case of the United Kingdom, we are dealing with a multi-national state in which national identities were not necessarily mutually exclusive. Some of these relationships, especially between Englishness and Britishness, have proven highly elusive. Multiple nations provided the potential for a variety of nationalisms. Following nineteenth century precedents, historians have used the term nationalism to describe the politics of both nation-making and national rivalry. Between 1890 and 1921, Ireland provides an example of the former within the British Isles; while many have identified a growing British nationalism, fuelled by economic and strategic competition with Germany that culminated in the First World War. Care is needed, though, not to conflate expressions of nationhood with nationalism. As Paul Ward has rightly noted, political support for the Union could coincide with cultural allegiance to one of its component nations.[28] Equally, proclamations about the British national interest should not be automatically equated with programmatic nationalism. The combination of multi-nationalism and British intellectual traditions presented real obstacles to the successful dissemination of nationalism as an ideology.

Both state-imperial integration and the efflorescence of non-state nationalisms within the United Kingdom are commonly related to the centralising impact of economic, social and political change. The same pressures strengthening British imperialism and Britishness are held to have provoked the centrifugal nationalisms of Scotland, Wales and, most importantly, Ireland. Nairn emphasised economic factors, notably underdevelopment, in sustaining nationalism, contrasting the growing integration of industrial Britain, containing Scottish and Welsh separatism, with the heightened sense of difference apparent

---

26 L. Colley, *Britons: forging the nation, 1707-1837,* Yale University Press, New Haven, 1992, 6.
27 E. Gellner, *Nations and nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983; E. J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
28 Ward, 'Nationalism and national identity', 214.

in the more agricultural and underdeveloped south of Ireland.[29] Hobsbawm stressed the impact of economic disparities and democratisation in fostering more exclusive conceptions of the nation in Ireland: but, equally, noted the enduring benefits of 'Britishness' for the rest of the United Kingdom.[30] Historians of empire's impact upon the metropole have insisted upon the need for, and growing capacity of, elites to generate popular support for imperial nationalism in an era of increased state power, enlarged electorates and intense international rivalries.[31]

There are, however, real difficulties in characterising the UK in these ways. By 1900, politics in the British Isles were relatively undemocratic in comparison to much of the continent. The cleavages of class, to which state nationalism is often taken as a response, had a limited impact upon British political culture. State power, whether projected through welfare or culture, increased; but remained relatively weak and far from devoted to the propagation of nationalism. Attachment to national identity grew, particularly outside England, but separatist nationalisms were constrained by the attractions of Unionism. Whilst imperial sentiment may have been on the rise, imperial nationalism as an ideology was limited in both its political significance and its popular appeal before 1914. The First World War did serve to intensify national identities, particularly in Ireland. Here the forces of democratisation and nationalism were to re-draw the boundaries of the United Kingdom. We begin, though, by tracing the impact of democratisation in the late nineteenth century.

The impact of democratisation

The reform acts of 1867 and 1884 substantially increased the size of the electorate from 1.4 million in 1866 to 7.9 million by 1911. The institution of the secret ballot in 1872 and the elimination of corrupt practices in 1883 combined with the enlargement of the franchise to create a felt need amongst politicians to extend the social and geographical reach of party organisation. Parties did develop central organisations in the 1870s and 1880s. However, while legislation affected important changes – notably in increasing expenditure on political propaganda and decreasing expenditure on treating or bribery – resistance to the consolidation of centralised party power was considerable. Recent writing has revealed a vibrant popular political culture in which the politics of the locality, rather than the nation, often proved decisive.[32]

---

29 T. Nairn, *The break-up of Britain: crisis and neo-nationalism*, NLB, London, 1977.
30 Hobsbawm, *Nations and nationalism.*
31 J. R. MacKenzie, *Propaganda and empire: the manipulation of British public opinion, 1880-1960*, Manchester University Press, Manchester, 1984.
32 J. Lawrence, *Speaking for the people: party, language and popular politics in England, 1867-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

The rise of nationalism has often been related to the emergence of class politics. In Britain, however, there were marked limits to the latter process before 1914. Classically, deskilling, residential segregation and the invention of working-class traditions are held to have forged a strongly unified working-class identity in Britain before 1914. It is now, however, increasingly clear that a number of working-class cultures existed in Britain up to 1914. Industries like shipbuilding and engineering clearly reveal the enduring presence of craft unionism, skill differentials and workshop control. Residential patterns, particularly in smaller and more prosperous towns, demonstrate non-trivial levels of cross-class habitation. The working-class culture of football and beer was very male, and often inaccessible to the very poor. Plebeian Britain housed a variety of cultures inflected by questions of religion, respectability and regionalism.[33] The picture that emerges from this work is difficult to reconcile with stark modernisation theses in which social change combines with democratisation to produce mass parties dependent upon nationalist appeals to woo an integrated, homogenised electorate. The impact of franchise extension was both more limited and more complex than such stylised accounts suggest.

The relationship between enfranchisement and the nation was most evident outside England. In Wales, it was apparent as early as the general election of 1868 in which religious dissent punctured Anglican dominance in the politics of the principality. Religion and language provided the bedrock of a developing Welsh national consciousness that concentrated politically on the campaign to disestablish the Anglican Church in Wales. Clerical conscience replaced landowner coercion as religiously orientated voting emerged through the combined impact of enfranchisement and anti-corruption legislation. These trends cannot, though, be understood purely with regard to political developments. The late nineteenth and early twentieth centuries witnessed a series of revivalist movements sweep across Wales; the last of which in 1904-5 combined with opposition to the Education Act of 1902 to deliver the Liberal electoral hegemony of 1906. Whilst there was a small decline in the proportion of Welsh speakers, and bilingualism was extremely common, the total number of Welsh speakers continued to rise right up to the First World War. As in so many countries across the world, the land question loomed large by the 1880s, particularly in the Welsh-speaking areas of mid and North Wales. Encouraged by Irish developments, a Welsh Land League was formed in that decade to campaign on behalf of tenants alienated from an Anglicised landholding class.[34]

In Wales, the Third Reform Act of 1884 augmented, and helped render more nationalist, the resistance to Anglican dominance. In Scotland, highland and island communities, aided by enfranchisement, were able by 1885 to elect five independent MPs to form a Crofter's Party at Westminster to campaign for land reform. The clearest

33 J. Bourke, *Working class cultures in Britain, 1890-1960,* Routledge, London, 1993.
34 K. O. Morgan, *Rebirth of a nation: Wales 1880-1980*, Clarendon Press, Oxford, 1981.

link, however, between democratisation and the strengthening of political nationalism is provided by Ireland. In this case, it was the 1874 general election, in which 59 Home Rule MPs were elected, that constituted the turning point at which liberal predominance was ended, and an independent parliamentary force emerged. In this respect, as in many others, developments in Ireland went beyond proceedings elsewhere. Whilst the Crofters' Party provided political training for a number of future members of the Scottish Labour party, much of its personnel were to be reabsorbed into the currents of British radicalism. Similarly, whilst Young Wales in the 1890s acted as a crucial power-base for the ambitious young Lloyd George, his efforts to capture Welsh liberalism for home rule foundered on the cleavages between North and South Wales, as the more populous, and Anglicised world of South Walesian liberalism firmly rejected the devolutionary path in the 1890s. While in Scotland and Wales, separate party organisations registered distinct political cultures; in Ireland the established parties were unable to accommodate the centrifugal pressures of the period.[35]

The British Isles story is, however, more complicated than a simple tale in which democratisation unleashes the previously mute forces of 'peripheral' nationalism. As Paul Ward has argued, unionist ideology retained real purchase throughout the period, and was not merely 'an imposition from the English core'.[36] In Scotland and Wales, home rule remained, throughout the period up to 1914, the outermost boundary of the aspiration to autonomy. Even in Ireland, full-blooded separatism remained a minority persuasion in a nationalist movement dominated, at least in its public expressions, by Redmondite constitutionalism and the goal of Home Rule. Whilst democratisation could reinforce the politicisation of 'peripheral' nationalisms, it could also act as a safety valve, offering congenial arenas for local political ambition. The extensions of local government in Britain instituted in 1888-9 and 1894 operated along these lines. The similar measure for Ireland, revealingly implemented only in 1898, had a more radical effect, but this may have owed more to its timing than to any inevitable relationship between democratisation and nationalism. Democratisation could also reveal the fissures between different imaginings of the nation. Aspirations towards Home Rule in Wales focused attention upon divisions between North and South; separatism in Ireland reinforced the determination of Ulster Protestants to remain within the Union.

---

35 D. Powell, *Nationhood and identity: the British state since 1800*, IB Tauris, London, 2002.
36 Ward, 'Nationalism and national identity', 218.

The limited impact of the state

Much writing about democratisation links it to the rise of state-nationalist ideologies. Early twentieth century Britain certainly witnessed the proliferation of patriotic leagues, and intensified concerns over Britain's material and strategic position. In the wartime atmosphere of the 1900 general election, nationalist appeals may have done real electoral work. However, it is necessary to distinguish between Britishness as an identity and nationalism as a political programme. The existence of the former was no guarantee of the success of the latter. Some institutions, notably the traditionally unionist navy, did seek to construct an inclusive Britishness, but the more Anglo-centric conception of Britishness offered by many extra-parliamentary organisations on the right had little resonance outside England, and limited appeal within it.[37] Within the Conservative party, some patricians remained suspicious of the democratising impulses of nationalism. Attempts to translate imperial nationalism into programmatic politics foundered on the unpopularity of key policies, notably tariff reform. Elections after 1900 demonstrated the vitality of a progressivism, principally concerned with domestic reforms. Social imperialists may have supported much of this legislation; but it was not passed on their terms.

Histories of nations and nationalism have paid particular attention to the role of the state under democratic conditions in inculcating common values through the education system.[38] In Britain, the state's influence over education was noticeably weak and belated. State education, established in 1870 at primary level, was controlled at the local level, and subject to occasionally fierce political competition through the school board elections. Central government control did arrive in 1902, but its impact on the curriculum should not be over-estimated. There is some evidence that the early Edwardian period witnessed a more developed attempt to use schools as an instrument of cultural policy; but the trend was importantly interrupted by the Liberal landslide of 1906. A considerable and growing body of recent work on the place of empire within British schooling does suggest greater attention to its alleged glories than was evident in earlier periods; but, when placed in a comparative perspective, it is perhaps the lack of attention to such matters, certainly the lack of expenditure, which emerges most clearly. Notably, schooling was importantly shaped by the politics of the multi-national state. Important differences were apparent in education between the component nations of the union. In some respects, the most successful attempts deliberately to use schooling to indoctrinate students in the history and language of the nation occurred in Wales and Ireland. But it was Welsh and Irish consciousness that was being espoused.

37 J. Rüger, 'Nation, empire and navy: identity politics in the United Kingdom 1887-1914', in: *Past and Present*, 185, 2004, 159-87.
38 Gellner, *Nations and nationalism*; Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*.

Two obvious exceptions to this pattern suggest themselves: the monarchy and parliament. These exceptions are, however, more apparent than real. The late-nineteenth century certainly witnessed the growth and development of royal ceremony, and strong claims have been made for its integrative capacity as the embodiment of an imperial nation and nationalism. It would doubtless be a mistake to under-estimate the significance of the royal Jubilees of 1887 and 1897, which set a fashion and offered a template for similar rituals in other European monarchies. It is, though, hard to decipher the contemporary meaning of such events. The functionalist approach, through which royal ceremony has often been approached, tends, in its quest for functionality, to pre-judge the efficacy of ritual. During Victoria's retreat from public duties in the years after Albert's death, anti-monarchical sentiment briefly flourished in Britain. Subsequently, Victoria re-assumed a more public role, but there were always strict and useful limits to its publicness. The very idea of a royal family was more domestic than dynastic: descriptions of Britain as a disguised republic may have become less common than in the 1870s, but they were far from rare. Victoria certainly provided a figurehead for national sentiment, which resonated widely; but it was increasingly presented and understood in the terms made famous by Bagehot. Identification with and affection for the monarchy was real, and reflected a shared consciousness of Britishness, but its political significance as an expression of state nationalism is easily exaggerated.[39]

Parliament definitely functioned as a locus of allegiance, and came physically to embody the constitution. Not unlike the monarchy, it came to be seen as a mirror of the polity, which should continue to reflect the structure of its interests and communities. 'Public opinion', a key concept in the late Victorian and Edwardian political universe, mysteriously incorporating the views of those without the vote, was meant to influence and shape parliament's actions. Prevalent understandings of parliament and the constitution, particularly amongst popular radicals, preferred a fairly weak conception of party, and tended to portray parliament as the institutional embodiment of an associational democracy. Parliament was eulogised as a model for debate: the TUC was frequently termed a labour parliament; the Social Science Association a 'social parliament' and mock parliaments flourished. Again, the symbolic importance of parliament to Britons was linked to a sense of nationhood, but one which lacked a close fit between state and nation.[40]

The impact of the British state was not confined to its cultural and educational policies. Britain was characterised, from the liberal Toryism of the 1820s until the 1900s, by a comparatively low level of state expenditure, relatively high levels of trust and compliance with taxation, and a marked preference for local over central government intervention. This

39 P. Mandler, 'Nation and power in the liberal state: Britain c.1800-1914' in L. Scales and O. Zimmer (eds.) *Power and nation in European history*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, 354-69
40 J. Thompson, *The idea of 'public opinion' in Britain*, 1870-1914, Cambridge, PhD, 2000.

picture began to change quite sharply in the first decade of the twentieth century. Driven in part by politician's perceptions of the new electorate, but perhaps more by ideological shifts and the crisis of local government finances, these years experienced a notable increase in expenditure on social services, along with, of course, heightened military expenditure reflecting both growing international tensions and besetting issues of imperial over-stretch. These processes were importantly advanced by the First World War.

The First World War as catalyst of national integration

Historians have come to question some of the social impacts once attributed to the war. Its political impact, however, has only become clearer. Firstly, the war inspired the production of state propaganda, designed to foster an integrative nationalism, on a scale Britain had not previously seen. Secondly, the war had a major, though contingent, effect upon the party political scene, by effectively dividing and derailing the Liberal party. Over time, this laid the foundation for Labour's electoral expansion through the 1920s and the completion of a profound realignment in British politics. Just as importantly, the war helped strengthen and unite a Conservative party that had been wracked with internal conflict for the previous ten years. This did much to strengthen the forces of Unionism and foster the politics of 'Britishness', now defined in more irenic terms. Thirdly, the war facilitated the passage of the 1918 Representation of the People Act which massively increased the size of the electorate, and recast the character of British political culture. This led to a politics that was much more nationalised than that which prevailed prior to 1914. Fourthly, the war ratcheted upwards the level of taxation and the size of the state. In all these ways, the war was pivotal in the forging of a more integrated state, which, despite the founding of Plaid Cymru in 1925 and the emergence of the Scottish National Party in 1934, appeared more dominated by a single culture and a shared Britishness than it had been before 1918.

The First World War made another signal contribution to consolidating the fit between nation and state in Britain. This was through its ramifications in Ireland. The suppression of the Easter Rising and the execution of its leaders served to radicalise Irish nationalism; but it was the crisis over conscription in 1917-18 that perhaps proved most pivotal in the emergence of Sinn Fein as the dominant electoral force in 1918. This, in turn, led to a war of liberation between the British and the IRA, which reinforced concerns in Britain over the brutalisation wrought by the First World War, and which further distanced Ireland from England. The Anglo-Irish Treaty of 1921 established the Irish Free State and consolidated partition, providing devolved government to the North. Irish concerns were effectively ejected from British politics, producing a more integrated polity.

It is thus evident that, by the end of our period, British politics was importantly more nationalised and homogenous than it had been thirty or fifty years earlier. This process was not, though, as we have seen, simple or linear. Indeed, the period exhibits the powerful forces – both centrifugal and centripetal– shaping British political culture. The course of the twentieth century would reveal further twists, as state growth, especially after 1945, was not matched by a growth in an integrative nationalism, but rather came in time to coincide with, and perhaps, cause, a re-emergence of political and cultural nationalism in both Scotland and Wales. So, while the British nation-state might have appeared and indeed been more unified in 1921 than it had been in 1890, the tensions of the multi-national state and the complexities of its conflicting political cultures had received no final resolution.

Nation and democracy in German History

Siegfried Weichlein

Nationalization and democratization are seen as key developments in modern history, in Europe as well as beyond. Nation and democracy share a common characteristic: they are rather vague concepts, when they are used in the public, whereas in scholarly research both need to be defined and distinguished from one another as well as from other concepts as the state, power, sovereignty and so on. Both denote a state of affairs as well as a development. They are applied to particular political systems as well as to historical processes roughly from the French revolution to the present. To make it even more complicated: within this process the content of nation and democracy changed. So did their relationship. Where early nationalism embraced democratic ideals, 20th century concepts of democracy shy away from exclusionary and aggressive nationalism.

In modern Germany nation-building and democratization have been at loggerheads for a long time, at least until 1918, probably until 1945. A democratic nation-state was finally achieved in the unified Germany of 1990. Only in 1990 the national question ceased to exist. Democracy and the German nation-state had come together under the auspices of European integration.[41]

Historically successful processes of democratization took place in nation states, where national equality provided the basis for voter participation as well as for the construction of the welfare state. Both, democracy and the welfare state, required a clearly defined social group they can be applied to. Otherwise the relationship between the individual voter participation and the collective outcome is purely coincidental. Jürgen Habermas went even further. He wrote about an intrinsic affinity between democracy and the nation state. Since the political left was particularly skeptical of any form of nationalism since the 1970s this was a remarkable statement of a leftist intellectual. The historical achievements of the nation state presented for Habermas a standard for the judgement of present as well as future transformations of the German political system. Transnational political systems are for him not democratic, simply because they leave the national level. The have to be measured against the level of democratization that had been reached in the modern nation state. For the German public intellectual Jürgen Habermas the question is not, whether future political systems move beyond the national paradigm, but whether they preserve democracy. Only within nation states a meaningful concept of democratic politics has been achieved. The concept of democratic politics is for him defined by reflexivity. Political units are democratic if they are able to direct themselves through political means.

41 Cf. H. A. Winkler, 'Der lange Weg nach Westen', Bd. 2, in: *Deutsche Geschichte 1933-1990*, München 2000.

"The dominant question at present," we read in the introduction to a new collection on *Global Dynamics and Local Life World,* "is whether the ecological, social and cultural dynamics of global capitalism can be remastered beyond the nation-state, at a supranational and a global level (...) If we understand the texts of our national constitutions in this material sense, that of the realization of social justice, then the idea of self-*legislation*—the idea that the addressee of law should understand themselves as the authors of law as well—acquires a *political dimension,* that of a *self-effectuating* or *self-directing* society. Politicians of every stripe have been guided by this dynamic understanding of the democratic process in the construction of the social state in Europe during the postwar period. The success of this project confirmed, in turn, the concept of self-direction—of a society directing itself through political means. We know that this concept has so far been realized only within the framework of the nation-state."[42]

What Habermas argued for contemporary politics only partly reflects the historical record. In Germany democracy and nation-building did not go along well with each other. Serious problems arose in the German nation-state building, that were rather different from the respective processes in France or Britain. These processes regarded particularly the relationship between nation and democracy.

This is not to say that Germany had no democracy. Quite to the contrary: the German suffrage was among the first democratic franchises in Europe. From February 1867 on every German older than 25 years could vote for parliament in the Northern German confederation, from 1871 on in the German Empire.[43] Unlike Britain Germany knew a rather early democratization and a late parliamentarization after the first World War. Britain and to some extent France had it the other way round. The British Parliament as well as the notable system in France established structures and institutions, that were democratized rather late. Germany did not have strong parliamentary institutions. Instead it combined a strong monarchical tradition with the desire for democracy. Parliamentarism always had a bad press in Germany, whereas it had a better reputation in western Europe.[44] Imperial politics were motivated by the German common wheal, not by the will of the people or by the people's sovereignty as embodied in the German Reichstag. Admiral von Tirpitz and the colonial elite constructed the build-up of the navy as a common good per se, deriving from Germany's nationhood. Radical nationalism, as propagated by the Flottenverein, on the other hand argued in the name of the German People but bypassed

---

42 R. Münch, *Globale Dynamik, lokale Lebenswelt: Der schwierige Weg in die Weltgesellschaft*, Frankfurt am Main 1998, 19; J. Habermas, 'Toward A Cosmopolitan Europe', in: *Journal of Democracy,* 14.4 (2003) 86-100, 86.

43 Cf. G.A. Ritter, *Wahlen und Wahlkämpfe in Deutschland von den Anfängen im 19. Jahrhundert bis zur Bundesrepublik*, Düsseldorf 1997; S. Lässig und K. H. Pohl und J. N. Retallack (Hg.), *Modernisierung und Region im wilhelminischen Deutschland. Wahlen, Wahlrecht und Politische Kultur*, Bielefeld 1995.

44 Cf. C. Schönberger, *Das Parlament im Anstaltsstaat. Zur Theorie parlamentarischer Repräsentation in der Staatsrechtslehre des Kaiserreiches (1871-1918),* Frankfurt am Main. 1997.

effectively the representative democracy and the political parties. Even more imperialism and the build up of the imperial navy was sold as a way to counter the influences of party democracy.[45]

On the level of sociological macro theory the Norwegian sociologist Stein Rokkan saw nation-building and democratization as intertwined processes typical of 19th century Europe. He referred to nation-building as „group formation through cultural standardization and homogenization and as socialization of citizens and the development of a shared identity in terms of loyalty to the territory, nation and culture".[46] Rokkan distinguished nation-building from nation-state formation. Nation-building refers to the social process of group formation whereas state-building encompasses the construction and a multi leveled bureaucracy. Nation-building typically goes along with democratization, which is „the extension of political citizenship through mass participation and representation, legitimization of public debate, criticism and organized opposition and making leaders accountable to the electorate". In addition to state building (1.), nation-building (2.) and democratization (3.) the modern state usually has as its fourth dimension redistribution (4.), referring to the developing socioeconomic citizenship, social protection, the redistribution of resources and the welfare state.

What makes Stein Rokkan so attractive for the analysis of nation and democracy is that he begins with conflicts rather then with identity or consensus. The nation and the modern democracy are sociopolitical models dealing with conflicts and cleavages. The nation and democracy organize a functioning political unit, thereby embedding a host of social, political and cultural conflicts. Rather than starting with identity we need to address the problems of conflict and integration when we talk about nation and democracy.
In my following remarks I want to analyze the relationship between democracy and nation in three steps: first I want to sketch out the historical origins for the relationship of nation and democracy in Germany. Then I will address the specific problems of democracy in the German Empire. Finally I will conclude with some theoretical and methodological remarks for future research on democracy and the nation-state. At the center of this paper stands the difference between democracy as oriented along institutions and democracy as based on values. This conceptual differentiation allows us to understand the rather complex relationship of nation and democracy in 19th century Germany.[47]

---

45 Cf. G. Eley, *Reshaping the German Right. Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*, Ann Arbor 1980.
46 S. Rokkan, *Staat, Nation und Demokratie in Europa. Die Theorie Stein Rokkans aus seinen gesammelten Werken rekonstruiert und eingeleitet von Peter Flora. Übers. Elisabeth Fix*, Frankfurt am Main 2000.
47 Vgl. M. R. Lepsius, 'Demokratie in Deutschland als historisch-soziologisches Problem', in: ders., *Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsanalysen*, Göttingen 1993, 11 - 24.

Historical background in Germany for national democracy

The nation was a political concept that provided a quite different model of political order than the absolutist regime before 1789. It emancipated the third tier from the estates society (Ständegesellschaft) and empowered it. The nation broadened the basis of political legitimation beyond the circles of the nobility. National democracy dates back to the French revolution. The doctrine of popular sovereignty changed the mode of legitimation for the state and its power structures. The foundation of politics in the nation meant henceforth the rejection of feudal aristocracy as a bearer of sovereignty and political power.[48]

In Germany things became rather complicated since the landed aristocracy stood at the center of German particularism and not at the periphery of a centralized absolutist system. The nation effectively meant the destruction of the political role of aristocracy. The existence of Saxon-Coburg, Saxon-Altenburg, Oldenburg, Reuß older line, Reuß younger line and others depended on its nobility and the federal system. The national movement had to solve two tasks: national unification and nation-building. Its democratizing impact derived directly from its anti-absolutism and anti-particularism.

The nation then played a decisive role in the process of middle-class emancipation. The German bourgeoisie was national, because nationalism underscored its self-conscience and underpinned its political role.[49] The ‚nation' gave a sense of national equality among existing relationships of inequality. The same was true for the German labor movement and for the proletariat. Nationalism had an emancipatory ring for both social groups. It was understood in a democratic sense.

This could clearly be seen in Prussia as well as in Saxony and other German states. The revolution of 1848 marked the turning point of emancipatory nationalism, which for the radical left meant democratic nationalism. The national Constitutional assembly in Frankfurt (Paulskirche) unanimously declared war upon Denmark in order to gain the duchies of Schleswig and Holstein. The same held true for the stance of the national revolutionaries toward the Polish question. Particularly the democratically oriented left wing of the German revolution of 1848 wanted to expand the borders of the new German nation-state beyond those of the German Confederation. This meant

48 Cf. E. Fehrenbach, Artikel 'Nation', in: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680 - 1820.* Hg. v. Rolf Reichardt und E. Schmitt, München 1986, vol. 7, 75 - 107; B. Schönemann, " Volk" und "Nation" in Deutschland und Frankreich 1760 - 1815. Zur politischen Karriere zweier Begriffe', in: *Zeitschrift für Pädagogik*, 24. Beiheft, 1989, 175 - 292; R. von Thadden, ‚Aufbau nationaler Identität. Deutschland und Frankreich im Vergleich', in: Bernhard Giesen (Hg.), *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit 1*, Frankfurt am Main. ²1991, 493 - 510.

49 This argument is put forward for the early German national movement by A. Geisthövel, *Eigentümlichkeit und Macht. Deutscher Nationalismus 1830-1851. Der Fall Schleswig-Holstein*, Stuttgart 2003.

practically the integration of Polish territories in the Prussian East, a consequence every pre-1848 nationalist had shied away from, since Polish nationalism had the same good reason for state-building and nation-building as Germany. Democratic nationalism turned undemocratic and aggressive in 1848 - in terms of democratic values.[50]

After 1848 the relationship between democracy and nation-building became quite complex. The failure to found a German democratic nation-state by the revolutionaries in Frankfurt and Berlin resulted in a deep rift within German nationalism between those who stayed in the pre-March tradition of the democratic nation and those who turned to Realpolitik in order to achieve a nation-state in alliance with the victorious monarchies and not against them. Political party building started here and led to a separation within the national movement. The democratic nationalists turned left and were to be found among the left liberals, the radicals, the Democrats and particularly among the early labor movement. On the other side the national liberals turned away from the democratic enterprise of pre-1848 and eschewed such traditions as Mazzinis Young Europe (Giovine Europa) and the democratic impulse of pre-1848 nationalism. Instead they went over to Realpolitik, which meant cooperation with a militarily and economically successful Prussian state.[51]

The national movement thereby severed the ties between two concepts, that pre-1848 nationalism always had identified: unity and liberty. Post-1848 national liberalism favored unity before liberty. The identity of both was still upheld principally, but politically compartmentalized in two phases: first unity, the liberty. Bismarck's alliance with the national liberals in 1866 highlighted this transition of the national movement from democratic ideals to Realpolitik.

Specific Problems of German democratization

The institutional design of the German Empire in 1871 combined democratic traditions with national institutions, but in an uneasy relationship. On one side the German national parliament had a democratic franchise. Unlike in the Prussian parliament tax paying requirements played no role in the national electoral system. The representation of peoples sovereignty was the German Reichstag. On the other side German parliamentarism had no control over the executive. The imperial Chancellor Otto von Bismarck survived every vote of no-confidence, since he had the confidence of the Emperor. The peoples sovereignty and monarchic sovereignty were both enshrined in

50 Cf. M. G. Müller, *Die Polendebatte in der Frankfurter Paulskirche. Darstellung, Lernziele, Materialien*, Frankfurt am Main. 1995.

51 Cf. C. Jansen, *Einheit, Macht und Freiheit. Die Paulskirchenlinke und die deutsche Politik in der nachrevolutionären Epoche 1849-1867*, Düsseldorf 2000.

the constitution: it knew a democratic franchise and described the Empire as an eternal alliance of the German monarchies. This caused scholarly debates. Ernst Rudolf Huber and Ernst-Wolfgang Böckenförde had a controversy about the long-term impact of the constitutional monarchy: was it a political order, that constituted a stable order in itself, or was it a system, that was simply leading and intermediating between the clear alternatives of monarchical sovereignty or popular sovereignty? Could the German empire have lasted for a longer time, or did the inner tension between two different concepts of sovereignty lead to the demise of the German Empire in 1918? Was the democratic Weimar republic a logical consequence of the German Empire or a historical consequence?[52] It was this ambivalence between two different concepts of sovereignty that motivated the right wing intellectual Carl Schmitt as well as historians of the 1980s like Wolfgang J. Mommsen to characterize the German empire as a system of circumvented decisions.[53]

Originally national liberals favored national centralization, thereby breaking down the walls between the different autocratic German tiny states. A German nation state - as understood by the national liberals - was not to democratize the 26 states by themselves, but to nationalize them. A strong national parliament should urge the member states to reform themselves in a democratic way. After the founding of the empire in 1871 democratization was a national endeavor, not a regional one. Bismarck, the regional monarchies and elites understood this very well. From their perspective democracy was the principal enemy. For them only a federal state was acceptable, not a democratized one, since that meant centralization. In their eyes Germany would either be federal or cease to exist. Federalism should prevent democratization. How could the Hanseatic seaport of Hamburg with its 100.000 inhabitants survive in a state of 60 million? In a group of 26 states this was much easier. There is a parallel to the current process of European integration. It is easier for small countries like Ireland, Greece, Lithuania or Malta to be part of a community of 27 than to merge into a European electorate of more than 300 million. The governments work out politics, a European public is far away.[54]

Germany's political system turned after 1878 more and more illiberal. The liberal traditions that had still seen unity and liberty as two sides of the same coin, turned away from their origins. Anti-socialism, anti-catholicism and a particularly fervent anti-semitism expressed this turn against the democratic value system. Until the 1870s, national' represented a synonym for progress and liberalism. After the founding of the

52 This debate is documented in: E.-W. Böckenförde (Hg.), *Moderne deutsche Verfassungsgeschichte (1815-1918)*, Köln 1972.

53 Cf. W. J. Mommsen, 'Die Verfassung des Deutschen Reiches von 1871 als dilatorischer Herrschaftskompromiß', in: ders., *Der autoritäre Nationalstaat. Verfassung, Gesellschaft und Kultur im deutschen Kaiserreich*, Frankfurt am Main. 1990, 39 - 65.

54 Cf. S. Weichlein, 'Europa und der Föderalismus. Zur Begriffsgeschichte politischer Ordnungsmodelle', in: *Historisches Jahrbuch,* 125 (2005), 133-152.

German Empire things changed rapidly: inclusionary democratic ideals of German nationalism turned exclusionary. To be national now meant to be anti-democratic, since democrats were considered to be „Reichsfeinde".

A bad press for parliamentarism did not automatically result in the dismissal of democratic ideals. Rather it went well together with democratic values. Although the national parliament was ridiculed as a „Reichsaffenhaus" by William II, the emperor frequently sought to gain support among the working and the middle classes. Particularly his imperial policy was designed to broaden his appeal among the different social groups in Germany. This was echoed by the sociopolitical idea of the social emperor („soziales Kaisertum") by Friedrich Naumann. Germany's welfare state in the same way sought to integrate the under classes. In the late German Empire we thereby observe a striking antagonism between democratic institutions and democratic values. Democratic institutions like the German parliament were held in low esteem. They were portrayed as places of disunity and party bickering. Democratic values instead could be aligned with authoritarian traditions like that of the Prussian monarchy. Christoph Schönberger has observed a tradition of direct democracy among scholars of constitutional law in Germany. It favored plebiscitarian democracy against parliamentary democracy.[55]

This anti-institutional and anti-parliamentary tradition was strengthened by Germany's federalism function to prevent democratic institutions from acquiring more influence. The federal organization of the German nation state was meant to counter every effort to democratize and parliamentarize Germany. Bismarck sought to align himself with the German kingdoms and Grand duchies to counter the centralizing influence of the national parliament. Federalism was an issue in the political fight about democratization, since that would have led to a much more centralized Germany. Bavaria, Saxony and other resisted the centralizing impact of democracy. The legacy of the undemocratic federalism is today still felt on the German left, where federalism is understood as another word for anti-democratic values.

The legacy of this anti-parliamentarian tradition combined with the plebiscitarian concept of direct democracy („Oppositions-Rousseauismus", Christoph Schönberger) is particularly striking, when we look at the late Weimar Republic. Hitler could attack the Weimar Republic from within and from outside: while obeying by the democratic rules of parliamentary democracy he used the anti-democratic tradition of Germany's political culture. He appealed at the same time to the democratic franchise and to the authoritarian ideals. Germany wasn't simply anti-democratic. It in fact had one of the oldest democratic franchises in Europe. But democratic values were set against democratic institutions. Germany's democratic tradition was thereby distorted, the republic destroyed.

55 Cf. Schönberger, *Parlament*; ders., ‚Die überholte Parlamentarisierung. Einflußgewinn und fehlende Herrschaftsfähigkeit des Reichstags im sich demokratisierenden Kaiserreich', in: *Historische Zeitschrift*, 272. 2001, 623-66.

Methodological and theoretical remarks for future research

From a broader methodological and theoretical standpoint and in a comparative perspective we can make three observations:

***Democracy, conflict and integration*:**

We need to address the relationship between nation and democracy as a complex way of dealing with differences, conflicts and cleavages. Conflicts are dealt with in democratic institutions. Institutional designs are important for the democratizing impact of nation-building. When is the franchise democratized? How is the timing between parliamentarism and democratization? How does the franchise system deal with minorities? Are their special rights compatible with the general rule of law, that is based on the equality of all citizens? Here the institutional side of democracy is of quintessential importance. The German political scientist Gerhard Lehmbruch has worked out three models of dealing with conflicts in modern societies (Strategien der Konfliktbearbeitung): parity between the antagonists (Parität); concordance democracy, based on the principle of proportional representation of every group in government (Konkordanzdemokratie, Schweiz, Belgien) and a competition between national political parties in a federal system (Parteienwettbewerb im Bundesstaat, Germany).[56]

***Autonomy and Democracy*:**

In modern history politics has an inbuilt trend toward institutional autonomy. Democratic parties tend to be autonomous and have a rich cultural and associational life. Institutional autonomy echoes the differentiation of the politics into separate spheres, parliament, parties, campaigning etc. These spheres follow different principles. Their internal life is characterized by elite-recruiting, training, propaganda, representation of regions etc. Externally they serve to build political blocs that allow for responsible agency. In Germany political parties have typically had rich internal associational life with associations, unions, a party press etc. For the German empire, Wolfgang Sauer has even spoken of a „negative integration" of the socialists (SPD), combining internal autonomy with external indifference toward the empire.[57] Democracy can be seen as a process on at least two levels: an internal level, were democratic institutions develop, flourish and where the political agenda of a social group is articulated, and an external level, where these autonomous groups participate in politics and power structures. In

56 Cf. G. Lehmbruch, *Parteienwettbewerb im Bundesstaat,* Stuttgart 1976, 11ff.; ders., *Der unitarische Bundesstaat in Deutschland. Pfadabhängigkeit und Wandel*, Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung Discussion paper 02/2, Köln 2002.

57 Cf. W. Sauer: *Das Problem des deutschen Nationalstaates, in: Probleme der Reichsgründungzeit*, hg. von Helmut Böhme, Köln, 1972, 448-474

dealing with the nation and democracy we should address the internal as well as the external side of democratic institutions.

***Nation and democracy in Germany*:**

The result of the insufficient mechanisms dealing with German domestic conflicts was that every social and political conflict could be translated into a national conflict. Bavarian particularists voiced their criticism in the German Reichstag as did e.g. the polish minority from Eastern Prussia. Particularism and ethnicity thereby got on the national political agenda. The political institutions of the German Empire were not designed to solve problems where they arose, but to nationalize them. The result was a state of constant upheaval and political stress. Historically speaking, we have to look for the mechanisms that translate conflicts from one level to another. Where do they arise and where are they solved? Democracy only works in a nation-state, if it provides successful ways of solving problems at a sub-national level, where they have their origin. Total nationalization seems to be counterproductive for democracy. At least this is a lesson we can learn from the German history of nation and democracy.

NATION ET DÉMOCRATIE: CONCLUSIONS

Emiel Lamberts

Une période négligée dans l'historiographie belge

Dans son introduction, Els Witte a attiré l'attention sur le fait que la période 1890-1921 a été peu étudiée par les historiens belges, fait jugé d'autant plus surprenant qu'elle avait vu naître le modèle socio-politique et culturel qui allait dominer tout le XXe siècle'. L'auteur le démontre en détail dans la suite de son exposé. Il est en effet plus qu'évident qu'il s'agit là d'une période-clé de notre histoire. Le clivage socio-économique devient dominant dans la vie politique. Des conceptions holistiques refoulent l'individualisme. L'état libéral est adapté et transformé par la pilarisation et le néo-corporatisme. Parallèlement, la démocratie politique et sociale s'installe progressivement. Le nationalisme belge est renforcé, mais subit en même temps la concurrence croissante de mouvements régionalistes, comme le mouvement flamand et plus tard son pendant wallon. De la sorte, un nouveau clivage, d'un caractère ethno-culturel celui-là, se dessine dans la vie politique. De plus, la vie économique et culturelle connaît un essor remarquable. Il est donc assez étonnant que cette époque ait été étudiée avec autant de parcimonie. Avant tout, on est particulièrement frappé de constater le peu d'attention accordée à l'histoire politico-institutionnelle.

Il n'en va pas de même dans la plupart des États voisins. Henk te Velde le démontre largement dans sa contribution concernant les Pays-Bas. Inutile d'insister sur le fait que l'Empire allemand, la Troisième République française et l'apogée du British Empire ont largement captivé les historiens.

Précisons en passant qu'une autre période charnière de l'histoire belge contemporaine, à savoir la période 1780 – 1830, qui fut peut-être plus importante encore, a également été négligée dans l'historiographie belge. On serait presque tenté de croire que les historiens belges ont développé une allergie à l'étude des grandes mutations socio-politiques.

Ce n'est évidemment pas l'explication fondamentale du phénomène constaté. Même si cet endroit se prête mal à un examen détaillé, il est peut-être intéressant de donner quelques éléments d'explication. Assez longtemps, ces deux périodes ont souffert d'un problème d'indisponibilité et d'inaccessibilité des sources. Les décennies antérieures à 1830 ont en outre souvent été les parents pauvres d'une historiographie qui était à l'époque fortement impregnée par des préoccupations nationalistes. Comme le signale Els Witte, c'est avant tout la période de la prise d'indépendance et de la constitution du nouvel État qui a été étudiée par la première génération de contemporanéistes belges. La Seconde Guerre mondiale, ses prémisses et ses effets ont exercé une attraction quasi-magnétique

sur une deuxième génération. La 'Belle Époque' est quant à elle passée entre les mailles du filet faute de pouvoir séduire une troisième génération de chercheurs, actifs ceux-là pendant une période où on réagissait contre la société pilarisée et néo-corporatiste qui avait pris forme vers 1900. Enfin, le 'cultural turn' a détourné les plus jeunes de l'histoire socio-économique et politico-institutionnelle plus classique.

Ces actes de colloque ont donc le mérite d'attirer à nouveau l'attention sur quelques développements sociaux importants qui se sont produits en Belgique pendant la période 1890-1921 : le renforcement du nationalisme et le passage à la démocratie.

Nation et démocratie

La problématique centrale de ce colloque réside dans la relation entre le nationalisme, qui prit dans notre pays différentes formes, et la démocratisation sociale et politique. Nation et démocratie étaient en Belgique, davantage qu'en Allemagne par exemple (Weichlein), étroitement liées. Comme certaines communications l'ont démontré, il est néanmoins important de ne pas perdre de vue que les deux conceptions ont reçu au fil du temps et selon les milieux socio-politiques et culturels concernés des interprétations diverses, qui n'ont pas été sans conséquences sur l'interaction qui les liait.

En ce qui concerne les *mouvements nationaux*, il semble préférable de partir du phénomène le plus fortement enraciné dans l'histoire, c'est-à-dire le nationalisme belge. Mais aussitôt, une remarque s'impose. Dans le nouvel État, né en 1830/1831, il n'était guère question de sentiments nationaux. Je cite à nouveau Els Witte : 'Les bâtisseurs de l'État libéral durent aussi être des bâtisseurs de nation. La formation du nouvel État devait s'accompagner d'un développement parallèle de la nation. Dans ce processus de formation, il s'agissait en fait d'offrir au pouvoir de l'État une légitimation idéologique[1]'. Les institutions nationales, à savoir la monarchie, l'armée, le Parlement et le gouvernement, contribuèrent à développer et à diffuser ce sentiment national. L'idéologie nationale fut en outre intensivement propagée par la presse (francophone), l'enseignement et le secteur culturel.

Plusieurs projets nationaux virent le jour dans le cadre du nationalisme belge: tandis que les catholiques proclamaient le caractère catholique de la nation, les libéraux célébraient la bourgeoisie entreprenante en tant que force productive et morale. Cela n'empêcha pas, globalement, le schéma de valeurs et de normes belgiciste d'être puissamment soutenu[2]. C'est ainsi que naquit finalement un puissant sentiment national.

1 E. Witte, *La Construction de la Belgique, 1828-1847,* Bruxelles, 2005, 129-132.
2 Id., *o.c.,* 173-175.

À la fin du XIXe siècle, celui-ci serait encore renforcé par le rapide essor économique, l'expansion coloniale et la renaissance culturelle.

Les élites dirigeantes des structures de pouvoir existantes et des institutions établies, parmi lesquelles l'Église catholique, furent les principaux groupes de soutien du nationalisme belge, qui fut avant tout confirmé et répandu suivant un élan allant du sommet vers la base (top-down). Dans plusieurs contributions de ce colloque, on a souligné le rôle durable qu'ils jouèrent dans cette perspective à la fin du siècle. En premier lieu, il y avait la monarchie, garante par excellence de l'unité nationale. Léopold II s'efforça de renforcer la royauté afin de consolider la nation (Velaers). Sa politique impérialiste visait également à donner plus de poids à l'état belge (Viaene). Son successeur, le roi Albert Ier, incarnait dès avant la guerre la Belgique à travers les valeurs familiales, les espoirs démocratiques et l'amour du progrès. La guerre fit de lui le symbole de la nation souffrante et l'image du 'roi chevalier' fut de plus en plus utilisée pour renforcer l'unité nationale (Van Ypersele). L'armée, creuset de la nation, joua également un rôle permanent et important dans la formation de la nation (De Vos et Verbist). L'élite politique bourgeoise continua elle aussi à fonctionner en tant que soutien de l'État-nation belge. Pour les libéraux doctrinaires, il existait un lien indéfectible entre la construction constitutionnelle de 1831 et l'identité nationale (Raxhon). La position des conservateurs n'a pas été éclairée explicitement dans ce colloque, mais l'on sait qu'eux aussi témoignèrent leur fidélité à la nation et au pacte constitutionnel qui en constituait le fondement. Sous le gouvernement catholique investi en 1884, patrie et catholicisme furent assimilés dans une mesure croissante[3]. L'Église catholique tenta à l'époque du cardinal Mercier de faire revivre le sentiment religieux à travers l'élan patriotique (De Groof). Jusqu'en 1914, l'élite économique s'identifia, suite à l'internationalisation de l'économie et à la réduction de son influence politique, un peu moins à l'État-nation, mais la guerre allait changer cette situation (Kurgan-van Hentenryk).

À la fin du XIXe siècle, la base du nationalisme belge s'élargit en raison de l'intégration des classes populaires dans le système social et politique, un sujet dont nous reparlerons plus loin. Mais en même temps, le nationalisme belge fut confronté à un nationalisme flamand qui entrait en résistance contre la suprématie culturelle francophone au sein de l'État belge et opposait à celle-ci un dualisme ethno-culturel. Les flamingants, que l'on rencontrait à l'origine principalement au sein de la petite bourgeoisie et dans des cercles intellectuels, souhaitaient donner à ce dualisme linguistique et ethnique une reconnaissance politique. Dans une première phase, ils réclamèrent l'introduction de formes de bilinguisme dans la vie publique en Flandre. À la fin du siècle, ils reçurent le soutien de couches populaires plus larges et, de ce fait, revirent leurs objectifs à la hausse.

3 E. Lamberts, 'Religion and National Identities in Belgium', dans: U. Altermatt (éd.), *Religion und Nation. Katholizismus im Europa des 19. und 20. Jahrhunderts*, Stuttgart, 2007, 37-49.

Ils désiraient qu'à l'avenir, le néerlandais soit l'unique langue véhiculaire officielle en Flandre et qu'il soit mis fin à la discrimination linguistique, qui freinait la mobilité sociale des ouvriers, des agriculteurs, des classes moyennes et des fonctionnaires. Le mouvement flamand trouva auprès de l'establishment francisé une vive résistance, qui ne fit qu'augmenter ses sentiments anti-belges à la veille du conflit mondial.

Le mouvement flamand eut en outre affaire à l'opposition du wallingantisme, qui avait dans un premier temps été de nature principalement libérale et élitaire, mais qui gagnait progressivement de l'audience dans les cercles socialistes. L'identité wallonne grandit dans le sillage de l'identité belge. 'L'attachement à 1830 était l'un des ciments premiers du militantisme wallon, pour lequel le lien entre la langue et la nation était intangible' (Kesteloot). Le mouvement wallon rejetait toute idée de bilinguisme en Wallonie et défendait la cause des francophones à Bruxelles et en Flandre. À la veille de la guerre, il se radicalisa par frustration face à la domination catholique (flamande) caractérisant la gestion du pays et réclama alors la séparation administrative. Sous l'effet du conflit mondial, qui consacra le patriotisme belge, la plupart des wallingants se rangèrent à nouveau derrière la bannière nationale. Les flamingants radicaux, par contre, rompirent définitivement avec l'État-nation belge (Verdoodt).

Lorsque la problématique de la relation entre nation et démocratie est envisagée dans le contexte belge, il faut donc tenir compte non seulement du nationalisme belge, mais aussi du mouvement flamand et du wallingantisme, qui entretinrent entre eux des relations complexes. Une situation analogue se vérifia en Grande-Bretagne, où 'shared consciousness of Britishness' et 'sense of nationhood' étaient bien présents, mais n'empêchaient pas des mouvements régionalistes d'être actifs en Irlande, au pays de Galles et en Écosse (Thompson).

Au cours de la période étudiée, le nationalisme ne fut d'ailleurs pas seul à devenir une force politique dominante. L'émancipation des classes populaires et la *démocratisation* se poursuivirent. L'extension du droit de vote représente évidemment un thème-clé dans ce contexte. Il se fit par étapes. Suite à la révision constitutionnelle de 1893, le suffrage universel avec vote plural fut introduit pour les hommes, ce qui conféra une force politique aux classes populaires tout en confortant la suprématie bourgeoise. Il fallut attendre les lendemains de la guerre, en 1919, pour que le suffrage universel et simple soit accordé, du moins pour les hommes. Ces réformes offrirent au concept de la souveraineté populaire une plus grande légitimité et transformèrent la Belgique en un État de droit parlementaire et démocratique. Mais à côté de ce phénomène de l'extension du droit de vote, il y eut aussi le développement de mouvements populaires puissants, qui favorisèrent l'émancipation politique, socio-économique et culturelle des classes concernées. Ils changèrent le système politique, en particulier après l'introduction de la représentation proportionnelle (1899), en un système de représentation des intérêts, affaiblissant ainsi son interprétation individualiste (plutôt libérale). L'intégration des

classes populaires dans le système politique ne se fit donc pas uniquement par le biais du droit de vote, mais aussi à travers le développement d'une société civile qui reçut une forme de reconnaissance politique, mais défendit en même temps les chances de développement et les intérêts des classes populaires en dehors de la sphère politique. C'est un aspect qu'il faut prendre en considération lorsque l'on étudie l'interaction entre nationalisme et démocratisation.

Influence du nationalisme sur la démocratisation

Le premier volet de l'interaction entre nation et démocratie se résume par cette question: 'Les mouvements nationaux ont-ils influencé le processus de démocratisation ?' En principe, le nationalisme présentait, dans la mesure où il se réclamait de la tradition des Lumières et du libéralisme et se concevait comme une idéologie émancipatrice, un fort potentiel quant à une interprétation plus large du concept de la souveraineté populaire. À la fin du XIXe siècle, le nationalisme belge était toutefois si intimement lié à l'establishment qu'il ne donna lieu à pratiquement aucune impulsion démocratique. Les libéraux doctrinaires insistaient surtout sur les risques que le processus de démocratisation faisait courir à la Belgique, à son identité même, à sa survie (Raxhon). La droite conservatrice, menée par Charles Woeste, développait également une thématique de menace pesant sur la nation (Velaers et Viaene). Les réformes démocratiques et électorales furent rarement légitimées par la nécessité d'une intégration nationale plus profonde (Beyen). Les exposés de ce colloque consacrés aux mouvements populaires ne contiennent guère non plus de considérations belgo-nationalistes allant dans le sens de la démocratisation. La nation belge était essentiellement une nation 'inventée' et construite par l'élite bourgeoise. Les classes populaires allaient l'accepter, mais sans y trouver d'inspiration importante pour leurs aspirations émancipatrices. Seule la Première Guerre mondiale allait accroître – du moins provisoirement – la teneur démocratique du nationalisme belge.

L'attitude de la monarchie, notamment celle de Léopold II, mérite une attention particulière. Le roi développa une alternative 'top-down' à la démocratie: celle d'une monarchie populiste, forte, qui pouvait faire appel au peuple à travers une dissolution du parlement ou le référendum. Une telle royauté devait devenir la pierre d'angle de l'ordre social (Velaers). Difficile de dire dans quelle mesure des influences bonapartistes étaient présentes dans cette prise de position, mais il est évident que l'intention de Léopold II était de renforcer la nation aux dépens de la démocratie.

Au sein du mouvement flamand, la teneur démocratique était sans doute plus présente. En Flandre, la perception quotidienne et émotionnelle du monde des petits-bourgeois, des paysans et des ouvriers était presque exclusivement flamande (Heyrman, Van Molle et De Maeyer). Pour eux, le concept de la patrie était interchangeable : il

s'appliquait à la Flandre dans son inévitable contexte belge. Cela valait même pour les socialistes flamands et leur chef de file Eduard Anseele (Van Ginderachter). Le mouvement flamand avait tout à gagner de l'extension du droit de vote, dont il allait avec le temps récolter les fruits. De plus, il était, surtout dans le monde catholique, très lié aux organisations professionnelles et aux mouvements populaires qui étaient en train de se développer et qui, comme nous l'avons dit, jouèrent pour les classes populaires un rôle émancipateur.

Dans un premier temps, l'idée de démocratisation fut moins présente dans le mouvement wallon émergeant (Kesteloot). L'identité wallonne se développa dans le sillage du sentiment national belge. Lorsque le wallingantisme commença à se répandre parmi les socialistes, en particulier après 1909, ceux-ci tentèrent aussi de sauver leur image francophone de la Belgique en la projetant sur la partie du pays qui y correspondait encore, à savoir la Wallonie. L'identité wallonne ne devint que progressivement une 'identité primaire'. On vit alors apparaître une tension entre l'idée d'une 'Belgique française' et une 'stratégie de repli centrée sur la Wallonie et la séparation administrative'. Globalement néanmoins, le mouvement wallon souscrivit avant la guerre une alliance avec l'establishment belge et ne joua aucun rôle important dans le processus de démocratisation. Il ne recevrait une teneur démocratique que plus tard et cette évolution le renforcerait considérablement.

Dans l'ensemble, nous pouvons affirmer qu'à l'exception, jusqu'à un certain point, du mouvement flamand, le nationalisme n'eut qu'un impact limité sur le processus de démocratisation. Cela tient au fait que les principales forces d'appui du nationalisme belge avaient des intérêts établis à défendre. De plus, le nationalisme n'avait pas la tradition libérale 'éclairée' comme unique terreau. Il était en train de prendre une place croissante dans l'idéologie conservatrice, dans laquelle la nation était considérée comme l'une des communautés constitutives naturelles de la société. Cette conception étant indépendante de la notion de la souveraineté du peuple. Elle ne contenait pas de stimuli à la démocratisation. Dans la plupart des pays européens, le nationalisme glissa à la fin du XIXe siècle de la Gauche vers la Droite et une alliance se noua entre conservatisme et nationalisme (voir entre autres Weichlein). Ce processus eut aussi un impact en Belgique, où l'amorce fut notamment donnée au développement d'un nationalisme réactionnaire possédant des ramifications dans les milieux nationalistes belges, puis flamands[4]. Ce phénomène n'a guère été évoqué au cours de ce colloque.

4 E. Defoort, *Charles Maurras en de Action Française in Belgique,* Bruges, 1978 ; B. de Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-Nationalisme en Nieuwe Orde : het V.N.V. 1933-1945,* Tielt, 1993.

Influence de la démocratisation sur le nationalisme

Le deuxième volet de l'interaction entre démocratie et nationalisme peut être formulé par le biais de la question suivante : 'La démocratisation, de son côté, a-t-elle stimulé ou favorisé le nationalisme et – éventuellement – modifié le contenu des sentiments nationaux ?'

Apparemment, les classes populaires acceptèrent assez facilement l'État-nation belge à la fin du XIXe siècle. Ce processus fut favorisé par leur intégration croissante dans le système social et politique. M. van Ginderachter fait à cet égard une distinction intéressante entre l'acceptation émotionnelle et l'identification avec la patrie d'une part, l'intégration socio-politique de l'autre, la seconde favorisant la première. Au bout du compte, la nation gagna donc un contenu plus populaire et un caractère plus pluraliste (voir aussi Te Velde).

Peter Heyrman montre que les classes moyennes, qui étaient en train de développer une identité de groupe, surfèrent sur la vague du patriotisme bourgeois, et cela, même si la nation représentait une réalité peu tangible dans leur vie quotidienne. Les agriculteurs, explique Leen van Molle, furent promus au rang de citoyens respectables du pays, sur lesquels l'État-nation pouvait compter en tant que piliers de la patrie. Jan de Maeyer décrit, pour le monde catholique, le processus de récupération des classes populaires au bénéfice de la nation (et en même temps de l'Église). Dans un article de 1997, Van Schoenbeek a démontré que le Parti ouvrier belge était dès le début belgiciste, mais que les socialistes se considérèrent pendant longtemps encore comme des 'camarades en quête d'une patrie[5]'. Cette quête a été décrite dans le cadre de ce colloque par Jean Puissant et Maarten van Ginderachter, qui montrent que la démocratisation du système politique à partir de 1890 contribua dans une large mesure à l'intégration nationale des socialistes. La conquête du pouvoir ne créa pas une nouvelle identité nationale, mais accrut la disponibilité des socialistes à agir sur la base d'une identité belge et à défendre leur patrie. La loyauté nationale fut donc désormais mieux classée dans la liste des identités qui motivaient leurs actions. Peu à peu, il se développa ainsi – quoique plus rapidement du côté francophone que du côté flamand – une idéologie du 'bon patriotisme socialiste'. Jeroen Janssens a mis cette évolution en lumière sous l'angle de la participation socialiste aux cérémonies de célébration de l'indépendance belge. Même les anarchistes optèrent après 1900 pour le contexte national belge comme 'cadre virtuel de leur déploiement et de leurs objectifs tactiques et stratégiques'. Les syndicalistes révolutionnaires résistèrent plus longtemps au nationalisme bourgeois, mais, pendant la guerre, ils furent eux aussi entraînés par l'élan patriotique (Gotovitch).

5 G. van Schoenbeek, 'Socialisten : gezellen zonder vaderland ? De Belgische Werkliedenpartij en haar verhouding tot het "vaderland België" (1885-1940)', dans: *Bijdragen tot de Eigentijdse geschiedenis,* 1 (1997) 237-256.

La démocratisation, qui se développa surtout du bas vers le haut ('bottom-up'), donna progressivement un contenu plus populaire à la nation et, parallèlement, élargit la portée du sentiment national belge. Toutefois, comme le démontre F. Caestecker, certaines limites furent aussi posées à la formation de la nation. L'extension du droit de vote et le développement progressif de l'État-providence firent de la nationalité un critère de classement dans divers domaines. La distinction entre Belge et étranger s'insinua dans la réalité sociale. L'État-providence démocratique changea l'État-nation en réalité matérielle et mena à une infériorisation des habitants d'origine étrangère. Par conséquent, non seulement la démocratisation renouvela la formation de la nation en termes de contenu et sut étendre sa base sociale, mais elle la délimita aussi de manière plus précise vis-à-vis du monde extérieur.

Á l'attention des citoyens belges, l'idéologie nationale fut répandue à une plus grande échelle par le biais des institutions (entre-temps adaptées) de l'État et des différentes sphères d'action sociale. Les élections, à présent définies par une plus grande participation populaire, fonctionnèrent jusqu'à un certain point comme catalyseurs des sentiments nationalistes et rituels de confirmation de la nation (Beyen). Grâce à l'introduction progressive du service militaire obligatoire, l'armée gagna encore en importance en tant que facteur de renforcement du sentiment national (De Vos et Verbist). Le processus fut aussi encouragé par l'introduction de l'obligation scolaire, à laquelle, en dépit de tous les clivages idéologiques, on donna forme à l'intérieur d'un système pédagogique national (Tyssens et Wynants). Caractérisée par une massification et une commercialisation croissante, la presse nationale se fit moins propagandiste que dans le passé, mais elle diffusa d'une façon subtile les sentiments nationaux (Pouillard et Van den Dungen). La pratique des sports se transforma également en phénomène de masse. Le secteur se distinguait, il est vrai, par une grande diversité culturelle et philosophique, mais les fédérations nationales faisaient néanmoins preuve d'un patriotisme belge 'doux', qui s'accentua à la veille du conflit mondial (De Hollander). Dans le monde artistique, un processus de démocratisation eut également lieu, en partie sous l'impulsion des autorités. Celles-ci s'appliquèrent à promouvoir la culture et soutinrent le développement de productions artistiques à caractère populaire. Il faut toutefois noter que l'inspiration nationale se fit beaucoup moins explicite qu'auparavant. Les artistes acquirent une plus grande autonomie et se laissèrent davantage porter par des considérations esthétiques. Un nationalisme implicite était tout de même présent chez la plupart d'entre eux (Montens). C'était aussi le cas dans le monde littéraire (Verbruggen) et scientifique (Wils). Les premières tentatives de vulgarisation scientifique, au milieu du XIXe siècle, avaient un lien très étroit avec le patriotisme. Toutefois, la professionnalisation augmenta progressivement, ainsi que la conviction que la science devait être plus utile et universelle que patriotique. Les universitaires enseignèrent désormais une science apatride, tout en se sentant appelés à fonctionner comme les 'précepteurs de la nation'.

Ce qui précède prouve clairement que le processus de démocratisation eut une répercussion importante sur le développement et le renforcement du nationalisme belge. On constate que les classes populaires furent progressivement incorporées dans l'État-nation bourgeois et se laissèrent amplement inspirer par ses symboles et ses valeurs.

La démocratisation renforça plus encore le mouvement flamand, dont l'impact politique augmenta suite à l'extension du droit de vote (Van Velthoven). Le parallélisme avec la situation contemporaine de la Grande-Bretagne mérite d'être signalé (Thompson). À terme, la portée du mouvement wallon allait également être renforcée par le processus de démocratisation (Kesteloot). Incapables de diffuser leurs idées dans de larges cercles *via* les structures officielles, les mouvements régionaux surent faire usage de la presse populaire, du sport, de l'enseignement et de la culture. Le colloque n'a accordé qu'une attention secondaire à ces aspects.

5. Impact de la Première Guerre mondiale

Dans son introduction, Els Witte a attiré l'attention sur l'impact de la première guerre mondiale sur la relation entre nation et démocratie. Plusieurs intervenants ont, à l'occasion de leurs rapports ou des débats, mis en lumière l'importance capitale de cet événement (Gotovitch). D'abord, il est à noter que la guerre a contribué à l'intégration dans la nation d'une catégorie de citoyens qui se trouvaient jusque-là en marge de la vie publique, à savoir les femmes (bourgeoises). 'Toutes les portes s'ouvraient à elles au nom du patriotisme, y compris celles des activités 'viriles' comme la résistance civile. Elles participaient à la 'mémoire collective' de la nation par leurs actes d'héroïsme» (Gubin). Après la guerre, elles seraient petit à petit intégrées dans le système politique.

Du reste, la guerre mena tout naturellement à une consolidation du nationalisme belge. Ce fut par exemple le cas dans le monde des affaires, qui renforça son identification avec l'État-nation (Kurgan-van Hentenryk). L'économie fut réorientée vers la reconstruction nationale et les entreprises coloniales se substituèrent aux exportations de capital à l'étranger. Tout cela eut aussi pour effet d'accroître le rôle du monde des affaires dans la politique. La Société générale allait devenir un acteur décisif de la réconciliation du patronat avec la démocratisation et contribuer par ce biais à l'intégration des ouvriers dans l'État-nation, ce qui ne signifie pas pour autant que les patrons se soumirent sans plus à l'intervention croissante de l'État dans le domaine social, puis économique. Du côté de l'Église, la guerre renforça largement l'identification entre foi et patriotisme. Le cardinal Mercier attribua à l'amour de la patrie une valeur morale et même religieuse (De Groof). Chez les socialistes wallons, le patriotisme prit aussi le dessus, non sans conséquences, comme nous l'avons dit, pour le mouvement wallon. La guerre poussa les socialistes gantois dans les bras de la nation belge, un phénomène qui s'explique aussi en partie par

le virage à droite du mouvement flamand (Van Ginderachter). Un intellectuel socialiste aussi important que Hendrik de Man allait adopter après 1918 une attitude nettement plus positive vis-à-vis du sentiment national, qu'il reconnaîtrait désormais comme un réel ressort social (Bevernage et Deneckere). Même l'aile gauche révolutionnaire se réconcilia pour quelque temps avec le nationalisme (Gotovitch).

Au niveau belge, la guerre resserra donc les liens entre nation et démocratie. L'exaltation nationaliste accéléra le processus de démocratisation. D'autre part, la démocratisation renforça les sentiments nationaux. Cette interaction se concrétisa d'une manière particulière dans la perception du roi Albert Ier. À l'image du 'roi soldat', symbole de la nation, se superposa celle du 'roi démocrate».

Néanmoins, dans le cadre du conflit mondial, se posa aussi de manière aiguë le problème des patries concurrentes. Les adeptes du mouvement 'frontiste' et de l'activisme remirent en cause l'État belge qui, selon eux, ne semblait pas prêt à satisfaire les légitimes revendications flamandes. Ils partirent à la guerre en tant que patriotes belges, mais revinrent en patriotes flamands (Verdoodt). Par la suite, ils vireraient de plus en plus à droite, au point de dénouer l'ancien lien qui existait entre leurs conceptions populaires et l'option démocratique. A long terme, le nationalisme flamand au sens strict semblait donc évoluer dans sa relation avec la démocratie dans une autre direction que le 'mainstream' du nationalisme belge.

Influence de l'internationalisme

La question de l'influence de l'internationalisme n'a guère été abordée dans les contributions présentées. Il s'agit pourtant d'un phénomène important[6]. La période se caractérise en effet par une forte croissance du commerce international et la création de concentrations de capitaux de plus en plus grandes. Les contacts internationaux furent facilités par l'amélioration rapide de l'infrastructure de transport et des moyens de communication. Dans presque tous les domaines, une coopération s'instaura au niveau international et des organismes internationaux furent fondés. Cet internationalisme dut toutefois s'effacer de plus en plus devant le nationalisme. Kurgan-van Hentenryk explique que les sentiments nationaux jouaient généralement un rôle assez secondaire dans les stratégies des grandes entreprises avant la guerre, mais que cette dernière accrut leur identification avec l'État-nation. La social-démocratie adopta en principe une attitude internationaliste. Toutefois, chez les socialistes wallons, celle-ci était plus verbale que 'vécue' (Puissant). Si l'engagement international était plus fort chez les socialistes

6 M.H. Geyer et J. Paulmann (éds), *The Mechanics of Internationalism. Culture, Society, and Politics from the 1840s to the First World War*, Oxford, 2001.

gantois (Van Ginderachter) et chez Hendrik de Man (Bevernage et Deneckere), eux aussi finirent, comme nous l'avons vu, par se laisser entraîner par la vague de patriotisme. Ce sont les gauches radicales qui résistèrent le plus énergiquement, mais la plupart baissèrent pavillon lors de l'éclatement de la guerre (Gotovitch). Les catholiques avaient un lien fort avec l'Église mondiale et la direction centrale de celle-ci, à savoir le Saint-Siège, qui, à cet époque, renforça sensiblement son rôle international. Leurs contacts internationaux se situaient toutefois principalement dans le secteur religieux et social[7]. Sur le plan politique, il n'y eut pas de collaboration internationale entre co-religionnaires et ce fut le réflexe national qui domina. Remarquons en revanche que les mouvements d'émancipation récents, comme le féminisme, s'inscrivirent résolument dans des structures internationales (Gubin). Les féministes belges y trouvèrent un véritable lieu d'apprentissage politique. Elles utiliseraient plus tard l'expérience engrangée dans leur lutte en faveur du droit de vote des femmes, qui leur permit à leur tour de s'intégrer dans un schéma national.

C'est donc indéniablement le nationalisme qui donna le ton à partir de la fin du XIXe siècle. Il offrit peu de stimuli au processus de démocratisation, mais l'exploita à son avantage. Le concept de nation gagna un contenu plus populaire et l'État-nation acquit une plus large base. C'est là que le nationalisme allait puiser la puissance qui lui permettrait de se maintenir, jusque tard dans le XXe siècle, en tant que facteur politique dominant.

7 V. Viaene, 'Vers une histoire de l'internationalisme catholique au 19e siècle', dans: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, 100 (2006) 433-449.

AUTEURS : FONCTIONS ET ADRESSES / FUNCTIES EN ADRESSEN

Herman Balthazar :
Professor Em. Universiteit Gent.Vakgroep Nieuwste Geschiedenis.
Ere-gouverneur Oost-Vlaanderen.
Herman.Balthazar@telenet.be

Berber Bevernage :
Aspirant FWO-Vlaanderen. Universiteit Gent. Vakgroep Nieuwste Geschiedenis.
Berber.Bevernage@ugent.be

Marnix Beyen :
Professor Universiteit Antwerpen. Onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis.
Marnix.Beyen@ua.ac.be

Frank Caestecker :
Professor Universiteit Gent. Vakgroep Nieuwste Geschiedenis. Frank.
Caestecker@ugent.be

Roel De Groof :
Algemeen coördinator Brussels Informatie-, Documentatie- en 0nderzoekscentrum (BRIO), Vrije Universiteit Brussel.Dr. Gesch.. Roel.
De.Groof@briobrussel.be

Jan De Maeyer :
Directeur Katholiek Documentatie en Onderzoekscentrum (KADOC); hoogleraar Katholieke Universiteit Leuven.
Jan.DeMaeyer@kadoc.kuleuven.be

Gita Deneckere :
Professor Universiteit Gent. Vakgroep Nieuwste Geschiedenis.
Gita.Deneckere@ugent.be

Marijke den Hollander :
Wetenschappelijk medewerkster Katholieke Universiteit Leuven.
Sport en bewegingswetenschappen.
marijke.den.hollander@telenet.be

Luc De Vos :
Professor Koninklijke Militaire School. Geschiedenis. Luc.De.Vos@rma.ac.be

José Gotovitch :
Professeur Em. de Université Libre de Bruxelles. Histoire contemporaine.
Directeur hon. Centre d'Etudes et de Documentation Guerre et Sociétes contemporaines (Ceges-Soma).
jgotovit@ulb.ac.be

Eliane Gubin :
Professeur à Université Libre de Bruxelles. Histoire Contemporaine. egubin@ulb.ac.be

Peter Heyrman :
Hoofd onderzoeksafdeling KADOC.
Katholieke Universiteit Leuven. Peter.
Heyrman@kadoc.kuleuven.be

Jeroen Janssens :
Wetenschappelijk medewerker Algemeen Rijksarchief Brussel.Historicus.
Jeroen.Janssens78@hotmail.com

Chantal Kesteloot :
Docteure en histoire. Centre d'Etudes et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines (Ceges-Soma). Responsable Evénements scientifiques et publications.
Chantal.Kesteloot@cegesoma.be

Ginette Kurgan-van Hentenryk
Professeur Em. de Université Libre de Bruxelles. Histoire contemporaine.
Membre de l'Académie Royale de Belgique.
kurganag@skynet.be

Emiel Lamberts :
Professor Em. Katholieke Universiteit Leuven. Hedendaagse Geschiedenis.
Erevoorzitter KADOC.
Emiel.Lamberts@kuleuven.ac.be

Valérie Montens :
Docteure en histoire.Responsable des archives des Musées Royaux d'Art et d'Histoire.
v.montens@kmkg-mrah.be

Véronique Pouillard :
Docteure en histoire.Chercheuse FNRS. Université Libre de Bruxelles.

Veronique.Pouillard@ulb.ac.be

Jean Puissant :
Professeur Em. de Université Libre de Bruxelles.
Histoire contemporaine et Sciences de Communication. jpuissan@ulb.ac.be

Philippe Raxhon :
Professeur à l'Université de Liège.Histoire contemporaine. P.Raxhon@ulg.ac.be

Henk te Velde :
Professor Universiteit Leiden. Geschiedenis. H.te.Velde@let.leidenuniv.nl

James Thompson :
Professor University of Bristol, United Kingdom. Historical Studies. James. Thompson@bristol.ac.uk

Jeffrey Tyssens :
Professor Vrije Universiteit Brussel. Vakgroep Geschiedenis. Jeffrey.Tyssens@vub.ac.be

Pierre Van den Dungen :
Assistant-chercheur à l'Université Libre de Bruxelles et professeur à La Cambre-Ensav. Pierre. Van. Den. Dungen@ulb.ac.be

Maarten Van Ginderachter :
Postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen. Universiteit Gent.Vakgroep Nieuwste Geschiedenis. Maarten. Vanginderachter@ugent.be

Herman Van Goethem :
Professor Universiteit Antwerpen. Onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis. Herman.Vangoethem@ua.ac.be

Leen Van Molle :
Hoogleraar Katholieke Universiteit Leuven. Onderzoekseenheid Geschiedenis:moderniteit en samenleving.Leen.VanMolle@kuleuven.arts.be

Harry Van Velthoven :
Professor Hogeschool Gent. Historicus. hvanvelt@skynet.be

Laurence van Ypersele :
Chercheur qualifié du FNRS. Professeur à L'Université Catholique de Louvain. vanypersele@cassandre.fltr.ucl.ac.be

Jan Velaers :
Professor Universiteit Antwerpen. Faculteit Rechten. Jan.Velaers@ua.ac.be

Ruben Verbist :
Repetitor Koninklijke Militaire School. Historicus. ruben.verbist@rma.ac.be

Christophe Verbruggen:
Doctorassistent Universiteit Gent. Vakgroep Nieuwste Geschiedenis. Christophe. Verbruggen@ugent.be

Frans-Jos Verdoodt :
Ere-directeur Archief en Documentatiecentrum van het Vlaams Nationalisme (ADVN). Gastdocent Universiteit Antwerpen. fransjosverdoodt@skynet.be

Vincent Viaene :
Postdoktoraal onderzoeker Universiteit Leuven. Onderzoekseenheid Geschiedenis : moderniteit en samenleving. Vincent. Viaene@arts.kuleuven.be

Siegfried Weichlein :
Professor University Fribourg. siegfried. weichlein@rz.hu-berlin.de

Kaat Wils :
Hoofddocent Katholieke Universiteit Leuven. Onderzoekseenheid : Cultuurgeschiedenis vanaf 1750. kaat.wils@arts.kuleuven.be

Els Witte :
Professor Em. Vrije Universiteit Brussel. Vakgroep Geschiedenis. Ere-Rektor VUB. Voorzitter BRIO.Lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België. Els.Witte@vub.ac.be

Paul Wynants :
Professeur Facultés universitaires Notre Dame de la Paix, Namur. Histoire. Paul.Wynants@fundp.ac.be

20.097.621

De Acta van het interuniversitair historisch colloquium dat op 8-9 juni 2006 in de Koninklijke Vlaamse Academie van België plaats had, richten de focus op een veelomvattend onderwerp: de interactie tussen het sociaal-politieke democratiserings- en integratieproces en de Belgische natiestaat in de periode 1890-1921. In welke mate werken democratisering en nationalisme op elkaar in? Slagen de leidinggevende kringen er al dan niet in de integratie in het kader van de natiestaat te laten verlopen? In welke mate versterken beide tendensen elkaar? Welke conflicten ontstaan er met de regionalistische en de internationale stromingen? Door ook de oorlogsperiode en de totstandkoming van de massademocratie te incorporeren kan het proces in deze Acta scherp getraceerd worden. Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt immers meer dan ooit een beroep gedaan op nationalisme.

Deze Acta zijn thematisch opgebouwd. Dankzij de medewerking van een veertigtal Belgische en buitenlandse specialisten komen achtereenvolgens de politieke bewegingen en instellingen, de economische milieus en de culturele werelden aan bod en wordt het onderwerp tevens in een comparatief perspectief met de buurlanden geplaatst.

La problématique des Actes du colloque historique interuniversitaire, qui a eu lieu les 8-9 juin 2006 au Palais des Académies à Bruxelles, concerne un sujet important: l'interaction entre le processus de démocratisation et d'intégration socio-politique et l'Etat-nation pendant la période 1890-1921.

Dans quelle mesure y a-t-il interaction entre démocratisation et nationalisme? Les cercles dirigeants ont-ils contribué à la réalisation de ce processus? Ces deux tendances se fortifient-elles mutuellement? Quels conflits émergent de la part des mouvement opposés à la perspective nationale (mouvements régionaux, courants internationaux, etc.)? La période envisagée (1890-1921) permet d'approfondir l'analyse de cette interaction, compte tenu de la période de guerre et de l'avènement de la démocratie de masse.

Différents thèmes sont abordés dans ces Actes. Grâce à la collaboration d'une quarantaine de spécialistes belges et étrangers, les mouvements politiques, les milieux économiques et les mondes culturels sont analysés successivement. Pour permettre d'aborder la problématique d'une manière comparative, le processus dans les pays voisins est également analysé.

ISBN 978 90 6569 031 9
9 789065 690319